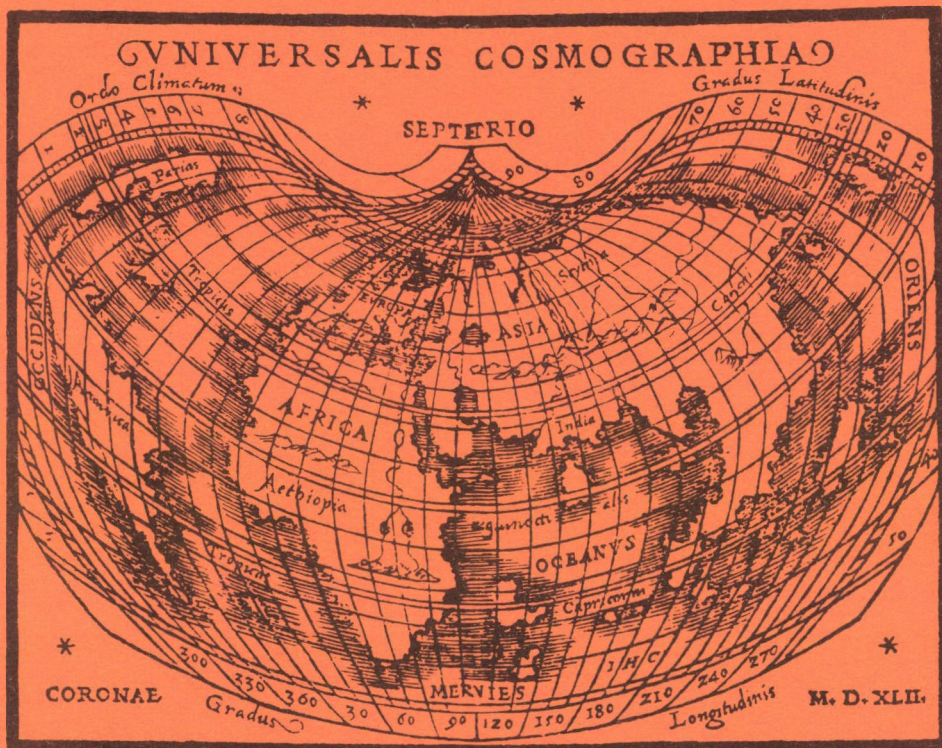

VILÁGTÖRTÉNET

1996. 01. 27.
K-47
Köznevelési Minisztérium
Tudományi Könyvtár és Információs Szolgálat
SZÉKESFEHÉRVÁR

1996. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Láng Imre: A merkantilizmustól a gazdasági liberalizmusig. Az angol gazdaságpolitikai gondolkodás történetéhez	3
Piti Ferenc: A kora középkori pápaság eszmetörténetének egyik legfontosabb forrása: a constantinusi adománylevel	21
Tüzes Károly: A budapesti brit főkonzulátus megalapítása, 1867–1872	36
Sebestyén Kálmán: A Romániai Magyar Népi Szövetség belső ellenzékének felszámolása. A Decsy-ügy	45
Kozári Monika: Ghyczy Kálmán naplója az 1878-as boszniai válságról	58
N. Szabó József: Magyar–olasz kulturális kapcsolatok, 1945–1948	73
H. Haraszi Éva: Változások Magyarországon a budapesti angol követ 1953–1957. évi jelentéseinek tükrében	82

SZEMLE

Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak (Ism.: Incze Miklós)	94
Noel Annan: Changing enemies. The defeat and regeneration of Germany (Ism.: H. Haraszi Éva)	95
Lebensbilder europäischer Sozialdemokraten des 20. Jahrhunderts (Ism.: Jemnitz János)	96
George J. Barnsby: Votes for Women. The struggle for the vote in the black country 1900–1918 (Ism.: Jemnitz János)	97
Noureddin Sraïeb: Le Collège Sadiki de Tunis 1875–1956 (Ism.: Lőkös István)	98

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9622403 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Lajtai Ferenc

A MERKANTILIZMUSTÓL A GAZDASÁGI LIBERALIZMUSIG

Az angol gazdaságpolitikai gondolkodás történetéhez

I.

Az újkori angol gondolkodást vizsgálva úgy vélem, a sajátos angol fejlődés indokolja a gazdasági gondolkodás és a gazdaságpolitika történeti megközelítésű tanulmányozását.

A vizsgált témakör kereteit a korabeli gazdaság és társadalom fejleményei és azok szereplői határozzák meg. A két legfontosabb nemzetközi fejlemény: a nagy földrajzi felfedezések és a reformáció. A korszakhatár kezdetén – a kor legfontosabb eseményei által meghatározottan – átalakulóban van az angol középkori szereplők domináns köre, meggyorsul az angol gazdaság és társadalom fejlődésére ható rétegek differenciálódása, fokozódik aktivitásuk, tevékenységük során új realitások formálódnak. Változik a Korona és az egyház viszonya. A reformáció megszünteti a vallási-szellemi állásfoglalások katolikus egyházi monopóliumát.

Az új gazdasági realitások élén a gyors ütemben bontakozó külkereskedelem áll. A külkereskedelem csábító lehetőségekkel, új nyersanyagforrásokkal és felvevőpiacokkal kecsegtet, a források az angol termelés fejlesztését, szervezetének diverzifikálását sürgetik. A fáziskésésben lévő angolok a versenytársak megfékezésére törekednek. A konkurenciaharc feléleszti az angol pénzügyi piacot, az itáliai bankárok szerepét átveszi az angol tőke. A belső piac bővülése a spekulációt gerjeszti. A fejlődés feszegeti a termelés és elosztás középkori béklyóit; a céhszervezet mindinkább szembekerül az egyéni és társas vállalkozással. A nekilendülő forgalom kitermeli a közvetítő funkció változatos formáit.

A reformációt megelőző évszázad egyre inkább központi kérdése a földtulajdonnal kapcsolatos agrárproblematika volt. A vidéki társadalom nemegyszer anarchikus állapota szenvedélyeket kavart. A parasztok tiltakoztak a nagybirtokosok és a gentry elkerítési akciói, a vetésterületek szántóföldi megművelése helyett folytatott erőltetett legelőgazdálkodás ellen. A pénz elértéktelenedése, az uzsora és a súlyos kizsákmányolás különböző formái, a felvásárlók és a szaporodó kereskedők üzelmek, az önkényes ármegállapítások a parasztot és a kézművest egyaránt sújtották. A kolostori földek elkobzása évtizedes spekulációrohant váltott ki; udvaroncok, üzlemberek, közvetítők tarka csoportjai alkalmi szövetségeket alakítottak a földpiaci spekuláció lehetőségeinek kiaknázására; a királyi kincstár krónikus pénzhiánya azonnali fizetésekre kötelezte a vevőket. A kincstári tranzakciók követendő példaként szolgáltak a nagybirtokosok és a gentry vételi szándékait illetően.

A kárvallottak a vallásban kerestek gyógyírt panaszaikra. A reformációtól a szegények megsegítését, a korai egyház szigorának visszatértét, az állam és az egyház megtisztulását, a gazdasági-társadalmi felemelkedést remélték. Akadtak, akik a Koronától követelték a jótékony változások megvalósulásának bátorítását. Figyelmet érdemel a

gazdasági válság mélypontján napvilágot látott kézikönyv, melynek szerzője, VI. Edward nevelője az uralkodó által megvalósítandó társadalmi programot fogalmazott meg tanítványa épülésére. R. H. Tawney *Religion and the Rise of Capitalism* című munkájában idéz a kézikönyv szigorú követelményeiből, melyek a krisztusi reneszánsz eljövetele érdekében a munkakerülők kiközösítését, az állam által történő megbüntetésüket sürgették; előírták, hogy a kormány intézkedjék a merkantilizmus szellemében, fejlessze a gyapjúipart, alapozza meg a vászonipart, gondoskodik megfelelő nagyságú szántóföldről, bánjon szigorúan a kereskedőkkel, mert bár a kereskedelem tiszteletet érdemlő foglalkozás, a legtöbb kereskedő veszélyt hoz a közösségre, monopóliumot alakít és veszteget. A szerző egyszerűnek látta a kereskedők megfélemezését: a kormány szabjon igazságos, méltányos árakat, s csak istenfélő embereknek adjon engedélyt e foglalkozásra, akik a közösség szolgálatát saját érdekeiknél fontosabbnak tekintik...

A kézikönyv a kor jellegzetes produktuma. A kormányzat feladatává teszi a visszaélések megszüntetését, melynek fő eszközét az igazságos árak megállapításában és az uzsora megfélekezésében jelöli meg. A szerinte egyszerűnek mondott feladat a kor megoldatlan vitáinak öröksége volt. A társadalmi és gazdasági fejlődés előrehaladása tükröződött a kereskedő szerepének elismerésében, persze feltételezve a kor szemlélete, frazeológiája szerint megfogalmazott vétkek kiküszöbölését. Azonos tendenciájú az iparfejlesztés követelménye, mely a gazdaságpolitika élenjáró szektorának, a külkereskedelem előmozdításának érdekében említi a gyapjútermelés fokozását; a szántóföldi gazdálkodásra utaló kitétel – a megfelelő nagyságú szántóföld, s a legelők és a szántóföld szükséges arányának betartása – a gabonatermelés és a legelő kellő összhangja a szántóföldi gazdálkodás védelmét szolgálta.

A kor felgyülemlett panaszainak összegzése egy kiküldött királyi bizottság feladatkörében olvasható. A bizottság azt kapta feladatul, hogy vizsgálja meg a túlzott mértékű legelők kialakítását tiltó törvények megszegését, terjesszen elő javaslatot a szántóföldi termelés szorgalmazásáról és a korábban lebontott lakóépületek helyreállításáról, ezenkívül dolgozzon ki egy proklamációs szöveget, amely bocsánatot hirdet a sövénykerítések önkényes lebontói számára. Szembetűnő az instrukciók ellentmondásos volta. Az önkényes cselekmények elkövetőinek megbocsátó kezelése nyilvánvalóan ellentmondott a két első feladatnak. Az intenció ellentmondása mögött a valóság húzódott meg. A mezőgazdasági termelés átalakulóban volt. Az iparosodás a textilipari nyersanyagok termelésének növelését követelte. A nagybirtokos és a gentry nemegyszer törvényellenesen kerített el, de bocsánatban részesülhetett, ami a kor átmeneti jellegét bizonyította. A feudalizmus erői – a szántóföldi termelés makacs védelmezői – az előrenyomuló kapitalista erők érdekeibe ütköztek.

A közterületeket legelő céljára elkerítő, valamint a bérlőjétől uzsorabéreket követelő földesúrral szemben tehetetlen volt a helyi közösség, hacsak nem részesült a kormányzat támogatásában. Az önkényeskedő felvásárlóval szemben azonban a hagyományos piacszabályozási és ármaximálási gépezetet vette igénybe, az uzsorást a helyi közösségi bírák elé citálta, pénzt előlegezett a közösségi pénzalapból, esetleg zálogházat is létesített s kölcsönnyújtási monopóliummal ruházta fel. Az uzsorással szembeni védelem gyakori eszköze a kamatmentes kölcsönt nyújtó alap volt. A fejlődés a pénzkapcsolatok fokozódását produkálta; a közösség valamennyi tagja előbb-utóbb pénzszerzésre kényszerült: a farmernek rossz termés esetén, de legalábbis a vetés és az aratás közti időszak finanszírozására pénzre volt szüksége; a kézművesnek nyersanyagra pénz kellett, illetve a terméke eladásáért járó pénz kézhezvételéig előlegre volt szüksége; a kezdő

kereskedőnek tevékenysége megindításáig némi tőkére volt szüksége. A forrás rendszerint a pénzkölcsönző vagy a -közvetítő, nemegyszer monopolista volt a helyi közösségben.

Állandósult az uzsorától való félelem, de az uzsora mibenléte definiálatlan volt, tehát eleve gyanakvást keltett. Uzsorát feltételeztek a kölcsönnyújtás kamatánál, a monopolista által megállapított árnál, a földesúr által a bérlőtől követelt bérnél, adós által kért engedmény megtagadásánál, közvetítői jövedelemnél stb. Az uzsora definíciójának hiányát egy 1571-ben benyújtott törvényjavaslat vitájánál maga a parlament állapította meg. A tényleges helyzetben minden olyan ügyletnél, melynek kapcsán az egyik fél feltételezetten nagyobb előnyre tett szert, mint a partnere, uzsoráról beszéltek. E felfogás azon elfogadott tételből indult ki, hogy egy ügylet akkor méltányos, ha mindkét fél számára egyenlő előnyt biztosít. A tárgyalat korszakban a vallási és a társadalmi kötelezettségek elválaszthatatlanul összefonódtak.

A tárgyalat időszakban a közösségek az egyház fórumain és hierarchiája révén értesültek az őket kötelezően érintő előírásokról. Az adott viszonyok között az uzsora szóval jelölték a zsarolás különböző variánsait.

R. H. Tawney idézett munkája akként definiálja az állam és az egyház viszonyának változásait, hogy a reformáció következtében megcserélődtek a szerepek, illetve a funkciók: a középkorban az egyház volt a köz- és magánerkölcs kérdéseinek legfőbb autoritása, az állam a törvények végrehajtója volt; a 16. században az állam egyházügyi szervvé vált, a vallás a világi szociálpolitika erkölcsi jóváhagyását biztosította. Nem szűnt meg tehát az egyetlen társadalom koncepciója: az állam és az egyház a társadalom koncepciójának különböző aspektusait jelentette. Amikor az egyházi jogszabályok „Anglia királyának egyházi törvényei” megnevezést kapták, a két aspektus egybeolvadt. A Korona a reformáció végbemenetele következtében politikai szükségszerűségből a társadalmi magatartás hagyományos fenntartására törekedett. Az egyházi személyiségek hivatali funkciókat is betöltöttek. Erzsébet királynő uralkodása idején a püspök általában békebíró is volt, s e minőségében – támaszkodva a világi gépezetre – a keresztyén erkölcsiség betartását is védelmezte. E kettősség azért volt lehetséges, mert a vallási és a világi érdekek nem váltak teljesen külön.

Erzsébet királynő uralkodásának kezdeti szakaszában az udvar fő célja a társadalmi stabilitás fenntartása volt. Az államtanács (Privy Council), a paternalisztikus állam szerve éberrel figyelte a társadalmi-gazdasági fejlődés mozzanatait, és a szabályozás eszköztárával törekedett a fennálló rend nemkívánatosnak minősített módosulásainak kiküszöbölésére. A szabályozás lényegileg restriktív és protektív volt, a jelentkező tüneteket aktualitásukban ragadta meg. Ha a földbirtokos – kihasználva a parasztok kiszolgáltatottságát – elkerítéseket hajtott végre, a tanács elhárította a földbirtokos azon vádját, hogy az udvar önkényes beavatkozással korlátozza törvényes jogai érvényesítését. A tanács deklarálta a megfélemlítés elleni védelmet, s figyelmeztetett a földesurak kötelezettségeire a közjó érdekében. Ha rossz termés esetén emelkedtek az árak, a tanács elítélte a spekulánsok kapzsiságát, felhatalmazta a gabonagazdálkodás szervét az export felfüggesztésére, s elrendelte a farmerek árufeleslegeinek rögzített áron kötelező eladását. Ha a külföldi piac összeomlása fenyegetőleg hatott a hazai textiliparra, nyomást gyakorolt a gyárosokra, hogy biztosítsák munkásaik foglalkoztatását, s vállaljanak részt a közjó megmentésében. A sterling külföldi értékvesztésekor a valutáris korlátozás életbeléptetésével árfolyamrögzítést rendelt el, vagy megtiltotta a devizaügyleteket. Ha a helyi hatóságok elhanyagolták a szegénytörvény előírta pénzbeli kiegészít-

téseket, a tanács szorgalmazta a nyersanyagok pótlását a munkaképesek foglalkoztatása érdekében, mulasztás esetén szigorúbb lépéseket helyezett kilátásba. Súlyt helyezett a túlzott hitelezői magatartás kivédésére, s ez oly gyakran fordult elő, hogy valósággal informális moratórium látszatát keltette. A Tudor-ház kormányai és az első két Stuart-házi uralkodó – az idevágó irodalom szavaival élve – mesterien éltek csillogó közhe-lyekkel, magasztos deklarációkkal hirdettek közjót, a látszólag nemes célok mögött sötét érdekek húzódtak meg, vagy éppen az üres kincstár motiválta a hirdetett lépéseket. A gazdasági-társadalmi ellenőrző intézkedések a tekintélyi uralom tetőpontját jelző tizenegy esztendő alatt sajátos egységként jelentkeztek. A korábbiaknál kiélezettebben találkozott össze a paraszti sérelmek reakciójaként megmutatkozó stabilitáshiány és az állami pénzügyek válsághelyzete. A kormány különleges figyelemben részesítette a védelemért folyamodó paraszti petíciókat. 1630-ban utasította öt megye bíráit, hogy szüntessék meg az elmúlt öt év alatt végrehajtott elkerítéseket, hivatkozva az ottani elnéptelenedésre. 1632-ben, 1636-ban és 1637-ben három bizottság jött létre, melyek speciális instrukciókat kaptak az elkerítések felszámolására, 1635 és 1638 között mintegy 600 kihágást elkövető személyt bírsággal sújtottak. A földesurak méltatlankodása eredménytelen maradt. 1630–31-ben kiegészített formában kiadták az Erzsébet királynő rendeleteit tartalmazó könyvet (Book of Orders), felhatalmazást adva az illetékes bírácoknak, hogy gondoskodjanak a piacok megfelelő áruellátásáról és az árszabályozásról; létrejött a szegénytörvény jobb végrehajtása érdekében életre hívott különbizottság. 1629-ben, 1631-ben és 1636-ban lépések történtek egy országgrész textilmunkásai bérezésének javítása érdekében, intézkedések történtek a gyapjúkódex előírásainak szigorúbb érvényesítése terén.

A vázolt összkép látszólag egyértelműen jelzi a fő tendenciát: a társadalmi stabilitás megőrzésére irányuló törekvést. De ez a korszak a parlamenti üléselés funkcionálásának megtorpanásáról adott hírt. A viszonylag gyors egymásutánban napvilágot látott kormányintézkedésekből aligha lehet pozitív eredményekre következtetni. Inkább az ellenkező tendencia valószínűsíthető: a kormány fő céljával ellentétes stabilitáshiány olvasható ki az összképből. A textilgyárak urai és más munkaadók aligha fogadták együttérzéssel a javaslatokat a munkabérek emelésére és más munkaviszony-javító intézkedéseket. A szegénytörvény jobb végrehajtása sem találkozott a polgárosodó elemek tetszésével, akár a munkabér oldaláról vizsgáljuk a munkás jobb megélhetését, akár a szegénytörvény azon oldaláról, amely előírta, hogy a vidék közösségére hárul a bérek kiegészítésének kötelezettsége, tekintve, hogy a közösségekben a vagyonosok voltak a hangadók. A szántóföldek legelőkke átalakításának tilalma sem lelkesítette a juhtenyésztésben érdekelt földesurakat. A kormányrendeletek be nem tartása valószínűsíthető a közzétett rendeletek ismételt kiadásából is. A polgárosodó elemek mindinkább sokallották az állami beavatkozás megsokszorozódását. A rendeletek olyasmit fogalmaztak meg, amit a munkaadók saját maguk kívántak eldönteni, rendszerint a kormányrendeletekkel ellentétesen. A rendelkezésekből újabb béklyókat olvastak ki, amelyek megismételték vagy éppen megszigorították az egyéni elhatározásokat akadályozó céhelőírásokat. A rendelkezések a pénzgazdálkodás útjait-módjait egyengették, ezek irányítása a kormányzati ellenőrzés fokozása felé mutatott. A külkereskedelemhez kapcsolódó eszköztár: az arbitrázsműveletek, a határidőüzletek, a spekuláció a tőzsdei tranzakciókkal és az áremelkedésekkel összefonódva jelentkezett az üzletemberek tudatában. A tárgyalt időszakban az üzleti világ már értelmetlennek látta a hatósági árrögzítést, arra hivatkozva például, hogy a farmer nem érdekelt a gabonatermelésben. A fej-

lődés egyre inkább elvetendőnek nyilvánította a hagyományos intézkedéseket. A piacbővülés felvetette a gabona- és gyapjúközvetítői tevékenység kontrolljának kérdéseit. Az uzoratilalom megkérdőjelezését mind több jel mutatta. Végül 1571-ben visszavonta a parlament az 1552-ben elrendelt kamattilalmat, fordulatot jelezvén a gazdasági gondolkodásban, noha ez a folyamat nem volt mentes az ellentmondásoktól. A gazdasági érdekek elérkeztek a politikai teória szférájához. Locke kijelentette, hogy amint beavatkozik az állam az üzletvitelbe és a tulajdonba, elveszíti létjogosultságát.

A kamat megszűnt bűnnek minősülni, feltéve, hogy rátája nem haladta meg a 10 százalékot. Mindazonáltal egy adós, vállalva a jövőbeni hitelkérelme megtagadásának kockázatát, visszakövetelhetette a kölcsöntőkét meghaladó fizetséget. A kamat problematikus maradt. Egy új kölcsön esetében feltehetőleg az új törvénymódosítás szellemében kellett eljárni.

A történelmileg átmenetinek minősülő állapotoknak mind kevésbé feleltek meg a gazdasági élet kibontakozó realitásai. A kitágult világ üzleti élete, a nemzetközivé vált pénzpolitika, a merkantilizmus elvein felépülő külkereskedelem egyre kevésbé volt összeegyeztethető a középkori elveket érvényesítő gyakorlattal, illetve idejétmúlt követelményekkel.

Mindazonáltal a konzervatív lelkészek továbbra is kitartottak amellett, hogy az 1571-es döntés nem változtatott semmin, s az egyház az államra hagyta annak elbírálását, szükséges-e valamely ügylet megtiltása végett közbelépni. A vidéki közösségekben érvényesülő kapcsolatokban felmerülhetett a kétely, hogy vajon összhangban van-e valamely ügylet a sokat hangoztatott elvvel, ám a személytelen gazdasági-pénzügyi kapcsolatokon nyugvó, nagymérvű tranzakciók világában nem rokonszenveztek a kölcsönös előnyöket hirdető vallás erkölcsi doktrínákkal. A gazdasági kapcsolatok szférája túlnőtt a vallás erkölcsi doktrínák hagyományos értelmezésén.

A gazdasági kapcsolatok fejlődése egyre inkább növelte a differenciálódó társadalmi rétegek számát, és variálta létformájukból következő nézeteiket. Az 1571-es uzoratórvény parlamenti vitájánál tiltakozások hangzottak el, miszerint a törvényt visszavonták, ezért a reá vonatkozó egyházi szabályokra se történjék hivatkozás. Az elkövetkező generációk körében nőtt az ellenszenv az egyházi szabályokkal szemben, s ha sor került is kiközösítésekre, figyelmen kívül hagyták azokat a gyakorlatban. A hosszú parlament mindkét háza elítélte az egyházi szervek beavatkozását civil ügyekbe, s kimondták az egyházi szervek, bíróságok büntetőjogi funkcióinak eltörlését. Fokozatosan gyengült az a felfogás, hogy az egyháznak megvan a saját értékmércéje, amelyet a gazdasági és egyéb térrénumokon alkalmazhat.

A változás a polgárháború előtt kezdődött, s a restauráció, illetve a forradalom alatt teljesedett ki. A szakirodalom megállapítása szerint a 18. században felesleges az anglikán egyház szociálpolitikával kapcsolatos tanításainak vizsgálata, mivel megszűnt az a koncepció, hogy az egyház független morális autoritás, melynek mércéje ellentétben állhat a társadalmi konvenciókkal.

A társadalmi gondolkodás a 18. században részben a politikai aritmetikusok csoportjától kapott impulzust. A csoport ihletője nem a vallás vagy az erkölcs, hanem a természettudományok nagy eredményei voltak. Ez a gondolkodás John Locke nézeteivel asszociálódott. E nézetek szerint az állam nem természetfölötti szankciókkal működik, hanem szerződéses szabadságot biztosít a természet változhatatlan jogai gyakorlásához; e jogok legfontosabbika a tulajdonjog.

A 16. század vége felé már végbement a vallási elmélet és a gazdasági realitások szétválása. E folyamat során új eszmerendszer érlelődött a vallási elmélet keretében, melynek célja a hagyományos értékek új megközelítése volt, egyszersmind valamennyi társadalmi kötelezettség új megvilágításba helyezése. Létrejött a puritanizmus. A szakirodalom azt állítja, hogy a puritanizmus a 17. század legalapvetőbb mozgalmaként értelmezendő, s nem a Tudor-ház szakítása Rómával, hanem a puritanizmus jelentette a valódi angol reformációt, amelynek a régi renddel való küzdelme teremtette meg a modern Angliát. A kortársak számára – írja Tawney – a puritán szellem azon társadalmi osztályokat jelentette, amelyek a gazdasági függetlenséggel a műveltséget kombinálták, saját életüket kívánták élni, bizonyos szerény státusbeli büszkeséget jelenítettek meg, nem hajoltak meg a földi hatalmasságok előtt, s egyfajta kihívó megvetéssel viselkedtek azok iránt, akik jellemgyengesség vagy gazdasági rászorultság miatt kevésbé voltak ügyesek, határozottak, erőteljesek. Ide számítottak mindenekelőtt a városok kereskedő rétegei és olyan vidéki kerültek lakosai, akik részlegesen iparosított régiókban laktak a textil- és a vasipar decentralizáltsága következtében.

A puritánok nem feloldozást kívántak lelkészeiktől, hanem buzdítást, útmutatást, figyelmeztetést. A puritanizmus híveit egy belső erő által meghajlított acélrugóhoz hasonlították; a rugó feladata minden akadály leküzdése volt.

A királypártiak és az anglikánok az ipari és kereskedői rétegeket vallási radikalizmussal vádolták. A polgárháború után a kisebb városok évtizedeken át gyanúsak voltak politikai és vallási okok miatt. A puritanizmus elterjedését a városokkal való állandó kapcsolat segíti – állították a rojalisták; a főbűnöst, Londont mint „forradalmi várost” emlegették, hiszen ez volt a parlamenti erők fő finanszírozója. Az áruforgalomban látták a „polgári ragály” fő okozóját, mely egész megyéket mérgezik meg.

1660 után a politikai aritmetikusok vizsgálódásai kerültek a figyelem középpontjába. A gazdasági haladás és a nemzeti lét jelenségeit tanulmányozva s a vallási tolerancia összefüggéseit elemezve kimutatták, hogy az ipari és kereskedői vállalatok a puritanizmus otthonai. Véleményük szerint egy ilyen vállalat akkor kerülheti el a belső súrlódásokat, ha különböző forrásokból származó elemekkel dolgozik, ezek a maguk életét élik, vagyis saját vallásukat gyakorolják. A diagnózis leszögezte, a prosperitás összeegyeztethetetlen az üldözéssel. A politikai aritmetikus konklúzió: Anglia nemzeti érdeke a kereskedelemfejlesztés előmozdítása, el kell tehát hártani minden akadályt, ami gátolja az áruforgalmat a városok és országok között; lelkiismereti szabadság biztosítandó minden protestáns nonkonformista számára, de meg kell azt tagadni a pápa híveitől. Petty, a politikai aritmetikusok egyik vezető személyisége leszögezte, hogy Angliában a legforgalmasabb városokban él a legtöbb nonkonformista.

A kor közgazdái összekapcsolták tehát a vallási tolerancia ügyét a kereskedelemfejlesztéssel. A toryk viszont elutasították a polgárosodó rétegek kereskedelemmel kapcsolatos törekvéseit, annál is inkább, mivel e rétegek emeltek a leghatározottabban szót a protestánsokat védő vallási tolerancia mellett, ami viszont vörös posztó volt a konzervatív toryk szemében. Jonathan Swift szerint a pénzemberek érdekeit minden alkalommal előnyben kell részesíteni a földbirtokosokéhoz képest. A földbirtokos toryknak minden okuk megvolt, hogy gyűlöljék Swiftet. A polgárosodó középrétegekhez tartozónak számítottak a pénzemberek.

A polgárosodó középrétegek előretörését a toryk bizalmatlanul és gyanakvással fogadták, ellenszenvük egyik oka a puritanizmus elterjedése volt. A másik ok a nemzetgazdaság gyorsan fejlődő ágazatának, a külkereskedelemnek a térhódításában kere-

sendő. A kereskedővilág mind terheesebbnek érezte a kormány paternalisztikus gazdaságpolitikáját; az udvar ez irányú tevékenységében felesleges beavatkozást, rögtönző kapkodást, a hatékonyság hiányát, extravaganciát, indokolatlan és nagyratörő elgondolásokat látott. Ezt a politikát csak az udvaroncok, szerencselovagok, illetve a kölcsönöket és jelzáloghiteleket vadászó gentry támogatta.

A 17. század végén még mindig értetlenség és féltékenység fogadta a pénzembert. A konzervatív arisztokrácia a hatalom és a presztízs kicsúszását érezte; kénytelen volt mindkettőt megosztani a riválissal. Az üzleti világ fokozatosan rátette a kezét a hatalom mind nagyobb szejletére. Lenézte a rivális botladozásait a kereskedelem és a pénzügyek terén. Magabiztosan, teljesítményeire büszkén, hivatástudattól eltöltve, szilárdan bízott jövőjében. Az útjában álló akadályok sorra-rendre elhárultak. 1640 után már nem funkcionáltak az egyházi bíróságok és a fő kormányzati szervek.

A 17. században kialakult a puritán szemléletű szociáletika. Legjelentősebb produktuma a *De Conscientia* című kézikönyv volt. Célja iránymutatás volt a hívek számára a gyakorlati élet egyes területein. Az útmutatások között megtalálható a kijelentés, hogy nem lehet különbséget tenni az üzleti életbe vagy a földbe fektetett tőke után járó kamat között. Olyan korban íródtak ezek az útmutatások, amikor még nem voltak teljesen megállapítottak az egyháztól való elszakadás jogai. Ez kedvezett a tolerancia ügyének, mert lehetővé váltak az állami reformkísérletek. A parlament törvényalkotási, pénzügyi stb. reformterveket tárgyalt. Falain kívül a radikálisok gazdasági és szociális előjogok elleni lépésekről vitatkoztak. Cromwell anarchiának minősítette a radikális terveket. A chartista mozgalom idején éledtek újjá ezek a tervek.

A 17. század első 40 évében a vagyonos és kereskedői rétegek nyugtalanokká váltak a Tudor-ház állami ellenőrzési gyakorlatával szemben. A puritanizmus volt a hordozója e nyugtalanságnak. A puritanizmus ellentétbe került a Koronával. Az összeütközés nemcsak az elmélet terén jelentkezett; ellentmondásos gazdasági érdekek és összeegyeztethetetlen koncepciók csaptak össze. I. Károly gazdaságpolitikája némileg hasonlított Franciaország 1661 és 1685 közti, Colbert nevével fémjelzett gazdaságpolitikájához. Ez az államilag támogatott kapitalizmus előjogokat és koncessziókat juttatott vállalatoknak, amelyek busásan fizettek ezekért. I. Károly rendszere bonyolult állami ellenőrzést valósított meg. A valutaüzet királyi monopóliuma ellen kitaróan küzdött a City Erzsébet királynő uralma idején. Bonyolult kódexrendszer érvényesült a textiliparban. Az udvar harcolt a földesurak elkerítési akciói ellen, hadat üzent az élelmiszerspekulációnak. Intézkedéseket fogantatosítottak az alkalmazottaikat természetbeni juttatásokkal lekenyerező munkaadók ellen. Szövetüzemeket és más iparokat államosítottak.

A puritán kereskedő vállalkozását tönkretette az udvaroncoknak juttatott monopólium. Az aranyművest gátolta a visszaállított királyi pénzváltó. A hiteleket nyújtókat megbüntette az illetékes állami szerv. A puritán gentryt a királyi népességvizsgálók üldözték. Puritán nem érvényesíthette ötleteit gyarmati vállalatoknál.

A gazdasági és etikai érdekek elkülönültek a vallási hagyománytól. Angliában fokozódott a társadalmi kapcsolatok kizárólag gazdasági megfontolások alapján történő elbírálása. Puritán írók és lelkészek élesen tiltakoztak e jelenségek ellen. A tiltakozások azon puritánok részéről hangzottak el, akik – állapítja meg a szakirodalom – a múltba tekintettek vissza, ezzel szemben mindazok, akik a jelent és a jövőt fontolgatták, a gyorsan fejlődő gazdasági vállalkozások követelte szemlélettel nyúltak a vitatott kérdésekhez. Az irodalom kifejti, hogy a puritanizmus a későbbi szakaszokban etikailag el-

fogadta a gazdasági célszerűség tényét, és egy erkölcsi tétellel áthidalta a vallás és az üzleti világ követelményei közti különbséget. Nem várt kibékülésnek nevezte a vallási követelmények és az üzleti élet kívánalmai közti hosszasan eltávolodás feloldódását.

A kibékülés tartalma az volt a szakirodalom szerint, hogy nem a világtól való visszavonulás, hanem az üzleti élet kötelezettségeinek lelkiismeretes teljesítése a legmagasabb vallási és erkölcsi erények közé tartozik. Ez a felismerés a gazdasági-társadalmi fejlődés talaján keletkezett. A szintér szereplője immár nem az önálló boltos, hanem a tőkés polgárság, a burzsoázia; a súlypont eltolódott az egyszerű kereskedőtől az exportörhöz, az ipari kapitalistához, a pénzemberhez. A szemléleti változás arra szolgáltatott bizonyítékot, hogy nincs szükségszerű konfliktus vallás és üzleti tevékenység között.

A 17. századi puritanizmus kinyilvánította, hogy a vallási és a szociális érdekek rokoníthatók. Az elkerítések ügye példázta ezt. Az elkerítések tilalma több szakaszon ment keresztül. A helyi akciókat ismételten szabotálta a gentry. A hosszú parlament kivette a Korona hatásköréből a törvény végrehajtását. A levellerek programja kimondta, hogy az elkerítések felnyitandók, illetve csak a szegények javára maradhatnak érvényben. A diggerek nevében az a követelés hangzott el, hogy a földek visszaszolgáltatandók azok kezébe, akik meghódították, vagyis a közembereknek. Leicesterben a városi tanács vette kézbe az ügyet, petíciót szerkesztetett a parlament részére az ügy bizottság útján történő intézésére. Más körülmények között egy királyi bizottság kapott volna megbízást. A hosszú parlament évei során azonban megváltozott az elkerítések megítélése. Az elkobzások, a hadi adózás nagy változásokat idéztek elő a tulajdon megoszlásában. Új érdekek keletkeztek. Valószínűtlen volt, hogy a kereskedők és más, a földszpekulációban érdekelt személyek lelkesen fogadták volna az elkerítések ügyének felújítását állami beavatkozás közbejöttével. Nemcsak a politikai és gazdasági környezet változott meg. A gondolkodás is jelentősen módosult. Az elkerítési tilalom alapját képező koncepció keretében a tulajdon nemcsak jövedelemforrást jelentett, hanem egy közfunkciót is, mely társadalmi kötelezettségekkel és az állam szükségleteivel kapcsolódott össze. Egy ilyen doktrína a monarchia elleni harcot vezetőkre érdekeivel ellentétes volt. A restauráció parlamentje véget vetett a korábbi politika maradványainak.

Locke fogalmazta meg az új álláspont magvát képező teóriát. Ennek értelmében a tulajdont az állam létét megelőző jogként definiálta, s leszögezte, hogy a főhatalom nem veheti el egyetlen embertől sem tulajdona bármely részét a tulajdonos saját beleegyezése nélkül. Locke a politikai küzdelmek eredményeként fogalmazta meg a tulajdon definícióját, amely megegyezett a társadalmilag és politikailag befolyásos puritánok nézeteivel.

A leicesteri városi tanács által kezdeményezett törvényjavaslatot 1656-ban nyújtották be a parlamentben. A fogadtatás kedvezőtlen volt. Ellenzői a tulajdon szétzúzásával vádolták a javaslatot, második olvasatát pedig elutasították. A parlament döntése világosan jelezte az agrárpolitikai változás lényegét: módosult a társadalompolitika koncepciója. A vallási-etikai megfontolások támogatták a változás irányát. Az elfogadott társadalompolitikai koncepció alapja az a megfontolás volt, hogy a tulajdonos tudja legjobban: milyen növény termesztésére legalkalmasabb a földje, s a közérdeket az szolgálja leginkább, ha a termelő szabadon dönt erről. Szinte közhellyé vált, hogy a természet és az ésszerűség fényénél azt teszi mindenki, amiből a legnagyobb előnye származik, s az előrehaladás nemcsak az egyént, hanem a közjót is szolgálja, miközben a szegények ügyét is segíti, mert szabályozott módon dolgoznak, a munkaadó szeme előtt.

A szabályozás a kor gyakorta használt jelszava volt. Angliában három generáción keresztül próbáltak úrrá lenni a koldulás és csavargás tömegjelenségén, brutális rendőri erőszakot alkalmazva. Az okot a lustaságban, a munkakerülésben vélték megtalálni. Az eredménytelenség láttán megállapították, hogy az ok valójában a gazdasági nyomor. A tömegjelenséget a hírhedt szegénytörvényekkel kezelték. Az államtanács feladata volt a testileg ép emberek munkába állítása. Az Erzsébet királynő nevéhez fűződő törvény rendeltetése egy intézkedéssorozat utolsó láncszemeként a gazdasági nyomor megszüntetése volt. A polgárháború éveiben felbomlott mind a magánjótékonykodás, mind az állami segélyszervezetek rendszere. Az állapotok a restauráció idején sem javultak.

A szegényügy megoldatlansága 1640 és 1660 között újabb lépéseket követelt. Egy reformercsoport a profitelv kombinálását javasolta a filantrópiával. A parlament 1649-ben törvényt hozott egy vállalat létesítéséről, amely a csavargóknak munkát vagy korbácsolást ígérhetett. Nyolc év múlva újabb törvény született a csavargás megszüntetéséről. Az intézkedésekben az a felismerés mutatkozott meg, hogy a nyomor nem egyéni okok következménye, hanem a gazdasági állapotoké, ezért az áldozatok joggal tarthatnak igényt a társadalom segítségére. A gyakorlatban azonban a csavargók büntetését megszigorították, a vallási vélemény kevésbé hangsúlyozta a jótékonykodási kötelezettséget, mint a munkához való jogot.

II.

A Hannover-dinasztia trónra lépését követő korszakról a következő általános jellemzés olvasható a szakirodalomban: „A kor megváltozott. A küzdelem nem rivalizáló egyházi szónokok, hanem rivalizáló kereskedők között folyik; a vallási vagy politikai jogokért vívott háborúkat dinasztikus vagy kereskedelmi törekvésekért harcoló háborúk követik. Az eszmék zsarnokságát, amelyek a 17. század vallási küzdelmeit okozták, felváltja a tények és a materializmus zsarnoksága, amely a 18. század politikai küzdelmeinek okozója. Angliát kimerítette a polgárháború két generációja, végül türelmesen beletörődik a külföldi dinasztia uralkodásába; a királyok opportunisták és nem lelkesítők...”

A korszak központi személyisége Sir Robert Walpole pénzügyminiszter. 1722-től az ország elismert szaktekintélyeként óvatos körültekintéssel irányította a pénzügyi botrányoktól hangos ország gazdaságpolitikáját. Józan tanácsokkal látta el az angol viszonyokról kevésbé tájékozott Hannover-házi uralkodókat, akik elfogadták a számukra idegen alkotmányos politikai gyakorlat módszereit.

Walpole hosszú – 20 éves – hivatalviselése során nemegyszer volt kénytelen kompromisszumot kötni pozíciója megőrzése érdekében. Ezért tartózkodott nagy horderejű reformok kezdeményezésétől. Beérte az ország erőviszonyai őrzésével, a gazdasági potenciál növelését célzó lépésekkel. Megtúrta a rivalizáló politikai és vallási nézeteket, feltételül szabva a szélsőségek kizárását. Ez a politikai vonalvezetés harmonikusan kapcsolódott az 1688-as forradalomhoz, melynek epitheton ornansát Chateaubriand ironikus bonmot-ja szerint célszerűbb lett volna „hasznos” forradalomként elkönyvelni. Walpole vonalvezetéséhez hozzátartozott, hogy vonakodott új adók kivetésétől, abban a meggyőződésben, hogy ezzel erősíti a rezsimit.

Walpole szilárd meggyőződése volt, hogy a gazdaság bajainak kiküszöbölése az ipar és a kereskedelem fejlesztésével oldható meg. A kormány feladata ennek ösztönzése, a

gazdaság ágazatainak pénzhez juttatása, ennek megvalósítása a nemzeti vagyon egészének növelését eredményezi. E meggyőződésével egyszersmind a politikai stabilitást is szolgálni vélte. Egyik korai intézkedése egy nemzeti amortizációs alap létrehozásának a tervezete. Az alap rendeltetése az államadósság csökkentése volt. A tervezet szerint a különböző típusú értékpapírok kamatlábának általános csökkentésével kialakult profit az államadósság évenkénti csökkentését célzó alap működését szolgálta. Az államadósság évenkénti csökkentése a közbizalom erősítését eredményezte. A tervezetet 1717-ben hagyták jóvá. Tíz évvel később meghosszabbították a program érvényét, újabb kamatlábcsökkentések további lehetőséget biztosítottak az adósság csökkentésére. A másik közérdekű tervezet a nagymérvű csempészet és az államkincstár folyamatos megkárosítása elleni küzdelem jegyében jött létre. A csempészet ellen kiadott rendelkezések végrehajtása terén káosz uralkodott; megfékezésének egyedüli hatékony eszközeként a vámraktárban elhelyezett teára, kávéra, borra és dohányra kivetendő fogyasztási adó kínálkozott. A parlamentnek 1733-ban beterjesztett javaslaton kívül volt még egy tervezet, melynek értelmében valamennyi nyersanyag reexportja vámvisszatérítésben részesült volna. A törvényjavaslat általános felháborodásba ütközött, az utcákon tüntetések zajlottak, Walpole szalmafiguráját elégették, a királypártiak a Stuartok visszahívásával fenyegetőztek, a tömegek a Magna Charta vélt megsértését kifogásolták, petíciók özönlöttek a parlamentbe. A királyi ház a dinasztia sorsát és a hadsereg lojalitását féltette, s jóváhagyta a javaslat visszavonását. Walpole leszögezte, hogy nem állt szándékában kenyérrre és más közszükségleti cikkekre adót kivetni. A kijelentés a felizgatott és gyanakvó közvélemény megnyugtatását szolgálta, és összhangban volt Walpole habitusával, mely a konfliktushelyzetek tompítását az állami politika rangjára emelte.

Az angol gazdaságpolitika a kor merkantilista gyakorlatával egyezően az állami esz-köztárba sorolta egyes gyártmányok exportprémiumát. A gabonára 1689-ben állapítottak meg exportprémiumot. A bejelentett fogyasztási adóra vonatkozó tervezet visszavonása után általános gyakorlattá vált az exportra menő gyártmányokra prémium megállapítása. 1721-ben a király deklarálta, hogy főként a kereskedelemtől függ az ország gazdagsága és nagysága. Az általános gyakorlatból profitált a földbirtokos, az iparfejlesztés és a nemzetgazdaság egésze. A vámfal biztosítani látszott a hazai fogyasztás érdekeit, a különböző támogatások és prémiumok új exportpiacok szerzését célozták. Walpole nagy gondot fordított a tengerentúli kereskedelem vállalati hálózatának fejlesztésére, a hajóépítésre és a kereskedelmi flotta növelésére.

Minden erőfeszítés a kereskedelmi mérleg aktívumának növelését célozta. A kereskedelemfejlesztés új szakaszba lépett. A király a külföldi nyersanyagok importjának és a hazai gyártmányok exportjának növelésére hívott fel. Ennek megfelelően csaknem teljesen eltörölték az exportvámokat, kivételt csak a fehér gyapjúszövet képezett, a külföldi készgyártmányok vámját fenntartották, sőt nemegyszer növelték. A merkantilista gazdaságpolitika az egyes országokat izolált egységekként kezelte. Ez a felfogás téves következtetésre vezetett. Az angol vámok a Hollandiából származó import terén változatlanok maradtak, mert a mérleg aktív volt, holott a behozatal német területről származó reexportot is tartalmazott, de az utóbbi figyelmen kívül maradt az angol-holland forgalom számításánál. A korszak egyik neves szakírója kimutatta, hogy az Európából származó import terén Anglia folyamatosan passzívumot termel, ezt a tényt azonban az angol statisztikák nem tüntették fel.

Az angol kereskedők fellépése nyomán a parlament megtiltotta a gyarmatoknak, hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyek versenyt jelentenének az anyaországnak.

Az 1720 és 1750 közti időszakban kibővítették a gyarmati termelési tilalomra vonatkozó előírásokat, ekkor azonban a gyarmatok még túlnyomóan mezőgazdasági jellegű termelést folytattak, így a tilalmak nem okoztak különösebb feltűnést. A termelési tilalom alá eső termékek (az ún. felsorolt termékek) csak Angliába voltak exportálhatók, illetve a brit gyarmatok felé irányuló export esetén az angol kikötőkben vámot kellett fizetni a szállítmányok után. E rendelkezések kezdtek ellenérzést kelteni a gyarmatokon. Némi ellensúlyozással elsimították a gyarmatok kifogásait. Az 1721-es rendelkezés értelmében különböző, tengerészetnél használatos termékek prémiumban részesültek, így lehetővé vált a gyarmatokról történő exportjuk Angliába, ám az engedmények ellenében angol áruk vásárlására kötelezték a gyarmatokat. Különböző speciális rendelkezésekkel egyes gyarmati termékek exportja legális lett Angliába irányuló export esetén az 1720–21-es években.

Walpole egy önálló birodalom elképzelésével foglalkozott. Adam Smith szigorú bírálatban részesítette a merkantilista gazdaságpolitika e tervét, amely közvetlen hátrányt jelentett a gyarmatok számára. A későbbiekben némi ellenszolgáltatás volt nyújtható az egyes gyarmatoknak az anyaország által biztosított kereskedelmi mérlegaktívum ellenében. Az 1662-es Navigation Act kimondta, hogy Amerikából, Afrikából és Ázsiából származó áruk kizárólag brit hajókon importálhatók Angliába. A brit megjelölés angol és gyarmati területre vonatkozott. E törvény hatására egyes gyarmatok valószínűsítették a flottákat építettek ki, az ezeken történő szállítás védelemben részesítette a gyarmati szállítmányokat, s hátrányt jelentett külföldi szállítóeszközök igénybevétele esetén. Jelentős illegális forgalomra adott lehetőséget a törvény. Az anyaország ily módon kedvezményben részesítette a gyarmati áruszállítmányokat, s a gyarmati termék esetleges premizáltságával tovább növelhető volt a gyarmatok favorizáltsága.

Jellegzetes szituáció bontakozott ki 1733-ban a gyarmati termékek kapcsán. Brit cukortermelő gyarmatok petícióval fordultak a parlamenthez, s panaszt tettek, hogy brit gyarmatok a francia és holland gyarmati területekről cukrot és más termékeket importálnak, ami hátrányos a brit gyarmati érdekek számára. A parlament megszavazta a hírhedt Molasses Actet, amely magas vámot vetett ki a brit ültetvényekre bevitt külföldi cukorra és más termékekre. A törvényszövegből kitűnt, hogy ha az anyaország érdekei és a gyarmatok érdekei ütköznek, az előbbiek védelemben részesülnek. A gyarmatokat sújtó hatás egyelőre inkább elméleti volt, mivel a törvény végrehajtása nem volt következetes. A különböző gyarmati termékekre biztosított prémiumok és más koncessziók enyhítették a hátrányokat.

Anglia gazdaságtörténete cezúráként tartja számon 1750-et. A lökést az angol vasgyárosok elégedetlensége idézte elő. Éleződött a gyarmati verseny. Walpole már nem volt hatalmon, de az utód, Henry Pelham nevéhez fűződő törvény az előd 1733-as törvényében kifejezésre jutó taktikát alkalmazta. A Colonial Manufactures Production Act megtiltotta a rúdvas gyártását az amerikai gyarmatokon, s elrendelte a szegecselőgépek, gőzkalapácsok, vaskemencék működésének beszüntetését; a gyarmati nyersvasra preferenciát állapított meg és fenntartotta ezek vámját külföldi származékokra. A gyarmati nyersvasra kimondott koncesszió hasznavehetetlen volt, mert a törvény kimondta ugyan, hogy a nyersvastermelés támogatandó a gyarmatokon, de leszögezte, hogy a megmunkálása tilos. Az új-angliai termelők világosan láthatták, hogy az anyaország érdekei dominálnak, a törvény rendelkezése az angol gyárost védi. A puritán új-angliait hovatovább hazafivá érlelte az anyaország rövidlátó gazdaságpolitikája. Az 1750-es törvény fokozta a politikai tisztánlátást. A merkantilista elvek rideg alkalmazása élezte az érintett gyarmatok és az anyaország szembenállását.

Pontosabban: a gazdasági fejlődés alacsonyabb szintjén még nem érvényesültek a megszorító intézkedések, az anyaország és a gyarmatok érdekei még ideig-óráig összebékíthetők voltak, a fejlettség magasabb szintjén már összeegyeztethetetlené vált az érdekellentét. Walpole azonnali eredményeket várt intézkedéseitől. A nemzetközi kapcsolatok mindenkori, változó állásától tette függővé lépéseit, vetett ki vámkot külföldi készárúkra, illetve csökkentette azokat, léptetett életbe külföldi nyersanyagokra vonatkozó vámrendelkezéseket. A vámkot és tilalmak bonyolult rendszerét az ad hoc helyzetekhez igazította, intézkedéseinek lényege a szüntelen revízió és kiigazítás volt. Ez a gyakorlat megújuló érdekellentéteket eredményezett, illetve átmenetileg oldotta meg azokat.

Walpole külgazdaság-politikáját Adam Smith elmarasztalta, amiért a gyarmatokkal fenntartott kapcsolatokat a külföldi országokkal lehetséges kapcsolatok rovására oldotta meg. A kereskedelmi mérlegaktívum volt a kereskedelempolitika állandó célja, ennek fetiszálása szükségszerűen magával hozta a gyarmati kapcsolatok prioritását.

Walpole rendszere utódai számára szinte azonnali problémákat okozott. A szüntelen változtatás szükségessége elkerülhetetlené tette a bevezetett változtatás azonnali megkérdőjelezését. További problémát jelentett, hogy az intézkedések izoláltan érvényesültek valamely területre vagy iparágra vonatkozóan, a más iparágakra (illetőleg országokra) gyakorolt hatások vizsgálata nem történt meg kielégítő módon; a kölcsönhatások vizsgálatának elhanyagolása ismételt nehézségek forrásává vált.

Az Írországgal fenntartott kapcsolatok különös élességgel jelezték a merkantilizmus érvényesítésének hatását.

A 18. században már lezárult a szigetország meghódításának és gyarmatosításának évszázados folyamata. A földtulajdon 3/4-e angol kézben összpontosult, a kétmilliót meghaladó lakosság csaknem 4/5-e a rabszolgasághoz közeli szinten tengette életét; a kormányzásból kizárva, vallásuk proskribálva, a szavazati jog a protestánsokra korlátozva, az oktatás lehetőségeitől megfosztva vegetáltak az ír katolikusok. A földbirtokosok elnyomásának kitett, jogfosztott és megrabolt nép külföldre áramlása szakadatlanul folyt. Az angol parlament időközönként közvetlenül beavatkozott az írek belügyeibe, az írek országa angol gyarmat volt, mely angol megítélés szerint angol érdekek szolgálatára jött létre. E meggyőződés igazolása volt az ír gyapjúipar sorsa, az angol gyáripar nem tűrhette a versenytárs létét a közvetlen közelben. Az 1719-es törvény megfosztotta az ír lordok házáat a fellebbezések felülbírálatának jogától. Ez az aktus azon a meggyőződésen alapult, hogy a londoni parlament jogosan rendelkezik az ír nép létével, és törvényei vitathatatlanul érvényesek. 1698-ban Charles Molyneux publikálta *Case of Ireland being bound by Acts of Parliament in England* című munkáját, melyben kimutatta, hogy ha úgy döntenének, hogy a londoni parlament rendelkezései érvényesek az ír népre, akkor az utóbbiak képviselőinek helyet kell foglalniuk a londoni parlamentben. Egy törvényhozási unió Anglia és Írország között nem volt új idea. Cromwell támogatónak szólt róla, William Petty ugyancsak pozitív értelemben nyilatkozott. 1703-ban és 1707-ben petíciókat nyújtottak be az angol parlamentben, de rövidlátás és kereskedelmi féltékenység meggátolta a gyakorlati lépéseket. Egy mozgalom – az ún. ír érdek – megkísérelte megszüntetni az ír érdekek alárendeltségét, de a kísérlet csődöt mondott, az ír gyapjúipar megfojtása és más körülmények véget vetettek a kísérletnek. Ígérek hangzottak el az ír vászontermelés támogatására, hogy ellensúlyozhatók legyenek a gyapjúipar megfojtása miatti aggályok. A parlament 1733-ban határozatot hozott az ír vászongyártmányok használatának elvi támogatásáról, s néhány évvel később hasonló

határozatokat hoztak. Több kísérlet történt a vászonipari termelés fellendítésére. Ulsterben – úgy tűnt – megindul a gyártás, de lassú volt a fejlődés, eközben nőttön-nőtt a gazdasági válság, a szakmunkások külföldre emigráltak. A rossz adottságú földeken burgonyatermesztés vette kezdetét.

Az angol parlament felismerte az ír állapotok tarthatatlan voltát. 1716-ban határozatot hozott a földbérleti szerződésekbe iktatott vetési korlátozások ellen, 1727-ben törvény írta elő a minimális vetési arányt, erőfeszítés történt a farmergazdálkodás tudományos színvonalra emelésére és az ország ipari erőforrásainak fejlesztésére. Mindez nem tudta ellensúlyozni a gyapjúipar elsorvasztásának negatív hatását. 1737-ben és 1740-ben éhínség pusztított Írorszáiban. A közállapotok súlyosbodtak. Nem történt semmi a lojalitás elismerése terén. Írorszáiban 1715-ben csend volt, miközben Anglia és Skócia lázongott. Az ír helyzetet súlyosbította a pénzüremhiány. 1724-ben döntés született az éremhiány megszüntetéséről. A kormány hatalmas mennyiségű érmét bocsátott közre. Jonathan Swift pamfletben ostromozta a magánkézbe adott érmeverést, a szükséglet messze meghaladó érmepótlást, s éles támadást intézett Írország angol kormányzása ellen. Rabszolgaságnak titulálta az ír polgárok helyzetét. Kiújulóban volt az alapvető probléma: vajon jogosult-e a londoni parlament Írországra is érvényes kötelező erejű törvények alkotására. A politikai gyakorlat azt tanúsította, hogy mindig akadtak az angol érdekek iránt lojális, elkötelezett írek. (A közvélemény „vállalkozó” elnevezéssel gúnyolta a lojális ír hivatalnokokat.) A parlamenti mérközések nem változtattak az erőviszonyokon.

Ekkor új probléma jelentkezett. Előzménye a gyapjúipar szétzúzására nyúlt vissza, amikor a lakosság jelentős része a földeken próbált megélhetést találni. A húskereslet nőtt, a földárak emelkedtek. A parasztokat elűzték földjükről. A kárvallottak csoportokba verődtek, erőszakhoz folyamodtak. Zömmel katolikusok voltak. Az erőszakos cselekmények átterjedtek a szomszédos földekre. Egy földesúr példátlanul magas díjat követelt a bérlet megújításáért, olyan időpontban, amikor a vászonkereskedelem válságban volt. A példa terjedt. A fizetésre képteleneket elűzték. A megmozdulást leverték. Számítások szerint 1773-ban és a megelőző években Ulster lakosságának egynegyede családotól Amerika felé vette útját.

A politika síkjára fokozatosan áttevődő feszültség jelezte, hogy London felismerte: valaminek történnie kell az angol-ír viszonyban. Javaslat született az angol-ír unió elgondolás felélesztésére; noha nem volt realitása, és nem is terveztek ilyen lépést, a hír önmagában elég volt zavargás kirobbantására Dublinban. 1775-ben ígéret hangzott el bizonyos könnyítésekről. A könnyítések – úgymond – gazdagságot és virágzást hoznak az ír népnek. Az amerikai gyarmatokkal meginduló ellenségeskedések ellenkező fejleményeket hoztak. Megszűnt az egyetlen hasznot hajtó piaca az ír vászonnak, és embargó sújtotta az élelmiszer-szállítmányokat. Látnivaló volt, hogy az írek sérelmei nagyon hasonlóan az amerikai gyarmatok gondjaihoz. Az angol parlamentben figyelmeztetés hangzott el: ha sikerül a gyarmatok megadóztatása beleegyezésük nélkül, az írekre kerül sor.

A helyzet komolyságát jelezték a készülődő törvényjavaslatok, melyek értelmében valamennyi ír termék, a gyapjú és a gyapjúárak kivételével, exportálható lett volna brit hajókon a gyarmatokra; dohány kivételével minden gyarmati termék közvetlenül importálható lett volna; a javaslatok megengedték a gyapotfonal és a vitorlavászon angliai importját, de az angol gyárosok heves ellenzése miatt lekerültek a napirendről; az angol magatartás nagy felháborodást keltett Írorszáiban. Nem enyhítette a feszültséget a

katolikusok iránti türelmetlenség kölcsönös mérséklése. Önkénteseket toboroztak Belfastban egy esetleges külföldi invázió kivédésére. A mozgalom gyorsan terjedt, a helyi gentry mindenütt átvette a vezetést. London politikai konzekvenciáktól tartott. Az önkéntesek nem voltak az importban érdekelték, leginkább a szabadkereskedelem állt közel hozzájuk. A parlamenti ülészak közeledtével nőtt a választókerületek követelése az ülésezés rövidítése iránt, hat hónap végeztével a sérelmek orvoslását szabták feltételül. A színtelen, frázisokkal teli trónbeszéd felháborodást keltett, a szabadkereskedelem követelése általánossá vált. A kiegészített trónbeszéd kilátásba helyezte az állampolgárok jólétét előmozdító intézkedéseket. Néhány nappal később zavargás tört ki Dublinban, a parlamentben harcias hangok hangzottak. Az angol kormány december 13-án három javaslatot terjesztett a parlament elé, amelyek visszavonták az ír gyapjú- és gyapjúáruexport tilalmát az európai országok viszonylatában, visszavonták az ír üvegre vonatkozó korlátozásokat, s Írországot befogadták a gyarmati kereskedelemre vonatkozó előnyöket élvezők közé, az adózás és vámeljárást tekintetében érvényes egyenlőség alapján. Az angol gyárosok ezúttal nem opponálták a javaslatokat.

Az írek gyanakodtak, vajon Anglia betartja-e ígéreteit. A kereskedelmi koncessziók nem tartalmaztak konkrétumokat az ír törvényhozási változásokat illetően. Az ország az izgalom napjait élte. A kérdés az volt, eleget tesz-e a parlament a nép óhajának, vagy ultimátumot ad át Londonnak. A kérdés egyetlen megoldása az ír parlament törvényalkotási függetlenségének kimondása lehetett. A londoni kormány bukását és új kormány hivatalba lépését követően 1782-ben a londoni kormányzat elismerte az ír törvényhozás függetlenségét. Az írek gyanakvása változatlan maradt. Az egyetlen garanciát magának a parlamentnek a reformja jelenthette. 1783-ban sor került az önkéntesek konvenciójára. Javaslat született egy megfelelőbb képviseleti arányt biztosító parlament összehívására. Az új parlamentnek tükröznie kellett volna a szavazati jog bővítése és más korábbi korlátozások feloldása következtében beállott új helyzetet. A közérdeklődés érezhetően csökkent, ami a kereskedelem nem kielégítő helyzetében gyökerezett. Az 1779-es koncessziók ellenére sem mutatkozott javulás. Az ír gyárosok, főként tőkehiány következtében, nem tudtak részt venni a gyarmati kereskedelemben, másrészt az Anglia által kivetett prohibítív vámok gátolták az ír forrásból származó importot. A megoldás mérsékelt vámok kivetésének szükségességét tűzte napirendre, amelyek versenyképessé teszik az ír szállítókat. Az ír parlament azonban nem akart angol érdekeket sértő vámrendelkezéseket, ezért elvetette a javaslatot. A végül elfogadott új vámtörvény eredményeként nőtt a gabonatermelés Írországbán.

A gazdasági helyzet nem javult. A vámvédelemre vonatkozó követelések teljesületlensége újabb zavargásokat gerjesztett. Pitt egyetértett a zavargások kemény kézzel történő megfékezésével, de kereste a két ország közti kapcsolatok megszilárdításának módját. Hosszan tanulmányozta a kereskedelmi unió problémáját. Javaslat született, amely kimondta a két ország azonos kereskedelmi feltételeit, azzal, hogy valahányszor Írország jövedelme meghaladja a megállapítandó összeget, a többlet a birodalom tengerészeti erőinek támogatására fordítandó. A javaslat elakadt az ír parlamentben. Az angol merkantilista befolyás harcba szállt a javaslatok ellen. Angol követelésre kiegészítést iktattak a szövegbe, amely arra kötelezte az íreket, hogy az Angliában érvényes valamennyi és jövőbeni hajózási törvény haladéktalanul hatályba léptetendő. További viták nem vitték előre az ügyet, végül visszavonták a javaslatot. A visszavonást nagy alkotmányos győzelemként könyvelték el Írországbán. A huzavona újra bebizonyította az

ír parlament gyengeségét, hogy ti. nem volt képes a kormányzat ellenőrzésére. Az ír parlament meghirdetett függetlensége kudarcnak bizonyult.

A vázolt eseményekben egymással összefonódva jelentkeztek az ír függetlenségi törekvések és kudarcuk, az angol-ír érdekellentétek és politikai küzdelmek. Alapjuk Írország krónikus gazdasági bajai és súlyos kizsákmányoltsága volt. A csenevész, béklyók közé szorított ír törekvéseket lépten-nyomon akadályozta az anyaország gazdasági erőinek féltékenysége, a konkurenciaharc jóformán ki sem bontakozhatott. A merkantilista eszköztár restrikciós hatása megbénította az időnként fellobbanó ír törekvéseket, az angol uralom gátlás nélkül élt az útjában álló ír próbálkozások megfojtására kínáló merev kereskedelmi korlátok nyújtotta lehetőségekkel. Az angol politikai erők és az államhatalom kéz a kézben működtek. Egyre inkább érzékelhető volt, hogy az államapparátus gátolja a feltörekvő polgári erők ambícióit. Az ír politikai és gazdasági próbálkozások mélyén ott feszült az ír tömegek tűrhetetlen helyzete. A fel-fellobbanó küzdelmek a jéghegy csúcsát jelezték.

III.

„A merkantilizmus, amely ellen oly nagyszerű tiltakozást jelentett Adam Smith munkája, már inkább a kül-, semmint a belkereskedelem ügye volt” – írja Harold Laski a gazdasági liberalizmus alapjairól szóló tanulmányában. „Nem azért győzött, mert hirtelen felnyitotta az emberek szemét egy eladdig elrejtett igazság előtt, hanem inkább azért, mert azon elvek kulminációját képviselte, amelyek... ismertek voltak korában.” Az utóbbi megállapítás a vallási tolerancia védelmében vívott nonkonformista küzdelemre vonatkozott. A puritán nonkonformisták a tevékenységüket bénító akadályok ellen harcoltak. A merkantilizmus megváltoztatását célul tűző közgazdászok természetes szövetségést üdvözöltek bennük. Az uralkodó gazdaságpolitika a Stuart-ház uralkodása óta gátolta a nonkonformisták érvényesülési törekvéseit. A különböző tilalmak, pl. a külföldi munkásokra kirótt bírságok és más akadályok a gazdasági haladás ellen hatottak, s ugyanez mondható el az udvaroncoknak juttatott kormánymonopóliumok hatásáról. A vallási tolerancia érvényesülésének perspektívája egyszerűsre az akadályaitól megszabadított kereskedelempolitika jövőjével kecsegtetett. A puritán nonkonformisták szabadabb mozgást követeltek az állami kontrollt érvényesítő hatalomtól, s voltaképpen azt kívánták, hogy az állam hagyja magukra a gazdasági élet szereplőit. A merkantilizmus még felfelé ívelő stádiumban volt, amikor Smith működni kezdett. Követői még ragaszkodtak ahhoz, hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyban legyen egy adott időszak végén. Locke kijelentette, hogy egy állam a gazdálkodó farmerhez hasonlít. Értelmezésében ez azt jelentette, hogy a külföldi verseny nemzeti gengeséget eredményez. A merkantilizmus nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy lehetséges mindkét fél részére eredménnyel járó ügylet, hívei ragaszkodtak azon felfogásukhoz, hogy egy ország a másik rovására juthat előnyökhöz. Angol-ír viszonylatban ez nézetük szerint azt jelentette, hogy az ír gyapjú előretörése Angliában munkanélküliséghez vezet. A merkantilisták elvei szerint Angliának kell kézben tartania a gyarmatvilág kereskedelmét; ha a gyarmatok áruit nem Anglián keresztül szállítják, veszélyes versenyhelyzet alakulhat ki. A hivatalos angol álláspont szerint a gyarmatvilág és Írország kereskedelme az angol iparnak és kereskedelemnek hozzon hasznot.

Smithnek voltak előrelátó elődei. Sir Dudley North 1691-ben publikált *Discourses upon Trade* című írásában kifejtette, hogy az Anglia és Franciaország közötti kereskedelmi határok ugyanolyan értelmetlenek, mint ha Yorkshire és Middlesex között húznának határokat. Tíz évvel később egy munka kimutatta, hogy a valóságos probléma nem valamely ország iparágainak fenntartása bárminő áron, hanem a nemzeti tőke leghatékonyabb felhasználása. David Hume megvetően nyilatkozott a merkantilisták nézeteiről, amelyek – úgymond – megkísérlik a víz szintjét a megfelelő magasság felett tartani. Egy szakíró szerint az amerikai háború örökség; másfelől angol–ír kereskedelmi unió eljövételét hirdette a barátság jegyében. Adam Smith kapcsolatot tartott a francia fiziokratákkal, akik ugyancsak szemben álltak a merkantilizmussal.

Adam Smith glasgow-i egyetemi katedráján kapcsolatot teremtett a hasonló nézeteket valló gondolkodókkal. Köztük volt Hume, Burke, Hutcheson. Liberális gondolkodású üzletemberek egy csoportjával szintén kapcsolatban volt.

1759-ben megjelent *The Theory of Moral Sentiments* című műve. 1776-ban napvilágot látott a fő mű, a *Wealth of Nations*, melynek középpontjában a boldogságot kereső ember áll. Feltételezi a természetes gazdasági rend létét, és azt vizsgálja: mi történne, ha az emberi intézmények nem akadályoznák az emberek természetes hajlamait. A preferenciák és korlátozások valamennyi rendszere eltűnik felfogásában, s így létrejön „a természetes szabadság nyilvánvaló és egyszerű rendszere” – írja. „Minden ember, aki nem sérti az igazság törvényeit, teljesen szabad érdekei követésében.” E felfogásban az államnak három funkciója van: védelem, igazságszolgáltatás, illetve „bizonyos közmunkák és közintézmények megteremtése és fenntartása, amelyek létrehozása és fenntartása nem szolgálja egyének vagy kisszámú csoportok érdekeit”. Az állam feladata tehát a termelést lehetővé tevő atmoszféra megteremtése. „A gazdagok bősége felkelti a szegények méltatlankodását, akiket gyakran hajt nélkülözés és irigykedés e tulajdon megszerzésére. Csak a civil igazgatás nyújtotta védelem teszi lehetővé, hogy az értékes vagyon tulajdonosa... biztonságban alhasson a sokévi munkával vagy talán sok generáció munkájával megszerzett értékek mellett.” A tőke, amely lehetővé teszi új termelékenység keletkezését, az ember áldozatkészségének eredménye – vallja a szerző –, ennek megőrzése magának a vagyon forrásának megőrzését jelenti. Fejtegetéseinek magva: az emberek nagyjából egyenlők képességeik révén, a jellembeli különbségek a munkamegosztásból eredő foglalkozások során alakulnak ki. Minden ember, önértékét követve, egyszersmind a társadalom általános boldogságát segíti elő. „Minden ember a természetből következően elsőként és főként saját magát gondolja, s ennek során egy láthatatlan kéz irányításával olyan cél felé halad, amely eredetileg nem állt szándékában.” Az állam az egyéni áruk összege – deklarálja –, önmagunk jobbitása világosan a javára szolgál. A kívánság annál hatékonyabban érvényesül, minél kevésbé korlátozza azt az állam építménye. Smith szerint a felvilágosult önzés a prosperitás gyökere. Felszólítja a munkaadókat, hogy legyenek tekintettel a munkás egészségére és jólétére – ez az ésszerűség és humanitás követelménye. Ábrázolásában a munkaadók kevésbé hajlamosak a jótékonykodásra; habozás nélkül szövetkeznek a bérek lehető legalacsonyabb szintre szorítása érdekében. A kereskedelem bajai idején megragadják az alkalmat feltételeik számukra kedvezőbb alakítása céljából. Beigazolódik, hogy minél nagyobb a nyomorúság, annál megalázkodóbbak a munkások, úgyhogy a hiányt előnyösnek tekintik az ipar urai.

Smith hangsúlyozza az ésszerűség szerepét a gazdaságban. Kimutatja, hogy az ésszerűség révén az emberek sokkal inkább felismerik saját érdekeiket, semmint azt

egy külső hatóság tehetné. Az ember természetes hajlama folytán a helyzete javítására törekszik, s minél kevésbé akadályozzák külső körülmények, annál biztosabb a boldogság elérése. Smith kereskedelmi expanzió idején munkálkodott, s evidens volt számára, milyen potenciális gazdagság áll rendelkezésre, ha az idejétmúlt akadályrendszer megszűnik hatni. Művén csendes optimizmus tükröződik, amely az ember szüntelen jobbításának illúziójából táplálkozott. Számára az ipar a kézművesség utolsó stációjában funkcionált, ahol a szakmai ügyesség dominál, nem pedig a gépi feldolgozás. A tőke – felfogásában – még mindig a takarékoság eredményét jelentette. A hitelt nem annyira új finanszírozási módnak, mint inkább veszélyes kísérletnek tartotta, amely a megszerzendő gazdagság növelését célozza. Megítélésében a profit a produktív munka hozadéka, a kamat a tulajdonos korábbi takarékoskodása eredményének használatáért fizetett összeg, a közvetítő kereskedelem a fogyasztóhoz eljuttatott kis volumenű elosztó tevékenység. Smithnek nem volt elképzelése a személytelenné váló nagyiparról. A 18. század egyensúlyt elérő rendszere összefüggésében alkotott, amelynek teljesítménye javulhat a szabadkereskedelem révén. A munkaerő problémája nem foglalkoztatta. Amit Smith nem látott, az a rendszer működésének logikus következménye volt. A korlátozásoktól való szabadulás eredménye végső soron a kereskedelem volumenében kifejezett nemzeti jövedelem nagyságában jelentkezett.

Adam Smith tevékenységét követően új fejleményekre került sor. A közgazdászok és az üzletemberek optimizmusával szemben a munkaerő reménytelensége jelentkezett. A gyárosok képezték az államot, a közgazdasági irodalom a létrejött valóság indokolását szolgálta. Az élet küzdelemmé változott – írja Laski –, melynek eredményét az előálló nyomor jelezte. „A tragédia elfelejtődött, mert az exportkereskedelem volumene növekszik.”

A fejlődés során kitűnt, hogy nem lehet a Smith által feltételezett gazdasági ember absztrakciója alapján felfogni a továbballadást. Smith koncepciójában minden ember saját boldogulásáért küzd, s eközben megvalósítja a társadalom jobbítását is. De a magánérdekek nem alakítanak ki az állam tagjai között érdekharmóniát; ami megvalósul, az nem az állam céljának része az adott pillanatban, hanem azoké, akik az állam gépezetét kézben tartják. Beigazolódott, hogy akik a politikai életet uralták, nem a nemzeti jóléttel összefüggésben cselekedtek, törekvéseiket nem az állami összérdek motiválta. A tényleges erőviszonyok alapján létrejött valóságban szükségszerűen az üzleti élet számára kedvező fejlődés érvényesült. A gazdasági ember absztrakciójából kialakított rendszerben csak egy feltételezett világ erőviszonyai mutatkozhattak. A *Wealth of Nations* publikálása óta csaknem egy évszázad telt el, míg az emberek rájöttek, hogy a mű axiómái egy meghatározott kor tapasztalatait tükrözik. Smith a generációja részére legalkalmasabb feltételek közé helyezte tanításait. A 19. század a további fejlődés elérését egy előző kor során kidolgozott rendszertől várta.

Adam Smith a klasszikus politikai gazdaságtan megalapozója. Ricardóval és Nassau Seniorral, valamint az idősebb Mill-lel működött együtt. Fő érdeklődési körük a gazdagság termelése volt. Az állam számukra pusztán motort jelentett, amely lehetővé teszi az üzleti világ érdekei megvalósulásához szükséges atmoszférát. A Smith által felvázolt kép nem tükröz mindenkorra érvényes állapotokat.

Adam Smith tanításából a szabadkereskedelem elve realizálódott, mely a munkamegosztásból vezethető le. Az angol fejlődés a napóleoni háborúk végeztével hozta meg a középosztály győzelmét, melynek első stációja a reformtörvény hatálybalépése volt 1832-ben. A nemzet haladása az ipar fejlődését gátló törvények elsöprését követelte. A

legfontosabb az importált gabona védővámjának eltörlését elrendelő 1846-os törvény volt. A gabona szabadkereskedelme utat nyitott a világ ipari műhelyévé vált Anglia kereskedelmi expanziója előtt. A statisztikák a világkereskedelem bővülését jelezték. Anglia az ipari forradalom eredményeként olcsó árukkal látta el az ipari fejlettség alacsonyabb fokán, illetve a mezőgazdasági termelés alacsonyabb szintjén álló országokat, amelyek a nyersanyagot és élelmiszert szállították Angliába. A nemzeti jövedelem növekedése Angliában a társadalmi fejlődés számára új helyzetet teremtett. Úgy tűnt – s a manchesteri iskola kitartóan hirdette –, hogy az importigények kölcsönös kielégítése fékezi a nemzeti nézeteltéréseket. E feltevés nagyjában-egészében a külföldi iparosodás megindulásáig állta meg a helyét. Az Anglián kívüli fejlett államokban elkezdődött az angol iparral való versengés, s az új gyárosok védelmet kértek hazájukban az angol versennyel szemben. A manchesteri iskola tanítása egyre inkább szembekerült a gazdasági nacionalizmussal.

A szabadkereskedelem időhöz és körülményekhez kötött voltát bizonyította, hogy Angliában is megindult egy védővamos mozgalom, amelyet azután 1903-ban felváltott a Joseph Chamberlain vezette protekcionista irányzat. A 20. században világméretben fellobbant a nemzeti célokat szolgáló protekcionizmus. A szabadkereskedelem mint hangoztatott cél maradt fenn. Zászlóvivője az új szabadkereskedelmet meghirdető Egyesült Államok lett. Az új szabadkereskedelem alapvetően megváltozott erőviszonyok közepette – az élenjáró Amerika céljainak és az integrálandó világgazdaság érdekeinek megfelelően – az áruáramlást akadályozó korlátozások fokozatos csökkentését, illetve megszüntetését hirdeti.

A KORA KÖZÉPKORI PÁPASÁG ESZMETÖRTÉNETÉNEK EGYIK LEGFONTOSABB FORRÁSA: A CONSTANTINUSI ADOMÁNYLEVÉL

A *Donatio* (vagy *Constitutum*) *Constantini* I. (Nagy) Constantinus császár 315. március 30-án kelt levele I. (Szent) Szilveszter pápához. A forrás részletesen leírja a császár kigyógyulását a leprából (Szent Péter révén és a pápa közvetítésével), majd Szilveszter által történő megkeresztelését. A császár ezért adománylevelével őt és utódait az egész keresztény egyház feletti primátussal¹ ajándékozta meg, világi hatalomban részesítette Itáliában és a nyugati területeken, császári jelvényekkel látta el, átadta Rómát, illetve a lateráni palotáját is.

A levél a 15. századig megkérdőjelezhetetlen hitelnek örvendett, ekkor azonban a humanista Lorenzo Valla kimutatta, hogy hamisítvány. A kutatók a forrás keletkezési idejét a 750-es évek elejére, helyét a pápai udvarba teszik.

A munka – koholt voltából adódóan – nem valós okokat, motivációkat és eseményeket ír le, sokkal inkább tanúsítja a pápaság ideológiai fejlődésének hosszú folyamatát, annak a 8. század közepére kialakult állapotát. Azzal pedig, hogy ezen eszmeiséget visszavetíti a 4. századba, követeléseit igen régi és autentikus forrásra (az első keresztény császárra) vezeti vissza.

A levél több, már a keresztény vallás elismerésétől létező, s a forrás születésének időszakában csúcsosodó problémát próbál a pápaság érdekeinek megfelelően megválaszolni, lezárni. Ezek közül a legnagyobb horderejű probléma a pápa és a római/bizánci császár közti viszony: annak kérdése, van-e beleszólási joga az uralkodónak a hitelvi kérdésekbe, gyakorolhatja-e a klérus feletti ellenőrzési, ítélkezési és kinevezési jogkört. Másik lényeges pontja a római püspök szerepe és a keresztény világban betöltött primátusa. A szöveghez fűzött magyarázatot tehát messzebből kell indítanunk, hogy a 8. század közepére kialakult, s a *Donatiót* létrehozó helyzetet jobban megérthessük.

A császár és az egyház

Galerius császárnak (305–311)² uralkodása utolsó évében kiadott rendelete voltaképp már elismerte a kereszténységet, és bizonyos megszorításokkal engedélyezte annak gyakorlatát. A teljes körű vallásszabadságot és közjogi elismerést a 313-as milánói *edictum* mondta ki. Egyéb vonatkozásoktól most eltekintve a császári engedély fontos következménye lett az, hogy az uralkodó magát tekintette az egyház fejének is, fenntartotta azt a jogot, hogy az egyetemes zsinatokat ő hívja össze, az általános hitelvekről szóló határozatok alakulásába beleszóljon, beavatkozzon a klérus és az egyház ügyeibe, a püspökök és pátriárkák kinevezésébe.³

E *cezarpapizmus* a továbbiakban a császári hatalom alatt szorosabban ellenőrzött keleti területek egyházait maga alá gyűrte – a Nyugat azonban Róma vezetésével már a kezdetektől szembeszegült a császár beavatkozásaival.

Az ellentétek 313 után azonnal felszínre törtek. A kereszténység (ekkor döntően krisztológiai) vitáiba a császárok aktívan beavatkoztak, s döntésük, állásfoglalásuk sokszor perdöntővé vált. A niceai első egyetemes zsinat (325) is a császár hívására ült össze, hogy az *arianizmus* tanításairól tanácskozzon.⁴

A zsinat elutasította e tant, s elfogadta, hogy Jézus egylényegű az Atyával (*homoousziosz*), öröktől létezett, egyszerre isten és ember. A niceai végzés ezzel birodalmi hitvallás lett.

Az arianizmus ennek ellenére jelentősen elterjedt az orientális területeken már (a niceai hitvallástól uralkodása végén eltávolodó) I. Constantinus (306–337) alatt, s mi több, fia: II. Constantius, a birodalom keleti felének uralkodója (337–350) is e tan mellé állt. Amikor pedig a teljes *imperium* ura lett (350–361), kényszeríteni próbálta a nyugati területek egyházait, hogy a császári hitet fogadják el. A niceai végzések hívei, a nyugati püspökök (élükön a rómaival) viszont kijelentették, hogy a császár tévedett hitében, s nincs joga dogmatikai kérdésekbe beavatkozni. (Mintegy válaszként az uralkodó száműzte az akkori pápát és több püspököt.)

A kérdés lezárását I. (Nagy) Theodosius (379–395) trónra lépése és állásfoglalása jelentette. A 381-es konstantinápolyi egyetemes zsinaton megerősítették a niceai hitvallást, véglegesen megbélyegezték az arianizmust, s ekkor fogalmazták meg a Szentháromság istenségének tételét.⁵ Fontos Theodosius császársága abból a szempontból is, hogy uralma alatt, 394-ben lett a kereszténység birodalmi, állami vallás – ami a császári hatalom még erőteljesebb jogigényeit és beavatkozási törekvéseit is maga után vonta.

Hasonló uralkodói fellépések történtek a *nesztoriánus* tanok⁶, illetve a *monofizitizmus*⁷ megítélésében is. Ez utóbbi nézetet II. Theodosius császár (408–450) is elfogadta, s ezzel jelentősen hatott annak elterjedésre a keleti területeken (olyannyira, hogy végül Egyiptom a kopt egyházhoz csatlakozva megmaradt a monofizitizmus elfogadásában). A tant végül a khalkedóni egyetemes zsinat (451) bélyegezte meg, de ebben is nagy szerepet játszott a császár személye, mivel II. Theodosiust a niceai alapokon álló I. Marcianus (450–457) váltotta fel.

A fenti tanokban a Nyugat nem követte a császárok „szeszélyeit” – mindvégig elutasította azokat. Az arianizmus is csupán közvetve (a birodalom keleti felével kontaktusba került, majd átvándorolt népekkel: a vízi- és osztrogótokkal, valamint a vandálokkal) került nyugati területekre.

Látható, hogy a keresztény egyház keleti és nyugati fele már ekkor könnyen eltért számos dogmatikai kérdés megítélésében. E két régió ellentétéhez alapvető politikai, gazdasági, kulturális ellentétek is járultak – már jóval az *imperium* végleges kettéválása (395), illetve a Nyugat-Római Birodalom bukása (476) előtt. A Nyugat és Róma dogmatikai, liturgikus téren, az egyházi hierarchiáról és a császár szerepéről vallott felfogása miatt egyre inkább elkülönült Kelettől (nem függetlenül a császári hitbeavatkozásoktól és a konstantinápolyi pátriárka hangoztatott jogigényeitől), s mind élesebben vetette fel a keresztény világ feletti főség kérdését is. A szakítópontok tehát rögtön a kereszténység elismerése után felszínre törtek: láthatóan Kelet és Nyugat, a császár és a római püspök között.

Róma primátusa

285-ben Diocletianus császár (284–305) kettéosztotta a Római Birodalmat, s ez lett az alapja később az egyházon belüli joghatósági területek, Kelet és Nyugat elválasztásá-

nak is. A nyugati területeken egy kiemelkedő egyházi központ volt: Róma, míg keleten a vezetés kérdése a konstantinápolyi, az alexandriai és az antiochiai székek között vetődött fel. (Az ötödik pátriárkátus, Jeruzsálem már korábban elvesztette jelentőségét, miután a kereszténység végleg elvált a zsidó vallástól.) Közöttük az egyetemes keresztény egyház feletti primátusért Róma és Konstantinápoly vetélkedett, s próbált jogalapot teremteni saját főségének bizonyításához.

A gondolat, miszerint Róma a keresztény egyház feje, igen régi keletű, már a 2. századi egyházatyák felvetették, de az egész keresztény *corpus* feletti (nem csupán spirituális, hanem pl. ítélkezési és kinevezési) hatalom igénye nyomtatékosan a 4–5. században bontakozott ki. A gondolat első teoretikusa I. Damasus (366–384) és Siricius (384–399), továbbfejlesztője I. (Nagy) Leó (440–461) pápa volt. Elméletüket Máté evangéliumából (16, 18–19) vezették le. Ez az ún. *Péter-doktrína*, mely szerint a római püspökök primátusa Szent Péterre vezethető vissza, aki az apostolok fejedelmeként magától Krisztustól nyerte el annak jogát, hogy az egész keresztény egyház feje legyen (innen a 4. század végén kialakult, Rómát illető *apostolica sedes* kifejezés). A római püspökök Szent Péter utódai és vikáriusai (helytartói), Péter lelke bennük él tovább, és ugyanúgy előljárói a keresztény világ többi egyházának, s gyakorolnak felettük hatalmat, mint ahogyan Péter az apostolok felett. Róma és püspöke helyzetének megítélése tehát nem zsinati határozatoktól függ, hanem csakis abból a megbízásból eredeztethető, melyet Krisztus adott Szent Péternek.

A 382-es római zsinat elítélte a 381-es konstantinápolyi *concilium* határozatát, mely fontosságban közvetlenül Róma után helyezte Konstantinápolyt, azon az alapon, hogy e város az „új Róma”, a birodalom új fővárosa. Hasonlóan tiltakoztak a római püspökök a 451. évi khalkedóni egyetemes zsinat azon végzése ellen, mely Konstantinápolyt már Rómával egyenrangúnak ismerte el, s a pátriárka megkapta az egyházi ítélkezési jogot a keleti területek felett. Úgy vélték, nem lehet egyházi hierarchiát világi fontosság szerint megalkotni – Róma főségét és nagyságát Péter apostolfejedelem megbízása adja, valamint az, hogy a püspöki székhelyek közül egyedül Róma mondhatta el, hogy két apostol: Péter és Pál is ott szenvedett mártírhalált s kapott végső nyughelyet.

A vitáknak újabb lendületet adott Zenon császár (474–475, 476–491) 482-ben kiadott *Henoticonja* („Egységhit”), mely a monofizitáknak a keresztény egyházba való visszahódítása érdekében szembefordult a khalkedóni határozatokkal, ezenfelül kinyilatkoztatta, hogy a császár zsinatok nélkül is megfogalmazhat dogmákat, hitelveket. A rendelet azonban nem érte el célját: a monofiziták nem tértek vissza a keresztény egyház keretei közé, a római püspök pedig kiközösítette a hitvallás kidolgozóját, Akakiosz konstantinápolyi pátriárkát. Ezzel létrejött az ún. Akakiosz-féle *szkizma*, mely során a keresztény világ először szakadt nyíltan ketté. Az elkülönülés ugyan nem lett végleges (519-ig tartott), de mindenképpen jelzésértékű volt.⁸

A császár tanaira reagálva I. Gelasius pápa (492–496) fogalmazta meg a római püspök egyházi hatalmának és a császár világi hatalmának kettősségét, mely szerint a funkciókat meg kell osztani a két fél között, mert a császár nem lehet egy személyben pap és uralkodó, hiszen az utolsó ilyen Krisztus volt, s ő isteni (egyházi) és emberi (világi) lényegét mintegy szétosztotta a pápa és a császár között. Mivel a római püspök a klérus, a császár pedig a világiak vezetője, utóbbinak nincs joga hitelveket megfogalmazni, egyházi ügyekbe beavatkozni, feladata csupán az egyház védelme. „A császár az egyházon belül van, nem felette.” Nem véletlenül ekkortájt (az 5. század végén) született meg I. (Szent) Szilveszter pápa (314–335) legendája is, amelyben I. Constantinus,

az első keresztény császár már engedélyezi, hogy a római püspök legyen a papság feje az egész világon.

A pápák azt óhajtották, hogy a császár (ahelyett, hogy beleszól dogmatikai és egyházi ügyekbe) Itália és Róma védelmével törődjön. Az 5. század során e terület sokat szenvedett az átvonuló barbár népek (gótok, vandálok) támadásaitól. A Nyugat-Római Birodalom bukása az eredendően meglévő ellentéteket tovább feszítette, mert ámbár Itália nagy része Bizánc kezében maradt, a császárok (tényleges nyugati politikai erő híján) továbbra is inkább az egyház irányítását, semmint védelmét tekintették feladatuknak. S noha I. (Nagy) Justinianus császár (527–565) grandiózus birodalomgyesítő politikájának eredményeképpen hadvezére, Belizár legyőzte a vandálokat és az Itáliában lévő osztrogótokat, hamarosan, a koncepció bukása és a császár halála után megjelentek a longobárdok (568), s hódításuk eredményeként Bizánc kezében ekkorra már csak Szicília, Dél-Itália, illetve néhány város (pl. Róma, Ravenna, Genova) maradt.

Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a bizánci császár nem tudja ellátni a terület és a nyugati egyház védelmét, ám továbbra is beleszól annak ügyeibe, nem hajlandó Róma primátusát elismerni, a keleti egyházak pedig (bár bizonyos esetekben maguk is Rómához fordultak döntésért) a konstantinápolyi pátriárka vezetését és a császár akaratát fogadják el.

Ha úgy tetszik, Róma és a nyugati területek „magukra maradtak”, Keletről tényleges segítségre nem számíthattak. Rómának – mivel önmagát megvédeni nem volt képes – új protektort kellett találnia, egyúttal szorosabbra fűznie kapcsolatait a már keresztény (vagy még megtérítendő) nyugati területekkel, s ezzel spirituális-morális főségét még inkább érvényesítenie.

E munkát I. (Nagy) Gergely pápa (590–604) kezdte el: megerősítette a pápai adminisztrációt, összefogta a nyugati püspökségeket. Ő küldte el azokat a követeket is, akik elkezdtek Anglia megtérítését, hogy azután onnan (illetve még korábban, a 6. század folyamán Írországból) a 7. századtól szerzetesek térítőmozgalma hatoljon be Nyugat-Európába, s nagy területeket krisztianizáljon. E folyamatban tehát I. Gergelynek és utódainak igen nagy szerepe volt. Szorosabbra fűzte a kötődést a nyugati területekkel, és a római püspököknek a 6. században kialakult azon joga is, hogy a főpapoknak *palliumot*⁹ küldtek. Róma spirituális fősége egyre nyilvánvalóbb lett nyugaton, ellenben a keleti egyházak továbbra is alávetették magukat a konstantinápolyi pátriárkának (akinek kiemelt szerepét immár az is biztosította, hogy a többi metropolitai szék arab fennhatóság alá került a 7. században, valamint, hogy a Bizánci Birodalom fővárosában székelt), s rajta keresztül a császárnak. A további távolodás egyik legékebb jele még abban is megfogható, hogy a 7–8. században keleten a latin nyelvet végleg felváltja a görög a közigazgatási és egyházi életben.

A 7. századot mindezek mellett végigkísérte egy újabb hitvita, a *monotheizmus* („egyakaratuság”) kérdése.¹⁰ I. Hétrakleiosz császár (610–641) kötelezően előírta a tétel elfogadását, s ezzel szembekerült a nyugati klérussal, mely Krisztus kétakaratuságát ismerte el (*düotheizmus*). A hosszú ellentét végére a konstantinápolyi egyetemes zsinat (680–681) tett pontot, mely az utóbbi tan mellé állt – nem függetlenül a császár, IV. Konzsztantinosz (668–685) állásfoglalásától.

A vihar elcsendesedése mégsem hozott kiegyezést a keleti és a nyugati területek között, mert a következő uralkodó, II. Jusztiniánosz (685–695) a 691/92-es troulloszi zsinattal azt próbálta meg elfogadtatni, hogy az egész keresztény világban (így a nyugati területeken is) a bizánci egyházi szokásokat és szabályokat alkalmazzák. A kivitelezhe-

tetlen döntés – noha a keresztény világ egységesítését célzó lépésként is felfogható – még távolabb vitte a két régiót egymástól. A Nyugat ezt úgy értékelte, hogy eredendően eltérő régi szokásait, saját szabályrendszerét kezdi ki a császári törekvés. Az ideológiai csatározásokon túl a kérdés tehát jogi-politikai problémává is vált, s hamarosan a pápaság és a Nyugat elszakadási törekvéseihez vezetett.

Bizánc így mintegy egyszerre „hagyta cserben” azon nyugati egyházat, melyet birodalma szerves részének tekintett, melynek fejeként tetszelgett, s egyszersmind próbálta is azt a Bizánci Birodalomhoz „igazítani”. Mint láttuk, ezt már I. Justinianus katonai-politikai ereje sem tudta elérni, ám ez utóbbiról a 7. században nem is beszélhetünk: Bizánc ekkor önmaga létéért küzdött az avarokkal, szlávokkal, perzsákkal és arabokkal szemben (ez utóbbiak ekkor már Szicíliát is elfoglalták tőle). Ideológiai-dogmatikai eszközökkel pedig eddig sem és ezután sem lehetett kikezdeni a nyugati területek eredendően sajátos szokásait és „autonómiáját”. Emellett Róma támaszaiként ekkor már kezdtek felsorakozni a Bizánci Birodalomtól független, de a nyugati egyház elveit valló területek is. Ez igen lényeges abból a szempontból, hogy a nyugati egyháznak ezen, a birodalomban való „kint is – bent is” elhelyezkedése komoly lehetőséget adott Rómának a 8. században arra, hogy kiszakadjon a császárság kereteiből. Immáron csak egy erős politikai hatalomra volt szüksége, hogy e törekvését realizálhassa.

Új távlatok: Róma és a Frank Királyság

496 körül Klodvig (481–511) frank uralkodó felvette a keresztiséget, s ez igen lényeges momentummá vált a későbbiekben, mert így a nyugati területeken a frankok lettek az elsők a germánok közül, akik nem az ariánus, hanem a niceai tanokat fogadták el. Ezzel megjelent az a hatalom, amely majdan a nyugati egyház és Róma potenciális védelmezőjévé vált: a frank állam.

A legfontosabb, eddig vázolt ellentétek a fordulat időszakában, a 8. században is akut problémaként léteztek. Ekkor újfent II. Gergely pápa (715–731) fejtette ki III. Leó császárnak (717–741), hogy a keresztény vallás tanai nem a császárok, hanem a pápaság ügye, a császárnak nincs joga felügyelni az egyházakat, bíraskodni a klerikusok felett. Róma spirituális helyzete már megalapozott volt, nyilvánvaló tehát, hogy az egyháziak feletti ítélkezési és kinevezési jog egyedüli letéteményese is lenni kívánt.

Az ellentéteknek igazi fordulópontot végül a keleti területeken kitört képpromból mozgalom (726–843) adott. III. Leó ugyanis elrendelte a szentek, majd Krisztus és Szűz Mária képeinek elpusztítását, s ez összekapcsolódott a keleti egyházak birtokainak szekularizációjával. Róma reagálása ekkor merőben új fordulatot vett. A 8. század első harmadáig (a viták ellenére is) Róma respektálta a császárt mint Itália és a birodalom szuverén urát. A vázolt eseménysorozatok viszont ekkorra már azt eredményezték, hogy II. Gergely¹¹ nem csupán elutasította a császár rendeletét, hanem azt a választ küldte, hogy ha a parancsot Rómában is megpróbálják érvényesíteni, akkor a város védelmére a nyugati uralkodókat hívja segítségül! Figyelembe véve a Bizánci Birodalom helyzetét és az Itália feletti uralom már-már illuzórikus voltát, a pápa bejelentése (és a mögötte rejlő tartalom) a császár itáliai hatalmának el nem ismeréseként volt értelmezhető, s arra figyelmeztetett, hogy a pápaváros (s vele a nyugati egyház) függetlennedni akar a birodalomtól.

A példaértékű jelzésre Leó meg is parancsolta a ravennai exarchának, itáliai helytar-

tójának, hogy vonuljon Róma ellen, ám ekkor a longobárdok (akik a 7. században váltak ariánusokból „niceai” keresztényekké) legyőzték seregét. Válaszul Leó dél-itáliai egyházi birtokokat kobzott el, az itáliai püspöki székeket kivette a pápa alól, s az azok feletti jogokat a konstantinápolyi pátriárka kezébe adta.

Róma új védelmezői azonban mégsem a longobárdok lettek, mivel hamarosan újra ellenséges politikát kezdtek folytatni: el akarták foglalni Szent Péter városát, hogy királyságuk egyházi központjává tegyék. Ez az a *punctum saliens*, amikor a pápaság a frankokhoz fordul, s ezzel új korszakot nyit a középkor történetében.

A pápaságnak (világi-katonai erő híján) mindig is szüksége volt egy védelmezőre. E segítséget az adott helyzetben Martell Károly utóda, Kis Pippin (741–768, király: 751-től) biztosította. A Frank Királyság akkor már keresztény terület volt, az egyházak Klodvigtól kezdődően nagy birtokokat kaptak, s a frank uralkodók tisztelettel tekintettek Rómára és a pápára, aktívan ápolták maguk is Szent Péter kultuszát.

Annak azonban, hogy Pippin ilyen értelemben is Róma felé fordult, s védelmezője lett, elsősorban mégsem vallási, hanem politikai okai voltak. Martell Károly *maior-domus*¹² (714–741) IV. Theuderich neustriai Meroving-uralkodó (721–737) halála után maga kormányozta tovább a területet. E tisztségben utóda, Kis Pippin érezte a felemás helyzetet, uralmának jogtalanságát, hiszen a Merovingok Istentől származó hatalmukat mindaddig legitim módon gyakorolták. Ezért az austrasiai¹³ területek trónjára engedte III. Childerichet (743–751). Nem sokkal később azonban Rómához fordult, hogy tényleges uralmát isteni-pápai hozzájárulással törvényesítse, királyi címre váltsa. A pápa, Zakariás¹⁴ (741–752), ebben a helyzetben – gondoljunk a longobárdoktól való félelemre, egy protektor igényére és a birodalomtól való függetlenedési törekvésre – kapott az új támogató, pártfogó után, és jogosnak nevezte a tényleges hatalmat kézben tartó Pippin uralmát. Pippin ezután le is tette trónjáról az utolsó Merovingot, a pápa követe, Bonifác pedig felkente és királlyá koronázta őt (751). Pippin és utódai így isteni felhatalmazást kaptak az uralkodásra Rómától – a pápaság ezzel a legfőbb morális hatalommá vált számukra.

Pippin hamarosan viszonzozhatta a pápa segítségét. Aistulf longobárd király ugyanis 752-ben elfoglalta Ravennát, s ez még nagyobb félelemmel töltötte el Rómát. II. István pápa (752–757) felkérte Pippint a beavatkozásra, sőt maga személyesen indult el a frank királyhoz, és 754-ben találkozott vele. Pippin megesküdtött, hogy megszerzi Ravennát és visszaadja a pápának. Ezután a pápa újra felkente Pippint (valamint fiait) és a *patri-cius Romanorum* címet adta neki – ezzel az aktussal Pippin Róma és a nyugati egyház fő protektorává vált.

Pippin 756-ra végleg legyőzte a longobárdokat, és Ravennát (ami addig a császár tulajdonát képezte) a pápának adta. Ezzel egyúttal elutasította a császár követeit, és kifejezte, hogy a terület (az addig szintén bizánci tulajdonú római hercegséggel együtt) Szent Péteré, s így csak a pápát illetheti. E lépéssel Pippin megalapozta a Pápai Államot, amely most már területileg is tárgyiasult szervezet lett. Az itáliai részek elvételét a császár természetesen nem ismerte el – de értük tenni nem tudott. A politikai szakítás ezzel mintegy véglegessé vált Bizánc és Róma között, a pápai főváros és a nyugati egyház kitört a birodalmi keretből. A *romanus* kifejezésen a továbbiakban nem a birodalom alattvalóját, hanem azt a latin keresztényt értették, aki Rómát és a pápát fogadja el – nem a császárt, Bizáncot. Ezzel a pápaság önálló entitássá, Pippin pedig a pápa, a Pápai Állam és a nyugati egyház legfőbb védelmezőjévé vált, hiszen Róma védelme mindezeket jelentette.

A képrombolók mozgalmának folytatása nyilvánvalóvá tette, hogy a császár (aki im-

már csupán *imperator Graecorum*) nem hajlandó áthidalni az ellentéteket. Nyugati és keleti kereszténység, Bizánc és Róma, császár és pápa útjai tulajdonképpen már ekkor elváltak – a későbbiekben politikailag I. (Nagy) Károly (768–814, császár: 800-tól) császárságának Bizánc általi elismerése (813), vallási téren az 1054-es *szkizma* erre már csak a pecsétet ütötte rá.

Megállapíthatjuk azonban – természetesen anélkül, hogy kategorikusan egyenlőséget feltételeznénk –, hogy távlatokban a pápa egyfajta „bizánci császárt” kapott a frank királyok, majd a német-római császárok személyében: nem csupán védelmező keresztényeket, hanem egyben autonóm monarchákat is. A frank területeken kibontakozó magánegyházi szervezet, illetve az uralkodó isteni eredetűnek tekintett joga maga után vonta (újfent itt is) a püspökök és érsekek kinevezését, egyházi törvények kiadását. Ahhoz természetesen idő kellett, hogy a megerősödött és stabil védelmezőre lelt pápaság újabb reformtörekvésekbe kezdjen – ám a korábbiaktól eltérően ezt a II. század második felében már mint önálló, független entitás tette meg.

A Donatio

A forrásait tekintve a felvázolt pápai ideológiai rendszerből, valamint az 5. századi Szilveszter-legendából táplálkozó *Donatio* keletkezésének helye – mint említettük – a pápai udvar volt, megírásának dátuma pedig a 750-es évek elejére tehető, mégpedig II. István utazása és Pipinnel való találkozása előttre, 752 körülre. Több jel mutat ugyanis arra, hogy Pippin a találkozáson már a levél ismeretében vett részt, s elismerte tartalmát, valódiságát. Először: a pápát fogadva gyalogszerrel vezette annak lovát – úgy, ahogy a *Donatió*ban Constantinus teszi Szilveszternek. Másodsor: Pippin számára a longobárdoktól visszafoglalt területek már nem Bizáncot illették, hiszen világosan megtudta a *Donatió*ból, hogy e területet (Rómával egyetemben) már Nagy Constantinus a pápának és utódainak adományozta. Nem véletlenül kurziváltuk tehát fentebb a „visszaadja” kifejezést: Pippinnek (a *Donatio* ismeretében) ez természetes volt. Végül azt is megemlíthetjük, hogy a Róma és Ravenna által fémjelzett területek átadását igazoló 756-os paviai béke iratát Pippin szintúgy Szent Péter római sírjára tette, mint ahogy a *Donatió*ban Constantinus a maga adománylevelét.

A forrás arra is „hiteles” választ próbál adni, miért került át a birodalom fővárosa Rómából Konstantinápolyba. A magyarázat: mert a császár átadta Szilveszternek a régi fővárost, a nyugati területeket, s így új székhelyet kellett keresnie. Valójában a pápaság 8. századi törekvését olvashatjuk ki e fikcióból, hiszen e lépésnek gazdasági-politikai okai voltak, és Róma, valamint Ravenna Kis Pippin fellépéséig Bizánc tulajdonát képezte.

A *Donatio* mindezekén túl már ekkor burkoltan megfogalmazta, hogy a császár is csak a pápa jóváhagyásával uralkodik. A forrás szerint ugyanis Szilveszter elutasítja a császár koronáját, elfogadja viszont az egyházi primátust jelző papi süveget, valamint a világi hatalmat szimbolizáló jelvényeket. Ezzel mintegy jelezni kívánta a *Donatio* szerzője, hogy a császár, amikor magával vitte a Szilveszter által elutasított diadémot, s egyúttal lemondott a nyugati területek feletti hatalomról, voltaképpen a pápa jóváhagyásával és nagylelkűségéből uralkodott tovább.

A pápaság törekvéseit mintegy gyűjtőmedencébe foglaló *Donatio* fontossága és jelentősége miatt ünnepélyes, emelkedett, gyakran hosszú körmondatokba bonyolódó, ismétlésekkel és formulákkal teli latinsággal íródott. Szerkezetében jól el lehet különíteni

az oklevelek sajátos elemeit, pl. az *intitulatiót* és *inscriptiót*, a hosszasan elmélkedő *arengális* részt, a Szilveszter-legendából átvett és átdolgozott *narratiót*, a konkrét adományozást rögzítő *dispositiót*, vagy akár az átok-formulát.

A II. századi pápai reformmozgalom, bár felhasználta e munkát, nem támaszkodott korlátlanul rá. Ennek okai között megemlíthetjük, hogy az immár abszolút egyházi és világi hatalomra törekvő VII. Gergely (1073–1085) és utódai nem szívesen „emlegették”, hogy az önálló Pápai Állam, a spirituális főség, illetve a keresztény Európa feletti (realitássá addig nem vált) világi hatalom adománya mégiscsak egy császártól ered. A *Donatio* (és kora) ezenfelül túl nagy szerepet tulajdonított Szent Péter személyének, s ennek rendelte alá a pápát is. Nem véletlen, hogy VII. Gergely szakít ezzel a „szereposztással”, és – Szent Péter közvetítését „átlépve” – a pápa személyét s hatalmának közvetlenül Istentől való eredetét állította a középpontba.

A *Donatio* azonban így is jelentős szerepet töltött be a II. századig, rögzítette számunkra a kora középkori pápaság kiforrott ideológiáját. Úgy véljük, annak mintegy „hivatalos dokumentumaként” is értékelhető.

Jegyzetek

- 1 Elsőséggel, főséggel, Rómának és püspökének az egyházi hierarchiában betöltött első helyével.
- 2 A továbbiakban minden esetben megadjuk az előszóban megnevezett római pápák, frank uralkodók és római/bizánci császárok uralkodásának éveit is.
- 3 E mindenre kiterjedő császári hatalom krisztianizált ideológiáját a 4. században Szent Eusebius dolgozta ki, aki szerint az égi birodalom tükörképe a földi birodalom, s ahogyan Isten az égi, úgy a császár a földi *imperium* birtokosa. Mivel a császár hatalmát Istentől kapta, így, mint annak helytartója, nemcsak világi uralkodó, hanem kvázi-papként egyetemes püspök és az egyház feje is.
- 4 Arius alexandriai főpapa megpróbálta összeegyeztetni Krisztus isteni természetét azzal a dogmával, hogy csak egy isten van, s azt hirdette, hogy a Fiú nem egylényegű az Atyával, s bár az ő alkotása, de nem örökkévaló – csak emberi lényeggel rendelkezett.
- 5 Ezzel elfogadták, hogy Isten lényege egy, de benne meg kell különböztetni az egy lényegyet bíró három létezőt.
- 6 Nestorius antiochiai szerzetes, majd konstantinápolyi pátriárka élesen elkülönítette Jézus isteni és emberi lényegét, s az emberit tette dominánssá – nézetét a 431-es ephesusi egyetemes zsinat utasította el.
- 7 „Egylényegűség”: Eutükhosz alexandriai püspök tana, mely szerint a megtestesülés után Jézus isteni lényegébe beleolvadt emberi természete.
- 8 A *szkizma* fontos következménye volt az is, hogy Örményország, Szíria és Perzsia ekkor szakadt ki a keresztény egyházból.
- 9 A *pallium* az érsekeket (kiváltság esetén egyes püspököket) megillető, háromujjnyi széles, a vállakat kör formában körülvevő szalag, melynek elől és hátul hosszasan lecsüngő része van. A császárok által használt (s a *Donatió*ban is említett) díszes uralkodói viseletből vette eredetét.
- 10 A tan azt hirdette (monofizita eszmékre alapozva), hogy Krisztus személyi valóságának megfelelően csak egy akarattal rendelkezett.
- 11 Nagyon lényeges momentum, hogy ő volt az utolsó pápa, aki császári hozzájárulást kért megválasztása után. (Mindaddig ugyanis a pápák nem foglalhatták el helyüket, míg a választást a császár jóvá nem hagyta.)
- 12 Udvarnagy: a Meroving-kori frank államban az uralkodó helyettese, a királyi udvar első embere.
- 13 A frank állam 511 után elvesztette egységét és több területre oszlott. Közülük a két legjelentősebb a nyugati Neustria, illetve a keletebbi Austrasia volt. A két területnek saját uralkodói voltak – ez 751-ben szűnt meg, amikor Kis Pippin az egységes frank állam királya lett.
- 14 Ő volt az utolsó görög származású pápa a 15. századig – szintén fontos tény Kelet és Nyugat végleges eltávolodásának illusztrálásához.

Irodalom

- Fuhrmann, Horst* (hg.): Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung). Text. (Fontes Iuris Germanici Antiqui in usum scholarum ex monumentis Germaniae separatim editi X.) Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1968. (A fordítás ezen kritikai kiadás alapján készült.)
- Ullmann, Walter*: The growth of papal government in the Middle Ages. A study in the ideological relation of clerical to lay power. London, Methuen & Co. Ltd., 1955.
- Félegyházi József*: Az egyház a korai középkorban. Budapest, Szent István Társulat, 1967.
- Tierney, Brian-Painter, Sidney*: Western Europe in the Middle Ages, 300–1475. New York, Alfred A. Knopf Inc., 1970.
- Darkó Jenő*: Császárimádó Róma – képpromboló Bizánc. Budapest, Magvető, 1977. (Gyorsuló idő).
- Szántó Konrád*: A katolikus egyház története I–III. Budapest, Ecclesia, 1987.²
- Southern, Richard William*: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Budapest, Gondolat, 1987.

CONSTANTINUS CSÁSZÁR ADOMÁNYLEVELE

A szent és oszthatatlan háromság: az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Imperator Caesar Flavius Constantinus Krisztus Jézusban, e Szentháromságból való egyetlen üdvözítő urunkban és istenünkben hű, szelíd, hatalmas, jóságos, alamann, gót, szarmata, germán, brit, hun, kegyes, boldog, győzedelmes, diadalmas és örökké fenséges, az atyák legboldogabb atyjának, Szilveszternek, Róma város püspökének és pápájának, s valamennyi utódának, akik boldog Péter székében ülnek az idők végezetéig, nemkülönben az egész földkerekségen ezen császári rendeletünkkel a szentséges római egyház alá rendelt valamennyi tiszteletre méltó főpapnak és Isten előtt kedves katolikus püspöknek, akik most és minden hátralevő időben hivatalukban lesznek, kegyelem, békeség, szeretet, öröm, hosszú türelem, irgalom mindnyájatokkal a mindenható Atyaisten-től, az ő fiától, Jézus Krisztustól és a Szentlélektől.

Mindazt, amit üdvözítő és megváltó urunk és istenünk, Jézus Krisztus, a legmagasztosabb Atya fia, szent apostolai: Péter és Pál révén, a mi Szilveszter atyánk, a legfőbb pap és egyetemes pápa közbenjárásával csodálatosan megcselekedni jónak látott, legkegyesebb felségünk ezen császári rendeletünk levelével érthetően elbeszélve igyekszik az egész földkerekség valamennyi népének tudomására hozni. Kinyilvánítva pedig elsőként hitünket, melyre legboldogabb dicső atyánk és mesterünk, Szilveszter egyetemes főpap tanított bennünket, szívünk mélyéről jövő vallomástétellel valamennyiőtök lelkének épülésére, s így Istennek ránk árasztott irgalmát hirdetve.

Tudatni akarjuk ugyanis veletek (miként korábbi szent ünnepélyes rendeletünkkel kinyilvánítottuk), hogy a bálványok imádását, a néma, érzéketlen, emberkéz alkotta képmásokat, az ördögi alkotásokat és a Sátán minden hivalkodását elhagytuk, s a keresztények tökéletes hitére tértünk meg,¹ mely igaz világosság és örök élet, és aszerint, amire ezen legdicsőbb atyánk és tanítónk, Szilveszter főpap oktatott bennünket, hiszünk a mindenható Atyaistenben, ég és föld, minden láthatók és láthatatlanok terem-tőjében; Jézus Krisztusban, az ő egyetlen fiában, a mi urunkban és istenünkben, aki létrehozott mindent, és a Szentlélekben, az egész teremtet világ urában és éltetőjében. Őket, az Atyát, a Fiút és a Szentléleket valljuk, ily módon a tökéletes háromság magá-ban foglalja mind az istenség teljességét, mind a hatalom egységét: Atyaisten, Fiúisten

és Szentlélek-isten, s e három egy Jézus Krisztusban. Így három forma, de egy hatalom.

Az öröktől fogva bölcs Isten ugyanis kibocsátotta igéjét, mely által mindig voltak lesznek megszülető korszakok, és bölcsességének egyedüli igéjével a semmiből formálta meg egykoron az egész teremtett világot, megalkotva mindent – minthogy belőle van – a maga rejtélyes titkával. A mennyek tökéletes erényeiből és a föld minden anyagából, bölcsességének kegyes akaratából s a föld porából a saját képére és hasonlóságára teremtve meg az első embert, a gyönyör paradicsomába helyezte őt – kit az ősi kígyó és az irigy ellenség, az ördög a tiltott fa keserű megízleltetésével száműzötté tett ezen örömeiből, s annak kiűzése után sem szűnik meg sok módon lódózni mérgezett nyilait, hogy az emberi nemet az igazság útjáról letérítve a bálványok (tudniillik a teremtmény és nem a Teremtő) szolgálatára csábítsa, minthogy általuk azokat, akiket csalárdságának hálójába ejt, magával együtt örök büntetéssel teszi elégetendővé.

De Istenünk, szánva teremtményét, elrendelte szent prófétáit, akik által hírül adva a jövődő élet fényét, tudniillik fiának, urunknak és istenünknek, üdvözítőnknek, Jézus Krisztusnak eljövételét, elküldte ezen egyszülött fiát és a bölcsesség igéjét. Aki leszállva az egekből megszületett a Szentlélektől és Szűz Máriától a mi üdvünkért, „az ige testté lett és lakozék miközöttünk”.²

Semmit sem veszített el abból, ami korábban volt, és kezdett lenni, ami még nem volt: tökéletes isten és tökéletes ember; istenként csodákat végrehajtva, emberként emberi szenvedéseket elviselve. Úgy ismertük meg az igaz embert és az igaz istent Szilveszter főpap atyánk prédikálásából, hogy semmi módon nem kételkedünk: az igaz isten igaz ember volt, és tizenkét apostolt kiválasztva színük s a megszámlálhatatlan nép sokasága előtt csodákkal ragyogott. Valljuk, hogy urunk, Jézus Krisztus beteljesítette a törvényt és a prófétákat, hogy szenvedett, keresztre feszítettetett és az írásek szerint a harmadik napon feltámadott, az égbe jutott és atyja jobbán ül, egy napon majd eljön megítélni élőket s holtakat, és királyságának nem lesz vége.³

Ez a mi igaz hitvallásunk, amit legboldogabb atyánk, Szilveszter főpap adott át nekünk; buzdítunk ezért minden népet és a pogányok különféle nemzeteit, hogy e hitvallást tartsa meg, ápolja és hirdesse, a Szentháromság nevében vegye magához a szentség kegyelmét, és a mi üdvözítőnkhez, urunkhoz, Jézus Krisztushoz, aki az Atyával és a Szentlélekkel együtt él s uralkodik örökkön örökké, s akit a mi legboldogabb Szilveszter egyetemes főpap atyánk hirdet, ájtatos szívvel imádkozzon.

A mi urunk és istenünk tehát, szánván engem, a bűnöst, elküldte szent apostolait, hogy látogassanak meg bennünket,⁴ fénylő világossága ránk ragyogott, és mi hálát adunk, hogy elvonva a sötétségtől a valódi fényhez s az igazság megismeréséhez vezetett engem.⁵ Mivel mikor a lepra súlyos szennye egész testemet megtámadta, és a számos odasereglt orvos kezelésétől nem nyertem egészséget, akkor eljöttek a Capitolium papjai, mondván: medencét kell készíttetnem a Capitoliumon, megtölteni azt ártatlan ifjak vérével, s abban megfürödve tisztulhatok meg a láztól. Szavaik szerint egybegyűjtöttünk számos ártatlan ifjat. Ám mikor a pogányok istentelen papjai őket meg akarták ölni és vérükkel a medencét megtölteni, a mi felségünk látva az anyák könnyeit, megrémültem nyomban a gaztettől, és szánván őket megparancsoltuk, hogy kapják vissza fiaikat, kocsikat adtunk és ajándékokkal elláttuk őket, s örvendezve megpihentünk.

Miután a nap végeztével éjjeli csönd támadt, és eljött az álom ideje, megjelent nekem Szent Péter és Pál apostol, mondván: „Mivel a gaztetteknek határt szabtal és az ártatlan vér kiontásától visszariadtál, Krisztus, a mi urunk és istenünk elküldött ben-

nünket, hogy tanácsot adjunk neked egészséged visszanyeréséhez. Hallgasd tehát inté-sünket és tedd, amit csak mondunk neked.

Szilveszter, Róma város püspöke üldözésed elől a Seraptis-hegyhez menekülve a sziklák barlangjaiban rejtőzködik papjaival. Mikor magad elé hívatod majd, ő neked a kegyesség medencéjét nyújtja, melyben midőn harmadszor megmerít, a lepra minden fertője elhagy téged. Ami akkor történik majd, viszonzod a te üdvözítődnék: parancsodra minden egyház⁶ állíttassék helyre az egész földkerekségen, magadat pedig tisztítsd meg oly módon, hogy elhagyva a bálványok minden babonás tiszteletét, az élő s igaz istent (aki egyedüli és valóságos) imádd s tiszteld, hogy az ő jóakaratahoz eljuss.”

Felébredvén tehát az álomból, rögvést elvégeztem azt, amire a szent apostolok intettek, és előhívatván ezen kitűnő és dicső atyát, a mi elménket megvilágosító Szilveszter egyetemes pápánkat, minden szót, amit a szent apostolok nekem átadtak, elmondtam, és megtudakoltuk tőle, kik ezek az istenek: Péter és Pál? Erre ő: „Őket nem isteneknek, hanem a mi üdvözítő urunk és istenünk, Jézus Krisztus apostolainak kell mondanunk.” Majd újra kérdezni kezdtük ezen igen boldog pápát, vajon ezen apostolok képmását birtokolja-e, hogy a képből megtudjuk: űk-e, akiket a kinyilatkoztatás megmutatott. Akkor a tiszteletre méltó atya elrendelte diakónusának,⁷ hogy ezen apostolok képmásait mutassa meg: melyeket mikor megpillantottam, és arcukat, miket az álomban megjelenni láttam, a képmásokban felismertem, hatalmas kiáltással minden helytartóm színe előtt megvallottam, hogy űk azok, kiket az álomban láttam.⁸

Ezután ezen igen boldog Szilveszter atyánk, Róma város püspöke kiszabta ránk a bűnbánat idejét, hogy mindent, amit istentelenül elköveztünk és igazságtalanul intéztünk, virrasztásokkal, böjtölésekkel, könnyekkel és imádságokkal lateráni palotánk há-lószobájában *ciliciumban*⁹ rójuk le a mi urunknál és istenünknel, üdvözítőknél, Jézus Krisztusnál.

Majd a papok kézzelével e főpaphoz mentem, ahol lemondva a Sátán díszeiről és műveiről, s minden emberkéz alkotta bálványáról, szabad akaratomból kinyilvánítottam az egész nép színe előtt, hogy hiszek a mindenható Atyaistenben, ég és föld, láthatók és láthatatlanok teremtőjében; Jézus Krisztusban, az ő egyetlen fiában, a mi urunkban, aki a Szentlélektől és Szűz Máriától született – és harmadik megmerítésre az áldott forrásban az üdvösség hulláma megtisztított engem.

Ott pedig, miután a forrás közepébe helyeztek, saját szememmel láttam, hogy az égből kéz érint meg, s tudjátok meg: általa tisztán felemelkedve a lepra minden szennyétől megtisztultam. És miután kiemeltek engem a csodálatos forrásból, fehér ruhákba öltöztettek, s a hétformájú Szentlélek bizonyosságával az áldott keresztség olaját és a szent kereszt zászlaját kenve homlokomra, mondta: Megjelöl téged Isten az ő hite pecsétjével az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében a hit bizonyosságával. Az egész papság válaszolt: „Ámen”. Hozzátette a főpap: „Béke veled”.

Azon a napon, amikor a szent keresztség szertartásában részesültem, és testem gyógyult a lepra szennyéből, beláttam, hogy nincs más isten, mint akit az igen boldog Szilveszter pápa hirdet: az Atya, a Fiú és a Szentlélek, hármasság az egységben, egység a hármasságban. Mivel a pogányok minden istenei, akiket addig tiszteltem, ördögi lényeknek, emberkéz alkotásainak bizonyultak, hiszen igen világosan elmondta nekünk e tiszteletre méltó atya, hogy mekkora hatalmat adott a mi üdvözítőnk az ő boldog Péter apostolának a mennyben és a földön, mikor megkérdezve s hűnek találva őt, így szólt: „Te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.”¹⁰ Figyeljete, hatalmasok, és nyissátok ki szívetek-

ket, mit tett hozzá tanítványának a jó mester és úr: „És néked adom a mennyek orszá-
gának kulcsait; és a mit megkötsz a földön, a mennyekben is kötve lészen; és a mit
megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lészen.”¹¹ Bizony, csodás és dicsőséges
kötni s oldani a földön, és kötve s oldva lenni a mennyben.

És ahogy ezt boldog Szilveszter prédikálásából beláttam, s felismertem, hogy egész-
günket boldog Péter jótéteményei által nyertem vissza, hasznosnak ítéltük együtt minden
helytartónkkal, az egyetemes szenátussal, valamint a főemberekkel és az egész római
néppel, mely dicsőséges uralmunk alatt áll, hogy amiként kitűnik róla: Isten fiának viká-
riusa ezen a földön, úgy a főpapok, akik az apostolok eme fejedelmének helyettesei, az
uralkodói hatalmat, melyet a mi császári fenségünk evilági kegyelmessége látszik méltán
birtokolni, a továbbiakban tőlünk és a mi hatalmunkból birtokolják, kiválasztva nekünk
az apostolok ezen fejedelmét, avagy az ő megbízható vikáriusait, hogy Istennél pártfogó-
ink legyenek. És mivel az evilági császári hatalom a miénk, úgy határozotunk, hogy szent-
séges római egyházát hódolattal megajándékozzuk (inkább, mint a mi hatalmunkat s földi
trónunkat), és boldog Péter szentséges székét dicsőségesen felmagasztaljuk, juttatván
neki hatalmat, a dicsőség kiváltságát, császári hatáskört és tiszteletet.

Határozatunk szerint elrendeljük, hogy a főséget tartsa úgy a négy kiemelkedő szék,
tudniillik az antiochiai, az alexandriai, a konstantinápolyi és a jeruzsálemi, mint az
egész földkerekségen Isten minden egyháza felett; és a főpap, aki ezen szentséges római
egyház élén fog állni, emelkedjen ki a földkerekség minden papja közül, legyen előljá-
rója azoknak, és az ő döntésére intézzék mindazon dolgokat, melyek Isten tiszteletét és
a keresztény hit állandóságát gondozzák. Jogos tehát, hogy ott tartsa fenn szent törvény
a hatalom fejét, ahol a szent törvények elrendelője, a mi üdvözítőnk megparancsolta
boldog Péternek, hogy az apostoli széket foglalja el, ahol a kereszt kínjait kiállva a di-
cső halál serlegét ürítette, mestere és ura követőjeként jelent meg; s ott hajtásák fejüket
a pogányok Krisztus nevének megvallásával, ahol tanítójuk, boldog Pál apostol Krisztu-
sért nyakát hajtva vértanúsággal koronáztatott meg; s ott keressék mindvégig a tanítót,
ahol a tanító szent teste nyugszik; és ott szolgáljanak szolgálattal az égi király, Jézus
Krisztus, a mi istenünk és üdvözítőnk előtt meghajolva és megalázkodva, ahol a gőgös
földi király¹² hatalmára szolgáltak.

Akarjuk, hogy tudja a pogányok és nemzetek minden népe az egész földkerekségen:
lateráni palotánkba felépítettük az alapoktól a mi üdvözítő urunknak és istenünknek,
Jézus Krisztusnak az egyházat keresztelőkápolnával, és tudjátok meg, hogy annak alap-
zatából a tizenkét apostol száma szerint tizenkét földdel teli kosarat saját vállainkon ki-
hordtunk; s elrendeltük, hogy ezen szentséges egyházat minden egyház legfőbb fejének
mondják, tiszteljék, imádják és hirdessék az egész földkerekségen, miként más csá-
szári rendeleteinkkel megparancsoltuk. Felépítettük tehát az apostolok fejedelmeinek,
boldog Péternek és Pálnak egyházait,¹³ melyeket arannyal és ezüsttel gazdagon ellát-
tunk, és ahol legszentebb testüket nagy tisztességgel elhelyeztük, koporsóikat boros-
tyánból (melyen semmi nem képes erőt venni) készítettük el, keresztet is színaranyból,
és értékes drágakövek kíséretében a koporsókra helyeztük, aranszettekkel rögzítettük
azokat, s nekik az égi birtokok megalapozásaként prédiúmokot adományoztunk, ezeket
különböző javakkal gazdagítottuk, és császári rendeleteink levelével úgy keleten, mint
nyugaton, valamint az északi és déli területeken, tudniillik Iudeában, Graeciában,
Asiában, Thraciában, Africában és Italiában, s a különböző szigeteken adományokat
engedtünk át nekik, abból a megfontolásból, hogy a mi igen boldog Szilveszter főpap
atyánk és utódai rendelkezzenek valamennyi felett.

Örüljön velünk együtt az egész nép és a pogányok nemzetei az egész földkerekségen; buzdítjuk mindannyiukat, hogy istenünknek és üdvözítőnknek, Jézus Krisztusnak velünk egyetemben mérhetetlen sok hálat adjanak, mivel ő az az isten fenn az egekben és lenn a földön, aki bennünket szent apostolai által meglátogatva méltóvá tett arra, hogy a keresztiség szentségében és testünk egészségében részeltessünk. Ezért ezen szent apostoloknak, a mi urainknak, a legboldogabb Péternek és Pálnak, és általuk boldog Szilveszter atyánknak is, a főpapnak, Róma város egyetemes pápájának, és minden főpap utódának, akik egészen a világ végezetéig Szent Péter székében ülnek, adományozzuk és ezennel átadjuk hatalmunk lateráni palotáját, mely az egész földkerekségen előtte áll és felülmúl minden palotát, továbbá a koronát, azaz fejdíszünket, ugyanúgy süvegünket és felsőruhánkat is, a szalagot, mely császári nyakunkat szokta övezni, bíbor köpenyt, skarlát tunikát és minden császári öltözetet, s a legfőbb császári lovasok méltóságát, átadván a császári jogart is, egyszersmind zászlókat, jelvényeket, lobogókat, különféle császári díszeket, a császári fenség valamennyi velejáróját és hatalmunk dicsőségét.

Az igen tiszteletre méltó férfiaknak, a szentséges római egyháznak szolgáló papi rendeknek azt a tekintélyt, kiváltságot, hatalmat és kiváltságot rendeljük birtokolni, melynek dicsőségével a mi legfőbb szenátusunk látszik ékesíttetni, azaz, hogy patríciosok és konzulok, kihirdetve, hogy azonfelül még különféle császári méltóságokkal rendelkezzenek, s miként a császári hadsereget, úgy a szentséges római egyház papságát díszíteni elrendeltük; és amint a császári hatalmat is különféle tisztségek: a kamarások, ajtónállók és örök szolgálata veszi körül, ugyanígy a szent római egyházat is részeltetni akarjuk ezekben; s hogy a főpapi dísz a leginkább ragyogjon, elrendeljük azt is, hogy ugyanezen római szentegyház papjai hófehér kelmékből készült kendőkkel díszítsék lovaikat és úgy lovagoljanak, s amiként a mi szenátusunk, ők is nemezből készült, fehér vászonsarukat használjanak, hogy amint az égi, úgy a földi dolgok is Isten dicséretére ékíttessenek; mindenekelőtt pedig szabadságot adván szenátusunktól legszentebb atyánknak, Szilveszternek, Róma város püspökének és pápájának, s minden igen boldog főpapnak, aki utána örökébe lép az eljövendő időkben, Krisztus, a mi urunk tiszteletére és dicsőségére Isten ugyanezen nagy katolikus és apostoli egyházában, hogy akit saját akaratóban megnyugodva pappá akar majd szentelni és az egyháziak közé felvenni, mindenekben helyesen cselekszik.

Elrendeltük továbbá azt is, hogy ugyanezen tiszteletre méltó atyánk, Szilveszter, a legfőbb pap és minden főpap utódja színaranyból és drágakövekből készült fejdísz, azaz koronát (amit főnkől neki adományoztunk) tartozék viselni Isten dicséretére boldog Péter tisztéként; azonban a legszentebb pápa a papság koronája¹⁴ fölé (melyet boldog Péter dicsőségére visel) semmiképpen sem akarta ezen aranyból készült koronát, ezért fehér fényű süveget helyeztünk saját kezünkkel az ő legszentebb fejtetőjére (az Úr ragyogó feltámadását jelezve), és lovának gyeplőjét tartva boldog Péter tisztéhez méltóan lovászként szolgáltunk neki; s elrendeltük, hogy minden főpapi utóda egyként ezen süveget használja hivatalában a mi hatalmunk hasonlatosságára.

Azért, hogy a papi főveg ne értéktelenedjen, hanem ékebb legyen, mint az evilági császárság méltósága és dicsőségének hatalma, íme, úgy palotánkat (ahogy említettük), mint Róma városát, egész Itália és a nyugati területek provinciáit, vidékeit és városait a gyakran mondott legboldogabb főpapnak, a mi Szilveszter atyánknak, egyetemes pápának átadva és örökítve az ő, vagy főpapi utódai hatalmának és uralmának szilárd császári ítélettel, ezen császári levelünk és ünnepélyes rendeletünk révén adjuk rendelkezésre és a római szentegyház fennhatóságában való állandó megmaradásra.

Ezért illőnek láttuk, hogy uralmunkat és királyságunk hatalmát keletre vigyük s helyezzük át, s hogy Bizánc vidékén a legmegfelelőbb helyen a mi nevünkre várost építtessünk,¹⁵ s ott alapítsuk meg uralmunkat – mivel nem jogos, hogy ott a földi uralkodó hatalmat bírjon, ahol a papok főségét és a keresztény vallás fejét az égi uralkodó elrendelte.

Mindezeket pedig, miket ezen császári levelünk és más rendeleteink által megparancsoltuk és megerősítettünk, csorbíthatatlannak és háboríthatatlannak rendeljük, ezért az élő Isten színe előtt, aki uralkodni parancsolt bennünket, és az ő félelmes ítélete előtt megtiltjuk ezen császári rendeletünkkel minden császári utódunknak, ugyanúgy főemberünknek, helytartónknak, legdicsőbb szenátusunknak és a földkerekség egész népének, amely most és a jövőben még hátralevő időben uralmunk alatt áll, hogy közülük valaki is bármilyen módon ezekkel (miket császári rendelettel a szentséges római egyháznak és minden főpapjának adományoztunk) szembeszegülni merészeljen, megsemmisítse vagy bármiben elpusztítsa. Ha pedig valaki – amit nem hiszünk – ebben szembeszegülőnek vagy becsmérőnek bizonyulna, örök ítélet sújtsa, és Isten apostolainak szent fejedelmeit: Pétert és Pált jelen s jövőendő életében ellenségeinek tudja, s a pokol mélyében égve az ördöggel és minden istentelennel pusztuljon.

Ezen császári rendeletünk lapját megerősítve saját kezűleg boldog Péternek, az apostolok fejedelmének tisztelendő teste fölé helyeztük, s ott Isten ezen apostolának ígéretet téve kijelentettük, hogy mindent sértetlenül megőrzünk és rendelkezéseinkben ezek megóvását hagyjuk hátra császári utódainknak, s a legboldogabb főpapnak, Szilveszter atyánknak és egyetemes pápánknak, s általa valamennyi főpapi utódának az Úristen és üdvözítőnk, Jézus Krisztus jóváhagyásával örökös és áldásos birtoklásra engedjük át.

És a császári aláírás: az istenség tartson meg benneteket számos évig, legszentebb és legboldogabb atyák.

Kelt Rómában, április Kalendájának harmadik napján, Flavius Constantinus császárságának negyedik, s az ő és Gallicanus, e tiszteletre méltó férfiak konzulságának évében.¹⁶

Jegyzetek

- 1 Ilyesfajta rendelet nem születhetett a *Donatio* fiktív keletkezési időpontja (315) előtt, hiszen I. Constantinus a keresztiséget nagy valószínűséggel csak a halálos ágyán vette fel 337-ben. A 8. századi szerző talán Galerius császár említett 311-es, illetve Theodosius császár 392. évi (a pogány vallás gyakorlását megtiltó) rendeletét kapcsolja össze Constantinusszal, hogy az adománylevelé tartalmát így is nyomatékosítsa.
- 2 János 1, 14. (Az általunk használt kritikai kiadás nem tüntette fel a biblikus párhuzamokat. Mi megadjuk az összefüggő szövegegyezéseket pontos evangéliumi helyükkel együtt, Károli Gáspár fordításának átvételével.)
- 3 A hosszas teológiai fejtegetés nem véletlen, hiszen a szöveg szerzője az említett 325. évi niceai, 381. évi konstantinápolyi, 431-es ephesusi és 451. évi khalkedóni egyetemes zsinatokon (az ariánusokkal, a nesztoriánusokkal és a monofizitákkal szemben) hosszas viták után letisztult krisztológiai hitelveket mondhatja el a 4. század első felében élt császárral – a nyilvánvaló koholmány jelzi azt, hogy olyan keresztény uralkodóról van szó, aki Isten érdekeit és egyházát szem előtt tartó döntéseket hoz a továbbiakban, és a Róma s a nyugati kereszténység által mindig is elfogadott elveket vallja.
- 4 Az itt következő néhány oldal (a konkrét adományozásig) az 5. században keletkezett Szilveszter-legendából átvett és átalakított narratív rész.

- 5 Ha a császár az alany, az egyes és többes szám első személyű alakok váltogatása igen gyakori egy mondaton belül a szövegben, mintegy érzékeltetve, hogy felváltva szólal meg, mint „magánember” és mint uralkodó.
- 6 Azaz minden keresztény templom, illetve püspökség.
- 7 Magasabb egyházi rendeket is felvett, tonzúras szerep.
- 8 A szentképek illő tiszteletével és használatával itt feltehetően a bizánci képrombolók ezzel ellentétes mozgalmára utal.
- 9 Sanyargatóövben.
- 10 Máté 16, 18.
- 11 Máté 16, 19. Ezen utóbbi két evangéliumi hellyel próbálták bizonyítani a római püspökök a keresztény egyház feletti primátusukat és Róma főségét.
- 12 Azaz a bizánci császár.
- 13 A lateráni palotát I. Constantinus már 313-ban átadta Miltiades pápának (310–314). Szent Péter és Pál templomai viszont valóban a császár idején épültek. A kosárhordás és Rómának a többi egyház fölé való helyezése a Szilveszter-legendában már szereplő, onnan átvett elem.
- 14 Vagyis a papi tonzúra.
- 15 I. Constantinus a birodalom új fővárosát a fejlettebb keleti területeken, Byzantium (Kr. e. 7. századi görög alapítású kereskedőváros) helyén építette fel 324–331 között – ám korántsem azon ok miatt, melyet a *Donatio* említ. A nyugati területek és Róma már korábban elvesztették politikai-gazdasági jelentőségüket. A császári központ Diocletianustól kezdve Milánó volt, majd 401 után Ravenna.
- 16 315. március 30.

A BUDAPESTI BRIT FŐKONZULÁTUS MEGALAPÍTÁSA (1867–1872)

A Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia közti diplomáciai kapcsolatok

A porosz–osztrák és prosz–francia háborúkat követő időszakban a brit diplomátáknak nem kellett sokáig várniuk a politikai együttműködést siettető osztrák ajánlatokra. (Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy egyetlen, az osztrák tárgyalófél által felvetett javaslatban sem fogalmazódott meg a két állam közötti esetleges szövetség létrehozásának igénye.) A tárgyalófelek közül természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia, és semmi esetre sem Nagy-Britannia kívánta elnyerni a másik fél támogatását. A két nagyhatalom politikai érdekei több kérdésben is azonosak voltak: az európai béke megőrzése, a Török Birodalom fenntartása, a cári Oroszország politikai ambícióinak visszaszorítása. A londoni Foreign Office azonban szinte egyáltalán nem reagált az osztrák–magyar részről jelentkező, Nagy-Britanniát aktívabb külpolitikai tevékenységre ösztönző diplomáciai lépésekre.

1867 áprilisában az osztrák–magyar diplomácia vezetője, F. F. von Beust, audeniciáján fogadta Lord Bloomfield brit nagykövetet, s bizalmas együttműködést (confidential understanding) ajánlott.¹

1871 decemberében az Osztrák–Magyar Monarchia új külügyminisztere, Anrássy Gyula gróf hosszas megbeszélést folytatott a két ország kapcsolatáról Nagy-Britannia bécsi nagykövetségének újonnan kinevezett ügyvivőjével, E. R. Lyttonnal. Az Anrássy által megfogalmazott ajánlat teljesen egyértelmű volt, elképzelésében a titkos egyetértésnél konkrétabb együttműködést javasolt. A brit válasz ezúttal is a rendkívül udvarias elutasítás volt. E. R. Lytton jelentésében azt írja, hogy Anrássy véleménye szerint az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának egyik legnagyobb hibája a Nagy-Britanniával való baráti viszony értékének és lehetőségének alábecsülése. A megbeszélés során Anrássy kerülte a „szövetség” (alliance) kifejezés használatát, annak a nemzetközi politikai életben akkor elfogadott jelentése miatt. Anrássy ugyanis „*békes szándékú, szívélyes együttműködést képzelt el; nem a háborús helyzet megoldására létrehozandó szövetséget, hanem a béke fenntartását szolgáló egyetértést*”.²

A brit diplomácia vezetője pillanatnyilag csak Anrássy tervének pontos részleteit akarja kipuhatolni „határozottabb formában”. Sir Andrew Buchanan, Lord Bloomfield utóda a bécsi brit nagykövetségen (1871–1878), sokkal konkrétabb beszámolót küld Anrássyval folytatott megbeszéléseiről. Sir Buchanan nem ért egyet Anrássyval abban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia között esetleg létrejövő szövetséget leginkább Európának a Franciaország és Oroszország közti potenciális szö-

A szerző köszönetét fejezi ki a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak, hogy a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával angliai levéltári kutatásokat folytathatott.

vetségtől való megóvása teszi szükségessé.³ Véleménye szerint az angol-osztrák megállapodás éppen ezt siettetné.

Nem meglepő, hogy I. Ferenc József császár és Andrássy gróf sem fogadta nagy lelkesedéssel az új brit külügyminiszternek, Granville grófnak a kérdésben kifejtett álláspontját. A brit külpolitika vezetője ugyanis Lord Buchanannak írt levelében kitérő választ ad, és a nem éppen stabil európai helyzetre hivatkozva elzárkózik a két ország közti hivatalos szövetségkötés elől. Kifejti ugyanakkor, hogy mennyire nagy hatása lehet, ha nemzetközi fórumokon két olyan nagyhatalom, mint az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia mindig azonos álláspontot foglal el.⁴

A Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia közti hosszú távú együttműködés megvalósításával kapcsolatos tartózkodó brit álláspont mögött azonban nagyon komoly érvek húzódtak meg: a brit külpolitika hagyományos, európai ügyekbe be nem avatkozó irányzata, Nagy-Britanniának a világhatalmi sátusból fakadó kötelezettségei, az európai hatalmi egyensúly, a „balance of power” (amelyet egy újonnan létrejövő szövetség könnyen felboríthatott volna) megőrzése. Ezen okok miatt Nagy-Britannia az európai ügyekben nem szívesen játszott aktív szerepet, és erre csak közvetlen veszély, vagyis háborús konfliktusok kirobbanásakor vállalkozott. Az európai politikai élet színterén időről időre kibontakozó, a kontinens békéjét veszélyeztető konfliktushelyzetek megoldását az angolok még mindig a nemzetközi konferenciák összehívásában látták, nem pedig abban, hogy mintegy preventív lépésként újabb szövetségeket hozzanak létre a nagyhatalmak között.

Magyarország a brit diplomáciai iratokban

Az 1867-es kiegyezést követően a brit diplomácia képviselőinek meg kellett újítaniuk Ausztriával kapcsolatos álláspontjukat, a térségben több kérdésben is új megközelítés vált szükségessé. Úgy tűnik, hogy számukra az egyik legfontosabb probléma annak pontos meghatározása volt, milyen helyet foglal el, milyen szerepet játszik majd Magyarország az új államalakulatban.

A brit diplomatakat aggasztotta a Monarchián belüli hatalmi egyensúly változásainak, valamint annak lehetősége, hogy Magyarország fontosabb szerepet tölthet be a dualista államszervezetben. A budapesti főkonzul, Sir Arthur Nicholson (1888–1893) szerint Magyarországnak a Monarchián belüli megerősödése együtt járna a homogén magyar nemzetállam létrejöttével és a Magyar Királyság határain belül élő nemzeti kisebbségek növekvő elnyomásával. Sir Arthur sommásan, a magyar történelmet nem ismerve kijelenti, hogy a magyar nemzeti jellem, bár sok kitűnő és tiszteletré méltó tulajdonsággal is rendelkezik, nemcsak bármely idegen népcsoport asszimilálására, hanem az azokkal való harmonikus együttműködésre is képtelen. Megállapítja továbbá, hogy „a nem magyar fajok jól megfigyelhető elnyomása adja az alapját annak az elképzelésnek, hogy a magyar, rövid időn belül, zárt és homogén nemzetté válik”.⁵ (sic!)

A diplomataik arra is felfigyeltek, hogy a magyar befolyás megerősödése folytán a külpolitikában is újabb, a Monarchia egészét is érintő elképzelések és érdekek kerülhetnek a felszínre, melyek eredményeképpen az eddigi külpolitikai irányvonal is megváltozhat. Magyarországot, földrajzi helyzete és eddigi történelme folytán, érzékenyebben érintették a keleti kérdésben, vagyis a Balkán-félszigeten, illetve az Oroszországban zajló események. Az Ausztria és Magyarország közti viszonyra negatív hatással le-

het utóbbi egyre növekvő gazdasági és politikai jelentősége, a két ország közti kapcsolat romlása pedig a Monarchia széthullásához, vagyis az európai hatalmi egyensúly felbomlásához vezethet.

Az osztrák–magyar viszonyban végbement változások felkeltették a brit diplomácia képviselőinek érdeklődését is Magyarország iránt. Sir Arthur Nicholson a Monarchia fennállásának huszonöt évéről írt áttekintésében úgy véli, hogy Magyarország minden kétséget kizáróan sokat nyert azáltal, hogy teljes jogú tagja lett az új államalakulatnak. „Az 1867-es évet követően Magyarország, egy addig elmaradott és szerencsétlen ország, a nyugati civilizáció élvonalába került... és amíg ez a helyzet fennmarad, Magyarország mint nagyhatalom... léphet fel.” A diplomata a magyar belpolitikai változásokat és azoknak a külpolitikára esetlegesen gyakorolt hatását is figyelemmel kísérte. „A Függetlenségi Párt fokozatos növekedése rendkívül érdekes és jelentős. Valamennyi választáson fokozatosan erősödnek... *ez a kérdés egy napon fontos lehet, és nemcsak a Monarchia, hanem ennek az egész európai térségnek az általános helyzete szempontjából.*”⁶

Lehet ugyan feltételezni, hogy a fenti megállapítások egyetlen angol diplomata megfigyeléseit és vélekedéseit tükrözik csupán, és ez a vélemény nem befolyásolta, vagy nem tudta befolyásolni azokat, akik a brit külpolitika irányvonalát kijelölték. Ilyen jellegű megállapítással azonban semmiképpen nem érthetünk egyet. Sir Arthur Nicholson jelentéseinek különösen nagy figyelmet szenteltek a Foreign Office-ban.⁷

Alapjában véve egyetérthetünk Frank Tiborral, hogy a bécsi angol követségnek csak kis hatása volt az angol közvéleményre, és jelentései csak a Foreign Office számára voltak fontosak.⁸ Azonban némileg árnyaltabb megfogalmazásra van szükségünk. Az általunk vizsgált történelmi korszakban a diplomáciai döntések a legmagasabb politikai szinten születtek, és a nyilvánosság informálása egyáltalán nem számított. A diplomaták véleményét a magas szintű politikai döntésekben valóban csak nagyon mérsékeltten vették figyelembe, egyes helyzetekben azonban a diplomaták jelentései fontos szerepet kaptak a politikai döntést előkészítő munka során. Ebben a kérdésben tehát valószínűleg közelebb áll a valósághoz Zara S. Steiner árnyaltabb megfogalmazása:

„A háború előtti Külügyi Szolgálat vezető személyiségeinek felületes tanulmányozása is világosan mutatja, hogy a politika alakításában a külügyminiszterek diplomatáinknak csak jelentéktelen szerepet juttattak. Igaz ugyan, hogy bizonyos személyek még mindig változtatni tudtak a diplomáciai atmoszférán, vagy éppen aktív szerepet játszottak a tárgyalások menetében, de kevés kivételtől eltekintve az Edward-korszak diplomatái mindig a Londonból érkező utasításokat követték. Sőt, míg Salisbury korában a diplomatáktól különleges értesülések és tanácsok is származtak, addig Lansdowne és Grey hivatali ideje alatt a diplomaták javaslatait mindig felülvizsgálták, sőt a Whitehall hivatásos politikusai gyakran éppen ellenkező döntéseket hoztak.”⁹

Magyarország egyre növekvő gazdasági és politikai jelentőségét a brit politika felismerte, és ennek első jeleként 1871-ben a londoni Foreign Office-ban jelentős döntést hoztak: a két ország közötti politikai és egyéb kapcsolatokat olyan szintre kerültek, hogy a brit főkonzulátus megalapítása Magyarországon, Budapesten szükségessé vált.

A magyarországi brit főkonzulátus megalapítására tett első kísérlet (1848)

A Magyarországon hivatalos küldetést teljesítő J. A. Blackwell útvjáról jelentést küldött J. Ponsonbynak, az akkori bécsi brit nagykövetnek. A jelentésben arról értesíti a nagy-

követet, hogy Magyarország miniszterelnökével, gróf Batthyány Lajossal folytatott megbeszélései során tudomására hozták, hogy gróf Esterházy, az uralkodó mellé rendelt miniszter a magyar kormánytól arra kapott megbízást, hogy hivatalos látogatást tegyen Ponsonbynál, Bécsben. A látogatás célja az, hogy a magyar miniszter tolmácsolja a brit nagykövetnek, hogy a magyar kormány szeretné, ha a brit kormány főkonzult nevezne ki Magyarországra. A magyar miniszterelnök azon meggyőződésének adott hangot, hogy a brit kormány érdekeit is szolgálná, ha nem késlekedne a magyarországi brit főkonzul kinevezésével. Jelentésében Blackwell tagadja azokat a vádakat, melyek szerint ő lett volna az ügy kezdeményezője. Megjegyzi továbbá, hogy az utóbbi öt év folyamán a magyar politikusok több alkalommal is hangot adtak a főkonzulátussal kapcsolatos elképzeléseiknek és kívánságuknak, így részükről teljesen természetes, hogy az ország függetlenségének kivívása után (és a szerb és román területek példájával összhangban) szükségesnek tartanák brit főkonzulátus létrehozását Pesten.¹⁰

A brit főkonzulátus létrehozását célzó első kísérlettel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy magyar részről a nemzeti függetlenség kikiáltása után merült fel a Pest székhelyű brit főkonzulátus megalapításának gondolata. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy a brit főkonzulátus megalapítása érdekében az első határozott lépésekre az 1848. áprilisi törvények elfogadása után már néhány nappal sor került. Mindezek alapján talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a független magyar kormány egyik legfontosabb külpolitikai céljának a Nagy-Britanniával való diplomáciai kapcsolatok kiépítését tekintette. A szabadságharc kitörése, majd a Habsburg-abszolutizmus visszaállítása folytán a pesti brit főkonzulátus megalapításának terve hosszú időre, közel huszonöt évre feledésbe merült.

Második kísérlet a pesti brit főkonzulátus megalapítására (1869)

Mindezek után nem meglepő, hogy nem sokkal az 1867-es kiegyezés után ismét előtérbe került és a politikai tárgyalások egyik fontos pontjává vált a pesti brit főkonzulátus terve, mellyel kapcsolatban valamennyi jelentős külügyi dokumentáció olvasható a Foreign Office levéltárában.

A kezdeményező lépést, az 1848-as kísérlethez hasonlóan, most is a magyar fél tette meg. 1869. március 14-i keltezésű az a levél, amelyet hat befolyásos pesti kereskedő intézett Nagy-Britannia bécsi nagykövetéhez, Lord Bloomfieldhoz. A levél írói a következőkkel indokolják a pesti brit főkonzulátus megalapításának szükségességét: Pestnek egyre növekszik a jelentősége kereskedelmi szempontból, mivel a Duna mentén lévő tartományokból érkező áruszállítmányok Pest érintésével jutnak tovább. Már valamennyi politikai nagyhatalom, vagyis Franciaország, Poroszország, Amerika és Bajorország kineveztek konzulokat Pestre. Jelentős a Nagy-Britanniába irányuló magyar export (gyapjú, bor, liszt és a brandy előállításához szükséges alkohol). A Magyarországon egyre jobban elterjedő vasútépítkezés a Brit Vasút természetes piaca lehetne. A pesti kereskedőknek üzleti szempontból is nagyon fontos lenne a brit főkonzulátus működése, és elsősorban az üzleti élet felvirágoztatását remélik a pesti brit főkonzultól. Londonba írt jelentésében a nagykövet megismétli a pesti kereskedők érveit, és azokhoz fontos megjegyzéseket is fűz (ezek egyike az, hogy a levelet aláíró hat név közül egyik sem angol); eszerint: „A különböző gyárakban alkalmazott számos brit alattvaló számára a konzul tanácsai hasznosak lehetnének... Egy ilyen lépéssel a magyar kor-

mány és nép egyetértene, sőt nagyon hízelgőnek találnák, mivel szeretnék, ha lenne egy konzulátus, ha már diplomáciai testület nem működik itt.”¹¹

Angol megítélés szerint a Pesten létesítendő brit főkonzulátus nem pusztán gazdasági, hanem politikai jelentőséget is kapna, és léte a magyar függetlenedési törekvéseket támogatná. A nagykövet, más nagyhatalmak képviselőihez hasonlóan, meglehetősen szkeptikus a jövőbeni főkonzulátus gazdasági szerepét illetően, hangsúlyozza ugyanakkor az intézmény politikai jelentőségét, szintén más nagyhatalmak példájára hivatkozva: „...meggyőződésem, hogy a francia és a porosz konzulokat *sokkal inkább politikai, semmint kereskedelmi képviselőkként* küldték ide.”¹²

A válasz egy hónap múlva érkezett meg a Foreign Office-ból Bécsbe: „...Őfelsége kormányának jelenleg nem áll szándékában ilyen hivatal létesítése.” Ugyanez a levél azonban arról is tanúskodik, és ez valóban nagy jelentőségű tényező a jövőre vonatkozóan, hogy a főkonzulátus létesítésének kérdése nem tűnik majd el a diplomáciai iratokból, ugyanis a Foreign Office felkéri Lord Bloomfieldot, hogy három hónaponként küldjön tájékoztatást Londonba arról, hogy „fennáll-e még mindig a pesti brit alkonzulátus létesítésének igénye a brit érintettek érdekei szempontjából”.¹³ A pesti kereskedőkkel Lord Bloomfield közli a Foreign Office elutasító válaszát (1869. április 26.): „...Őfelsége kormánya a kérdés alapos vizsgálata után ilyen hivatal létrehozását jelenleg nem tartja szükségesnek.”¹⁴

Mintegy hat hónappal ezután, a Foreign Office utasításának eleget téve, Lord Bloomfield a kérdéssel foglalkozó jelentésében úgy véli, hogy az előző jelentésében kifejtett véleményén nem kell változtatnia. A Magyarországon tartózkodó brit alattvalók alig fordulnak segítségért a bécsi nagykövetséghez. A francia nagykövettől és a bécsi porosz minisztertől pedig arról értesült, hogy ezek pesti konzulátusai jelenleg semmiféle kereskedelmi érdekek védelmét nem látják el. Lord Bloomfield azonban azt is kifejti: „...nem állítanám, hogy egy ilyen hivatal időnként nem volna hasznos az országban kereskedelmi tevékenységet folytató brit alattvalók számára, sőt talán még a kereskedelmi tevékenység általános növekedését is elősegíthetné”.¹⁵

Újabb hat hónap elteltével a nagykövet a pesti brit konzulátus létrehozását változatlanul nem tartja sürgető feladatnak, az ügy iránt érdeklődő Foreign Office-t azonban továbbra is ellátja információkkal a kérdést érintő valamennyi új fejleménnyel kapcsolatban. Lord Bloomfield ebben a jelentésében is megismétli korábban már kifejtett álláspontját, hozzáteszi azonban, hogy a kereskedelem, főként pedig az Angliával folytatott kereskedelem újabb dimenzióba kerül ugyan, a törvényesítendő iratok száma ugyanakkor nem szaporodik, és a pesti brit főkonzulátus hiánya sem vezetett még komolyabb kellemetlenségekhez. A nagykövet tanácsolja továbbá, hogy amennyiben a Foreign Office-t komolyan foglalkoztatja a pesti főkonzulátus kérdése, annak élére mindenképpen politikai és kereskedelmi ügyekben egyaránt jártas személyt kell kiresni. Bloomfield arról is számot ad, hogy a magyar kormány és a kereskedő elit képviselői továbbra is szorgalmazták egy pesti brit főkonzulátus létesítését.¹⁶ Lord Bloomfield jelentéséből kitűnik egy külön figyelmet érdemlő jelenség. Úgy tűnik, hogy brit oldalon az esetlegesen létrehozandó pesti főkonzulátusnak elsősorban politikai szerepet szántak, magyar részről azonban egy ilyen hivatal működésének lehetséges gazdasági-kereskedelmi előnyeit hangsúlyozták. A nagykövet e témában írt utolsó beszámolójában egy újabb kérdés is felvetődik: milyen pénzügyi alapjai lennének a főkonzulátus létrehozásának és működtetésének.¹⁷

A pesti brit főkonzulátus megnyitása (1871)

Az 1870–71-ben zajló külpolitikai események következtében Nagy-Britannia külügyminisztere arra kényszerült, hogy átvegye a kezdeményező szerepet a pesti brit főkonzulátus megnyitásának ügyében. (A külügyminiszteri székben Earl Clarendont ekkorra már Earl Granville váltotta fel.) F. F. von Beust lemondását követően az addigi magyar miniszterelnök, Andrassy Gyula gróf lett az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere. Ez a váltás már önmagában is jelzi, hogy a Monarchia külpolitikai döntéseiben megnövekedett magyar politikai befolyással kell számolni. A bécsi brit nagykövetségen is személyi változások következtek be ugyanebben az időben.

A főkonzulátus létesítése érdekében 1871 októberében került sor az első konkrét lépésre. A brit külügyminiszter, Earl Granville hivatalos levelet küldött a Kincstárhoz, melyben felvilágosítást kért arról, hogy milyen pénzügyi fedezete volna egy újabb brit diplomáciai képviselő létrehozásának külföldön. Úgy tűnik, hogy Earl Granville Lord Bloomfield korábbi érvelését tette magáévá, ez alkalommal azonban éppen a pesti konzulátus megnyitásának szükségessége mellett érvelt. „A Külügyminisztériumot évek óta sürgetik Ófelsége bécsi nagykövete, valamint az ebben az országban [ti. Magyarországon] működő kereskedők a pesti brit konzul kijelölésének kérdésében. A nagykövet által felsorolt okok és Pest egyre növekvő jelentősége, véleményem szerint, most már szükségessé teszik, hogy felkérjem Excellenciás Uramat a javasolt hivatal létrehozásának jóváhagyására... – A magyar politika székhelye, Pest földrajzi fekvése miatt is stratégiai fontosságú, mivel Törökország európai részével, a Dunán, közvetlen kapcsolatot tesz lehetővé, ezért az itt működő megbízottnak alkalma lesz »a legnagyobb érdeklődésre számot tartó, s döntő fontosságú politikai ügyekkel kapcsolatos információkat szolgáltatni«.”

A jelentés fenti megjegyzéséből világosan kitűnik, hogy a Pesten szolgálatot teljesítő jövődöbeli konzul elsőrendű feladata az lesz, hogy a londoni Foreign Office-t információkkal lássa el a keleti kérdéssel kapcsolatban. A brit gazdasági érdekek képviselője és védelme is jelentős feladata lesz ugyan, de ez csak másodrendű a hivatal politikai jellege mellett. A külügyminiszter levele a pesti konzuli hivatal anyagi vonatkozásaival is foglalkozik, kiemelve a pesti élet drágaságát.¹⁸

A Foreign Office javaslata a Kincstárnál kedvező fogadtatásra talált, bár a válaszlevélben hangot kapott az a kívánság, hogy a pesti főkonzulátus működtetésére szánt pénzüsszeget a Foreign Office-nak, újabb forrás híján, más helyekről való pénzelvonással kellene biztosítania.¹⁹

A létrehozandó diplomáciai hivatal státusának meghatározására is ekkor került sor. A Foreign Office-on belüli levélváltás jól illusztrálja a kérdés fontosságát, valamint azt, hogy brit diplomáciai körökben teljes egyetértés volt a pesti főkonzulátus megnyitásának kérdésében. „Lord Granville úgy véli, hogy Pest megfelelő főkonzulátus lehetne. A hely jelentős volta is aláhúzni látszik mindezt, és a kiadások sem emelkednének.”²⁰ Sőt: „Teljes mértékben azon a véleményen vagyok, hogy Pestet azonnal főkonzulátussá kell tennünk: a másik négy nagyhatalom által ott működtetett képviselőtek, ha jól tudom, szintén főkonzulátusok.”²¹

Röviddel a politikai döntés megszületését követően megkezdődött a terv részleteinek kidolgozása, majd kivitelezése. A kormány előterjesztéséhez az uralkodó jóváhagyására volt szükség. Ki kellett dolgozni az új hivatal jogkörét és hivatali feladatait. Lord Enfieldnek (külügyminiszter-helyettes) a bécsi brit nagykövetség ügyvezetőjéhez írt le-

vele is arról tanúskodik, hogy a Foreign Office-nak komolyan szándékában állt a főkonzulátus hivatalos működési területének körülhatárolása.²²

Válaszában Lytton többek között rámutat Magyarországnak a térségben elfoglalt jelentős helyére és a konzulátus megnyitásával nyíló újabb lehetőségekre.²³ Azt is kiemeli, hogy a magyar kormány mindig jó információkkal rendelkezik a Török Birodalom területén élő szláv lakosság szándékairól, mely szándékok először a Monarchia területén élő szláv lakosság körében jelentkeznek. Lytton is hangsúlyozza, hogy a Pesten létrehozandó konzulátus működése és annak jelentősége elsősorban politikai jellegű kell hogy legyen. Lytton szerint a pesti főkonzulátus működési területe magában kell hogy foglalja Erdélyt és Horvátországot, Szlavóniát, a Bánátot és a katonai határőrvidéket. A főkonzulátus működésének gyakorlati vonatkozásai tekintetében annak a reményének ad hangot, hogy állandó futárposta működik majd Pest és Bécs között a folyamatos hírszolgálat érdekében.²⁴

Utóbbi részlet jelentőségét, vagyis azt, hogy a Pesten szolgálatot teljesítő főkonzuloknak jelentéseiket – csak 1874-től – a bécsi nagykövetségre kellett elküldeniük (a rendkívüli jelentőségű beszámolókat a Foreign Office-nak címezték), a korszakkal foglalkozó magyar történetírás erősen eltúlozta.²⁵ Úgy vélem, hogy az ügymenetnek ilyen módon való alakítása elkerülhetetlen, és ez egyben a leginkább megfelelő is volt, hiszen a Pesten szerzett információk nagy részét a bécsi nagykövetségen fel tudták használni. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a pesti főkonzulátus a bécsi nagykövetség ellenőrzése alá lett volna rendelve.

A jövődöbeli pesti főkonzul, E. J. Monsont (1871–1879) a királynő nevezte ki a kormány javaslatára. Kinevezéséről a külügyminisztertől, Earl Granville-től értesült. Itt kell megjegyeznünk, hogy a főkonzul a bécsi nagykövetség tagja volt, a bécsi nagykövetség másodtitkára töltötte be a pesti főkonzuli hivatalt. (Edmund C. H. Phipps [1881–1885] volt az első olyan pesti főkonzul, aki nem tartozott szorosan a bécsi nagykövetség személyzetéhez, mivel a „nagykövetség titkára” pozíciót töltötte be.) A Monsont kinevezését magában foglaló levél több, a konzulátus működésére vonatkozó technikai tudnivalót is tartalmaz, például a konzulok kinevezéséről, a Bécsbe és Londonba küldendő jelentésekről, melyeket tematikusan két csoportba kell rendezni, vagyis meg kell különböztetni a konzuli ügyekkel és politikai ügyekkel foglalkozó jelentéseket. A pesti főkonzulátusról a levelek futárpostával jutnak el Bécsbe. Hasonlóképpen futárposta működik Pest és Ragusa, valamint Trieszt között, ahonnan az ottani konzulok folyamatosan hírt adnak az esetlegesen Magyarországgal kapcsolatos ügyekről. A kinevezendő főkonzulnak tartózkodnia kell mindenfajta kereskedelmi tevékenységtől. A főkonzul megbízatását a bécsi nagykövetségen veszi át, az osztrák–magyar kormánytól pedig konzuli működési engedélyt kap.²⁶

A pesti főkonzul kinevezéséről a bécsi brit nagykövetet (Buchanan) 1872. január 10-én értesítették a Foreign Office-ból, Granville aláírásával. A brit külügyminiszter a nagykövet javaslatát kéri arra vonatkozóan, hogyan történjék a konzuli feladatok ellátása a főkonzul távolléte esetén.²⁷

Andrássy külügyminiszter a nagykövettől kapja meg a főkonzul kinevezéséről szóló hivatalos értesítést. Levelében a nagykövet kifejti, hogy „...Őfelsége kormánya bízik abban, hogy ezen lépését újabb bizonyítékeként tekintik annak, hogy megerősíteni kívánja az Egyesült Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia között már eddig is létező baráti kapcsolatot.”²⁸

A Foreign Office-ba küldött jelentésében Buchanan megjegyzi: „Őexcellenciája [vagyis Andrassy] hangot adott előttem a kinevezéssel kapcsolatos elégedettségének.”²⁹

A nagykövet februárban nyújtotta át Monsonnak a főkonzuli hatás- és feladatkörre vonatkozó részletes utasításokat tartalmazó dokumentumot. E dokumentum jelentősége abban rejlik, hogy az Egyesült Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti konzuli konvenció nem létezett (más országokkal azonban igen).³⁰ A nagykövet által írt dokumentum legfontosabb megjegyzése talán az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia osztja Nagy-Britanniának a Török Birodalommal kapcsolatos álláspontját, vagyis azt, hogy fenn kell tartani a Török Birodalom virágzó gazdasági életét, és meg kell őrizni integritását. „Így tehát remélhető, hogy minden nehézség nélkül hozzájut a tárggyal kapcsolatos, Pesten hozzáférhető vagy Romániában keringő hírekhez. Őfelsége kormányának érdeklődésére számíthat mindaz, amit ezen Birodalom szláv és román lakosságának érzelmeiről megtud arra vonatkozóan, mennyire mentesek a szomszédos Török Birodalom területén érezhető hatásoktól és a köztük elterjedő pánszlávizmus irányvonalától.” A nagykövet arra is utasítja a pesti főkonzult, hogy a Monarchián belüli politikai és pártharcokban ne foglaljon állást.³¹

Granville hangot ad a nagykövet levelében foglaltakkal kapcsolatos egyetértésének, így tehát Buchanan azon javaslatával is egyetért, hogy a pesti főkonzul távollétében a pesti irattárat a Bécsből erre az időszakra Pestre rendelt egyik követségi titkár igazgassa.³² 1879 októberétől a konzuli teendőket a főkonzult távollétében a – külön díjazást ezért nem kapott – konzulhelyettes végezte.

*

A Bécs és London, valamint Pest és London között 1867 és 1872 között zajlott diplomáciai levélváltások rövid áttekintése után megállapíthatjuk, hogy Nagy-Britannia politikai vezetői és diplomatái helyesen ítélték meg a dualista osztrák–magyar állam belső szerkezeti problémáit. A brit politika ugyanakkor a Monarchiát az európai térség egyik fontos hatalmának tekintette. A Monarchia esetleges felbomlásának jövőbeni lehetősége aggodalmat váltott ki a brit politikusok körében, akik a magyar belpolitikai folyamatokat is ebből a szempontból szemlélték. Véleményem szerint joggal bírálhatjuk a magyar kutatók e kérdéssel kapcsolatos álláspontját, vagyis azt, hogy a nagypolitika Magyarországot és az itt zajló eseményeket jelentéktelennek tartotta.³³ Európában a Pesten működő brit főkonzulátus rendelkezett a legnagyobb konzuli területtel, és egy brit főkonzul (vagyis a hivatalos brit politikai álláspont egyik képviselője, akit nem lehet elfogultsággal vádolni Magyarországgal szemben) a következő megállapítást tette: „...Magyarország gyakorlatilag független állam, saját törvényekkel és kormányzati rendszerrel; együttműködik Ausztriával a honvédelem és külföldi képviselő kérdésében, de minden más kérdésben teljesen önálló... Magyarország, földrajzi helyzetéből és a politikai irányvonalát meghatározó elemek jellegéből eredően, egyáltalán nem elhanyagolható tagja az európai államok rendszerének.”³⁴

Jegyzetek

- 1 *Tüzes Károly*: Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867–1871. – Világtörténet, 1992. tavasz–nyár, 72–73.
- 2 London, Public Record Office, F. O. 7/791. No. 108. „Legszigorúbban bizalmas”; Lytton Granville-nek. Bécs, 1871. december 27.
- 3 F. O. 7/797. No. 3. „bizalmas”; Buchanan Granville-nek. Bécs, 1872. január 3.
- 4 F. O. 7/796. No. 13. „Bizalmas”; Granville Buchanannak. Foreign Office, 1872. január 16.
- 5 F. O. 7/1163. No. 5. Nicholson Paget-nek. Budapest, 1890. január 27.
- 6 F. O. 7/1190. No. 8. Nicholson Paget-nek. Budapest, 1892. február 5.
- 7 F. O. 7/1177. No. 16. „Politikai”; Foreign Office Nicholsonnak. London, 1891. június 13: (Salisbury) „nagy érdeklődéssel olvasta ezt a hasznos jelentést”.
- 8 „The British Embassy in Vienna (as the consular reports arrived in London also via Vienna) exerted only a minor influence on the British climate of opinion. The information transmitted to London was only important in the hands of the Foreign Office.” *T. Frank: The British Image of Hungary, 1865–1870.* Budapest, 1976. 130.
- 9 *Z. S. Steiner: The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914.* New Jersey, 1986. 183.
- 10 *J. A. Blackwell magyarországi küldetései, 1843–1851.* Budapest, 1981. 303–304.
- 11 F. O. 120/476. No. 31. „Kereskedelmi, általános”; Bloomfield Clarendonnak. Pest, 1869. március 16.
- 12 Uo.
- 13 F. O. 120/467. No. 19. „Kereskedelmi”; Clarendon Bloomfieldnek. Foreign Office, 1869. április 17.
- 14 F. O. 120/476. „Kereskedelmi, általános”; Bloomfield Pestre. Bécs, 1869. április 26.
- 15 F. O. 120/476. No. 90; „Kereskedelmi”; Bloomfield Clarendonnak. Bécs, 1869. október 29.
- 16 F. O. 120/485. No. 22; „Kereskedelmi”; Bloomfield Clarendonnak. Bécs, 1870. április 18.
- 17 F. O. 120/485. No. 22; „Kereskedelmi”; Bloomfield Clarendonnak. Bécs, 1870. május 6.
- 18 F. O. 7/793. „Kincstár”; Granville a Kincstárnak. Foreign Office, 1871. október 21.
- 19 F. O. 7/792. No. 16410. 1871. november 24.
- 20 F. O. 7/792. 1871. november 23.
- 21 F. O. 7/792. 1871. november 24.
- 22 F. O. 120/488. Enfield Lyttonnak. Foreign Office, 1871. november 27.
- 23 F. O. 7/796. Lytton Enfieldnek. Bécs, 1871. december 1.
- 24 Uo.
- 25 *Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs, 1894–1918.* Budapest, 1986. 80.
- 26 F. O. 120/496. No. 1. „Konzuli”; Granville Monsonnak. Foreign Office, 1872. január 1.
- 27 F. O. 7/801. No. 2. „Kereskedelmi”; Granville Buchanannak. Foreign Office, 1872. január 10.
- 28 F. O. 120/497. Buchanan Andrásynak. Bécs, 1872. január 15.
- 29 F. O. 7/801. No. 3. „Kereskedelmi”, Bécs, 1872. január 18.
- 30 Az Osztrák–Magyar Monarchia a következő országokkal kötött konzuli konvenciót; Franciaországgal (1866), az Amerikai Egyesült Államokkal (1871); tárgyalások folytak ez ügyben Itáliával és Portugáliával. Lásd: F. O. 120/495. No. 35; Buchanan Granville-nek. Bécs, 1872. február 5.
- 31 F. O. 120/497. Buchanan Monsonnak. Bécs, 1872. február 5.
- 32 F. O. 120/492. No. 28; Granville Buchanannak.
- 33 Jeszenszky, G.: i. m. 80.
- 34 F. O. 7/1190. No. 42. Nicholson Paget-nek. Budapest, 1892. október 25.

SEBESTYÉN KÁLMÁN

A ROMÁNIAI MAGYAR NÉPI SZÖVETSÉG BELSŐ ELLENZÉKÉNEK FELSZÁMOLÁSA. A DECSY-ÜGY

Tanúk, tények, dokumentumok

A Magyar Népi Szövetség történetéről szintézis még nem jelent meg. A historikus feladatát megnehezíti az a tény, hogy a romániai magyarság második világháború utáni érdekképviseleti szervezetének irattára az MNSZ 1953. évi feloszlata után a Securitate birtokába került, és e rendkívül értékes forrásanyag sorsa mind a mai napig ismeretlen. A publikálásra került munkák elsősorban az MNSZ sajtójában megjelent írásokra, emlékiratokra, magánlevelekre stb. hivatkoznak. Ez az oka annak, hogy a MNSZ-ről vázolt kép gyakran ellentmondásos, sok a fehér folt, a megválaszolatlan kérdés.

Az MNSZ történetének fehér foltjai közé tartozik a szövetség belső ellenzékének 1946. évi fellépése és annak felszámolása. Az alábbiakban erről a belső harcról írunk, elsősorban néhány olyan eredeti dokumentum alapján, amely elkerülte a megsemmisülést és a történész szerző tulajdonában van.

Utak, tévutak

Az 1944. augusztus 23-i romániai fordulat jelentős katonai és politikai változásokat hozott az ország életében. 1944. október 16-án a Magyar Dolgozók Szervezete (MADOSZ), a két világháború közötti romániai baloldali magyar nemzetiségi szervezet Kurkó Gyárfás vezetésével országos értekezletet tartott, és nevét Magyar Népi Szövetségre változtatta. Az MNSZ vállalta a MADOSZ politikai örökségét és csatlakozott az ún. demokratikus pártokat tömörítő Országos Demokrata Arcvonalhoz (ODA). A szervezet elsődrendű célja a magyarság kollektív jogvédelmét szavatoló nemzetiségi törvény megalkotása és alkotmányba foglalása volt. Az MNSZ az 1945. március 6-án megalakult Dr. Groza Péter vezette ODA-kormányt és a Román Kommunista Pártot tekintette legfőbb szövetségésének.

Az MNSZ az első időszakban – elsősorban a baloldal támogatásával – jelentős politikai sikereket ért el. Akkor még kevesen gondolhattak arra, hogy az agresszív román nacionalizmus néhány év múlva megsemmisíti ezt a baloldali nemzetiségi szervezetet is.

Az első nagy kudarc az MNSZ-t Erdély jövőjének kérdésében érte. 1945. november 15–18-án Marosvásárhelyen összeült a szervezet vezetőtestülete, az ún. százas intézőbizottság. Az ülésen részt vett Vasile Luca, az ODA főtitkára, Petru Groza miniszterelnök, Szenkovics Sándor, az Országos Szakszervezet egyik vezetője. A román politikusok a *párizsi békekonferencia döntése előtt* azt kérték, hogy az MNSZ a romániai magyarság nevében jelentse ki, hogy Romániához kíván tartozni.

A százas intézőbizottságra óriási nyomás nehezedett, a feszült légkört pontosan jellemezte Vasile Luca beszédének hangneme, aki Katona Szabó István emlékezete szerint a következőket mondta: „Itt Erdélyben különböző jelszavakat dobnak be a magyar

reakciósook a világreakció szolgálatában... akik fasiszták voltak... vissza akarnak területeket csatolni a fasiszta (sic!) Magyarországhoz.”¹

Balogh Edgár emlékirata más formában idézi Vasile Luca szavait: [Luca] „...figyelmeztette az MNSZ vezetőségét azokra a reakciós elemekre, amelyek a magyar népi egység leple alatt a román demokráciával való szövetség aláásásán fáradoznak... Szóval: azokkal a béketárgyalásokat megelőző sugalmazásokkal szemben, amelyek egyelőre megnevezhetetlen elemek részéről Erdély újrafelosztását remélték.”²

A Marosvásárhelyt elfogadott nyilatkozat a következőképpen fogalmazott: „Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség tényleges megvalósításának, a határok feloldásának kérdése...”³ „Mi nem hisszük, hogy Erdély kérdését – mondta Kurkó Gyárfás az értekezlet befejezésekor – kitelepítéssel vagy szétdarabolással lehetne megoldani... A magyarságot ért sérelmek kiküszöbölése csakis a román demokráciával való szoros barátságban érhető el.”⁴ Az MNSZ nyilatkozata szerint a határkérdés eldöntése a nagyhatalmakra tartozik, de a szövetség tiltakozott azellen, hogy Erdélyt kettéválasszák. Ezáltal önként lemondott a határok megváltoztatásáról és a Romániához való csatlakozás óhaját fejezte ki.

1946. szeptember 2-án Gheorghe Tătărescu román külügyminiszter a párizsi béketárgyaláson felhasználta az MNSZ nyilatkozatát, idézte szövegét, mint az erdélyi magyarság döntő többségének a véleményét, amely a román állam keretén belül kíván élni.

Erről írta Beke György: „Nemigen van történelmi példa arra, hogy egy nemzeti terület saját anyanemzete ellen foglalt volna állást.”⁵ (Magyarország a párizsi béketárgyalásokon ugyanis ún. „partiumos” javaslatában határmenti magyar lakosságú területek átengedését kérte.)

Az MNSZ százas bizottságának nyilatkozata megdöbbenette az erdélyi magyar közvéleményt. Márton Áron, Erdély katolikus püspöke elsőként érezte, hogy cselekednie kell. 1945 decemberében erdélyi magyar személyiségek bevonásával megkezdte egy, a békekonferenciához intézendő memorandum kidolgozását, 1946. január 28-án pedig a tárgyban levelet intézett Petru Groza miniszterelnökhöz.⁶ Ebben kifejtette, hogy a trianoni igazságtalan döntés után, az újabb döntés meghozatala előtt ne csak az MNSZ, hanem a magyar nép is hallgattassék meg. Erdély jövője a magyarság összességének létfontosságú kérdése, önkéntes felajánlással területi lemondásba belemenni semmilyen szervezetnek nincs joga.

1945. december 25-én a Román Szociáldemokrata Párt Magyar Bizottsága kiáltványt tett közzé, amelyben az MNSZ-t a valóság elhomályosításával, megalkuvással vádolta.

A belső ellenzék fellépése

A marosvásárhelyi nyilatkozat után kialakult helyzetben az MNSZ belső ellenzéke – mely elsősorban ismert értelmiségiekből állt – elérkezettnek látta az időt, hogy a régi MADOSZ ultrabalos vezetőit eltávolítsa a szervezet éléről, és annak irányítását – az erdélyi magyar társadalom igényének megfelelően – szélesebb alapokra helyezze. Az ellenzék fellépésére 1946. január 28-án a Kolozsvári Magyar Színházban tartott nagygyűlésen került sor, amelyet az MNSZ azért hívott össze, hogy a szervezetben kialakult helyzetet megoldja és a vezetőséget kibővítsé.

Az ellenzék vezérszónoka, Dr. Decsy István ügyvéd napirend előtti felszólalásában *szó szerint* a következő beszédet mondta:

„Ezelőtt egy héttel a helyi tagozat értekezletén alkalmam volt rámutatni a magyar egység alapfeltételeire. Az erdélyi magyarság népképviselőtének bírnia kell az erdélyi magyar nép bizalmát.

Örömmel tapasztalom, hogy a Magyar Népi Szövetség fontosnak tartja a bizalom megnyilvánulását, és ezért Erdély-szerte gyűléseket hívott össze, ma éppen itt Kolozsváron. Megelégedéssel állapítom meg, hogy Demeter János elnök testvérünk is megnyitó beszédében ezt fontosnak tartja és az egység szükségessége mellett tett hitet.

A mai gyűlésre megtisztelő az, hogy jelen van és felszólal Kurkó Gyárfás, a Népiszövetség országos elnöke. Éppen ez a körülmény teszi szükségessé napirendi javaslatomat. Ti. az országos elnök testvér nyilván ismertetni fogja a Magyar Népi Szövetség politikai programját és a népgyűléstől azt várja, hogy a bizalmi kérdésben nyilatkozzék.

Ma az erdélyi magyarság létkérdése, a magyar egység megteremtése!

E célból tisztelettel kérem az elnök testvért, hogy mielőtt tervezett beszédét elmondaná, adjon a tényeknek megfelelő felvilágosítást a következő kérdésekben.

A »Világosság« tegnap számában azt olvassuk: hosszas vita után a marostordamegyei intéző és végrehajtó bizottság arra az elhatározásra jutott, hogy az egység könnyebb megvalósítása érdekében lemond és az új vezetőség megválasztásáig az ügyek vezetését egy ideiglenes bizottságra ruházza.

Tehát Marostorda megyében az egység megteremtése érdekében elkerülhetetlen volt a vezetőség lemondása, pedig ennek a sorából többen tagjai az országos intéző bizottságnak és egy tagja az országos végrehajtó bizottságnak is – Benke Pál –, akinek gyászos tetteiről még sokat fogunk hallani.

A »Világosság« tegnap számában azonban nem olvasunk a háromszéki magyarság hasonló vezetőségi üléséről. Szükségesnek tartom erre is föl hívni az elnök testvér figyelmét, hogy ott a vezetőségnek nem kellett lemondania, mert Háromszéken a vezetőség, a magyar egységet képviseli, ellenben határozati javaslatot fogadott el és úgy határozott, hogy a magyar egység megteremtésének előfeltétele az országos száz-tagú intézőbizottság és az országos végrehajtó bizottság haladéktalan lemondása, vagyis országos viszonylatban az, ami Marostordában történt.

Kérem az elnök testvért, hogy ebben a kérdésben nyilatkozni szíveskedjék.

A »Világosság« tegnap számában továbbá azt olvassuk, hogy a Szilágy vármegyei magyarság kiküldöttei forró hangulatban tettek hitet a magyar egység szükségessége mellett. Ebből ugyan sokat nem érthetünk, de ma már Erdély minden vármegyéjében tudják, hogy éppen a Szilágy vármegyei tagozat volt az első, amely indítványozta az országos kongresszus összehívását, hogy a Magyar Népi Szövetség országos vezetőségét olyanul lehessen kicserélni, amely maradéktalanul képviseli az erdélyi magyarság politikai felfogását és demokratikus egységét.

A »Világosság« sok mindenről nem adott számot, amit az elnök testvérnek tudnia kell!

Udvarhely vármegyében a megyei elnöki tisztségből kitették Kiss Gyulát, aki ma is, az elnökségből való kipenderítése után az országos végrehajtó bizottságnak tagja.

Szatmár vármegyéből 150 felelős személy aláírásával felszólítás érkezett az országos vezetőséghez, hogy mondjon le és ezzel tegye lehetővé a magyar egység kibontakozását.

Tudunk még más jelenségekről is. Az elmondottak már eléggé mutatják a helyzetet. Nem indokolatlan tehát az a kérésünk, hogy az elnök testvér adjon magyarázatot: az országos vezetőséget mi féle érdek vezeti, amikor mint a »Világosság« tegnap számában is a magyar egységet mint szervezeti ténytet állítja a magyar közvélemény elé, amikor az erdélyi magyarság a Magyar Népi Szövetségben aktiváló egyes politikai vezetők merev magatartása miatt ma még ezt az egységet megvalósítani nem tudja.”⁷

A gyűlésen történekről Katona Szabó István a következőket írta: „Az ellentét akkor robbant ki, amikor a központ által előirányzott vezetőségi bővítési kampányra került sor. Az országos vezetőség ezt úgy képzelte el, hogy az általa javasolt lista alapján bővítsék ki az egyes szervezetek vezetőségét, s ezt nyilvános tömeggyűlésen szavazzassák meg. Erre azért is szükség volt, mert nem egy szervezetben – s ez kezdett tömegjelenséggé válni – nemcsak kibővítés történt, hanem az egész előző vezetőség lecserelése... s így félő volt, hogy a régi MADOSZ-gárda kikerül a vezetőségből, Kolozsvárt ugyanis... amikor a gyűlésen bejelentették a javasolt kibővített új vezetőséget, botrány tört ki, és a teremben röpcédulákat szórtak szét, amelyeken más nevek voltak felsorolva, mint akiket a felsőbb vezetőség javasolt.”⁸

Balogh Edgár emlékirataiban részletesebben, de egészen más hangnemben írt a nagygyűlésről: „Az ellentét ott pattant ki, amikor a nagygyűlésen Decsy István ügyvéd, mint az ellenzék vezérszónoka javaslatot tett »napirend előtt«, s nem kért sem többet sem kevesebbet, mint az MNSZ országos vezetőségének azonnali lemondását s új vezetőség választását egy sürgősen összehívandó kongresszuson... Nagy Géza tanár kifogásolta, hogy a százás intézőbizottság marosvásárhelyi kiáltványa »homályosan fogalmazott«, Asztalos Sándor ügyvéd a tények nem ismeretében odáig ment, hogy az EMGE tönkretételével vádolta meg az MNSZ vezetőit... A legmesszebb Hun Nándor orvos ment demagógiában, az MNSZ vezetőségét »maroknyi tudatlan csoport«-nak titulálva, amely »fasiszta módon« nem enged szóhoz jutni egyseseket.”⁹

A kolozsvári nagygyűlésre és az azt megelőző eseményekre utalás történik Márton Áron püspök Grozához írott levelében is. „Az MNSZ vezető emberei... olyan tartalmú politikai nyilatkozatot kockáztattak meg, melyek a magyarság egyetemében élénk tiltakozást váltottak ki.”¹⁰ Mindezek következtében a magyar tömegek a Magyar Népi Szövetséggel mind élesebben szembefordultak, és annak vezetőit a legsúlyosabb vádakkal illetik. „Az MNSZ ennek ellenére igyekszik pozícióit megtartani, de az eszközök, amelyeket ennek érdekében éppen ezekben a napokban alkalmazásba vett, a terror jegeit viselik magukon.”¹¹

Az elhangzott Decsy-beszéd után az ellenzék fellépését többen „a reakciósook galád támadásának” minősítették, a vezetőség pedig fegyelmi eljárást rendelt el a szervezők ellen. Kurkó Gyárfás „leleplezte a haladó demokrácia támadóit”, a történeteket nemzetközi viszonylatok közé helyezte: „Az MNSZ bomlasztása... sem szolgál mást – hangsúlyozta –, mint az angol reakcióso körök (Churchill) támogatását hatalmas szomszédunk, a népeinket felszabadító Szovjetunió ellen.”¹² Balogh Edgár az elnök beszédével kapcsolatban megjegyezte: „Talán ezek a kemény szavak is hozzájárultak ahhoz a belátáshoz, mellyel a százás intézőbizottságban helytet foglaló ellenzékiek elhagyták a munkát gátló obstrukciót... némi viták után a közös határozatok eltörpítettek minden belső megosztást.”¹³

A valóságban Decsy István az MNSZ válságának demokratikus megoldása érdekében tett még egy kísérletet, 1946. február 1-jén levélben fordult Kurkó Gyárfáshoz és

Demeter Jánoshoz, amelyben újjólag kifejtette álláspontját. Levelében szó szerint a következőket írta:¹⁴

„Kurkó Gyárfás úrnak,
a Romániai Magyar Népi Szövetség Országos Elnökének.

Kolozsvár
Majális utca 22.

A Népiszövetség helyi tagozatának f. évi január hó 19-én tartott értekezletén, világosan és félremagyarázhatatlanul kijelentettem, hogy az erdélyi magyarság politikai egységének megteremtését a magyarság létkérdésének tekintem. Az egység megteremtését annyira fontosnak tartom, hogy e cél érdekében mindent el kell követnünk.

Ugyanakkor rámutattam az egység megvalósításának alapfeltételeire is.

Ennek rendjén hangsúlyoztam, hogy az egységet a Népiszövetség keretén belül kell megvalósítani. Ennek feltétele az, hogy a Népiszövetség vezetősége alakuljon át olyan formában, hogy az kifejezője legyen az erdélyi magyarság minden rétege politikai fel fogásának és demokratikus egységének. Ezen átalakításra azért van szükség, hogy a Népiszövetség kebeléből leszakadt hatalmas tömegeket visszaszerezhessük. Az egység nem csak papírforma szerint valósítandó meg, hanem úgy, hogy az egy élő valóság legyen.

Ezt az átalakítást koalíciós megoldással kell végrehajtani ugyanazon módszerrel, ahogy Európa szerte megoldották a politikai válságokat. Ha ez a módszer bevált Európa több államában, miért ne válna be a mi kis erdélyi magyar életünkben, ahol az egységet kivételes politikai helyzetünk parancsolólag írja elő.

Elmondott beszédemben nem tértem ki a Népiszövetség vezetőinek politikai és szervezési tévedéseire egyrészt azon megfontolásból, hogy ezzel ne nehezítsem meg az egység kibontakozását; másrészt pedig, mert egy ilyen kínos kérdés megvitatására a nyilvánosságot nem tartottam alkalmasnak. – Egyébként is a hibákra vezetőségi gyűlésen már több ízben rámutattam.

Állásfoglalásomra válaszul az értekezlet végén tartott beszédemben személyemben támadtál meg. A támadást méltánytalannak tartottam, de akkor úgy éreztem, hogy ezt nem rossz szándékkal tetted.

F. hó 28-án tartott tagozati népgyűlésen, amikor újjólag rámutattam a magyaregység szükségességére azzal válaszoltál, hogy megismételted korábbi, személyem elleni támadásodat.

Rövid napirendi javaslatomban mint országos elnöktől felvilágosítást kértem a vidéki tagozatoknál felmerült ellentétekről, amelyek megakadályozzák az egység létrejöttét. Megnyugtató válasz helyett azonban – amit az országos elnöktől a jelenlevők velem együtt jogosan elvártak volna – személyemben ismét megtámadtál.

Leszögezni kívánom, hogy alispáni megbízatásomat nem azért utasítottam vissza, mert a fizetés nem kielégítő, vagy itthon mint ügyvéd többet keresek. Ez az indokolás a tények teljes meghamisítása! Ez már csak azért sem állhat meg, mert jól tudod, hogy 7 hónapi fogságomból akkor tértem vissza és ügyvédi gyakorlatomat még meg sem kezdtem.

Tiltakozom a valóságnak meg nem felelő támadás ellen és azt a leghatározottabban visszautasítom.

Napirendi javaslatomban feltett kérdésekre a Magyar Népi Szövetség országos elnökétől nem ilyen választ vártam.

Elvárom, hogy a Magyar Népi Szövetség elnöke – már az általa képviselt intézmény tisztasága érdekében is – megtalálja a módját annak, hogy a személyemet a nyilvánosság előtt ért alaptalan vád megfelelő módon megcáfoltassék. Levelem célja nem csupán annyi, hogy e személyes ügyben szót emeljek, hanem rámutatni arra, hogy az az út, amelyen elindultál a magyarság egységének megvalósítására alaptalan vádaskodások és merev elzárkózó magatartás mellett az erdélyi magyarság egysége teljes szétzilálásához vezet.

Remélve azt, hogy a Magyar Népi Szövetség vezetősége is be fogja látni az erdélyi magyarság demokratikus egysége megvalósításának egyetlen lehetséges útját, kifejezem azt a reményemet, hogy a közös munka lehetősége még ki fog alakulni.”

A levél másolatát Decsy István elküldte Demeter Jánosnak, a kolozsvári szervezet elnökének is. A levélre válaszként Decsy Istvánt kizárták az MNSZ tagjainak sorából. Balogh Edgár emlékezete szerint azonban a belső ellentétek rövidesen feloldódtak: „A Kolozsvárt kizárt Decsy István – írja – egyenesen Kurkó Gyárfáshoz fordult, s levelében kijelentette, hogy semmiféle szervezethez nem kíván tartozni, mert az a véleménye, hogy »a romániai magyarság csak a Magyar Népi Szövetség keretében vívhatja meg az egyenjogúságára irányuló küzdelmét.«”¹⁵

Balogh Edgár az 1946. február 1-jén írt bíráló hangvételű Decsy-levelet nem említi, csak a november 5-én fogalmazott második, valóban lojális levélre emlékszik, amelyet az ellenzék vezetője akkor írt, amikor az MNSZ demokratikus átalakítása már megvalósíthatatlannak tűnt. A történelmi hűség kedvéért a második levelet is szó szerint közöljük.¹⁶

„Kurkó Gyárfás úrnak,
a Romániai Magyar Népi Szövetség Országos Elnökének.

Kolozsvár
Regina Maria utca

Igen tisztelt Elnök Testvér!

A mai történelmi helyzetben, mely a romániai magyarságtól a demokrácia melletti egységes állásfoglalást követeli meg, kötelességemnek tartom az alábbiakat szíves tudomásodra hozni:

A MNSZ keretében és azonkívül is nyílt és tisztaszándéktól vezetett harcot igyekeztem folytatni az itt élő magyarság demokratikus politikai egységének kialakítása érdekében.

Az idő távlatából vizsgálva a küzdelmek lefolyását be kell látnom, hogy ennek rendjén magam részéről történtek hibák és nem egy sajnálatos félreértés is. Sajnálom, hogy nyílt fellépésemet egyesek félre magyarázták, alkalmul használták fel, hogy a MNSZ ellen, mint szervezet ellen indítsanak támadást.

A MNSZ a vita hevében arra a lépésre szánta magát, hogy a tagok sorából töröljön. Ez annál is inkább sajnálatos, mert a politikai vita ellenére a magam részéről igen is szükségesnek tartottam a MNSZ-t mint nemzetiségi szervezetet és soha sem gondoltam arra, hogy a tagok soraiból kilépjek, vagy bármilyen más politikai szervezetben folytassak küzdelmet az itt élő magyar nép érdekeiért. Amint a múltban is úgy ma is az a véleményem, hogy a romániai magyarság csak a MNSZ keretén belül vívhatja meg egyenjogúsítására irányuló küzdelmét.

Ma, mikor évekre szólóan kell döntenie népünknek a politikai képviselet kérdésében, erkölcsi kötelességemnek tartom, hogy ez úton szíves tudomásodra hozzam álláspontomat: A politikai vitáknak e nagy erőpróba előtt meg kell szünniök és minden magyar erőnek a demokrácia jegyében testvéri kezet kell nyújtania egymásnak. A magyarságnak a választásokon tanúsítandó magatartásával bizonyítania kell, hogy együtt halad a román demokráciával. Csak így védekezhetünk azok ellen a reakciós törekvések ellen, melyek népünk sorait meg akarják bontani és egyes vidékeken népünk demokratikus érdekeivel ellentétben álló irányban akarják terelni.

Élet és halálkérdés számunkra az, hogy népünk minden egyes tagja a demokrácia mellett foglaljon állást az országos választásokon és minden erejével támogassa a MNSZ választási harcát.

Végül legyen szabad kijelentenem, készséggel ajánlom fel szaktudásomat a romániai magyarságnak a jogegyenlőségért vívott küzdelmében.”

Decsy Istvánt azonban az MNSZ-be nem vették vissza, és a támadások később is folytatódtak ellene.

Fordulat a nemzetiségi politikában

1947 tavaszán jelentős változás következett be Románia nemzetiségi politikájában. A párizsi békeszerződés aláírása után a román nacionalizmus mind agresszívebbé vált, és az MNSZ-t is mind erősebb támadások érték.

A népfrontos politika végét *Vásile Lucának* „*A romániai magyarság útja*” című cikke jelezte, mely a kolozsvári „Igazság”-ban 1947. május 22-én jelent meg. A cikk bírálta az erdélyi magyarság ún. „elszigetelődési tendenciáit”. Ezt követően az MNSZ Országos Végrehajtó Bizottsága – bizonyára felsőbb utasításra – elítélte az „elvtelen magyar egységet”, és elhatározta a szervezet megtisztítását a „reakciós, népellenes elemektől”. 1947. június–július havában a megyei és városi szervezetekben kemény kézzel végrehajtott tisztogatás folyt.

Az MNSZ-ből kizárt Decsy Istvánt újabb támadások érték. 1947. június 28-án „*Még mindig Decsy Pista?*” címen közölt rágalmazó névtelen cikket a Világosság. A Kolozsvári Katonai Törvényszéken Unghváry Sándor folyamatban lévő perének kapcsán Decsyről a következőket írta a lap: „A politikai fajankó, zsúrfiú Decsy közléről érdekelve volt Unghváry székelyföldi akcióiban és a lövétei gyilkosságban is benne volt a keze.¹⁷ Decsy Pista a kongresszust megelőzően, mint a kalandor Unghváry bizalmasa végigutazta a Székelyföldet, izgatott és verbuvált az MNSZ ellen. Folytatta, amit a múlt évi, az Állami Magyar Színházban megtartott gyűlésen sikertelenül elkezdett a magyar nép demokratikus szervezkedése ellen. Sikertelenségük láttán... a többi reakciós kalandorral, Mikó Gáborral és társaival nyilván a magyarországi néparuló összeesküvők utasítására (sic!) elhatározták, hogy frontot változtatnak és visszakéredzkednek az MNSZ-be. Decsy Pista levelet írt az MNSZ elnökének, néhány meaculpázó sor után felajánlotta szolgálatait, ajánlkozása demokratikus harcunkban senkinek sem kellett.”

1947. június 30-án a támadások folytatódtak. A Világosság szerint Unghváry a magyarországi összeesküvők erdélyi ügynöke volt: „Egész Erdélyt behálózó titkos szervezetet fogott össze a külföldi reakcióval és a mániustákkal a romániai magyar nép ellen. »Pók«-nak hívták egymást az összeesküvők.” A cikk szerint kapcsolatban álltak a Magyar Közösség nevű titkos szervezettel, a gróf Teleki Géza vezetése alatt álló Erdélyi

Bizottsággal és a Kisgazdapárt összeesküvő elemeivel. „Titkos éjjeli találkozót tartottak – folytatta a cikk írója – Decsy István lakásán a Berde Mózes u. 2. szám alatt az EMKE, a Wesselényi Lövészegyesület embereivel, ahol részt vettek Unghváry, Decsy, dr. Csifó, Nagy László, dr. Mikó Gábor, Czeglédy.”

A Világosságban megjelent rágalmozó cikke válaszulva Decsy István 1947. június 30-án levelet írt Balogh Edgárnak, a lap felelős szerkesztőjének, visszautasította a koholt vádakot és a cáfolat megjelentetését kérte. A cáfolatra a lap felelős szerkesztője nem adott (adhatott) lehetőséget. Az alábbiakban szó szerint közöljük Decsy tiltakozó levelét:¹⁸

„Balogh Edgár úrnak,
A Világosság Felelős Szerkesztője
Kolozsvár

Kedves Edgár!

A Te felelős szerkesztésed alatt megjelenő »Világosság« utóbbi számaiban, ellenem minden tekintetben alaptalan támadást indított. Ezzel kapcsolatban, illetve a megjelent cikkekre vonatkozóan az alábbiakat van szerencsém szíves tudomásodra hozni és mint barátomat, – akivel annak idején az ellenállási mozgalomban politikai kapcsolatot tartottam fenn, és mint aki ebből az időből ismered politikai felfogásomat és meggyőződésemet, – arra kérlek, szíveskedj lehetőséget nyújtani, hogy akár jelen levelem alapján, vagy akár a későbbben közlendők szerint a Világosságban egy helyreigazító cikk jelenhessen meg.

A »Világosság« június hó 27-ki számában az Ungvári tárgyalással kapcsolatban megjelent cikkben foglalt azon vádra, miszerint én zavart keltő célzattal székelyföldi körúton voltam, a leghatározottabban tagadom, mert ilyen utat sohasem tettem.

A »Világosság« június hó 28-i számában »Még mindig Decsy Pista?« cím alatt ellenem felhozott és szerkesztője által alá nem írt cikkben foglalt összes vádakot a leghatározottabban visszautasítom és azokat kimondott koholmányoknak minősítem.

A cikk hangnemével nem kívánok foglalkozni, mert azzal minden olvasó tisztában van, hogy egy komoly politikai napilapban ilyen hangú cikkek helye nincsen.

Határozottan állítom azt, hogy az udvarhelyi kongresszuson történt eseményekkel kapcsolatban semmi féle tevékenységet nem fejtettem ki. Udvarhelyen életemben egyszer – 1939 évben – jártam ügyvédi minőségemben, de nem csak ott, hanem egyáltalán semmiféle székelyföldi körúton a kongresszust megelőzően nem jártam. Ennek következtében a kongresszus után történt sajnálatos lövétei eseményhez sincs semmiféle közöm. Ezt az ügyben lefolytatott hivatalos vizsgálat megerősíti. A fent említett cikkel kapcsolatban csak az felel meg a valóságnak, hogy a kolozsvári állami magyar színházban 1946. január hó 28-án megtartott népgyűlésen egy rövid tárgysorozati javaslatot tettem, melynek az volt a célja, hogy rámutassak a Magyar Népi Szövetség szervezeti hiányosságaira, melyben hitet tettem a magyar egység szükségessége mellett, kihangsúlyozva, hogy ezt az egységet a Magyar Népi Szövetség keretén belül látom megvalósíthatónak. (Beszéd szó szerinti tartalmát az ide mellékelt másolatban közlöm.)

A gyűlésen elhangzott beszédek hatása alatt kialakult sajnálatos incidensek után 1946. február 1-én levelet intéztem Kurkó Gyárfás országos elnök testvérünkhöz, mely-

ben hasonló képen kifejezésre juttattam a magyar egység szükségességét. (A levél másolatát mellékelem.)

Ezen tevékenységemre az indított, hogy ebben az időben a legnagyobb széthúzás és MNSZ ülésein teljes részvétlenség nyilvánult meg, melynek leküzdésére a MNSZ is – különböző helyeken – népgyűléseket hívott össze. Tehát ezt a tényt nem csak én, hanem maga a MNSZ is észlelte.

Miután a népgyűlésen elhangzott napirendi javaslatom miatt az azt követő napon megjelenő Világosság megtámadott és MNSZ kizárt tagjai sorából, elhatároztam, hogy nem csak a politikai élettől, hanem a közéleti szerepléstől is teljesen visszavonulok. Elhatározásomat keresztül is vittem. Itt határozottan kijelentem Neked, hogy azóta semmi féle burkolt, vagy nyílt politikai akcióban részt nem vettem. E nap után egyetlen politikai ténykedésem az volt, hogy 1946. Nov. 5-én az országos választásokat megelőzően levelet intéztem Kurkó Gyárfás országos elnök testvérünkhöz, melyben újólág hitet tettem a magyar egység szükségessége mellett, kijelentve, hogy az erdélyi magyarságnak létkérdése a román demokrácia melletti megnyilatkozása. (Mellékelem a levél teljes szövegét.)

Fentiek következtében leghatározottabban vissza kell utasítanom azokat a vádakot is, melyek a »Világosság« f. évi június 30-i számában megjelent cikkben láttak napvilágot. Én semmi féle titkos politikai szervezetnek tagja nem voltam és nem vagyok. A »Pók« szervezet létezéséről e cikkből értesültem, sem Mániuékkal sem más politikai szervezettel, vagy idegen újságíróval soha semmi féle kapcsolatom nem volt.

Végül még annyit kívánok megemlíteni, hogy a háború alatt igen is részt vettem egy titkos szervezetben, melyet ellenállási mozgalomnak neveztünk és ezen szervezet megbízásából 1943 őszén tárgyalásokat folytattam Budapesten Dr. Demeter János, Dr. Pásztai Géza ellenállási mozgalmi tagok társaságában Szakasits Árpád magyar miniszterelnök helyettessel, Tildy Zoltán jelenlegi magyar köztársasági elnökkel és Nagy Ferenc volt magyar miniszterelnökkel, mely tárgyalások eredményeképpen 1943 őszén fentiek jelenlétében itt Kolozsváron létre hoztuk a Kisgazdapárt politikai szervezetét, azzal a kimondott céllal, hogy az akkor még legalitásban működő politikai pártban az akkor itt Kolozsváron illegálitásban levő ellenállási mozgalom tagjai tevékenységet fejthesse nek ki.

Ebben az időben én hazaáruló, zsidó bérenc, kommunista és orosz barátként szerepeltem a közvélemény előtt, amelynek következtében az akkori – általam a legteljesebb mértékben elítélt rezsim – üldözött. És fájdalommal állapítom meg azt, hogy ma éppen azok az emberek, kikkel akkor egyet étettem és velük szorosán együtt működtem, alaptalanul vádolnak és a közvélemény előtt igyekeznek úgy feltüntetni, mint egy megrögzött reakciót és demokrata ellenest.”

Balogh Edgár emlékirataiban a kérdésnek alig néhány sort szentelt, Unghváry Sándort kémgyanusnak és szélkakasnak minősítette: „a vidéken feltűnt »erdélyi partizánok« meg »pókok« gyermek, de adott pillanatban veszélyessé válható kísérletezéseire – véleménye szerint – le kellett csapni”.¹⁹

A Világosságban reakciónak, népellenesnek, összeesküvőnek beállított Decsy István több baloldali politikus szerint is demokratikus érzelmű és magatartású ember volt. Dr. Csögör Lajos és dr. Demeter János 1944 decemberében írt levelei is ezt igazolják. Decsyt ugyanis 1944 októberében a szovjet katonai hatóságok Kolozsvárról elvitték, és

a brassói, majd a focsani fogolytáborba szállították. Decsyt a fenti politikusok közbelépésére helyezték szabadlábra.²⁰

A következő időszakban a román nacionalizmus szorítása mind erősebbé vált. Decsy István a politikai életből teljesen kizárt, megbélyegzett emberként élt, aki kenyérkereseti lehetőséghez is alig jutott. 1948 októberében még felvették ugyan alkalmi munkára a kolozsvári vasúthoz, de 1949 januárjában elbocsájtották.

1949. március 4-én a megtört ember még tett egy próbálkozást, beadványt intézett az MNSZ Központi Végrehajtó Bizottságához, önbírálatot gyakorolt, kérte, hogy vegyék vissza a szövetség tagjainak sorába, mert többé sosem tér el az MNSZ politikai irányvonalától. A beadványt Balogh Edgár személyesen vitte Bukarestbe, de azt már tőle sem fogadták el.²¹

Íme a beadvány teljes szövege, amelyre a kérelmező választ nem kapott:

„A Romániai Magyar Népiszövetség
Központi Végrehajtó Bizottságának

Bukarest

Alulírott *Decsy István*, kolozsvári Dragalina utca 114. alatti lakos azzal a kéréssel fordulok a Romániai Magyar Népi Szövetség Központi Végrehajtó Bizottságához, hogy a Kolozs megyei tagozat által 1946. február 9-én hozott kizárási határozatát felülvizsgálni szíveskedjen és ennek eredménye képen lehetőséget nyújtani számomra, hogy a Népiszövetség tagjai sorába újólág beíratkozhassam.

Kérésem alátámasztására az alábbiakat vagyok bátor megemlíteni.

1946 évi január 28-án a kolozsvári tagozat által rendezett népgyűlésen felszólaltam és az 1/. alatt ide csatolt beszédet mondtam el. A gyűlésen tanúsított magatartásom miatt a megyei tagozat intézőbizottsága kizárt a tagok sorából.

A kizárásról sajnálattal vettem tudomást, mert a vita ellenére magam részéről mindig szükségesnek tartottam a Magyar Népi Szövetséget mint nemzetiségi tömegszervezetet és soha se gondoltam arra, hogy tagjai sorából kilépjek, vagy bár milyen más politikai szervezetben folytassak küzdelmet az itt élő magyar nép érdekeiért.

Sajnos azonban magatartásom olyan volt, hogy abból nyilván csak arra lehetett következtetni, hogy maga a Népiszövetség ellen léptem fel. Ilyen magatartásom után természetesen következmény volt a tagozatból való törlésem.

Kizárássomat követő időben rájöttem tévedésemre, mely főképen politikai tájékozatlanságom következménye volt. Nem régen hazatért fogságomból helytelen irányban tájékoztam. Kapcsolataimat nem újítottam fel azokkal a politikai barátaimmal, akikkel a fasiszta uralom alatt együtt dolgoztam. Ennek következtében tévesen ítélt meg a helyzetet.

Ezen önbírálat hatása alatt megváltozott magatartásomnak bizonyítékát adjam az 1946 évi november havi országos választások előtt a 2/. alatt ide csatolt levelet írtam a Népiszövetség akkori elnökének, melyben kinyilvánítottam, hogy kizárássom folytán tagságom megszűnt, de a választásokon a Népiszövetséget támogatom.

Kizárássom következtében sajnós csak igen korlátozott mértékben folytathattam választási propagandát. Politikai ténykedésem pusztán csak arra szorítkozott, hogy ismeretségi körömben tagokat szerveztem. Ekkor írtam be családom öt tagját is a Népiszövetségbe.

Kizárásom óta három év telt el és mivel más politikai pártnak nem voltam tagja, nem nyílt lehetőségem a népidemokrácia megvalósításáért folytatott küzdelemben való részvételre. Kénytelen voltam tétlenül nézni azt a harcot, amit a Népiszövetség a többi demokratikus pártokkal és különös képen a Munkáspárttal karöltve folytatott a jogegyenlőség érdekében, majd később a népidemokrácia megvalósításáért.

1948 évi október havában munkára jelentkeztem a kolozsvári C.F.R.-nél azzal az elgondolással, hogy szakszervezeti vonalon majd kínálkozik lehetőség a demokráciáért folytatott küzdelemben való részvételre. Sajnos f. év január 19-én előirányzott költségek hiányában, mint ideiglenes munkást szabadságoltak, melyet az ide csatolt dovéda másolatával igazolok.

Ilyen helyzetben határoztam el magam, hogy a Magyar Népi Szövetség vezetőségéhez fordulok jelen kérelmemmel, hogy tagságom visszaadásával tegye lehetővé a szocializmusért folytatott harcban való részvételmet. Módot nyújtva ez által, hogy jóvá tehessem múltbeli tévedésemet és egyben a Népiszövetség keretén belül munkámmal bizonyíthassam, hogy a népidemokráciának lelkes harcosa tudok lenni.

Mint egyszerű közkatona, de annál keményebben kívánom szolgálni népi köztársaságunkat.

Végül legyen szabad kitérnem a fasiszta uralom alatti politikai magatartásomra, melyet röviden az alábbiakban, pusztán csak tájékoztatás céljából vázolok. Nem kívánom akkori magatartásomat érdemül felemlíteni, mert amit tettem azt meggyőződésből cselekedtem és soha se gondoltam arra, hogy abból magamnak valaha is előnyt kovácsoljak.

1941 február havától 1942. június 15-ig a városnál voltam alkalmazásban. Ekkor a hadügyminisztériumba történt feljelentés következtében állásomról lemondtam. T.i. ekkor már nyilvánosságra jutott fasiszta ellenes magatartásom és főképen az, hogy a legnagyobb mértékben helytelenítem a magyarságnak a Szovjet-Unió elleni harcban való részvételét. A feljelentésben azt hozták fel ellenem, hogy katona ellenes és kommunista vagyok. Így nem volt más lehetőségem, mint a nagyobb baj elkerülése végett lemondjak állásomról.

Ekkor megnyitottam ügyvédi irodámat és azonnal felkerestem politikai barátaimat: nevezetesen Dr. Csögör Lajost, Dr. Demeter Jánost, Dr. Fogarasi Józsefet, néhai Ferencz (Májér) Lászlót és Nagy József újságírót. Többszöri bizalmas megbeszélés után elhatároztuk, hogy politikai körünket kiszélesítjük. 1943 nyarán már nagyobb létszámú gyűléseket tartottunk és az volt a célunk, hogy az akkor már Budapesten megindult ellenállási mozgalomba Erdélyt is bekapcsoljuk. Ennek a tervnek a rendjén az említett politikai kör megbízásából Dr. Demeter János és Dr. Pásztai Gézával együtt kiküldtek Budapestre, hogy felvegyük a kapcsolatot az ellenállási mozgalom vezetőivel. Így került sor Szakasics Árpáddal, Bajcsy Zsilinszky Endrével, Tildy Zoltánnal való megbeszélésre. Tárgyalásunk eredménye képen később személyesen lehoztuk őket Kolozsvárra és itt megalakítottuk a Kisgazda Pártot kimondottan azzal a céllal, hogy az illegalitásban levő embereknek fedőszervük legyen. Tagja voltam a 7 tagú intézőbizottságnak és így egyik mozgatója lettem az akkor már eléggé komoly ellenállási mozgalomnak. Az 1944 év tavaszán mikor a pártot betiltották, egy néhányan vállaltuk az illegalitást és tovább dolgoztunk.

A felszabadulás előtt felkerestem Balogh Edgárdot, akivel Csögör Lajos hozott össze és így kapcsolódtam be a baloldali pártok megszervezési munkálataiba. Résszemre az a megbízás jutott, hogy a Néppártban vállaljak szerepet. Így lettem az ötös intéző bizottságnak tagja.

A felszabadulást követő napon mint civilt elfogtak és Fogsániba vittek. Így aztán a további munkában nem vehettem részt. A fogsáni lágerben mint propagandista, felvilágosító munkát végeztem és munkám honorálása képen 1945 május végén hazabocsájtottak.

Kérésemet még egyszer megújítva tisztelettel kérem, szíveskedjenek lehetővé tenni, hogy ismét bekapcsolódhassak a munkába.

Ígérem, hogy a jövőben sose fogok eltávolodni attól a vonaltól, melyet a Népiszövetség képvisel.

Kiváló tisztelettel:
Dr. Decsy István''

A későbbiekben a politikai helyzet kisebbségi szempontból tovább romlott. Az 1950-es években az MNSZ-ben az erdélyi magyarság nemzetiségi érdekvédelméről már alig esett szó. 1950 januárjában Kacsó Sándor országos elnök megállapította, hogy: „Sikerült kiszabadítanunk szervezeteinket az elvtelen magyar egység alattomos hínárjából ...ez volt az alapfeltétele annak, hogy szervezetünk valóban ...a szocializmus építésében érdekelt dolgozók szervezete lehessen. Ez ma nemzetiségi tömegszervezetünk legnagyobb feladata...”²²

1953-ban a román nacionalizmus elérkezettnek látta az időt a szervezet megsemmisítésére. Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtítkár ez év januárjában bejelentette, hogy Romániában a nemzetiségi kérdést megoldották, külön magyar nemzetiségi szervezet felesleges, az MNSZ-t feloszlatták.

Jegyzetek

- 1 *Katona Szabó István*: A nagy remények kora (Erdélyi demokrácia 1944–1948) I. Budapest, 1990. 284.
- 2 *Balogh Edgár*: Férfimunka. Emlékirat 1945–1955. Budapest, 1986. 121.
- 3 Világosság (Kolozsvár), 1945. november 21.
- 4 Uo.
- 5 *Beke Mihály András*: Illúziók kora Erdély. Párbeszéd Beke Györggyel Erdély ismeretlen tegnapijáról. Budapest, 1993. 52.
- 6 *Domokos Pál Péter*: Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke. Budapest, 1989. 245–252.
- 7 Dr. Decsy István napirendi javaslata az MNSZ népgyűlésén (1946. január 28.) (A fenti eredeti irat, valamint a 14., 16., 18., 20. és 21. szám alatt jelzett eredeti iratok a szerző birtokában vannak.)
- 8 *Katona Szabó István*: i. m. 400.
- 9 *Balogh Edgár*: i. m. 131–132.
- 10 Márton Áron a százas intézőbizottság marosvásárhelyi nyilatkozatára utalt.
- 11 *Domokos Pál Péter*: i. m. 250.
- 12 *Balogh Edgár*: i. m. 145.
- 13 Uo.
- 14 Decsy István levele Kurkó Gyárfásnak és Demeter Jánosnak (1946. február 1.)

„Dr. Demeter János úrnak

A Romániai Magyar Népi Szövetség Kolozsvári Szervezetének
Elnöke

Kedves Jancsi!

A kolozsvári szervezet f. hó 28-n tartott népgyűlésén lezajlott eseményekkel kapcsolatban a Népi-szövetség elnökéhez írt levelemben ilyen módon írásban is le kívántam szögezni álláspontomat a magyar egység kérdésében, melynek másolatát mellékelten részedre is megküldöm. Ezt azért tartom szükségesnek, mert Te vagy a helyi szervezet felelős vezetője és az események az általad vezetett gyűlésen következtek be.

Dr. Decsy István''

- 15 Balogh Edgár: i. m. 171.
- 16 Decsy István levele Kurkó Gyárfásnak (1946. november 5.)
- 17 1946. június 30-án az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusát követően provokátorok Lövétén meggyilkolták a szövetség egyik helyi emberét.
- 18 Decsy István levele Balogh Edgárnak (1947. június 30.)
- 19 Balogh Edgár: i. m. 216.
- 20 Demeter János levele (1944. december 1.) „Kedves Jancsi! Mindenekelőtt üdvözöllek és egyben egy szívességre kérek. Két kolozsvári barátunk ott van a brassói lágerben, dr. Decsi István, aki a békepárt megbízásából részt vett a kisgazdapárt szervezkedésében és Brugovitzky József ügyvédársam, akit annak idején a Gestapo részben miattam, aki elszöktem és részben u.n. zsidóbarát magatartása miatt letartóztatott. A régi listán, amit a párt küldött rajta voltak. Kérek tégy meg mindent szabadlábahelyezésük érdekében. Üdv. János.”
- Dr. Csögör Lajos levele (1944. december 2.) „Kedves János! Dr. Decsi István barátunk, aki a Független Kisgazdapárt szervezésében 1943 nyarától kezdve a mi közreműködésünkkel együtt résztvett – az utcáról vitték el Kolozsvár felszabadítása után pár nappal. Dr. Decsi becsületes demokrata érzelmű ember, aki a mi megítélésünk szerint feltétlen megérdemli, hogy ügyében eljárjatok s mielőbb szabadlábra kerüljön. Nagyon kérek János, hogy legyetek segítségére. Szívességed előre is köszönve szeretettel ölel Dr. Csögör Lajos.”
- A levelek címzettje feltételezhetően Vincze János, az RKP Brassó Tartományi Bizottságának nagy hatalmú titkára. Később budapesti román követ, majd helyettes belügyminiszter volt. 1989-ben a Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók Tanácsának alelnöke lett.
- 21 Decsy István beadványa az MNSZ-hez (1949. március 4.) és Balogh Edgár levele Decsy Istvánhoz (1949. április 16.)

„Dr. Decsi István
CLUJ, Str. Drágálinea 114.

Megérdeklődvén ügyedet, a Magyar Népi Szövetség bukaresti központjában azt a választ kaptam, hogy közvetítéssel nem fogadnak el személyi beadványt, tekintettel, hogy erre vonatkozólag a káderosztálynak szigorú szabályzata van.

Ezért tisztelettel visszaszármaztatom Bukarestből visszahozott beadványodat a mellékletekkel együtt, amelyeket tehát közvetlenül kell a MNSz kolozsmegyei szervezetének káderosztálya útján be-terjeszteni. Remélem, hogy ügyed kedvezően intéződik el.

Tisztelettel: Balogh Edgár”

- 22 *Kacsó Sándor*: A sovinszta-nacionalista maradványok elleni küzdelem további feladatai. Romániai Magyar Szó Naptára, 1950.

GHYCZY KÁLMÁN NAPLÓJA AZ 1878-AS BOSZNIAI VÁLSÁGRÓL

1875 júliusában felkelés tört ki a török uralom ellen Hercegovinában, majd rövidesen Boszniában is, amelynek Törökország csak hónapokig tartó küzdelmek után tudott véget vetni. Ezzel a felkeléssel vette kezdetét a keleti válságnak ez a négy évig tartó szakasza. A mozgalom, amely hamarosan a Balkán egész nyugati felére kiterjedt – minthogy a hanyatló Oszmán Birodalom területi integritását érintette – a nagyhatalmi érdekekkel is kapcsolatba került.

Az 1870-es években a Balkán még csaknem teljes egészében Törökország kezében volt, de az Oszmán Birodalom visszaszorulása a félszigetről Görögország függetlenné válásával az 1820-as évek végén megindult. A hercegovinai felkelés idejére Görögország mellett már három lényegében szintén független – bár formailag az Oszmán Birodalommal vazallusi státusban lévő – ország létezett a Balkánon: Szerbia, Románia és Montenegró.

A hercegovinai és boszniai felkelés bizonyos fokig veszélyt jelentett az Osztrák-Magyar Monarchia számára is. Délszláv lakosságú területei miatt a Balkán nemzeti átrendezése területi épségét veszélyeztethette. Ezért a felkelés állásfoglalásra, új program kidolgozására készítette.

Az Osztrák-Magyar Monarchiának a keleti válságot megelőzően a Balkán-félsziget nyugalmanak, a status quo-nak a megőrzése volt a hivatalos programja. Számára az volt a legkedvezőbb, ha a Balkánt a gyengülő Törökország tartja kézben, és nem kerül véletlenszerűen, Oroszország fennhatósága alá. Ahhoz pedig nem volt elég ereje, hogy ő lépjen a bomló Törökország helyébe. Ebben a koncepcióban Oroszországra a Monarchia hol szövetségesként, hol ellenfélként tekintett.

Ugyanakkor a Balkán kitűnő terület volt dinasztikus terjeszkedésre, és a bécsi udvar, valamint az ún. katonai párt régóta készült a félsziget nyugati felét érintő hódításokra. Elsősorban Bosznia és Hercegovina megszerzésének a terve foglalkoztatta őket.

A Monarchiának tehát két egymással ellentétes külpolitikai koncepciója volt a Balkán tekintetében: a konzervatív szolidaritás elvén alapuló status quo politika és a dinasztikus expanzió politikája. A felkelés válaszául elé állította az osztrák-magyar diplomácia vezetőit.

Andrássy Gyula közös külügyminiszter lényegében véve az előbbinek, a status quo megőrzése politikájának a híve volt, de 1875-től kezdve hajlott rá, hogy a dinasztikus expanzió politikájának egyes elemeit – konkrétan Bosznia és Hercegovina megszerzését – beépítse a Monarchia hivatalos külpolitikai terveibe.¹ A katonai párttal szemben azonban úgy vélte, hogy a hódítással várni kell addig, amíg a terjeszkedés nemzetközi feltételei megteremtődnek, és a Monarchiának nemzetközi felhatalmazása vagy jogcíme lesz a foglalásra; illetve addig, amíg a Monarchián belüli különböző politikai erők is elfogadják a hódítás gondolatát.²

Különböző okok miatt egyelőre a többi nagyhatalom is érdekelt volt a kivárásban, így a keleti válság első szakaszában – vagyis a szerb–török háború kirobbanásáig, 1876 júliusáig eltelt időszakban – a nagyhatalmak diplomáciai úton, a felkelők és a török birodalom közötti közvetítéssel, az Andrássy által kezdeményezett refropolitikával akartak gátat vetni a felkelésnek (vö. 1875. decemberi Andrássy-jegyzék, 1876. májusi berlini memorandum).³

A szerb–török háború kirobbanása megegyezésre ösztönözte a Monarchiát és Oroszországot a háború utáni rendezést illetően. A két külügyminiszter, Andrássy és Gorcsakov Reichstadtban találkoztak 1876. július 8-án. Szabályos konvenciót nem kötöttek. Andrássy számára az volt a legfontosabb, hogy a háború eredményeképpen egységes, nagy szláv állam ne jöhessen létre a Balkánon.⁴

Reichstadt kapcsán fontos momentum, hogy Andrássy itt vetette föl először nemzetközi fórumon Bosznia és Hercegovina annektálásának kérdését, olyan formában, hogy Törökország veresége esetén a Monarchia igényli magának a jogot, hogy birtokba vehesse Bosznia egészét és Hercegovina területének egy részét.⁵ Andrássy úgy tekintette, hogy Bosznia–Hercegovina ügyében megállapodás született. Gorcsakov értelmezésében azonban megállapodásról nem volt szó. Az orosz külügyminiszter az említett területekkel, illetve azok egy részével az esetleg győztes Szerbiát és Montenegrót kívánta megnövelni. Ausztria–Magyarországnak csak Bosznia egy részét és a török Horvátország annektálását tartotta méltányolhatónak, de ezeket is csak egy majd később kidolgozandó terv alapján.⁶

A keleti válság rendezésére tett kísérletek fontos állomása volt az Oroszország és a Monarchia között – német közvetítéssel – létrejött 1877. januári budapesti egyezmény, amellyel a rendezés minőségileg új szakasza kezdődött el.⁷ Az indítást ennek az egyezménynek a megkötéséhez a kirobbanás előtt álló orosz–török háború adta. Az addigi nagyhatalmi passzivitást, kivárást a közvetlen nagyhatalmi fellépés közeli lehetősége váltotta föl.

A budapesti titkos egyezmény biztosította Oroszország számára az Osztrák–Magyar Monarchia semlegességét orosz–török háború esetére. Jóindulatú semlegessége ellenében azonban a Monarchia már többet követelt magának, mint annak idején Reichstadtban. Igényt tartott Bosznia és Hercegovina egészére, és a Szerbia és Montenegró közötti földszávrá, a Novibazári szandzsákra is. A budapesti egyezmény ismét biztosította Ausztriát, hogy egy nagy balkáni szláv állam ne alakulhasson meg.

1877 áprilisában – orosz hadüzenettel – kezdetét vette az orosz–török háború. Többé nem a kis balkáni népek álltak szemben az Oszmán Birodalommal, hanem egy nagyhatalom, oldalán a hozzá csatlakozott balkáni államokkal. Ez a tény azt jelentette, hogy bármi legyen is a háború kimenetele, a keleti kérdésben most már lényeges változásnak kell bekövetkeznie. Elhúzódó háború után, 1877 végére mind nyilvánvalóbbá vált, hogy orosz győzelemmel kell számolni.

Magyarországon a kormány a felkelés kezdetétől fogva eddig – azaz 1877 végéig – a status quo politika híve volt. Tisza Kálmán miniszterelnök nem támogatta Andrássy Gyulának Bosznia és Hercegovina megszerzésére irányuló törekvéseit. Ez a politika összhangban volt a közvélemény hangulatával. Magyarországon ugyanis erős volt a török-szimpatia, minthogy Törökország fogadta be a Rákóczi-szabadságharc után is, majd 1849-et követően is a magyar szabadságharcok vezetőit. Óriási volt viszont az oroszellenesség az utóbbi leverése miatt. 1878 elejére azonban Tisza a várható orosz győzelem miatt – jobb meggyőződése ellenére – változtatott addigi felfogásán. A külvilág szá-

mára is láthatóan elfogadta azt a tételt, hogy Oroszország térhódításának Bosznia és Hercegovina elfoglalásával kell gátat vetni a Balkánon. Saját szavaival élve: „a két rossz közül a kisebbet választotta”.⁸

1878. január végén Andrásy konferenciajavaslattal fordult Németországhoz. Azt a tételt akarta elfogadtatni, hogy a Balkán átrendezése nem lehet orosz–török belügy, ez európai érdekeket érintő ügy, ezért a rendezésben a párizsi szerződést aláíró valamennyi félnek részt kell vennie. Bismarck nem tudott ezelől kitérni.⁹

Andrásy január végén kifejezetten instruálta Tiszát, hogyan viselkedjen a keleti kérdést illetően a magyar országgyűlésben.¹⁰ A két politikus között komoly nézetkülönbség volt Bosznia és Hercegovina okkupációját, valamint az Oroszországgal szemben folytatandó politikát illetően. Tisza február közepétől kezdve finoman, de elég határozottan győzködte Andrássyt, hogy a Monarchia lépjen föl energikusan Oroszországgal szemben és érdekeinek háború útján is szerezzen érvényt.¹¹ Bosznia okkupációja ellen viszont egészen júniusig hadakozott, és ezzel magára haragította Andrássyt.¹² Míg nem júniusban belátta, hogy az Oroszország elleni háborút illetően Andrássynak volt igaza, mert a Monarchia támasz nélkül maradt volna, Anglia ugyanis inkább jelentős engedményeket tett Oroszországnak, mintsem hogy hadat üzenjen neki.¹³

A boszniai válság a magyar belpolitikának, Tisza Kálmán kormányának nem jött jókor. A kormány 1875. október végén alakult. A boszniai válság a harmadik kormányzati évre esett. Éppen az országgyűlési választások éveire. Tisza elsődlegesnek az ország pénzügyi szanalását tekintette. Ezt szolgálta Széll Kálmán gazdaságpolitikája, amely bőven tartalmazott számunkra is ismerős elemeket: restriktíót, megszorító intézkedéseket, az államapparátus csökkentését, hivatalösszevonást, elbocsátásokat, kölcsönfelvételt és adóemelését. Sem Széll Kálmán, sem Tisza Kálmán nem voltak ekkortájt különösen népszerűek.

Mindemellett gazdasági előnyök elérése céljából – de jócskán politikai, belpolitikai megfontolásokból is – 1875 novemberében Magyarország fölmondta az Ausztriával 1867-ben kötött gazdasági kiegyezést. A kormány meg akarta valósítani a balközép pártnak azt a kiegyezés óta hangoztatott követelését is, hogy alakuljon önálló magyar bank. A gazdasági kiegyezési tárgyalások azonban nem hoztak egyértelmű sikereket a kormánynak, és a bank kérdése sem úgy rendeződött, ahogyan várták. Nem jött létre önálló magyar bank, hanem dualizálták az osztrák bankot. A kormányzó Szabadelvű Párton belül ezek a kérdések 1876–77-ben átmeneti válságot idéztek elő, kilépések következtek. A Szabadelvű Párt megingott. 1878-ban megalakult a kiegyezés alapján álló jobboldali ellenzéki párt, a „közjogi alapon álló Egyesült Ellenzék”, amelynek programja Tisza Kálmán megbuktatása volt.

A magyar országgyűlésben az ellenzék különböző alapállásból, de egyhangúlag ellene volt Bosznia és Hercegovina elfoglalásának. A baloldali ellenzék – azaz a 48-as Párt és a Függetlenségi Párt – azért ellenezte, mert az növeli a szláv túlsúlyt az Osztrák–Magyar Monarchián belül és újabb közös ügyet teremt Ausztria és Magyarország között. A jobboldali ellenzék, amely a „közjogi alapon álló Egyesült Ellenzék” nevet viselte, konzervatív alapról szállt síkra Törökország integritása mellett, viszont a szláv elem növelését szintúgy nem akarta.¹⁴ Az Egyesült Ellenzék vezére, Apponyi Albert *Emlékirataiban* így emlékszik vissza erre az időszakra:

„A világ szemei csakhamar kinyíltak. Hovatovább nyilvánvaló lett, hogy Andrásy politikája az egyetlen utat követte, amelyen nagy háború kockázata nélkül Oroszország hódító terveit megghiúsítani lehetett. A San Stefanó-i béke után ... Andrásy keresztül-

vitte annak az elvnek az elismerését, hogy a háború következményeinek megállapítása, egyáltalán a török birodalom területének kérdései, európai kérdések, amelyeket a hadviselők egyedül nem szabályozhatnak, hanem csak egy európai kongresszus. Nyilvánvalóan ezen a ponton állott helyre az egyetértés Andrássy és az angol politika közt. Ezzel bontotta meg tulajdonképp már akkor a benső egyetértést Németország és Oroszország közt is, egy olyan elv felállításával, amelyet Németországnak lehetetlen volt magáévá nem tenni, melynek alkalmazása azonban az orosz politika céljaiba ütközött. Így jött létre 1878-ban a berlini kongresszus, egyenesen, mint Andrássy diadala.

Amint azonban Andrássy politikájának körvonalai ekképp kibontakozni kezdtek, előtérbe lépett egy részletkérdés, mely a magyar közvéleményt nagyon felizgatta: Bosznia és Hercegovina megszállásának kérdése. Mindenki beszélt róla, és bár hivatalosan politikánk céljául soha meg nem jelölték (aminthogy a dolog természete szerint nem is jelölheték meg), alig volt kétséges, hogy tervezik. A magyar közvélemény, mondhatni egyértelműleg, a megszállás ellen foglalt állást. Egyrészt a török birodalom integritásának dogmája, másrészt egy új szláv néptörzsnek kapcsolatba hozatala a Monarchiával és a dualizmus megingatásának veszélye: ezek voltak az ellenzés fő motívumai, melyekhez némelyeknél pénzügyi aggodalmak is járultak.¹⁵

A magyar sajtó is árgus szemekkel figyelte a balkáni eseményeket. A kormánypárti *A Hon* 1875 óta folyamatosan cikkezett a „keleti kérdés”-ről. Akkortájt még azt írta a főszerkesztő Jókai Mór, hogy „nem gondolhat se erélyes intervencióról, de pláne annexióról józan eszű diplomata se Ausztriában, se Magyarországon”.¹⁶ *A Hon* az orosz–török háború kitörése után is ellene volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveresen beavatkozzon a háborúba Törökország oldalán, de beszámolt a lap a magyarországi törökbarát megnyilvánulásokról, népgyűlésekről, gyűjtőakciókról. Kosuthnak a beavatkozást sürgető levelével maga Jókai szállt szembe.¹⁷ 1878-ban azonban – miután Tisza irányt váltott – a lap is hangot váltott. Népszerűtlen feladat volt, amire vállalkozott, Bosznia okkupációjának elkerülhetetlenségét bizonygatta: „annak lehetőségét és szükségét elismertük, hogy csapataink bevonuljanak a szomszéd török provinciák területére”.¹⁸ Kénytelen-kelletlen ismerte el *A Hon*, hogy Magyarország „nemzeti elkedvetlenedés”-sel vette tudomásul Bosznia megszállását, amely pénzben és embervesztésben egyaránt jelentékeny áldozatokat követelt az országtól.

A lapok általában törökbarát és oroszellenes hangvételben írtak. Ebben a tekintetben jól tükrözték azt a közhangulatot, amelyről fentebb már szó volt. Ezalól nem volt kivétel *A Hon* irányvonalával egyébként szöges ellentétben álló, ellenzéki *Pesti Napló* sem, „az elégedetlen polgárok szócsöve”.¹⁹ 1878. január 1-i számában, újévi vezércikkében ezt írta:

„A múlt év szégyent, anyagi veszteséget, s erkölcsi süllyedést hozott hazánkra s minden baját áthárította az új esztendőre. Alázó békével s káros kiegyezéssel kínálkozik az új év, vagy belső válsággal s óriási háborúval.

Úgy üdvözljük a véres háborút s a kínos válságot, mint biztató reményt.”

„Így nem folyhatnak az ügyek tovább, azt mindenki érzi, s ha valaki tagadná, nézzen keletre és fontolja meg lelkében, hogy ott mi történik, s itthon olvassa végig a kiegyezést és számítsa át a budgetet állandó deficitjével s aztán mondja ki, hogy ő megnyugszik benne.”

„Tagadhatatlan, hogy Tisza Kálmán bukása szükséges, hogy azonnal, logikai kényszerűséggel, más politika jusson érvényre úgy a keleti kérdésben, mint a kiegyezési kérdésekben és a belügyekben. ... nem érvényesítette a magyar nemzet befolyását a

külgügyek terén s megtúrta, hogy a Monarchia három éven keresztül Oroszországgal szövetségben oly keleti politikát csináljon, mely végveszedelembé ejté Törökországot s bizonytalanná teszi fajunk jövőjét; ...”

„Tiszának csak egy módja van, melyen bukását még elkerülheti, mi több az ország bizodalját visszaszerezheti magának: az actió Oroszország ellen. ... Nem Tisza kell, hogy vigye ez actiót, eddigi politikája nem jogosítja őt fel arra, hogy nemzete élére álljon; de elfogadjuk az actiót tőle is szívesen s a nemzet kitörő lelkesedéssel követne bárkit, követi Tiszát is, csak vezesse őt az orosz ellen.”²⁰

A gazdaság azonban 1878-ra Széll Kálmán pénzügyminiszeri politikájának köszönhetően felfutóban volt. A deficit csökkent, az egyensúly kezdett helyreállni.

Ebben a gazdasági, belpolitikai helyzetben tehát – mint az előzőekben is láthatuk – rosszkor jött Bosznia, mind a válság, mind az okkupáció. Tovább tagolta ugyanis a Szabadelvű Pártot. Újabb kilépéseket eredményezett. Tiszának Andrássyt fedeznie kellett, olyan politikát kellett folytatnia, amivel nem értett egyet. Bosznia okkupációja jelentős gazdasági terheket is tett az országra. Ez Széll gazdaságpolitikájának eredményességét veszélyeztette. Széll Kálmán 1878 szeptemberében – mint az a Napló részletéből is kitűnik – nem is vállalta tovább érte a felelősséget. Inkább lemondott.

A Szabadelvű Párt az 1878-as választásokon győzött, de a választás nagyon sokba került neki, és parlamenti többsége mégis megfogyatkozott. Tisza Kálmán taktikai ügyességének, Széll Kálmán lemondásának és Ferenc József Tisza Kálmán iránti bizalmának köszönhetően a Tisza-kabinet nem bukott bele a boszniai válságba. Az 1878 szeptemberében megalakult országgyűlés viták és viharok után mégiscsak elfogadta a két országgyűlés közötti szünetben, azaz 1878 nyarán folytatott kormányzati politikát. Mind a képviselőház, mind a delegáció megszavazta a berlini szerződés becikkelyezéséről, az újabb rendkívüli hadikiadásokról, Bosznia közigazgatásának megszervezéséről és a közös vámterületbe való bevonásáról szóló törvényjavaslatokat.

*

A boszniai válság olyan fejezete a magyar történelemnek, amelyben külpolitika, belpolitika és gazdaság szervesen összefonódott. Ezért is nagyon fontos dokumentum Ghyczy Kálmán naplójának a boszniai válsággal foglalkozó része, amely jól érzékelteti ezt az összefonódást.

Ghyczy jó szemű megfigyelő volt. Naplójának ez a része ugyan nem egykorú (1881), mégis nagyrészt pontosnak tekinthetjük, mert szokása volt, hogy fontosabb tárgyalásairól azonnal feljegyzéseket készített. Meglátásai közül igen fontos – minthogy Andrásynak a keleti kérdéssel kapcsolatos politikáját más megvilágításba helyezi – az, hogy az osztrák–magyar diplomácia tudatosan nem engedte elfojtani a hercegovinai mozgalmat, állandó beavatkozásával szította a felkelést. Itt meg is nevezi Andrássyt, mint aki tudatosan törekedett arra, hogy a Monarchia számára alkalmat teremtsen területszerzésre a Balkánon.

Igaz viszont, hogy Ghyczy nem rendelkezett minden információval a keleti kérdés minden vetületét illetően. Szóvá tette például Tiszának, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem avatkozott be, hogy a San Stefanó-i békekötést megakadályozza. Nem tudott arról, hogy Andrássy fontolóra vette, Tisza pedig nagyon akarta az Oroszország elleni háborút, és ebben Németország, pontosabban Bismarck elutasító magatartása akadályozta meg őket.

A Ferenc Józseffel folytatott beszélgetésben szokatlan, hogy az uralkodó nem csak kérdezett, hanem elmondta saját véleményét is Bosznia és Hercegovina okkupációját illetően. Jól látta a federalizált délszláv állam létrehozásának lehetőségét és annak veszélyét. Bosznia és Hercegovinát azért akarta osztrák–magyar fennhatóság alatt tudni, hogy ez a terület ne kerülhessen orosz befolyás alá, hogy Szerbia és Montenegró ne aspirálhassanak rájuk, hogy legyen hátországa Dalmáciának. Továbbá azért, hogy a menekültek végre hazatérhessenek, mert segélyezésük nagyon sokba került a Monarchiának.

Ghyczy aggodalmai jól tükrözik a kortársak félelmét. Az okkupációt, osztrák protektorátust – de török szuverenitás mellett – el tudta fogadni, de félt az annexiótól. Ferenc József maga is elismerte, hogy az annexió be fog következni, de 1878-ban még nem tartotta időszerűnek.

*

Ghyczy Kálmán naplóját az MTA Kézirattára őrzi. A boszniai válsággal kapcsolatos részeit közlöm. Ghyczy Kálmán 1881-ben készítette kézirat (ironnal írott) naplóját, amely nehezen olvasható, ezért – feltehetőleg az 1920-as években – gépelt másolatot készített róla Nagy Miklós, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója.²¹ Az itt közölt részek (kisebb kihagyásokkal) a Napló gépelt változatának 405–442. oldalai.²² (Az írás főbb jellegzetességeit megtartottuk.)

Jegyzetek

- 1 *Diószegi István*: Andrassy és a „keleti kérdés” 1875-ben. – Valóság, 1975/3. 67–71.
- 2 Andrassy keleti politikájáról lásd: *Diószegi István*: Die Anfänge der Orientpolitik Andrassy. In: Der Berliner Kongress von 1878. Wiesbaden, 1982. 245–257.; *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia (a továbbiakban: OMM) Balkán-politikája a berlini kongresszus után. 1878–1881. Bp. 1982.; *Hasselsteiner, Horst*: Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage. In: Der Berliner Kongress ..., i. m., 227–242.
- 3 *Kozári Monika*: A keleti válság és a nagyhatalmak balkáni célkitűzései (1875–77). – Történelmi Szemle, 1987–88/3. 318–329.; Az OMM balkáni törekvéseinek fontos elemét alkották a gazdasági megfontolások. A gazdasági érdekekre, aspirációkra vö. *Palotás Emil*: Célok és a történelmi realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában. – Századok, 1979/6.
- 4 A reichstadi tárgyaláson nem készítettek közös jegyzőkönyvet sem. A megbeszélések eredményét mindkét fél külön-külön rögzítette írásban, és a két feljegyzés között több igen lényeges eltérés mutatkozik. Mindkét variáns szövegét közli: Szbornik dogovorov Roszszii sz drugimi goszudarsztvami 1856–1914. Moszkva, 1952. 144–148.
- 5 Cserébe az OMM hozzájárul, hogy Oroszország elfoglalja korábbi birtokát, Dél-Besszarábiát, amely a krími háborút lezáró 1856-os párizsi szerződésben került Romániához. Szbornik dogovorov, i. m., uo.
- 6 Ruszszko-germanszkie otnosenija 1873–1914. – Krasznjy arhiv, No. 1. Moszkva, 1922. 37–39. (Montenegró csatlakozott Szerbiához a török ellen.)
- 7 A budapesti egyezmény szövege a kiegészítő konvencióval együtt: Szbornik dogovorov, i. m., 149–155.
- 8 A magyarországi kormánypolitikára, közhangulatra vö. *Szász Zoltán*: Bosznia és Hercegovina okkupációjának hatása Magyarországon. In: Magyarország története 1848–1890. 2. köt. Főszerk.: *Kovács Endre*. (A továbbiakban: Szász Zoltán.) Bp. 1979. 1193–1204.
- 9 A keleti válság további alakulása: 1878. január 31-én Oroszország Drinápolyban fegyverszünetet kötött Törökországgal. Március 3-án San Stefanóban békét kötöttek. Oroszország mind a fegyverszüneti, mind a békefeltételeket jelentős késéssel hozta csak a nagyhatalmak tudomására. Több hónapos egyeztető tárgyalások után, 1878. június 13-án ült össze a nagyhatalmak berlini kongresszusa, amely kereken

- egy hónapig tartó ülésezés után, 1878. július 13-án fejezte be munkáját. A kongresszus előkészítésére lásd: *Kozári Monika*: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában. (Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig.) – Századok, 1988/3. 422–463.; A berlini kongresszus lefolyására: *Uő.*: Német–orosz diplomáciai kapcsolatok a berlini kongresszus időszakában (1878). Egyetemi doktori értekezés, Bp. 1986. 267.
- 10 Andrássy távirata Tisza Kálmánnak, Bécs 1878. jan. 26. Szám nélkül. Haus- Hof und Staatsarchiv, Politisches Archiv (HHStA PA) Interna 1878. (Ut. 137) 23–24.
- 11 Tisza levele Andrássynak, Bp. 1878. febr. 14. 300/M.E. HHStA PA, uo. 34–38.
- 12 Tisza levele Andrássynak, Bp. 1878. máj. 22. 825/M.E. HHStA PA, uo. 81–83.
- 13 Tisza levele Andrássynak, Bp. 1878. jún. 12. 945/M.E. HHStA PA, uo. 87–89.
- 14 Az ellenzék vélekedésére vö. *Szász Zoltán*: i. m., 1193–94.
- 15 *Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Bp. é.n., 89–90.
- 16 Idézi Gergely András és Veliky János: A magyar sajtó története II/2. Szerk.: *Kosáry Domokos, Németh G. Béla*, 1985. Bp. 274.
- 17 Uo.
- 18 Uo. 275. A Hon 1878. június 29-i számából származik az idézet.
- 19 Uo. 313.
- 20 Pesti Napló, 1878. jan. 1. kedd, reggeli kiadás.
- 21 Erre még l. Kozári Monika tanulmányát a Történelmi Szemle 1996/1. számában.
- 22 Ghyczy Kálmán Emlékirata, MTA Kézirattára, Ms 4851/1. (Az emlékirat más tematikájú részletekkel folytatódik.)

A NAPLÓ

A fusionalis ministerium¹ megalakulásával egy jobb pénzügyi aera kezdődött. Széll,² ki a pénzügyi politikát nem ellenezte, sőt egy igen szép beszédben elfogadta, s mint több évig pénzügyi bizottsági³ előadó a detaillokat⁴ sokkal jobban ismerte, mint én. Tisza Kálmán belügyministerben⁵ pedig a közösen teendőkre nézve jobb segítséget talált, mint én Gr. Szapáry Gyulában.⁶ sikeresen működött s én most⁷ is meg vagyok győződve, hogy Széll alatt helyreállt volna a pénzügyi egyensúly, ha nem jön közbe Bosnia elfoglalása; ez elrohott mindent legalább pénzügyünkre nézve, mert eltekintve az abból származott pénzügyi teheről, melyet évi 7–8 millióra számítanak Magyarországot illetőleg; eltekintve az az általa igen megnehezített s károsra tett visszafizetésétől a 153 millió forintos kölcsönnek,⁸ részemről az újabban megindult nagy beruházási mozgalmat is – ezen occupatio következményeül tekintem annyiban, amennyiben lehetetlenné vált az interventiók után áhító honpolgároknak kérését megtagadni, midőn azok nem ok nélkül mondhatták, Bosniára van pénz, csak számunkra nincs, s – még ezt felemlíteni lehet, alaposan vagy nem alaposan, de a közvélemény helyeslése közben, nehéz siker reményével még arra is gondolni, hogy a nemzet új, főképpen nagyobb terheket elfogad. [...]

A ministerium leköszönése után⁹ 1875. eszt. mart.-ban megválasztottak a képviselőház elnökévé az országgyűlés hátra volt egy pár hónapjára s az 1875–1878. eszt. országgyűlésben ismét megválasztottak elnöknek.

Ezen két cyclusban meglehetősen megálltam az elnöki állást; mert a főkérdésben a vám- és kereskedelmi szövetségre nézve¹⁰ egyetértettem a kormány eljárásával leginkább azon okból, mely akkor fel sem említett, mert t. i. meg voltam győződve, hogy a vám- és kereskedelmi szövetség megkötésének megíúsulása halálos csapás lesz hitelünkre Európa pénzpiaczain s hitelünk megromlása a 153 millió forintos kölcsön visszafizetési határidejével szemben, mely küszöbén volt, insolventiánkat¹¹ eredményezendi. A boszniai kérdés továbbá már árnyékot vetett ugyan, egyre rebesgették Bosnia és Hercegovina elfoglalását, annexióját: szemmel látható volt folytonos pártolása a boszniai lázadásnak és a folytonos, sokszor indokolatlan beavatkozás Törökország belügyeibe. Részemről helyeseltam a különben beállandó nagy európai conflatió¹² miatt, hogy a Monarchia fegyveres kézzel előlégesen mindjárt nem lépett fel Oroszország ellen a török védelmére, biztam Törökország saját ellenállási képességében s a külügyministerium részéről colportált¹³ azon állításban, hogy hiba volna a jól felkészült erős oroszba előzőleg belekapni s hogy ennek akkor lesz ideje, ha az orosz a háborúba belefárad, visszaveretik, vagy győzedelmeskedve is meggyengül.

Fennakadtam ugyan már azon, hogy a Sz. Stephanoi béketárgyalások alatt¹⁴ a monarchia életelt nem adott, de a berlini congressus¹⁵ ismét némileg megnyugtatót, abban is kilátzott ugyan már a végleges annexióra való hajlam. De világosan még kimondva nem volt.

Figyelmeztettem ezekre többször Tisza Kálmánt, rosszalván mindig az annexiót, s annak előre látható következményeit. Tisza mindig kitérőleg válaszolt, általánosságban biztosítván, hogy mindezekből nem fog az országra kár háramlani, minden jól el lesz intézve. [...]

1878-ban vége lévén az országgyűlésnek részint korom,¹⁶ részint a boszniai nekem már tetszeni nem kezdő események miatt nem akartam többé képviselővé választatni, ez őszinte akaratom is volt, de nem tudtam Komárom városa értelmessége erőszakoltságig vitt unszolásának ellene állani, még a város közönsége iránt ismételt díszes megválasztásomért tartozó hálaérzetemre is hivatkoztak: mind e mellett az, hogy engedtem nagy gyengeség volt, de megtörtént.

A választások alatt¹⁷ lett elrendelve a Boszniába való berontás, s történtek ott az országgyűlés egyútt nem létében a tudvalevő események. Az én választásom valamivel előbb történt a Boszniába való bevonulásnál: de választóimhoz intézett beszédemben Bosnia és Hercegovina annexióját előre is nyíltan rosszalóttam.

Megtörtént választásom után elutaztam Karlsbadba, menet is jövet is Bécsen menvén keresztül, ott 1878. aug. 20-án voltam Tisza Kálmánnal s vele következő beszédem volt.

Kevéssel az előtt érkeztem hozzá, hogy ő gr. Andrássyhoz s a királyhoz ment. Én a boszniai eseményekre fordítván a beszédet, ily módon nyilatkoztam:

„Könnyen veszed a dolgot, bízván a nyolczvan majoritásban¹⁸ – ez meg is lesz sok kérdésben: de Boszniára nézve alig, erre nézve meg fog a párt szakadni az adresse vitában,¹⁹ vagy ha az adresse igen ügyesen lesz szerkesztve, azután, mert ki szavazzon a kormány részére kedvezőleg Boszniát illetőleg, midőn senki sem tudja, hogy valóban mit akarnak Boszniával. Gr. Andrássy csalódhatott, de saját nyílt ígérteit sem tartotta meg. A boszniai kérdés szaporította a szélső balt. Részemről nem kétkem, hogy a király akarja az annexiót, törekedni kell, hogy változtassa meg szándékát, melyet évek óta előkészített. Az a hiba boszulja most meg magát, hogy kezdetben nem engedték elfojtatni a törökök által az akkor még csekély hercegovinai mozgalmat. (: Erre Tisza nem szólott. :)

A berlini congressus csak occupatiót engedett, nem annexiót, csak administratiót.

Magamról veszek példát, magam sem tudnék, úgy a mint a dolog most áll Boszniára egy krajcárt sem szavazni”, – ezt ismételve is mondottam, lelkiismeretemre, meggyőződésemmre hivatkozva.

Az adresse vitában a valóságos kormánypárt nem szöland, oly nagy a pressio az országban az annexió ellen.

Secundo genitura, melyről szó volt, talán jó lett volna, de most már annyi vérengzés után nem lehetséges.

A delegatio alig szavaz meg sokat Boszniára, mert a németek is ellenzik.

(: Ebben csalódtam, mert Tisza tudott alkalmas delegatiót választatni s ebben segítette őtet a szélső bal is a delegatio megválasztásában résztvevőtől való tartózkodásával. :)

Végre pedig a boszniai nép mindig ellenségünk lesz, mint Horvátország, a szerbek, s a határórség példája bebizonyítja.

Tisza: Átlátam, átlátom mindezen veszélyeket, de abban nyugszom meg, hogy a pánszláv üzelmek terjedését meg kell gátolni s ez csak Boszniában lehetséges. A török nem képes kormányozni ezen tartományt, általában rútul igyekszik magát kivonni a berlini congressus határozatai alól, – hamis, tehetetlen s nekünk pénzünket is vissza kell kapnunk, melyet az occupatoria s az internált emigránsokra költöttünk.

Én: Bosnia mohamedánjainak ellenséges fellépése azt bizonyítja, hogy van ott befolyása a portának a mohamedán elemre s így kormányozhatna is. Ausztria évtizedekig a mostani vad generatio kihaltáig nem fogja pacificálhatni Boszniát, – beékelve az által a szláv tömegbe, még inkább ki lesz téve a panszlavizmus üzelmének. Mit csinálunk Boszniával? Nekünk nem kell, az osztrákoknak sem kell, a horvátoké lesz, s ez nagy lépés a foederalismusra. Az emigránsokra költött tíz milliót a porta talán még megfizeti, ha lesz miből, de az occupatio költségeit alig tartozik megfizetni, nem kívánta, s annak részletei iránti megegyezést a berlini congressusban (: rászédvén e részben gr. Andrássyt :) fenntartotta. – E feltétel, az occupatio részletei iránt való megegyezés nélkül létesülvén az occupatio, költségeinek megfizetésére a porta nem kötelezethetik.²⁰

Tisza: Európai mandatum az occupatio s abba a török beleegyezett.

Én: De a részleteknek fenntartásával s így nem perfect a beegyezés.

Tisza: Az occupatio európai mandatum lévén s azzal katonai becsületünk s morális súlyunk is együtt járván, az occupationak végbe kell menni, az arra szükséges költséget sem a ministerium sem az ország nem tagadhatja meg: kezdetben nem lesz annexió, de okvetlenül azzá fog fejlődni a tények hatalma által: a szegény Herecegovina Ausztriáé lehet, a gazdag Bosznia a mienk. A minisztérium azt hiszi, hogy a Boszniai administratióra Magyarország nem költhet. Beszélünk magunk között ez iránt már Széellel, de a Boszniában levő katonaságot nem lehet elhagyni.

Én oda lyukadtam ki. Ha lehetséges végeztessék be az occupatio az országgyűlés egybehívásáig. Legyen Bosznia autonom tartomány török souverénitás, és Ausztria protectioja alatt, az osztrák hadi positiók megtartásával: de mondják meg világosan az országnak, hogy mit akarnak, hogy ilyes valamit akarnak; a homályban, melyben van az ügy, lehetetlen az országgyűlésnek jó szavazatát várni, oly módon, melyet említettem, talán lehet s a válasz feliratnak helyes szerkesztése mellett – az országgyűlésen, delegatioiban az occupatio költségeinek megszavazását várni. De többet nem lehet várni. És ki fizeti a török államadósságának Boszniára eső részét? Kértem, hogy valami ilyent gondoljanak ki, különben megbuknak.

Tisza: Tehát elmegyünk.

Én: Az legkevesebb, de a baj az, hogy más ministerium nem lehetséges, mint olyan, mely Boszniát kész annectálni, ha a király szándékát meg nem változtatja, és ebből igen sok calamitás, még Verfassungsbuch²¹ következhetik. Igen szomorú jövőndök nézek elébe, ha a boszniai kérdésnek jó módon eleje nem vétetik.

Tisza: Kezdetben előreláttam s megmondottam az annexio után támadandó belügyi nehézségeket. A török conventio nem létesülésében Andrassy nem hibás, a törökök teszik a nehézségeket, a török viszonyokat ismerők azt mondják, hogy Sarajevo elfoglalása után a török megköti a conventiot (: Én: – a publikum más-kép tudja! :) Kezdetben valami olyan lesz, amit mondottak: de utóbb mégis annexio. Andrassy a delegatioiban azt fogja mondani: Hogy addig maradunk Boszniában, még pacifikáljuk s a török megfizeti minden kiadásainkat.

Én: Tehát örökre. Kezdetben a kis hercegovinai mozgalmat a vörös könyv szerint is a török könnyen elnyomhatta volna: Andrassy közbejött, akadályozta, hogy azután mindjárt háborút nem indított, felfogom: de a Sz. Stefanói békekötés alkalmazásával már fel kellett volna szólnia.

Tisza: Akartuk, öt órai ministertanács volt ez iránt, a német ministerium egyáltalában nem engedte.²²

Én: A delegatio lehet, utóvégre, megszavazza a mit a ministerium kívánt de a Ház másképen fogja megszólalni magát.

Tisza: Három hét múlva vagy háború lesz egyrészt Ausztria, Anglia és Franciaország: másrészt az orosz, és török között, vagy bevégezve lesz az occupatio, akkor tisztábban látandunk.

Én: A szultán lehet az orosz mellett, de a török nemzet nem. S azzal váltam el Tiszától, hogy az országgyűlés előtt, meddig az ügy talán már tisztábban lesz látható, még beszélünk a tárgyról.

Ugyanezen alkalommal ebéden voltam a Hotel Frankfurtban Tiszával, Széll és más miniszterekkel. Széll már látszott, hogy nincs a dolgok menetelével megelégedve. Az ebédről korábban távozván, mint a többiek, búcsuzás közben hátam mögött állva, mondotta nekem, de úgy, hogy a jelenlevők mind meghallhatták, hogy neki kezdetben egészen mást mondtak, azt t.i. hogy kevés pénz kell, semmi baj sem lesz, s most máskép üt ki a dolog és sok követeltek. Mondotta, hogy azt, ami most kívántatik, még megteszi, de tovább nem megy semmi esetre s ezt én feléje fordulva, helyeslem is.

Itthon tartózkodván azután Igmádon, october 8-án, kevéssel az országgyűlés megnyitása előtt távirati értesítést kaptam Tiszától, hogy rögtön menjek fel Bécsbe audienciára Ő Felségéhez.²³ Felmentem azonnal, s october 9-én 1878. 12 órakor délben Ő Felségénél következő kihallgatásom volt, mely jó háromfőtály óráig tartott s a melynek tartalmát a fogadóba visszatérve azonnal leírtam.

Emlékezetem rossz lévén, az egész beszélgetést annak sorrendje szerint akkor sem voltam képes leírni, s mindazokat sem, melyek Ő Felsége által, vagy általam mondtak: de a főbb dolgokat bizonyosan híven megírtam.

Ő Felsége: Egészségem után kérdezősködvén, válaszoltam, hogy Karlsbadban voltam, melynek vize igen meggyengített, jobban mint más években tapasztalt eredményhez képest várhattam.

Ő Felsége: Köszöni, hogy eljöttem, nem is mert határozottan felhívni, de óhajta tudni nézeteimet a situatióról.

Én: Nekem pártom nincs, magam állok, az időt legközelebb falun töltöttem, azért csak egyéni nézeteimet mondhatom, de azokat egész őszinteséggel meg akarom mondani.

A situatio igen nehéz. Kezdetben, miután szükséges, hogy a ministerium a törvényes factorok előtt igazolja eddigi politikáját és fejtsé ki nézeteit a jövőről, elkerülhetetlen, hogy ezt a mostani ministerium tegye, más nem teheti (: Széll akkor már visszalépett :)²⁴ s az illetékes factorok csak így fognak a múltról és jövőről a tényállás teljes ismeretével nyilatkozhatni.

De ez csak kezdete a végnek. Lehet, hogy most kezdetben sikerül a kormánynak nehéz küzdelmek után, kedvező delegatit összehozni, annak szavazata nagyrésztben a birodalmi tanács delegatiojának²⁵ magatartásától függ, ha ez merev lesz, ez s a magyar közvélemény nagy pressiot fog a magyar delegatiora is gyakorolni, melynek eredményéről nem lehet jót állani.

De határozassék most bármi, ha a monarchia politikájának czélja továbbá is Bosznia annexiója lesz, sem Tisza, sem más ministerium nem fogja magát Magyarországnak fenntarthatni.

Azon az úton voltunk, hogy rendezzük államháztartásunkat, a kormánynak jó hitele volt a pénzpiacon, igen remélhető volt háztartásunknak rendezése, most az occupatio, administratio, annexio előreláthatólag nagy összegeket fog igénybe venni s ha nem is venne, a pénzpiacnak mégis az lesz a véleménye s Magyarország hitelre nem számíthatván, állami kiadásait nem fogja fedezhetni, igen tartok attól, bizonyosnak tartom, hogy Magyarország insolventiája beáll valószínűleg már a jövő évben, melyben a 153 milliós kölcsön első felének visszafizetése megkezdendő, ennek következményei kiszámíthatatlanok. (NB. Ezekben bizony nagyon csalódtam.)

Ó Felsége: A megkívánható költségek nem oly nagyok, mint az emberek képzelik.

Én: Boszniában egészen abnormis viszonyok vannak, civilisált administratio oda nem illik, sok surlódást és bajt okozand a kormánynak s az idegen administratio a lakosság ellenszenvével fog találkozni, s annival nagyobb, mert Bosznia sokat vár az osztrák kormánytól, ezt tenni, mert sokba kerül nem lehetséges, ez újabb meglepédeltséget szürend, s mi Boszniában barátok helyett ellenségeket nevelendünk magunknak, mint nem barátjaink a magyarországi szerbek most sem, mint mi is az ötvenes években visszaautasítottuk az akkori administrationalis szabályokat, mert octroialva voltak s utóbb nagy részben törvénybe iktattuk, mert azokat magunk határozhattuk el. (: Ó Felsége mosolygott :)

Sokan azt gondolják, és én is azt gondolom, hogy a Törökországgal kötendő conventio által a szultán souverenitásának fenntartása mellett ki lehetne mondani Boszniára nézve Ausztria protectoratusát, rendezni az agrár és vallási viszonyokat, biztosítani a jövőre netalán szükséges katonai utakat, positiokat s oly autonom kormányzatot adni Boszniának, mint gr. Andrassy is kezdetben proponált, ez eszközölhetné azt ami fő czél, Bosznia pacificatioját, hogy ott békés szomszédjaink legyenek. Ez az occupationnak bevégezése után most már a katonai becsületnek s a monarchia hatalmi állásának sérelme nélkül megtörténhetnék, s az annexio szempontjából is jobb eljárás lenne, mert jobban kibékíltetné Boszniát a változott viszonyokkal, kevesebb surlódást okozna a kormány és nép között s hajlandóbbá tenné a boszniai népet egy jövő annexióra. Szabad legyen részben Velence példájára hivatkozni, mely ellenséges indulattal volt az osztrák administratio iránt, s most aligha nem vissza kívánkoznék.

Ó Felsége: Mosolyogva, az igaz, azok most többet fizetnek. Gr. Andrassy soha sem proponált autonom kormányzatot Bosznia számára. A proponált eljárás még költségesebb lenne, mert katonáinknak ott tartása igen sokba kerülne s az lehetetlenné tenné, hogy mi használjuk fel Bosznia jövedelmeit, pedig az évenként 4–5 milliót adott Törökországnak saját administrationalis költségeinek levonása után, és így idővel apadni fognak költségeink is Boszniát illetőleg, sőt Bosznia jövedelmet is adhat.

A mondott eljárás veszélyes is lenne, mert a két elem a keresztény és mohamedán együtt meg nem fér, tág tér nyitnának ellenséges agitatioknak, rövid idő múlva újra be kellene menni, török administratio ott lehetetlen, valamint nem volt kielégítő eddig sem, saját administratioja Boszniának nem lehetséges, nincsenek meg ott az arra szükséges elemek, eddig is konstantinápolyi és más ázsiai törökök voltak ott a tisztviselők és elég kuruczul gazdálkodtak, a nép nyelvét nem értették, csak törökül tudtak; nincs más mód, mint saját tisztviselőink által kormányoztatni Boszniát, csak ezek képesek ott a rendet helyreállítani, és fenntartani, csak a nyelvet értő tisztviselők tehetik ezt, horvátok (: *Én:* nem sokra fognak menni! :) és mások, igen jó tisztviselők mind. Ime ma is vettem tudósítást, hogy egy keresztény falu lakossága megtámadott és kirabolt egy mohamedán községet, s katonaságot kellett oda rendelni, occupatio és administratonk nélkül így fog ez ott menni mindig, s a katonaságnak folytonos közbejövetele sokkal többre kerülend, mint saját jó administratonk, – s ez sokba nem kerülend.

Tekintettel kell továbbá lenni nemcsak arra, hogy Boszniában béke legyen, az egy pár százezer menekültek visszaszállíttassanak és újra ide vissza ne jöjjenek, kik eddig is már milliomokba kerültek: tekintettel kell lenni főképen arra, hogy több tartományt már ne veszítsünk, pedig ha azon vidéken szláv birodalom lesz, Dalmátiát és a tengerpartot meg nem tarthatjuk s Horvátország is veszélyeztetve lehet beolvadással a nagy Szláviába.

A conventiot Törökországgal mi kívántuk megkötni, Törökország nem akarja megkötni, kezdetben húzta-halasztotta a dolgot, most kereken megtagadja, a helyett inscenirozza,²⁶ úgy látszik a Boszniai lázadást, temérdek fegyvert küldött oda, a boszniai katonaságot fegyveresen bocsátotta szét s így fellázította a népet s okozta a nagy ellenszenvülést.

Általában nem tart meg a török az általa is aláírt berlini szerződésből semmit, így van Anglia is Kis Ázsiára nézve, Montenegro is csak fegyverrel kaphatja meg, amit Európa neki utalt, így van Görögországra nézve is a dolog. Nincs is kivel conventiot kötni, nincs igazi kormány Konstantinápolyban, a beteg szultán mindig attól fél, hogy megölik, nem mer tenni semmit.

Nincs is szükség conventiora – az occupatio megtörtént, – annexioról most szó sincs, az annak idejében megtörténik, de most nincs szó róla, állunk a berlini congressus, egész Európa határozatán, mely kimonodta, hogy Ausztria occupálja és adminisztrálja Boszniát, többről most szó nincs. Európa akaratát teljesíteni kell. Magyarországnak úgy látszik nem olvasták a berlini szerződést.

Én: Törökország fenntartotta magának a külön conventiokötését.

Ő Felseége: És ezt most nem akarja megkötni, pedig aláírta a berlini szerződést.

Én: Talán a feltételek olyanok, hogy Törökország nem írhatja alá a conventiot?

Ő Felseége: A feltételek nem mennek túl azon, amit az osztrák szempontok kívánnak, hiszen még arra is készeknek nyilatkozunk, hogy Novibazárban kettős őrség legyen. De ezt is visszautasították, lehetetlen velük kiegyezni; és Boszniát nem lehet magára hagyni; mert prédája lesz Szerbiának, Montenegrónak.

Én: A mohamedán elem, melyet Boszniában pártolni kell, nem fog soha szitni Szerbiához, Montenegróhoz, a török és görög államok is legalább mostani consistentiájukban fenntartandók, mint oltalom a szlávok túlkapása ellen.

Ő Felseége: Ez áll, de a boszniai mohamedánok szintén szlávok s így megnyerhetők lesznek a szláv eszméknek. A dolgokat úgy kell venni, amint vannak, mi nem csináltuk a keleti kérdést, reánk jött, állást kell foglalnunk benne.

Én: Kezdetben a hercegovinai lázadást elnyomhatta volna Törökország, habár kegyetlenül, de a diplomátia (: gr. Andrásst értettem :) gátolta folytonos békéltető beavatkozásával.

Ő Felseége: Ez nem áll. Hercegovinával soha sem bírt Törökország, hiszen Omer basa is két évig alig tudta Boszniát legyőzni, a török nem képes ezen országokat kormányozni.

Én: Feltette szükséges lenne mégis egy kielégítő conventiónak megkötése Törökországgal, megnyugtatón a közvéleményt. Nagy baj, hogy senki sem tudja, mi a végcél Bosznia occupatiójánál, kiki céljálul az annexiót hiszi, és az, mert bizonyossá teszi az ország insolventiáját, lehetetlenné fogja tenni bármely ministeriumnak fennállását, részemről nagy aggodalommal nézek azért a jövő elébe s hogy őszinte legyek, kénytelen vagyok Felseged előtt bevallani, hogy az annexio eszméjével magam sem tudok megbarátkozni s nagyon szükségesnek tartom, hogy a politikának a keleti ügyben más irány adassék.

Ő Felseége: Milyen irány? Más nem lehetséges, mint a congressus megállapodása, minden más irány költségesebb, veszélyesebb, az annexioról, ismétlem, most szó nincs, be fog következni, de most nincs róla szó.

Én: Pedig a szláv elem szaporodása nincs a monarchia érdekében, nem megbízható, kifelé gravitál.

Ő Felseége: Éppen azért kell azt markunkban és hatalmunkban tartanunk: Montenegroval például jobban voltunk mindig, de Szerbia egészen orosz befolyás alatt volt, reánk sem hederített, mióta Boszniában vagyunk, egészen megadta magát. Szerbiát is inkább az ide való szerbek izgatják, hiszen a Zasztava naponként hűtlenséget prédikál, elég rossz, hogy a kormányok nem tudják megzabolázni őket.

Én: A nem sikerült sajtótörvény teszi ezt lehetetlenné s amit Szerbia most tesz, az is csak képmutatás lehet, nagymesterek ők ebben, s ők orthodox vallásuknál fogva is mindig az oroszokhoz fognak hajlani, megbízhatatlanok, de szabad legyen kérdeznom, hogy mi lesz az annexio után Boszniából? hova fog tartozni? Cisleitaniának²⁷ nem kell, nekünk sem.

Ő Felseége: Ez a jövő kérdése, erről majd csak annak idejében lehet és kell szólni.

Én: És ki fogja fizetni az ottoman állam adósságát, mely Boszniának elszakítása után a berlini congressus határozatai szerint arra esik?

Ő Felseége: Az ottomán államadósságokhoz semmi közünk.

Én: Boszniának a törökök beleegyezése nélküli occupatioja veszélyes praecedens reánk nézve, kiknek tartományaira a szomszédok áhítoznak.

Ő Felseége: Éppen ez az, amit nem kell engednünk, mert Bosznia occupatioja nélkül Dalmátia és Horvátország birtoka is veszélyeztetve van; koronázási eskümre is tekintenem kell.

Én: Bosznia soha sem volt integrans része Magyarországnak, külön fejedelmek által kormányoztatott hajdan is és igen gyakran csak a királyi czímber volt Magyarországé.

Én nagy aggodalommal nézek a jövő elébe, igen szomorúnak látom. Financziánk gyengesége oka a monarchia gyengeségének, a minapi 60 millió is mily nehezen szereztetett be, semmi esetre sem oly módon, mint ily összegeket más teljes hitelű nagy államok beszerezni szokták – és Cis Leitaniában sincs jobban a dolog, mint nálunk, midőn Prétis²⁸ most még nem kész házakat kénytelen elzalogosítani (: Ő Felseége mosolygott :) míg financiánk nem javul, a monarchia nagyobb erőfeszítést nem fejteth ki, most is egy válságos háború esetén csak a bankópréssel segíthetnénk.

Ő Felseége: Rossz expediens lenne.²⁹

Én: Nincs más.

Ő Felseége: Nem lenne más? Ön is azt véli, hogy a mostani ministeriumnak maradni kell?

Én: Az országgyűlés elé annak kell lépni politikája védelmére, a törvényes factorok csak így nyilatkozhatnak s azoknak nyilatkozata fog a továbbiakra nézve határozni.

Ő Felseége: Kár, hogy finantzminister nélkül kell az országgyűlés elé lépniök. (Valjon ezen kérdés nem hozzám intéztetett-e?)

Én: Valóban nagy baj, de most nem lehet azon segíteni.

Én egyébiránt ismételní vagyok kénytelen, hogy belátom ugyan, hogy addig, még az occupatio befejezve nem volt; a törökkel conventiot kötni nem lehetett, most ez már lehetséges a fegyver becsületének és a monarchia tekintélyének sérelme nélkül. Az absurdum, hogy a hadsereg Boszniából azonnal visszavonassék, mint a budapesti népgyűlés kívánta, de okvetlenül szükséges, hogy vagy conventio útján, vagy másképen az eddigi politikában változás (: eine Wendung :) álljon be, e nélkül Magyarország insolventiája okvetlenül beáll, és sem Tisza sem más ministerium nem tarthatja fel magát, Bosznia organisatiojáért magunkat nem desorganisálhatjuk, s részemről is kénytelen vagyok bevallani, pedig sokat gondolkodtam a tárgyról, hogy az annexio ideájával s az arra vonatkozó szabályokkal sehogyan sem tudok megbarátkozni.

Ő Felsége: Köszönöm, hogy eljött – és eljöttem.

Megjegyzendő, hogy valahányszor az insolventiát említettem, pedig többször tettem ezt, Ő Felsége arra soha egy szóval sem válaszolt, de aggódo arcot mutatott, nem szóltott semmit arra sem, amit a ministerium tarthatatlanságáról mondtam. A magam személyes nyilatkozatára sem szóltott semmit. Különbön pedig látott, hogy különös kegyességgel, s békétúréssal igyekezett kapacitálni engemet, de nyilatkozataimmal nehezen volt megelégedve s nekem bizony a német szó széhszédget okozott s ez okozta nagy részben, hogy conversationk ily zilált és töredékes volt.

Írtam Bécsben, october 9. 1878.

Budapest, X.–21. 1881.

Nem lehet tagadni, hogy Ő Felségének érvei igen alaposak voltak, eddig nincsenek az események által minden részekben megczáfolva s az én jóslataim eddig nem teljesedtek: lehetséges, hogy eszméim, melyeket nyilvánítottam, nem voltak helyesek; de a dolog, Bosznia elfoglalásának következményei még bevégezve nincsenek. Kárt tett ezen occupatio eddig is eleget, s folyvást tenni fog pénzügyünknek. Horvát ellenségeinket nagy reményekre ébresztvén, még dühösebbekké tette. – Európa sem mondotta még ki végső szavát az annexio érdekében, s amit jósltam, egy vagy más módon, még be is következhetik.

Fő érv az, hogy meg kellett politikai tekintetből a pánszláv mozgalmak elé állásnak céljából az occupatiot tenni s miután megtörtént, fenn kell tartani.

Igaz, hogy az occupatiot azon stadiumban, amelyben megtörtént, meg kellett tenni, de az occupatio jénye csak következménye volt más előző tényeknek s a hibának s minden abból eredett s eredhető következményeknek forrása abban keresendő, hogy az udvarnak régóta táplált azon vágya által ösztönözve, hogy Velencze és Lombardia helyett Bosnia s Hercegovina szereztessék meg, készakarva, és öntudatosan léptetett életbe azon stadium, amelyben az occupatiot már megtenni kellett. Ilyen előző tények Ő Felségének minden ok nélküli dalmátiai utazása, mely felvillanyozta a szomszédokat. Gr. Andrásznak folytonos beavatkozása a porta kis és nagy ügyeibe (: pl. hogy Ipeken a törökök nem engedtek harangozni :) szemmel látható nyílt támogatása a hercegovinai és boszniai lázadásnak – a Romania török vasall állammal ennek részéről jogosulatlanul kötött kereskedelmi szerződés s.a.t. (NB. A hercegovinai lázadás folyama alatt t. i. az occupatio előtt, Bedekovics horvát ministertől³⁰ magától is hallottam egy séta közben történt barátságos beszélgetés alkalmával, hogy Zágrábban s egész Horvátországban nyilván látható a boszniai felkelőknek osztrák részéről való támogatása s az ellentét a tényleges cselekvények s hivatalos nyilatkozatok között épp úgy mint 1848-ban nálunk.) – Ezen tények köztudomásra vannak, valóságukról a közvélemény meg van s volt győződve, de a diplomacia titokszerű működése mellett nincsenek most még meg, s rendelkezésemre éppen nem állottak oly adatok, hogy ily tények valóságos horderejére s a megtörtént occupatio igazi eredeti okára Ő Felsége előtt hivatkozhattam volna.

Ezen tények, Ausztriának s az oroszok által félrevezetett európai diplomáciának folytonos gyámkodása Törökország felett, beavatkozása annak belügyeibe okozták, hogy a keleti kérdés most és financiánkra nézve bizonyosan idő előtt napirendre jött s ha egyszer ily ügy hibás irányban megindult, s ezen irány folytonos cselszövényekkel állandóan támogatatik, míg végre a törvényhozás változhatatlan ténnyel, kényszerállapottal állt szemben, ott azután a megtörtént dolgokat lehetetlenekké tenni, jó expedienst találni, igen nehéz.

Ez szolgáljon mentességül az országyűlési oppositio részéről a boszniai ügyben kifejtett torzsalkodások sikertelenségének és Ő Felsége előtt kifejtett saját nézeteim netaláni gyarlóságának, melyet egyébiránt egészben most sem ismerék el, mert nagyrészen annak tulajdonítható, hogy rögtön váratlanul hivatván fel Bécsbe, nem volt időm nézeteimet jól fogalmazni s még hozzá németül kellőleg kifejtetni.

Illetlen lévén és szabályellenes, Ő Felsége által engedett privát kihallgatásokban, főképp az ő részéről mondotakat köztudomásra hozni, én ezen auidentiáról mélyen hallgattam, ezt a hírlapok félreértették s azzal vádoltak, hogy a Boszniában történetek én is helyesletem Ő Felsége előtt – hogy méltatlanul vádoltak, a fentebbiekből kitetszik.

Az audientia után hozzám jöttek a fogadóba Wenckheim és Tisza, megkérdeztek az audientia lefolyásáról, elmondottam nekik mindent őszintén, azután felhívtak a képviselőház elnökségének elvállalására, – én tiltakoztam, az övékétől eltérő nézeteim alapján is – s nem is ígértem meg az elnökség elvállalását.

Az országgyűlés megnyílván, nagy bajt okozott a Széll lemondása folytán beállott ministeri crisis, és a már jelentkezni kezdett pártszakadás, ennek nyomása alatt, miután sok oldalról állítottam, hogy a Széll lemondása által igen megingatott ministeriumnak bukása könnyen bekövetkezhetik, ha én, mint az akkori körülmények között egyedül biztosan megválasztandó jelölt az elnökséget el nem vállalom; egy ily tényből eredendő zavarnak okozója lenni nem akarhatván, elnöknek ismét megválasztattam, de kijelentettem Tiszának, hogy alkalmas pillanatban az országgyűlés folyama alatt is le fogok köszönni.

Kezdődött azután a felirati hosszadalmas és keserű vita. Megtörtént a szabadelvű, vagyis ministeri pártból kilépése az úgynevezett egyesült ellenzéknek s a pártönkívülieknek, elfogadtattam egy tartalmában önnönmagával ellenkező válasz felirat, de a minisztérium véglegesen megalakult.³¹

Ekkor újra törekedtem arra, hogy az elnökségtől s képviselőségtől is megváljak, de Tiszának és Paulernek³² azon ismételt kijelentésére, hogy az elnökválasztást a még nem consolidált ministerium a megtörtént pártszakadás után bukás veszélye nélkül nem kockáztathat, 1878. december 5-én Tiszával a képviselőház elnöki szobájában tartott értekezletben ismét megadtam magamat ezen két feltétel alatt: 1., Hogy akkor, ha a ministerium és ország kára nélkül leköszönhetek az elnökségről, azonnal leköszönni fogok, 2-szor: Hogyha előbb is valamely nagyobb hibát követnék el, vagy az elnökségben valamely compromissio esnék rajtam,³³ akkor semmi egyébbe nem tekintve, azonnal resignálni fogok.³⁴

És csakugyan, midőn 1879. márc. végén a ministerium pártjával együtt consolidálva lett s így láttam, hogy a közügy kára nélkül a nyilvánosság teréről leléphetek, azon évi április 2-án az elnökségről s egyszersmind képviselői állásomról is leköszöntem.

Okaim ezek voltak:

1-ször., Ezen országgyűlés eleje óta helyzetem az elnöki állásban igen kellemetlen volt. A boszniai események óta folyvást tartván azoknak súlyos következményeitől nem értettem egyet a ministeriummal s a szabadelvűpárttal nem akartam ezen következményekért a felelősség solidaritását elvállalni s ezen solidaritást, ha elnök maradok és hallgatom, nem kerülhettem volna el, mert az elnöknek is van joga leszállni székéről s a véleményével ellenkező dolgok ellen felszólalni.

2-szor: Visszavonulásom a szabadelvűpárttól, melynek tagjai közé ezen országgyűlés alatt be sem iratkoztam, feltűnt, bizalmatlan lett ennek folytán irányomban a szabadelvű párt, – de azért az ellenzék bizalmát sem nyertem meg, mert nekem, mint elnöknek lehetetlen volt a teljes pártatlanság rovására, vagy akár a ministerium, akár a ministerium vagyis ministeri párt hátrányára az ellenzékét valamely előnyben részesíteni, az ellenzék is tehát folytonosan duzzogott irányomban, ez nekem sok kellemetlenséget okozott s egy alkalommal egy képviselőnek ellenem használt goromba kifejezése által nagyobb compromissiónak is tett ki, melynek megtorlását részint azért mulasztottam el, mert valóságos mibenlétéről csak elkésve értesültem a képviselőházban volt nagy láрма miatt, részint azért, mert egy épen a befejezés küszöbén álló igen fontos tárgyalást elnöki, vagy mint kellett volna jegyzőkönyvi rosszalással nem akartam befejezésében meggátolni: mely tárgyalás volt ez, most nem emlékeztem, naplóm pedig nincsnek kezemnél: de ezen eset, midőn valóságos mibenlétét a hírlapokból megtudtam, s róla hidegvérrel – már elkésve – gondolkodhattam, igen lehangolt, s azt most is fájlalom.

3-szor: Megérzett a kor gyengesége rajtam: emlékező tehetségem elgyengülése, felfogásom lassúsága, az elnöki állásban annyiszor szükséges gyors elhatározás hiánya, testi gyengélkedésem, mely a fáradságot csak nehezen bírta, nem engedték, hogy az elnökséget saját magam megelégedésére is vezethettem volna – végre.

4-szer: Lemondásom egyik oka az is volt, hogy megemlékeztem arról, amit a boszniai kérdésről megválasztásomkor annak rosszalására nézve választóim előtt mondtam s hogy ha ápril elején le nem köszönök, rövid idő múlva, mint képviselőházi elnöknek a Ház kiküldéséből Bécsben kellett volna a kinevezendő küldöttséggel felmennem a király huszonöt évi házassági ünnepélyének alkalmából s ez sok alkalmatlanságot, fáradságot, bajt lévén okozandó, azoknak magamat, miután elnök maradni úgy sem akartam, alája vetni nem akartam.

Hogy az elnökséggel együtt a képviselői állásról is lemondottam, annak oka következő:

A ministeriummal s azt követő párttal a boszniai kérdésnek bármikor előtérbe léphető következményei s a Széll leköszönése után már mutatkozni kezdett költekezési hajlam miatt nem rokonszenvezhettem, nem léphettem volna mint képviselő körükbe: de nem léphettem volna ellenzéki pártba sem, a szélső balt nem is említvén, az egyesült ellenzéknek s a pártönkívülieknek szemmel látható ziláltsága s előre látható tehetetlensége miatt: továbbá azon őszinte meggyőződésben voltam, hogy a Tisza ministeriumnak minden hibái mellett, helyette más jobbat és nemcsak lefelé, hanem bármit mondjanak, felfelé is erélyesebbet az adott körülmények között alkotni teljes lehetetlen volt. Ha pedig az ellenzék közé, habár csak pártönkívüli állásban lépek, a sza-

badelvű párt többségének akkori csekélysege mellett, egyszer vagy másszor az is történhetett volna, hogy valamely oly fontos tárgyban, melyben én is a ministerium ellen szavaztam volna, a ministerium kisebbségben maradhatott, s így megbukhatott volna, ily eredményre, habár csak esetleg is közreműködőm, előrelátásával a nagy zavarnak, mely abból következhetett volna, lehetetlen volt; s így ha megmaradok képviselői állásomban sem a ministerium mellett sem ellene nem működhetvén, nem szavazhatván, nem maradt reám nézve más hátra, mint hogy leköszönjek a képviselői állásról is, amelyben magamat azon nibeában, amelyben azelőtt állottam, lelki, testi tehetségeim meggyengülése folytán többé különben sem tarthattam volna fel s így visszaléptem a magánélet körébe, melynek nyugalomára magamat, közel ötven évi forgolódás után a köztéren, érdemesültnék is tartottam.

Jegyzetek

- 1 A Wenckheim-kormány, amely 1875. március 2-án alakult, miután március 1-jén fuzionált a Deák-párt és a balközép. Ez a kormány 1875. október 20-ig, a Tisza-kormány megalakulásáig volt hatalmon.
- 2 Széll Kálmán (1843. jún. 8. Gasztony [Vas megye] – 1915) jogi doktor. 1868-tól a szentgotthárdi kerület képviselője volt, Deák-párti programmal. Hét évig volt a képviselőház jegyzője, és állandó előadója a pénzügyi és horvát ügyekben kiküldött országgyűlési bizottságnak. Deákkal szoros kapcsolatban állt, különösen miután 1867-ben feleségül vette Deák gyámleányát, Vörösmarty Ilonát. Deák ettől kezdve nyaranta sokat tartózkodott Rátóton Széll Kálmánéknál. 1875-ben Széll pénzügyminiszter lett, 1878-ban a boszniai okkupáció miatt mondott le.
- 3 Az országgyűlés pénzügyi bizottságáról van szó.
- 4 A részleteket.
- 5 A Wenckheim-kormányban Tisza Kálmán volt a belügyminiszter. Ezt a miniszteri tisztséget Tisza saját kormányában is megtartotta, egy rövid megszakítással, egészen 1887. február 11-ig. Wenckheim Béla báró (1811. febr. 16. Pest – 1879. júl. 7. Bp.) Andrássy kormányában belügyminiszter volt, majd az azt követő ún. „átmeneti” kormányokban a király személye körüli miniszter. 1875. márc. 2-től 1875. okt. 20-ig volt miniszterelnök. Ezt követően Tisza Kálmán kormányában ismételtén a király személye körüli miniszter tisztségét töltötte be, amelyet egyébként miniszterelnöksége idején is viselt.
- 6 Szapáry Gyula gróf (1832. nov. 1. Pest – 1905. jan. 20. Abbázia) Deák-, majd szabadelvű párti politikus volt. Külső-Szolnok megyében választották országgyűlési képviselővé. 1873 márciusától 1875 márciusáig belügyminiszter volt. 1878 decemberében elvállalta a pénzügyminiszteri tárcát, amelyet 1887 februárjáig vezetett. 1889. április 9-től földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi, április 16-tól – a minisztérium átszervezése után – földmívelési miniszter. Ő követte Tisza Kálmánt a miniszterelnöki székben. 1892. nov. 19-ig volt miniszterelnök.
- 7 E sorokat 1881. október 21-én írta Ghyczy.
- 8 A 153 millió forintos kölcsönt Kerkápoly Károly pénzügyminiszter vette föl 1873-ban, rendkívül előnytelen törlesztési feltételekkel.
- 9 A Bittó-kormány leköszönéséről van szó, amelyben Ghyczy pénzügyminiszter volt.
- 10 Gazdasági előnyök elérése céljából – de jócskán politikai, belpolitikai megfontolásokból is – 1875 novemberében Magyarország fölmondta az Ausztriával 1867-ben kötött gazdasági kiegyezést. A kormány meg akarta valósítani a balközép pártnak azt a kiegyezés óta hangoztatott követelését is, hogy alakuljon önálló magyar bank. A gazdasági kiegyezési tárgyalások azonban nem hoztak egyértelmű sikereket a kormánynak, és a bank kérdése sem úgy rendeződött, ahogyan várták. A Szabadelvű Párton belül válságot idézett elő a gazdasági kiegyezési tárgyalások eredménye. Ghyczy ebben a válságos helyzetben a kormány oldalán állt.
- 11 Fizetéseképtelenség.
- 12 Világégés.
- 13 Híresztelt, terjesztett.
- 14 A St. Stefanó-i béketárgyalások alatt – lásd a bevezető tanulmány 9. számú jegyzetét.
- 15 A berlini kongresszus – lásd uo.
- 16 Ghyczy 70 éves volt ekkor.
- 17 1878 júliusában járt le a hároméves parlamenti ciklus. Tisza a helyzetre tekintettel jónak látta felkérni az uralkodót, hogy pár nappal korábban rekessze be az országgyűlést. Ferenc József, átérve a magyar országgyűlésnek a boszniai okkupációt ellenző hangulatát, saját maga jelent meg a berekesztésre. Az új országgyűlésbe a választásokat 1878 augusztusában tartották. A bevonulás Boszniába a választások ideje alatt zajlott.

- 18 A Szabadelvű Párt többsége 77 fő volt az új országgyűlésben.
- 19 A felirati vitában.
- 20 Andrassy törekvése az volt, hogy még a berlini kongresszus idején egyezményt kössön Törökországgal, amelyben Törökország elismerte volna az OMM jogát a bevonulásra, és megegyeztek volna a Boszniát és Hercegovinát illető anyagi ügyekben, pl. az ezekre a területekre eső török államadósság fizetésében. Törökország azonban nem ismerte el a berlini kongresszuson az OMM okkupációs jogát és nem volt hajlandó egyezményre; halogató taktikát követett, az éppen jelen lévő török tárgyalópartnernek sosem volt felhatalmazása egyezmény kötésére.
- 21 Alkotmányváltás.
- 22 Bismarck Andrassy kérdésére határozottan közölte, hogy nem hajlandó támogatni az OMM-t, ha háborúba keveredik Oroszországgal. Ezzel visszatartotta Andrássyt a fegyveres fellépéstől.
- 23 Tisza Kálmán levele Ghyczy Kálmánnak, Bp. 1878. okt. 5. Ms 4852/179.
- 24 Széll Kálmán lemondása után a pénzügyminiszter Tisza saját maga volt, 1878. október 11-től december 5-ig. Akkor Tisza javaslatára Szapáry Gyulát nevezte ki az uralkodó.
- 25 Az osztrák birodalomfél parlamentjének, amelyet birodalmi tanácsnak neveztek, a delegációja.
- 26 Ebben az értelemben a háttérből segíti, bujtogatja.
- 27 Az OMM osztrák fele a korabeli magyar szóhasználattal.
- 28 Osztrák pénzügyminiszter.
- 29 Kisegítő eszköz, mentő ötlet.
- 30 Bedekovich Kálmán (Szenterzsébet [Varasd megye] 1818. okt. 13. – Mödling-Hinterbrühl bei Wien, 1889. aug. 10.) a horvát unionista párt vezetője, 1868. dec. 8-tól 1871. febr. 10-ig, majd 1876. febr. 25-től haláláig a magyar kormány horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli minisztere.
- 31 Tisza 1878 októberében – Széll Kálmán lemondását követően – egész kormányával együtt lemondott, de Ferenc József néhány prominens személlyel – például Ghyczyvel mint házelnökkel – folytatott egyeztető tárgyalás után december 5-én őt nevezte ki miniszterelnöknek.
- 32 Pauler Tivadar (1816. ápr. 9. Buda – 1886. ápr. 30. Bp.) büntetőjogász és jogakadémiai tanár. 1848-tól budapesti egyetemi tanár. 1861–62-ben rektor. 1876-tól az Országos Közoktatási Tanács elnöke volt. 1845-től volt tagja az MTA-nak. 1879–80-ban osztályelnök, majd 1880–86 között másodelnök volt. 1871–72-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1872–75, majd 1878–86 között igazságügyminiszter volt. Ő volt az egyetlen aktív miniszter, akit betegágynál meglátogatott Ferenc József, és akinek temetésén is részt vett.
- 33 Olyan sérelem, amely lejáratja, szégyenbe hozza.
- 34 Lemondani.

MAGYAR–OLASZ KULTURÁLIS KAPCSOLATOK (1945–1948)

Az együttműködésnek nincs akadálya

A második világháború után, a demokrácia kiépítésekor, az új kultúrdiplomáciai orientáció kidolgozása idején Olaszország volt az egyetlen állam, amelynél nem kellett a kulturális kapcsolat kiépítését kezdeményezni, hanem csupán demokratikus szellemben kellett a meglévőt kiszélesíteni. A két ország között ugyanis érvényben volt az 1935. február 16-án megkötött magyar–olasz kultúregyezmény. A magyar–olasz kapcsolatoknak az is „kedvezett”, hogy az olaszok is identitászavarban szenvedtek, és nekik is céljuk volt az elszigeteltségből való kitörés. A közelmúlt eseményei, valamint a háború megközelítően azonos befejezése miatt az együttműködés fenntartásában és esetleges kiszélesítésében tehát nemcsak Magyarország volt érdekelt, hanem Olaszország is.

A magyar–olasz együttműködés jelentőségével Magyarországon a politikai erők és a kulturális élet meghatározó személyiségei tisztában voltak. Legnagyobb fontosságot a kérdésnek Kardos Tibor egyetemi tanár tulajdonította. A nemzetközi elszigeteltség mélypontján, 1945 szeptemberében a két ország közti kulturális kapcsolatok helyreállítását és dinamizálását kezdeményezte. A cél érdekében fontosnak látta a magyarországi olasz kulturális intézmények működését a legnagyobb támogatásban részesíteni, a jogos tulajdonukat képező vagyonukat visszaadni és az olasz hatóságokkal a közvetlen érintkezést mihamarabb felvenni.

Kardos Tibor az olasz kapcsolatok kiemelt fontosságát már 1945 szeptemberében, a kultúrdiplomáciai orientáció kiformálódásának idején hangsúlyozta, és arra figyelmeztetett, hogy Magyarországnak nem szabad egyoldalúan Párizst preferálni.¹

A problémamentes viszony, a kölcsönös szimpátia és a részbeni érdekazonosság ellenére a kétoldalú kapcsolatok nem tettek olyan jelentőségre szert, mint a két világháború közötti együttműködés. Az olasz kultúrdiplomáciai orientáció centrumában – érthető okok miatt – 1945-től nem Magyarország állt. Az USA világhatalmi szerepe miatt Olaszország nagy hangsúlyt helyezett az amerikai kapcsolatokra. A hagyományos francia–angol orientáció mellett fontossá vált a Szovjetunióval kiépítendő viszony is. A dél-amerikai olasz emigráció miatt pedig kiemelkedő jelentőséget kapott Latin-Amerika. Az elsősorban politikai érdekek alapján preferált orientáció ellenére az olaszok rokonszenve változatlanul megmaradt Magyarország irányában. A nemzetközi hatalmi–politikai viszonyok átrendeződése miatt a magyar kultúrdiplomáciai tájékozódás centrumában sem Olaszország állt, a magyar kül- és művelődéspolitikai sem foglalkozott olyan kiemelten Olaszországgal, mint a két világháború között, vagy mint az új politikai világregdet meghatározó, vagy annak vélt hatalmakkal. A prioritások átrendeződése ellenére a magyar–olasz viszonyoknak a kultúra és a tudomány legkülönbözőbb területein potenciális lehetőségei voltak.

A magyar–olasz kulturális kapcsolatok potenciális lehetőségét támasztja alá Aldo Bizarrinak, a háború előtti budapesti Olasz Kulturális Intézet főigazgatójának, az olasz külügyminisztérium kulturális osztályvezetőjének 1946. január 5-i levele a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz, amelyben kifejti: Olaszország azon munkálkodik, hogy biztosítsa a külföldre irányuló aktivitás felújítását, és ebben Magyarországra is gondolt.²

A magyar kapcsolatok fontosságát és kontinuitását Olaszország 1946 júniusában is megerősítette. Pödör László, a külügyminisztérium kabinetfőnöke Rómában felkereste Lecco Luardo minisztert, a Direzione Generale degli Italiani all'Estero főigazgatóját és Fracassit, a külügyminisztérium ügyvezetőjét. A megbeszélés eredménye, hogy Olaszország továbbra is érvényben lévőnek tekinti a magyar–olasz kultúregyezményt mindaddig, amíg a normális diplomáciai kapcsolatok után, közös egyeztetéssel módjában lesz a két országnak azt revidálni. A magyarokkal folytatott együttműködés jelentőségét azzal is aláhúzták, hogy racionalizálás keretében egyetlen magyarországi olasz kulturális intézményt sem szüntetnek meg egyoldalúan.

Annak ellenére, hogy az olasz–magyar kulturális és tudományos kapcsolatoknak a második világháború után nem volt elvi akadálya, a két ország együttműködése mégsem szélesedett ki. Ennek okát Aldo Bizarrri abban látta, hogy Magyarország és Olaszország között még 1946 januárjában sem rendeződtek a diplomáciai

kapcsolatok.³ Nem véletlen, hogy Magyarország sokat várt a diplomáciai kapcsolatok felvételétől és a kulturális érintkezés megindulásától.⁴

A politikai feltételek mellett gazdasági nehézségek is befolyásolták Olaszország nemzetközi kulturális kapcsolatait (1947 tavaszán a külföldi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó külügyminisztériumi szervezetnek nem állt rendelkezésükre az 1947-es költségvetési összeg). Ezek a körülmények meghatározták a külföldi olasz kulturális szervezetek mozgásképességét, a különféle kultúregyezmények végrehajtását, valamint az olaszországi intézmények támogatását. Kardos Tibor 1947. április 3-i jelentéséből megtudjuk, hogy az olasz szervek a súlyos körülmények dacára a magyar kulturális intézmények segítségére szettek.⁵

Mi a magyarázata Olaszország barátságának, a Magyarország irányában ritkán tapasztalható jó viszonynak? Az olasz szellemi élet magyarbarátságára a két világháború közötti együttműködés és a vesztes háború miatti sorsközösség nem ad kizárólagos magyarázatot. Itália rokonszenvét nem Mussolini teremtette meg, mélyebb és hagyományosabb ez a barátság. Az olaszok magyarbarátságát szabadságharcos emlékek táplálták, valódi érzésük a magyarság iránt összeforrta a Risorgimentoval. A magyarság iránti rokonszenv nem a faszizmus maradványa, hanem az ismét felmerülő Risorgimento-hagyományokból és Kossuth hagyatékából sugárzik. A történelmi gyökerek mellett a magyar–olasz kapcsolatok kiépülésének kedvezett az is, hogy Olaszország politikai életében meghatározó fontosságú erő volt ekkor a baloldal. Az olasz baloldal politikai súlya miatt Magyarországon és a kelet-európai országokban a jó viszony kiépítése politikai érdek volt.

A tudományos kutatás potenciális lehetőségei

A magyar–olasz együttműködést ambicionáló Kardos Tibor a kapcsolatok szempontjából 1945 őszén meghatározó fontosságúnak tartotta a tudományos együttműködést. Megítélése szerint ezen a területen adott egy ki nem használt bázis. Kardos elsősorban a humán, a bölcsészettudományi területeken látott lehetőségeket. Fontosnak érezte a méltánytalanul elhanyagolt Risorgimento felkarolását, a rinascimento (reneszánsz) és humanizmus kutatását pedig a középpontba kívánta állítani. Kardos Tibor szerint a tudományos célokhoz igazodva Magyarországnak változtatnia kellene az eddigi ösztöndíjrendszeren: az ország anyagi lehetőségeinek megfelelően 3–10 kutatónak Olaszországban kellene tartózkodni, akik tervszerűen dolgoznának a kiemelt rinascimento-, humanizmus- és Risorgimento-kutatásban. Elképzelése szerint az ösztöndíjasok egyik csoportja a vatikáni magyar oklevéltárat, a másik az olasz–magyar szabadságmozgalmak irodalmát kutatná, a harmadik csoport pedig a magyar humanizmusra vonatkozó forráskiadványokat gondozná.⁶ A magyar hivatalos kultúrpolitika is fontosnak tartotta az olasz kapcsolatot. Az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 25-én kiírt új kutatási pályázatai közül a római Collegium Hungaricumba 5, a római Fraknoi Vilmos Intézethez 2, a római Egyházi Intézetbe 5 kutató számára írt ki pályázatot.⁷

Az első ösztöndíjasok 1947 tavaszán érkeztek meg Rómába. Római ösztöndíjas volt többek között Vayer Lajos ikonográfus, aki bibliográfiai anyagot gyűjtött és magyar vonatkozású képanyag után kutatott. Radocsay Dénes művészettörténész Róma műemlékeit tanulmányozta és az Accademia delle Belle Arti anyakönyveit nézte át. Márky Tamás római jogi forrástanulmányokat végzett. Breznay József ösztöndíjas a képtárakat tanulmányozta. Eöszte Tamás szobrász Róma műalkotásait látogatta.

Több festőművész is római ösztöndíjas volt, így Bíró Antal, Reigl Judit, Zugor Sándor, Böhm Lipót. Két főiskolai hallgató: Kerékgyártó József és Tar László pedig beiratkozott a Római Képzőművészeti Akadémiára. Kardos Tibor 1947-ben az 1848-as forradalom centenáriuma alkalmából szükségesnek látta magyar kutatók, Hanák Péter és Tarró Judit Olaszországba való kiküldését.⁸ A tanulmányutakra a következő évben sor került. Hanák Péter a forradalom olaszországi levéltári anyagát dolgozta fel, munkáját Rómában is kiadták. Tarró Judit az olasz–magyar kapcsolatokról készített bibliográfiát.

A magyar kultúrintézetek szerepe

A magyar–olasz kulturális kapcsolatok alakításában a két világháború között kimagasló szerepet töltek be a különböző magyar intézetek, mindenekelőtt a Római Magyar Akadémia. Mivel a meghatározó fontosságú intézmény tevékenysége erős szálakkal kötődött Mussolini Olaszországához, Mussolini 1943-as bukása után a Római Magyar Akadémia érdemi munkát nem folytatott, az egyetemen a magyar irodalom tanítása szünetelt. A Magyar Intézet helyzetét egyes kelet-európai országok igyekeztek kihasználni, és a magyarságot az olasz közvélemény előtt nem megfelelő színben feltüntetni.⁹

A magyar kultúrpolitika alapvető érdeke volt, hogy a Római Magyar Intézet újból, az új viszonyok között kultúrmisszió szerepét töltsse be. Az 1927-ben alapított Collegium Hungaricum mellett Olaszország különböző

városai és egyetemein 17 magyar intézet, tanszék vagy lektorátus működött. Ezzel Olaszországban volt a legtöbb magyar intézet. Az Olaszországot második helyen követő Franciaországban 6 magyar tanszék, intézet, illetve lektorátus tevékenykedett. E számok is bizonyítják Olaszország kultúrdiplomáciai fontosságát. A legrégebbi olaszországi magyar intézet az 1913-ban alapított Fraknói Vilmos Történeti Intézet volt, 1927 után pedig sorra jöttek létre a különböző magyar kulturális intézmények. 1927-ben alakult meg a Pápai Magyar Egyházi Intézet, 1930-ban hozták létre a padovai egyetem magyar lektorátusát. Az egyik legfontosabb intézetet, a Római Tudományegyetem Magyar Intézetét 1931-ben alapították. Ugyancsak 1931-ben kezdte meg működését a milánói Szent Szív Katolikus Egyetemen a magyar lektorátus. 1934-ben alapították a Római Egyetem Magyar Intézetét, majd egy évvel később ugyanezen az egyetemen magyar lektorátust szerveztek.

Fontos lépés volt, hogy 1935-ben a bolognai egyetemen létrejött a magyar tanszék, valamint a magyar lektorátus. 1935-ben a firenzei egyetemen is létesült magyar lektorátus, amit 1937-ben követett a magyar lektorátus felállítására a milánói egyetemen, majd a Keleti Főiskolán 1938-ban, illetve a nápolyi egyetemen 1939-ben. A magyar kultúra szempontjából fontos volt az 1940-es év, mert ekkor jön létre a Bolognai Magyar Tanulmányi Központ. Nagy kultúrdiplomáciai jelentősége volt az 1941-ben alapított Milánói Magyar Kultúrintézetnek. 1941-ben létesült még egy magyar lektorátus a Pisai Scuola Normale Superiore-n.

A Római Magyar Intézet 1945-ben nem csak politikai okok miatt volt nehéz helyzetben. Az épületben leírhatatlan viszonyok uralkodtak, nem volt megoldva a fűtés és az ellátás sem. A könyvtár 12 000 kötetéből mindössze 5000 volt nyilvántartva, ezért igen sok könyv eltűnt. A katalógusok és leltárak a legteljesebb rendtelenség képét mutatták.¹⁰ Az intézetet ezért újból alkalmassá kellett tenni feladatai ellátására.

A Magyar Intézet feladatát akkor láthatta el leginkább, ha a demokratikus Olaszországra a demokratikus Magyarországról az új politikai feltételeknek megfelelő vezetőt neveznek ki. Erre a feladatra a háború utáni magyar–olasz kapcsolatok alakításában meghatározó szerepet játszó Kardos Tibor dr. Huszti Dénest tartotta alkalmasnak. Kardos szerint Huszti Dénes, a bolognai Magyar Intézet vezetője erre a tisztségre azért alkalmas, mert antifasiszta múltja miatt az olasz fasiszta hatóságok kiutasították, ezenkívül az olasz gazdaságtörténet és kultúrtörténet terén tudományos munkásságot fejtett ki.¹¹

Magyarország számára nagy fontossága volt a római Collégium Hungaricumnak, ezért Paikert Géza, a kultúrdiplomácia egyik vezetője 1946. április 22-én azzal a kéréssel fordult Bizarrihoz, hogy a viszonyosság elve alapján tegye lehetővé, hogy az olasz kormány a római Collégium Hungaricumnak ellátmányt folyósítson. Tájékoztató közölte, hogy Olaszország hasonló intézménye, a Budapesti Olasz Kultúrintézet magyar szubvenciót élvezett, ami 1945-től állandó újjáépítési támogatással alakult át. Ezenkívül Magyarország fedezte a budapesti olasz iskola személyi és anyagi költségeit.¹² A VKM 1946 tavaszán azt is megígérte az olasz szerveknek, hogy továbbra is szorgalmazni fogja a budapesti Olasz Intézet székházának folytatálagos restaurálását.¹³

Olaszország a magyar kérésre pozitívan reagált. Aldo Bizarri a VKM-nek küldött 1946. június 10-i levelében megígérte, hogy a római Collégium Hungaricum szükségleti fedezésére a Direzione Generale degli Italiani all'Estero-tól szerény pénzügyi segítséget fog kapni. A Római Magyar Intézet helyzete is stabilizálódott 1946 őszén, Kardos Tibor főigazgatói kinevezésével megoldódott az intézmény vezetése. Kardos 1946. október 6-án érkezett Rómába. Megérkezése után nem sokkal a *La Cultura nel Mondo* nemzetközi folyóirat meghívására, a külföldi akadémiai képviselői előtt előadást tartott az új magyar kultúráról és az olasz–magyar kulturális kapcsolatok jövőjéről.¹⁴

1947 tavaszán a Magyar Intézet alkalmassá vált kulturális feladatai teljesítésére. Előkészítették az intézet negyedéves folyóiratát, megszervezték a háromhetenkénti hangversenyeket, és felkészültek a tudományos előadások indítására, és készen állt a kiadványsorozat jegyzéke is. A Római Magyar Intézet háború utáni talpraállításában Kardos Tibor szerepe vitathatatlan. Ezt erősíti meg Illyés Gyula, aki olaszországi látogatásáról visszatérve 1947 februárjában küldött jelentést a kultuszminiszternek. Illyés szerint Kardos összeköttesei-nek köszönhető, hogy a magyar irodalmi és képzőművészeti élettel Olaszország kapcsolatba került.¹⁵

A Magyar Intézetben folyó munka modellértékű lehetett, mert a lengyel kormány kulturális küldöttsége felkereste az intézetet, hogy annak eredményeit hasznosíthassák saját intézetük felállításánál. Az elismerést az is jelzi, hogy Erik Sjöqvist, a Rómában megalakult Associazione Internazionale di Archeologia Classica svéd elnöke felkérte az intézetet, hogy delegáljon magyar kutatót a társulat igazgatótanácsába. Kardos Tibor a kiváló régész, Alföldi Andrászt javasolta.¹⁶

Egyetemi kapcsolatok

A magyar–olasz kapcsolatok szempontjából a háború előtt meghatározó fontosságú volt az egyetemi együttműködés. A kulturális kapcsolatok e fontos területének az új helyzetben is lényeges szerepet szánt mindkét ország. Kardos Tibor már 1945 szeptemberében azt szerette volna elérni, ha a Magyar Intézet mellé előadó

és tanári katedrát létesítenek, és így megmaradna a firenzei, bolognai és nápolyi lektorátus.¹⁷ A magyar el-képzésekhez hasonlóan az olasz kulturális élet vezető munkatársai is fontosnak tartották az egyetemi kapcsolatot. 1946 januárjában Aldo Bizarri VKM-ba küldött levelében megfogalmazódott, hogy olasz részről élénk kapcsolatokat akarnak létesíteni Magyarországgal, és azt kívánják, hogy a vendégtanárok újból elfoglalhassák tanszékeiket Debrecenben és Budapesten.¹⁸

Ezért is volt jelentős az olasz kultúrdiplomáciának az az álláspontja, amelyet Aldo Bizarri 1946 nyarán a magyar kulturális vezetésnek eljuttatott. Ebben megerősítette, hogy a római egyetem magyar tanszéke a magyar kormány rendelkezésére áll. Olaszország abban is bízott, hogy a professzori állást még az 1946/47-es tanévben betöltik magyar részről. Az olasz fél hasonlóan gondolkodott a bolognai egyetem magyar tanszékéről is.¹⁹

A magyar reakálás nem sokat váratott magára, mert a VKM 1946 júliusában tájékoztatta az olasz külügy-minisztériumot, hogy a római egyetem magyar tanszékére Kardos Tibort jelöli,²⁰ így Kardos Tibor átvette – a Római Magyar Intézet igazgatói állásának elfoglalásával párhuzamosan – a római egyetem magyar tanszéke vezetését, amit az olasz egyetemi körök igen barátságosan fogadtak.²¹

Olaszországot ugyanakkor érdekelte 1946 júniusában a budapesti és debreceni olasz tanszékek helyzete, amelyeket Mosca és Tombatore professzorok vezettek a háború előtt. Az olaszok egyetemi együttműködésben tanúsított pozitív magatartását az is bizonyítja, hogy 1946 nyarán külön intézkedtek Várad Imre bolognai professzor igazolásáról és megbízásának megerősítéséről.²²

Az olasz elvárásokra a magyar kulturális vezetés szintén pozitívan reagált. 1946 júliusában arról tájékoztatták az olasz kultúrdiplomácia egyik irányítóját, Aldo Bizarrit, hogy a VKM továbbra is működtetni kívánja a budapesti egyetemen az Olasz Művelődéstörténeti Tanszéket, Mosca professzor vezetésével, amennyiben Olaszország is vele kívánja a tanszék vezetését megoldani. A magyar kultuszminisztérium szerint a debreceni olasz tanszék továbbra is az olasz kormány rendelkezésére áll, ezért arról érdeklődött az olasz félnél, hogy Tombatoréval vagy esetleg mással óhajtják-e betölteni a katedrát.²³

Látható, hogy hivatalos kultúrdiplomáciai részről a magyar–olasz egyetemi együttműködés nem veszített fontosságából. Az 1945-ös igazolások és az 1946-os B-listázások idején azonban támadások érték a két világháború között az olasz–magyar együttműködésben meghatározó szerepet játszó személyiségeket. 1946. augusztus 15-én a Szabad Nép az angolszász–szovjet orientációra hivatkozva támadást intézett Gerevich Tibor művészettörténész-professzor ellen. A kommunista lap művészettörténeti tudományos munkásságát elismerte, de mivel felfogása szerint Gerevich a múltban az olasz fasizmus propagálója volt, eltávolítását sürgette.²⁴

Ugyancsak a Szabad Nép támadta Kornis Gyula filozófust, és elbocsátását követelte. Kornist egyrészt a Horthy-rendszer szellemi képviselőjének tartotta, másrészt azért lépett fel ellene, mert mint parlamenti elnök döntő politikai befolyása volt a német–olasz külpolitikai orientáció kialakításában. Mindkét professzornak elsősorban a fasiszálódott magyar–olasz kapcsolatokban játszott szerepét ítélték el.

A magyar–olasz kapcsolatokat ismerő és a háború után azokat formálni kívánó Kardos Tibor 1945 őszén nem így látta Gerevich szerepét. A kultuszminiszternek küldött emlékeztetőjében arról ír, hogy Gerevich Tibor az olasz–magyar kapcsolatok lelke, melyre páratlan egyénisége, komoly ügyszeretete és tudása egyaránt képesítette. Kardos felhívta a figyelmet arra, hogy Gerevich tevékenységét már a fasizmus előtt elkezdte, de a neve bizonyos mértékig összeforrt a közelmúlttal. Kardos továbbá helytelenítette és méltánytalannak tartotta, hogy Gerevichet a Collegium Hungaricum-beli kurátorságától megfoszák.²⁵

A budapesti olasz tanszékek helyzete úgy alakult, hogy *Zambera Lajos* az 1930-as években vezetésével létrejött Önálló Olasz Intézetben 1947 decemberében bekövetkezett haláláig mint nyilvános, rendes tanár tevékenykedett. Őt nem érte támadás. Zambera Lajos a Corvina mértéktartó, sőt liberális szervezetével fékezte a fasiszta törekvések érvényesülését.²⁶ Az 1935-ös magyar–olasz kulturális egyezmény alapján létrehozott második olasz tanszék, amely az olasz kultúra története nevet viselte, és amelyet Rodolfo Mosca töltött be, már nehezebb helyzetben volt. Bár a tanszék vezetőjét személyes támadások nem érték, de az angolszász–szovjet orientációra hivatkozva egyesek kétségbe vonták a tanszék szükségességét. A professzor 1950-es távo-zása után a tanszék megszűnt, illetve beolvadt a másik olasz tanszékbe.²⁷

Nyitás az irodalom területén

A két háború közötti magas szintű magyar–olasz irodalmi együttműködés 1945 után is folytatódott. A klasszikusok mint örök értékek mellett fontos volt az új olasz irodalmi törekvések megismertetése. A háború utáni olasz irodalom erős ága az elbeszélő próza volt, amelynek legismertebb képviselői: Ignacio Silone, Guido Piovene, Libero Bigiaretti, Alberto Moravia, Corrado Alvaro és Elio Vittorini voltak. A magyar könyvki-

adásban a klasszikus értékek és az új irányzatok egyaránt helyet kaptak. Magyarországon az olasz irodalom alkotásai közül ismét kiadták Dante *Isteni színjátékát*, Boccaccio *Decameronját*. 1946-ban sor került Iganzio Silone: *Bor és kenyér*, Carlo Levi: *Ahol a madár se jár* című művének kiadására.²⁸

Magyar törekvés volt ugyanakkor a magyar irodalom olaszországi megismertetése. Kardos Tibor római állomáshelyének elfoglalása utáni első intézkedései közé tartozott, hogy felvette az érintkezést több olasz irodalmi folyóirat szerkesztőségével az érdekes művek fordítása ügyében. Az olaszok a magyar kezdeményezést támogatták, Kardos törekvését mindenütt rokonszenvenl fogadták.²⁹ Az olaszok Magyarország irányában megnyilvánuló nyitottságát támasztja alá Illyés Gyula is. 1946. november 30-án érkezett Illyés Olaszországba és ott-tartózkodása során arra a megállapításra jutott, hogy a magyar szellemi élet bármilyen vállalkozása nyitott kapura talál.³⁰ A nyitottság bizonyítéka, hogy Illyést itáliai tartózkodása idején Olaszország akkor egyetlen irodalmi hetilapja, a *Fiera Letteraria* szerkesztősége bemutatta.

Illyés 1947. január 3-án részt vett az Accademia d'Ungheria hivatalos megnyitásán, amelyen Róma művészeti életének igen sok kitűnősége megjelent. Illyés Gyula római tartózkodása idején kapcsolatot teremtett *Giovanni Battista Angioletti*vel, a *Fiera Letteraria* főszerkesztőjével, továbbá *Alvaro Corradó*val, *Piovene Guidó*val, *Leonardo Sinisguellivel*, *Libero Bigiarettivel*, *Aldo Bizarrival*, *Fulchignonival* és *De Concini* írókkal, továbbá az akkori olasz költészet legnagyobb alakjával, *Giuseppe Ungheretivel*. Ungheretti professzor a megbeszélésen azt is felajánlotta, hogy szívesen tartana előadást Magyarországon. Illyésnek az olasz irodalom képviselőivel való találkozása eredményesnek mondható, mert a *Fiera Letteraria* 1947. január 2-i száma fényképpel ellátott hosszabb cikkben emlékezett meg a magyar irodalom és kultúra képviselőiről, az olasz írókkal történt találkozásokról. Illyés Gyulának hasonlóan szívélyes kapcsolatot sikerült teremtenie az Olasz Kommunista Párt hivatalos lapja, az *Unita* irodalmi vezetőjével, Franco Rossival, aki az *Unita* 1947. január 25-i számában cikket közölt a magyar irodalom helyzetéről.³¹

A magyar–olasz irodalmi kapcsolatok háború utáni újbóli kiépítésében fontos szerepet játszott Cs. Szabó László, aki Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszter megbízásából, Illyés Gyulához hasonlóan kultúrdiplomáciai szerepet vállalva tájékozódott Olaszországban. Cs. Szabó a magyar irodalom olaszországi megismertetése vonatkozásában azt javasolta, hogy irodalmunkat egy-egy műnek az elhelyezésével, a legkiválóbb íróink személyén át mutassák be az olasz elitnek. Cs. Szabó László úgy látta, hogy az olasz elit több ország irányában tájékozódott, műveltsége sokoldalú. Cs. Szabó úgy ítélte meg, hogy a magyar irodalom részletesebb bemutatását öt-hat író egyéni sikerével kell előkészíteni. Az olasz kiadók megközelítésének két módját tartotta reálisnak. Az egyik a Római Magyar Akadémia folyóirata, a másik a *Fiera Letteraria*. A *Fiera Letteraria* azért is nagy fontosságú volt, mert minden héten szemlélte a külföldi irodalomból.

Cs. Szabó László a magyar–olasz irodalmi kapcsolatok további kiszélesítése érdekében azt javasolta, hogy amint lehetséges, a Magyar–Olasz Társaság hívjon meg néhány olasz író és irodalomszervezőt. Különösen fontos személynek tartotta *Giuseppe Ungarettit*, a D'Annunzio-hagyaték maradványaival foglalkozó *Corrado Alvarót*, a fiatalok közül *Piovenét*, s a Bussola író-kiadóját, *Enrico Falchignomit*, s végül a *Fiera Letteraria* főszerkesztőjét, *Giovanni Battista Angioletti* Rajtuk kívül javasolta továbbá *Cesare Brandi* professzort, az Istituto Centrale della Restaurazione igazgatóját.

A kapcsolatépítés szempontjából Cs. Szabó fontosnak tartotta 1848 kiaknázását, mert mindkét népnél vízváltó volt az 1848-as forradalom. A két ország irodalmi kapcsolatainak szélesítése érdekében azt is indítványozta, hogy a magyar kormány évente hívjon meg egy fiatal olasz költőt, hogy a magyar művek fordításának vajdó ügyeit előbbre vigye.³²

Cs. Szabó az irodalmi kapcsolatok kiszélesítésében fontos szerepet szánt a Magyar–Olasz Társaságnak. A problémamentes magyar–olasz kapcsolatok ellenére az államközi viszony formálásában is fontos civil szerződések a két ország kulturális együttműködésének alakításában nem játszottak fontos szerepet. 1946. augusztus 24. óta Kárász Artur elnök vezetésével működött ugyan a Magyar–Olasz Társaság, de tevékenysége nem volt olyan lényeges, mint a többi társaság ténykedése.³³ Néhány kulturális rendezvényt ugyan megszervezett, de ezek művelődéspolitikai vagy kultúrdiplomáciai fontossággal nem bírtak. A magyarság irányában nyitott Olaszországban sem tulajdonítottak az ilyen szervezetek működésének potenciális fontosságuknak megfelelő szerepet, amit az is bizonyít, hogy még 1947-ben sem jött létre az Olasz–Magyar Társaság.

Képzőművészeti és zenei kapcsolatok

Mivel a két világháború között a képzőművészet területén a magyar–olasz államközi kapcsolatok nemzetközi összehasonlításban igen elmélyültek voltak, ezért a háború után, ha más alapokon is, de szükségszerű volt az együttműködés kiépítése. Nem véletlen, hogy a háború után a magyar–olasz kultúrkapcsolatok alakításában meghatározó szerepet játszó Kardos Tibor már 1945 szeptemberében fontosnak tartotta a nyitást ezen a terüle-

ten is.³⁴ A képzőművészeti együttműködést a tradíció mellett az is indokolta, hogy a háború után az olasz képzőművészet igen dinamikus fejlődött. A demokrácia légköre, a gazdasági és társadalmi haladás új szellemi megújulást teremtett, amely együttesen utat nyitott a képzőművészeti megújulásnak.

Az első képzőművészeti találkozóra 1947. március 21-én került sor, Paribeni professzor, a Római Nemzeti Múzeum aligazgatója előadásban mutatta be a Magyar Intézetben a múzeum görög szobrait. 1947. március 28-án pedig Kardos Tibor ismertette a Fórumot és a Palatinust. Ugyancsak a Magyar Intézetben tartott előadást Kerényi Károly a görög-római műemlékekről (1947. április 10.). 1947 tavaszától ismét voltak magyar képzőművész ösztöndíjasok Olaszországban. Rómában tanult Matus Lajos szobrász és Lévay Tibor festő. A magyar-olasz képzőművészeti együttműködés részének tekinthetjük, hogy 1947 nyarán, Sienai Szent Katalin születésének 600. évfordulóján pályázatot hirdettek festőművészek részére. Az olaszok együttműködési készségét jelzi, hogy az olasz miniszterelnökség sajtóosztálya hivatalosan kérte fel a Római Magyar Akadémiát a részvételre.³⁵

Kardos Tibor a magyar-olasz kulturális kapcsolatok háború utáni újrakezdését a zene területén is nagyon lényegesnek tartotta. Úgy látta, hogy a művészi és zenei képzés szempontjából Itália minden időben elengedhetetlen volt és maradt.³⁶ A magyar zenekultúra számára a háború után az olasz zenének nemcsak zenetörténeti jelentősége volt, hanem azáltal is fontossá vált, hogy Róma 1947 tavaszától zenei téren újból nemzetközi központ lett.

Az első magyar-olasz zenei kapcsolatok megteremtésében szintén a Római Magyar Intézet járt élen. 1947. március 8-án Maestro *Riccardo Zana* és tanítványai *Arrigo Boito* „Mefistofele” című művéből adtak elő részletet. Különösen kitűnt *Corrado Pavese* kiváló basszus hangjával. Az intézet egyik legjelentősebb hangversenyét 1947. március 17-én *Zathureczky Ede* hegedűművész adta. A hangverseny fontosságát jelzi, hogy jelen voltak a Római Zeneakadémia professorai, *Ottorino Respighi* és *Alfredo Casella* özvegye, a nagy hangversenyirodák küldöttei és a zenekritikusok. A Magyar Intézet 1947 tavaszán megkezdte egy nagyszabású Kodály-est előkészítését. Kodály Zoltán hangversenyének zenei fontosságán túl kulturális jelentőséget tulajdonítottak, mert a magyarság ügyének kimondhatatlanul sokat használt Kodály Zoltán megjelenése.³⁷

A hidegháború és a „fordulat” nem veti vissza a két ország szellemi együttműködését

Mivel mindkét ország számára fontosak voltak a kapcsolatok, ezért azokra egy ideig nem voltak drasztikus hatással sem a magyar belpolitikai változások, sem a világpolitikában végbement nagymértékű eltolódások. Annak ellenére, hogy 1947. május végén a magyar kormányból már eltávolították a polgári alternatívát képviselő erőket, Olaszországban pedig kiszorították a kommunista pártot a kormányhatalomból, a jó viszony még töretlen maradt. A folytonosság abban is megnyilvánult, hogy 1947. július 30-31-én ülésezett a magyar-olasz kulturális vegyesbizottság, amely a háború befejezése óta a megváltozott viszonyok között volt hivatva erősíteni a két ország hagyományosan jó kapcsolatait. A magyar-olasz kulturális egyezmény végrehajtására alakított vegyesbizottság *Guido de Ruggiero* professzor elnöke alatt tartott ülést Rómában.

Magyarország részéről a megbeszéléseken *Kertész István* rendkívüli követ, a magyar bizottság elnöke, *Pödör László* követségi tanácsos és *Eszterházy András* követségi titkár, valamint *Kardos Tibor*, a Római Magyar Intézet és *Ruzsicska Pál*, a Milánói Magyar Intézet igazgatója vett részt. Az olasz delegáció tagjai voltak professzor *Guido de Ruggiero* elnök, *Giovanni Gobbi* főkonzul, báró *Giovanni de Giuro* meghatalmazott miniszter, *Gustavo Orlandini*, a külügyminisztérium főkonzulja, dr. *Giuseppe Scorascia*, a közoktatási minisztérium képviselője, *Gaspare Franco* a miniszterelnökség képviselője, professzor *Aldo Bizzari* és professzor *Rodolfo Mosca* mint szakértők vettek részt a tárgyaláson.

A magyar-olasz kapcsolatok sajátossága, hogy a kibontakozó hidegháború, a világ politikai és kulturális kettészakadása a viszonyt egyelőre nem módosította alapvetően. Sőt, a változatlanság deklarálása a magyar részről külön hangsúlyt kapott. *Kertész István* rendkívüli követ, a magyar bizottság elnöke a tárgyalás során azt hangsúlyozta, hogy a két ország közötti baráti és kulturális kapcsolatok nem csak változatlanok, hanem – szerinte – még szabadabban és közvetlenebbül nyilatkozhatnak meg, függetlenül a belpolitikában és a nemzetközi életben lezajló küzdelmeiktől.³⁸

A hosszú távú gondolkodás a tárgyalások menetén végig tetten érhető. Az egyes kívánalmakra mindkét fél részéről mindig pozitív válasz érkezett. Az olasz küldöttség kérte, hogy az Olasz Kulturális Intézet budapesti székházának helyreállítási munkálataiból a magyar kormány is vegye ki a részét. A magyar delegáció elvben hozzájárult az olasz bizottság kéréséhez, és megígérte, hogy közbenjár az illetékes magyar hatóságoknál a helyreállítási munkálatok sürgős elvégzése ügyében. A megbeszélések során a magyar bizottság újlag kérte, hogy a Milánói Magyar Intézetnek megfelelő székházat adjanak. Az épületkárok miatt azonban átmenetileg megelégszik azzal, hogy olasz részről rövidesen megfelelő hivatali helyiséget és lakást bocsátanak a Milánói

Magyar Intézet, illetve annak igazgatósága számára. A magyar kérésre az olasz bizottság biztosította a magyar küldöttséget, hogy az illetékes hatóságoknál sürgősen közbenjár, és azt is megígérte, hogy a probléma még a következő akadémiai év kezdete előtt megoldódik.

Az olasz delegáció viszont arra kérte a magyar bizottságot, hogy különleges könnyítéssel tegyék lehetővé a magyarországi Olasz Kulturális Intézet debreceni, szegedi és pécsi fiókjának a megnyitását. Az olasz kérésre a magyar delegáció megígérte, hogy a fent felsorolt fiókintézetek működéséhez megfelelő helyiségeket fog biztosítani. A tárgyalások során a két bizottság megállapodott abban is, hogy az 1947–48-as tanévben kölcsönösen 5 csereösztöndíjat alapítanak, amiből egyet a pannonhalmi Dante Aleghieri fiúintézet tanulója kap. A két bizottság elhatározta az ösztöndíjas csereviszony helyreállítását egyfelől a budapesti Eötvös Kollégium és a pisai Scuola Normale Superiore, másfelől a budapesti Szent Imre Kollégium és a pávai Collegio Ambrosiano Borronero között.

A magyar tárgyalódelegáció az olasz felet arról is informálta, hogy a költségvetési keretek által megengedett számban a csereösztöndíjakon kívül is fog a Római Magyar Intézetbe ösztöndíjasokat küldeni. Eszerint a magyar kormány 10 ösztöndíjat és 17 tanulmányi segélyt bocsát a magyar diákok, kutatók és művészek rendelkezésére olaszországi tanulmányaik folytatására. Az olasz küldöttség újlag megerősítette korábban elhangzott ígéretét, miszerint 600 000 lírát ad a Római Magyar Intézetnek kívül a magyar kutatóknak ösztöndíjra.

A magyar bizottság továbbá arra kérte az olasz tárgyalófelet, hogy a római egyetem magyar történeti és irodalom tanszékének rendes tanára számára az egyetem biztosítson egy tanári szobát. A magyar kérésre az olaszok pozitívan reagáltak, és megígérték közbenjárásukat a római egyetem rektoránál. Az olasz küldöttség ígéretet tett az egyetemi fizetések pótlására. Az olasz tárgyalódelegáció viszont azt kérte, hogy a debreceni egyetem Olasz Nyelv és Irodalom Tanszékének tanára az 1947–48-as tanév elejétől kapja meg a rendes tanári kinevezését (amint azt még az 1943-as vegyesbizottsági ülésen megígérték). Az olasz felvetésre a magyar bizottság megígérte, hogy a kérés teljesítését ajánlani fogják az illetékes egyetemi hatóságoknak.

Az olasz bizottság kérése volt továbbá, hogy mihamil越快 lehetséges, kezdje meg működését a pécsi egyetemen az olasz nyelv és irodalom tanszék, és azt magyar tanerővel töltsék be. A kérésre reagálva a magyar tárgyalófél kijelentette, hogy pártolni fogja az illetékes hatóságoknál az olasz tanszék beindítását a bölcsészkar felállítása után. A két bizottság gyors közbenjárást vállalt annak érdekében is, hogy mindkét ország kulturális küldöttei (intézetigazgatók, egyetemi tanárok, lektorok) olyan tartózkodási engedélyt kapjanak, amelynek érvénye egybeesik megbízatásuk időtartamával, és amely mentesíti őket a külföldi állampolgárokra vonatkozó korlátozások és kötelező formaszabályok alól.

A perspektivikus együttműködés iránti igény a magyar bizottság több kérésén keresztül is tetten érhető. A delegáció kérte, hogy a nápolyi, firenzei és milánói egyetemeken megbízott előadói állások jöjjenek létre a magyar nyelv és irodalom oktatása céljára. A példás együttműködést bizonyítja, hogy az olaszok megígérték a támogatást. A konstruktivitás megnyilvánulása az is, hogy a két bizottság közbenjárást vállalt az illetékes hatóságoknál azért, hogy a két ország kulturális küldöttségei és ösztöndíjasai kedvezményekben részesüljenek.

A magyar delegáció a tárgyalások során a tudományos kapcsolatok ápolását továbbra is fontosnak tartotta. A tudományos együttműködés érdekében kezdeményezte a nápolyi zoológiai állomás és a tihanyi élettani intézet között korábban jól működő kutatócserére ismételt megindítását. Az új kapcsolat kiépítése szempontjából biztosította az olasz kutatók számára azt a lehetőséget, hogy kutatásaikat a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert vezetése alatt álló budapesti biokémiai intézetben végezhesék. A magyar bizottság javasolta bizonyos számú egyetemi és főiskolai tanár meghívását a vendéglátó ország terhére. A tudóscserére tett magyar javaslatot az olasz delegáció nagy tetszéssel fogadta. A magyar küldöttség a tudóscsere részeként tanárkereset indítványozott a budapesti zeneakadémia és egy olasz zeneakadémia között. Az olasz reagálás erre a kezdeményezésre is pozitív volt.

A magyar–olasz kultúrkapcsolatok egészét pozitívan megítélő olasz tárgyalódelegáció csak néhány területet ítélt meg negatívan. Ilyen volt az olasz nyelv iskolai oktatása. Az olasz bizottság ezért felhívta a magyar bizottság figyelmét, hogy erősen lecsökkent azoknak a magyar iskoláknak a száma, ahol az olasz nyelvet tanítják, ezért sürgős segítséget kért a helyzet javítására. A felvetésre a magyar delegáció kifejtette, hogy az olasz nyelv visszaszorulását nem kultúrpolitikai okokkal kell összefüggésbe hozni, hanem azzal, hogy a modern nyelvek középiskolai oktatása a tanulók szabad választásától függ. Ugyanakkor megígérte, hogy javasolni fogja az illetékes hatóságoknak, hogy tegyék kötelezővé az olasz nyelv oktatását a művészeti és a zenei középiskolákban. Arra is ígéretet tett, hogy ajánlani fogja az olasz nyelv választását az általános iskolák, a humán gimnáziumok és a kereskedelmi középiskolák tanulóinak.

Az olasz nyelvoktatás területén, a budapesti olasz iskola működtetésével kapcsolatban a magyar delegáció megígérte, hogy a magyar kormány fenntartja és a továbbiakban is biztosítja az iskola anyagi támogatását. Az

olasz bizottság a támogatást megköszönve bejelentette, hogy az olasz kolónia megváltozott helyzetére való tekintettel az iskola működését 1947–48-tól felfüggeszti. Ugyanakkor fenntartotta a jogot, hogy az iskolát az olasz állam számára alkalmas időben újra megnyissa.

A magyar–olasz kapcsolatok szempontjából igen fontos volt a magyar küldöttség azon jelentése, amely a magyar kormánynak azt a szándékát jelezte, hogy elő kívánja mozdítani egy magyar–olasz szótár kiadását. A delegáció a cél érdekében kérte, hogy az olasz kormány is vegye ki részét a vállalkozásból. Az olasz fél a kezdeményezésre pozitívan reagált. A magyar bizottság továbbá azt is kérte, hogy a kölcsönösen ajánlott tudományos és irodalmi művek, valamint előadásra javasolt színművek jegyzékét évenként cseréljék ki. Az olasz bizottság viszont azt kérte a magyaroktól, hogy mielőbb kössék meg a két ország között a film-egyezményt.

A tárgyalások során a magyar bizottság bejelentette, hogy a magyar kormány egy karmesterből és magánénekesből álló olasz operatársulatot szándékozik meghívni. Viszonzásként kérte, hogy Olaszország egy magyar balettkart hívjon meg. Az olasz fél ezt a magyar kezdeményezést is jónak tartotta, egyetértett. Az olasz küldöttség viszont hangversenyző művészek cseréjének újrafelvetését javasolta, amellyel a magyar bizottság értett egyet. A magyar tárgyalófél a magyar tudósok olasz levéltárakban – Torinói Állami Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár – végzendő kutatómunkájának megkönnyítését kérte, különös tekintettel az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 100. évfordulójára. A magyar felvetésre az olaszok megígérték a közbenjárást. A magyar delegáció a tárgyalások során kifejtette, hogy a magyar kormány minden támogatást meg szándékozik adni az olasz képzőművészeti kiállítások rendezése érdekében, és ugyanazt a támogatást kéri az olasz kormánytól.

A tárgyalások során az olasz delegáció kifejtette, hogy az olasz könyvek magyarországi bevétele nehézségbe ütközik a szigorú kompenzációs rendszeren alapuló kereskedelmi csereforgalom miatt. A probléma megoldására az olasz kormány ezért azt kérte, hogy az olasz könyvek magyarországi bevitelét különleges rendelkezésekkel könnyítsék meg, és a könyvforgalmat mentesítsék az egyéb árucikkeket terhelő korlátozások alól. Az olasz kérésre reagálva a magyar bizottság megígérte közbenjárását az illetékes hatóságoknál. A megbeszélések végén mindkét bizottság abban is megegyezett, hogy a rádiók szerkesztősegeinek ajánlani fogja a két ország kultúrájára és életére vonatkozó adások számának növelését.³⁹

A tárgyalások általános légköre, a megbeszélések során felvetett témakörök és kérdések egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar–olasz kultúrkapcsolatok a magyar diplomácia egyik legeredményesebb területének számítottak a második világháború után. A delegációk mindvégig konstruktívak voltak, az együttműködést őszintén óhajtották. A megbeszélések során nem volt érzékelhető, hogy 1947 júliusát írták, nem volt tapasztalható a világpolitikában már jelen lévő hidegháborús hangulat.

A politikai változásoktól „független” jó magyar–olasz viszony tetten érhető a Római Magyar Intézetnek az 1848-as forradalom és szabadságharc olaszországi megünneplésével kapcsolatban. Az 1947. augusztus 21-én készült terv szerint a megemlékezések a Római Magyar Intézetben tartandó ünnepségek körül csoportosulnak. Az elképzelés szerint az ünnepi megemlékezésen kívül kiállítás és koncert is lesz a Római Magyar Intézetben, Piacióban pedig ünnepélyesen leleplezik Kossuth és Petőfi szobrát. A szicíliai ünnepségek részeként Kardos Tibor és Pásztor Lajos Palermóban tart előadást. Észak-Olaszországban, Torinóban pedig az olasz Risorgimento-kiállítás egyik termét adják oda a magyar anyag számára.

A centenárium során az olaszok szívesen vállalták ünnepi kiadványukban két magyar szerző egybeszűrt műveinek közzétételét 1848 társadalmi és jogi problémáiról. Az 1848 szeptemberében tartandó nemzetközi történelemszakkongresszusra meghívták a magyar történészeket is. A Genova, Milano, Torino által tervezett ünnepi kiadványba az olaszok 1-2 magyar tárgyú cikket is kértek. A milánói ünnepségekre is örömmel vártak magyar résztvevőket.⁴⁰ A jó magyar–olasz kapcsolatok hidegháborús viszonyok közti folytonosságára utal az is, hogy 1948-ban több képzőművészeti kiállítást is terveztek. Tavasszal Firenzében és Rómában Bernáth, Egry, Szőnyi, Ferenczy és Pátzay alkotásainak bemutatását tervezték.⁴¹ Azt, hogy a magyar kormány a magyar–olasz kapcsolatok fontosságát és szívélyes jellegét a kommunista hatalomátvétel után is fenn kívánta tartani, bizonyítja Velics László római követ 1948. június 12-i jelentése. Velics László nagykövet a külügyminiszter távirati utasítására a magyar kormány képviselőjeként vett részt a XXIV. Velencei Biennále megnyitásán. A kiállításon Szőnyi, Egry és Márffy festményeit, valamint Ferenczy Béni szobrát mutatták be. A magyar művészek anyaga korábban, tavasszal már szerepelt kiállításon Firenzében és Rómában. A részvétel sikerét és jelentőségét mutatja, hogy mind az olasz, mind a külföldi művészek, politikusok igen elismerően fogadták a magyar részvételt.

A magyar részvétel annak ellenére történt, hogy – az eredeti tervtől eltérően – a Szovjetunió nem vett részt a biennalén. A kapcsolatok hosszú távú tervezését feltételezi, hogy a nagykövet javasolta a velencei pavilon gyors helyreállítását. A kiegyensúlyozott magyar–olasz viszonyra utal az is, hogy az Olasz Köztársaság elnöke felkereste a magyar pavilont.⁴²

Jegyzetek

- 1 Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban UMKL)
UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 2 UMKL-XIX-I-1e. 1946-40772
- 3 UMKL-XIX-I-1e. 1946-770277
- 4 UMKL-XIX-I-1e. 1946-40772
- 5 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 6 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 7 Magyar Közlöny, 1945. no. 108.
- 8 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 9 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 10 UMKL-XIX-I-1e. 1946-37176
- 11 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 12 UMKL-XIX-I-1e. 1946-40772
- 13 UMKL-XIX-I-1e. 1946-77027
- 14 UMKL-XIX-I-1e. 1946-37176
- 15 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44755
- 16 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 17 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 18 UMKL-XIX-I-1e. 1946-40772
- 19 UMKL-XIX-I-1e. 1946-700277 Ruzicska
- 20 UMKL-XIX-I-1e. 1946-77027
- 21 UMKL-XIX-I-1e. 1946-37176
- 22 UMKL-XIX-I-1e. 1946-770277
- 23 UMKL-XIX-I-1e. 1946-77027
- 24 Szabad Nép, 1946. augusztus 15.
- 25 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 26 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945-1970. Szerk.: *Sinkovics István*, Budapest, 520.
- 27 Uo. 518.
- 28 Magyar Irodalom története 1945-1975. I. Irodalmi élet és irodalompolitika. Szerk.: *Béládi Miklós*, Budapest, 1981. 65.
- 29 UMKL-XIX-I-1e. 1946-37176
- 30 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44755
- 31 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44755
- 32 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44755
- 33 UMKL-XIX-I-1e. 1946-96901
- 34 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 35 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 36 UMKL-XIX-I-1e. 1945-44680
- 37 UMKL-XIX-I-1e. 1947-68614
- 38 UMKL-XIX-I-1e. 1947. augusztus 22.
- 39 UMKL-XIX-I-1e. 1947. augusztus 22.
- 40 UMKL-XIX-I-1e. 1947-127627
- 41 UMKL-XIX-I-1e. 1947-167145
- 42 UMKL-XIX-I-1e. 1948-249416

VÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁGON A BUDAPESTI ANGOL KÖVET 1953–1957. ÉVI JELENTÉSEINEK TÜKRÉBEN

Ha az 1950-es évek brit diplomáciai jelentéseit olvassuk, nem kapunk képet arról a nagy társadalmi és gazdasági átalakulásról, amelyen Nagy-Britannia a második világháborút követően átment. A hangnem továbbra is birodalmi, s nem tükrözte azt a hanyatlást, amelyet a második világháború siettetett.¹ Nem volt nagy különbség e téren a munkáspárti és konzervatív koncepció között, mindkét párt fenn akarta tartani az ország világhatalmi helyzetét. Mindkét párt vezetői szorgalmazták az ország kapcsolatának erősítését az USA-val, abból a megfontolásból, hogy az Egyesült Államok hatalmát, befolyását az angol érdekek számára kamatoztassák. A gyarmatbirodalom modern változatát jelentette volna a Commonwealth országainak erős gazdasági szálakkal Angliához kötése. Eközben azonban sok mulasztás történt az ország belső ipari megreformálása terén, az ötvenes évek elején szinte gazdasági csőd fenyegette az országot.

A Foreign Office-ban és a diplomáciai szolgálatban álló vezetők és beosztottak végzettségüket többnyire neves magániskolákban és kitűnőnek számító, elitképző egyetemeken szerezték az 1920–30-as években. Nem fogalmazódott meg bennük az a gondolat, kérdésfeltevés, hol áll Nagy-Britannia a megváltozott világrendben, hogy presztízséből, világbirodalmi helyzetéből veszthetett az ország, illetve más érdekek, mint a brit érdekek éppolyan mértékben számba veendők a világpolitikában. Ugyanakkor még a kisebb, angol szempontból kevésbé érdekes országokba is igen jól képzett diplomaták kerültek, akik az ország gazdasági, politikai, társadalmi helyzetét, tényeit a maguk szempontjai szerint jól felmérték, és állandó készenléttel, szorgalommal gyűjtötték a fontos és kevésbé fontos tényeket, adatokat, amelyeket rendszeresen továbbítottak a Foreign Office-ba. E jelentéseknek legélvezhetőbb terméke az év eseményeiről összeállított évi jelentés, amelynek elkészítésében az egész követség részt vett. E jelentések többnyire 10–20 oldalas beszámolók voltak az ország belügyeiről, mezőgazdaságáról, iparáról, vallási életéről, fegyveres erőiről, külpolitikájáról, külkereskedelméről, más országhoz fűződő kapcsolatairól. A jelentés végén az év összegzése következett, amelyet kronologikus sorrendben az év eseményei, tényei követtek.

*

Az 1953-as év igen eseménydús volt Magyarországon, s ennek megfelelően a budapesti angol követ vagy követségi beosztottak jelentései is megsokasodtak, ez évben mintegy 75 kötetet tett ki a számuk. A követ, G. P. Labouchere 1953 augusztusában ejtette meg bemutatkozó protokoll-látogatását a parlamentben,² és benyomásai kedvezőek voltak.

Labouchere 1953-ra vonatkozó jelentésében utalt arra, hogy az 1952-es évi jelentés igen lehangoló megjegyzéssel zárult. A magyar nép életszínvonala csökkent, és 1953 első hetei sem mutattak javulást. Márciusban azonban – nem sokkal Sztálin halála után – érezhető volt Magyarországon a változás, főleg abban, hogy kevesebb lett a letartóztatás és kevésbé volt érezhető a Nyugat felé irányuló hivatalos ellenséges magatartás.

A belpolitikai változás előszelét az év közepén tartott, 98%-os MDP-sikert hozó választás után lehetett észlelni. A pártban strukturális változtatást végeztek, ami által a hatékonyságot kívánták növelni, csökkentették a Politikai Bizottság létszámát, s új minisztertanácsot választottak, Rákosi Máttyás helyett Nagy Imre lett a miniszterelnök. Ezt a változást már előre jelezte Nagy Imre július 4-i beszéde, amelyben bejelentette, hogy az ötvenes terv célkitűzései meghaladják az ország teherbírását, és a végrehajtás során csökkent a nép életszínvonala. Ezért a jövőben mérsékelni kell a nehézipari beruházásokat és többet kell beruházni a könnyűiparba és mezőgazdaságba. Nagy Imre bírálta a párt szövetkezeti politikáját, erőltetettnek minősítette a szövetkezeti-esítést, és megígérte, hogy ezek után a parasztnak, ha úgy döntenek, kiléphetnek a közös gazdaságból, s megalakíthatják a magukét. Az angol évi jelentés a magyar „New Look”-nak nevezi ezt a Nagy Imre-i koncepciót, amely rózsásabb jövőt, az életszínvonal emelkedését helyezi kilátásba, s ígéretet tesz a kiskereskedelem, kisipar részbeni visszaállítására, új munkaügyi jogszabályozás bevezetését, kisebb bűnökért amnesztiát, az internálótáborok megszüntetését és a deportálások felszámolását ígéri. Valószínűleg e változást szovjetek kezdeményezésére vetették így fel, szükségesnek bizonyult a Szovjetunió és „csatlós” országai számára a

mezőgazdaság fellendítése, különösen Magyarország számára, amely csaknem éhezett, és amely korábban szinte Európa élesztára volt.

Nagy Imre beszéde zavarba hozta a pártot, ami megmutatkozott Rákosi július 11-i beszédében. Rákosi megerősítette a programot, de némely részének más nyomatékot adott. Például a parasztek ellen eljárást helyezett kilátásba, ha az aratás előtt hagyják el a szövetkezetet, a „kulákokat” támadta, és jelezte, az amnesztia nem azt jelenti, hogy az állam ellenségeiről megfélemedeznek. Közben Rákosi és más ismert élő kommunista vezetők képei eltűntek a nyilvános helyekről.³ Július vége felé az új politika beindult, de a rendeletek korlátozottabbak voltak, mint az emberek remélték. Az amnesztiát alig alkalmazták a politikai foglyokra, a deportáltak szabad mozgása alig lett átültethető a gyakorlatba, mivel korábbi budapesti otthonaikat elvették, s a vidékieknek külön, speciális engedély kellett, hogy két hétnél tovább tartózkodhassanak a fővárosban. Nagy Imre életszínvonalra vonatkozó tervei is csak részben valósultak meg. Több mint ezer fogyasztási cikk árát mérsékelték, de ezek közt több nehezen eladható luxuscikk volt. Az új munkaügyi rendelkezés is nagyobb várakozás fűződött, mint amennyi megvalósult: a dolgozók fellebbezhettek elbocsátásuk ellen, joguk lett béreik változásairól előre informálódni, a szülő anyák járulékaik nőttek, de a munkások nem kapták meg a munkahelyváltoztatási jogot.

A jelentés utal arra, hogy az év kezdetén olyan rosszul mentek a dolgok a mezőgazdaságban, amilyenre 1945 óta nem volt példa. Nyolcszor annyi búzát kellett vetni, mint 1952-ben, és a Szovjetunióból kellett a vetőmagot behozni. Február második felében száj- és körömfájás ütötte fel a fejét. Megtöltötték, hogy Budapestről élelmiszercsomagokat küldjenek vagy vigyenek vidékre. A sajtó szántásra, vetésre szólította fel a parasztokat. Büntetéseket is kilátásba helyeztek az engedetlen paraszttal és vezetőikkel szemben. Júliusban, Nagy Imre beszéde után kezdett a helyzet a mezőgazdaságban jobbra fordulni, a traktorállomások adósságait elengedték, díjjaikat csökkentették, ingyenes állatorvosi szolgáltatásokat állítottak fel, vetőmagokat osztottak, és lehetővé tették az állami földet az egyéni gazdálkodást. Sok parasztnak eltörték az adósságát. De „súlyos pszichológiai” hibát követett el a kormány a szövetkezetekkel kapcsolatban: Nagy Imre – túlmenve a kormány választási programján – beszédében kijelentette, hogy a parasztek önkényesen elhagyhatják a szövetkezeteket és felszámolhatják azokat. Persze sok parasztnak kapott volna ezen, de a kormány igyekezett késleltetni az ilyen irányú kiáramlást és intette a parasztságot, hogy meg kell várnia a formális eljárási útmutatást. Közben a sajtó azt bizonygatta, mennyire káros lenne az állam számára a szövetkezetek felbomlása. Amikor végre megjelent a szövetkezetből való kilépésről és a termelőszövetkezet felszámolásáról szóló rendelet, az annyira terhes és pénzügyileg előnytelen volt a parasztság számára, hogy sokan emiatt hagytak fel a kilépés gondolatával. Az év végén a földművelésügyi miniszter és a miniszterelnök őszintén felvázolták a helyzetet, rámutattak az elmúlt időszak hibáira, olyannyira, hogy bevallották: az osztályharc és szocializmus rossz hatást tett a termelésre. Karácsony előtt a kormány egy 50 oldalas iratban drákói rendelkezéseket fogalmazott meg az agrárviszonyok megjavítására. Leszállították továbbá a parasztság 1954–55-re előírt beszolgáltatási kötelezettségét.

Az ipar területén nem vált a helyzet teljesen áttekinthetővé Nagy Imre beszédét követően. Az ötéves terv negyedévi összefoglalói nem adtak elég információt, utóbb Nagy Imre revidált tervről beszélt, de az sem volt nyilvánvaló, miből állt a revidálás. Történtek ugyan lépések abban az irányban, hogy a nehézipar elsődleges szerepe ne hangsúlyozódjék, és változások történjenek a fogyasztói iparágak fejlesztése terén, de a nehézipariügyi miniszternek a bányászok számára tartott őszinte beszédéből kiderült, hogy a kormány nem engedi a bányászatot háttérbe szorítani a könnyűipar miatt. A jelentés szerint persze mindent akarnak – „the best of both worlds”. A jelentésekből, bármily hiányosak, az világos, hogy a termelés nem kielégítő. A munkaerőkölccsel is baj van.

A magyarországi vallási állapotokat jellemezve, az évi jelentés kiemeli: Nagy Imre nagyobb vallási toleranciát hirdetett meg azzal, hogy a kormány nem fogja engedni az adminisztratív, erőszakos fellépéseket. Ennek hatása meg is mutatkozott, a református, valamint az evangélikus egyház az eredetileg az előirányozottnál valamivel több pénzügyi segínyt kapott. A papi „békemozgalom”-ban kitűnt Dr. Péter János református és Dr. Szabó Imre katolikus püspök. Mindszenty és Grösz érsek továbbra is fogságban maradt.

A hadseregben az új politika annyiban érvényesült, hogy a hadsereg létszáma 185 ezer főről 170 ezer főre csökkent, ami annak volt a következménye, hogy az 1933-as korosztályt csak 70%-ban hívták be, és csökkentették a tisztek létszámát. De megerősítették a gyalogság egy részét és a légelhárítást. A hadseregnek sok fogyatékosága volt, sem erejében, sem szerkezetében nem érte el az átlagos szovjet színvonalat. Jelentős változást jelentett Farkas tábornok leváltása és Bata István hadügyminiszteri kinevezése. A hadsereg nem volt olyan állapotban, hogy kivegye a részét egy háborúból. A légügy 1953-ban érte el férfikorát: a nagy kifutópálya konstrukció csaknem kész lett, ám ez főleg a szovjetek használatára épült háború esetére.

A külpolitikában a „New Look” azt jelentette, hogy Magyarország és a Nyugat között a kapcsolat némileg javult. Udvariasabbá, kis dolgokban engedékenyebbé vált a magyar külpolitika. Néhány héttel Sztálin hal-

lála után feloldották azt a tilalmat, hogy külföldi diplomaták csak Budapesttől 30 kilométeres távolságra utazhattak. Többen jöhettek az országba, és az ünnepeken kevesebb külföldellenes plakát került elő. A nyugati követségek fogadásain több személy jelent meg a külügyminisztériumból, mint korábban, de nem annyian, mint a baráti országokéin. Javultak az izraeli és jugoszláv kapcsolatok. Az angol–magyar kapcsolatok az év kezdetén nem voltak jók, de augusztusban feltételek nélkül kiengedték Sanderst, 1949 óta fogva tartott brit állampolgárt. A londoni magyar követ és beosztottai megjelentek a különböző fogadásokon – még a koronázási film bemutatásán is –, és enyhült a magyar sajtó kritikája az Egyesült Királyság irányában. De nem sikerült előrehaladást elérni olyan személyek kiengedésében az országból, akiket brit polgároknak tekintett a brit kormány.

Az összefoglalás az év eseményeiről kiterjed a magyar–amerikai, magyar–szovjet és más államokkal való kapcsolatokra, valamint a külkereskedelmi kapcsolatok néhány jelentős részletére. A magyar export főleg ipari készítményekből állt, de a „szomorú tény” az, hogy az import főleg cukorra, zsírra, vajra, burgonyára és húsrá terjedt ki, mindarra, amely egykor fő exportcikk volt. A brit–magyar kereskedelem nem nagyon fejlődött, mert nem volt elég magyar ajánlat, ami Angliát érdekelte volna.

A jelentés végkövetkeztetése: annak ellenére, hogy az új politika az életszínvonal növekedését ígérte, és annak ellenére, hogy a külpolitika hajlékonyabb lett, a magyar átlagember 1953 végén is kételkedő, cinikus. A karácsonyi vásárlás nem ment jobban, mint az előző évben, az enyhülést úgy tekintették, mint a gyengesség jelét. Még korai következtetéseket levonni: amit a kormány ígér, az a Szovjetunió politikájától és a világhelyzettől is függ. A legtöbb, ami elmondható az elmúlt hat hónap után, hogy a feszültség valamelyest csökkent. A háborús készültségre utalás is ennek megfelelően szűkölt.⁴

Az 1954. évi jelentés jobban sikerült, mint az 1953-as. A Foreign Office megjegyzése a jelentésre: sok érdekes kérdést vetett fel, jobban magyarázta az eseményeket, de túl hosszúra sikerült, s szövege gyakorta nehézkes és zavaros is volt, ami részben az eseményekből következett. A külügyi tisztviselő kommentátor, G. G. Brown azt is kifogásolta, hogy a beszámoló nem mutat rá arra – ami a magyar rendszer egyik jellegzetessége –, hogy az eszmezavar, az engedmények, a javítások szélesebb körűek és drámaibbabbak, mint a többi csatlós országban, s a lakosság elégedetlensége is nyilvánvalóbb. A jelentésnek meg kellett volna említenie a számos személyi változást a kormányban és a három réteget a társadalomban, amelynek irányában alig történt engedmény. Ezek: 1) az egyház vezetői; 2) a kulákok, 3) a régi rendszer politikusai, szemben a rehabilitált nemzeti kommunistákkal és a szociáldemokrácia baloldalával.⁵

De nézzük magát a jelentést. Az 1954-es évi jelentés azzal kezdődött, hogy rámutatott: mennyi feszültséget jelentett a Nagy Imre-féle „New Course”-nak, majd „June Road”-nak nevezett politika, amely az életszínvonal emelését a fogyasztási cikkek fokozott termelésével és a mezőgazdaság fejlesztésével kívánta elérni. Az év végén világossá vált, hogy a kitűzött célokat nem sikerült megközelíteni. Ennek oka a tervezés elégtelensége, a városi és vidéki munkásság és vezetés lelkesedésének hiánya, a nehéz tél, az áradás, a gyenge aratási eredmény. Az elégedetlenséget a kormány vagy szigorításokkal, vagy politikai enyhítésekkel igyekezett leszerelni. (Nyugdíjemelés, politikai foglyok egy részének szabadon bocsátása, a Hazafias Front bevonása a kormányirányításba [?] stb.) A pártban, főleg az MDP harmadik kongresszusát előkészítő írásban mindez érvényesült. A kongresszus az első volt az új kurzus beindulását követően, s minthogy a fő téma a költségvetés és az ország gazdasági helyzetének megvitatása lett volna, nagy kampány indult a mezőgazdasági és ipari tervek teljesítésére (pl. DISZ- [ifjú kommunista] tagok mentek vidékre segíteni, újabb sztahanovista módszerekkel kísérleteztek az iparban). S miközben a budapesti pártbizottság ülésére készültek az év áprilisában, világossá vált, hogy pl. Sztálinvárosban fel kellett függeszteni a termelést, úgyszintén átmenetileg a budapesti földalatti munkálatait. Májusban a pártkongresszuson a felszólalók többsége elemezte a rossz vezetés, rossz szervezés, rossz gazdasági helyzet okait és tényeit. Gerő beszédében rámutatott arra, hogy 1954 első negyedében az egy főre eső termelési érték 6,6%-kal volt alacsonyabb, mint ugyanezen időszak előző évi értéke, viszont az egy főre eső kereset 15,6%-kal volt magasabb. Persze ezt Rákosi beszédében a liberális elhajlás „eredményeként” jellemezte.

A kormány racionalizálással igyekezett a problémákon úrrá lenni – erre példákat hoz a jelentés –, valamint a Hazafias Népfőnt megalakításával és a helyi tanácsok újjászervezésével. A Hazafias Népfőnt létrehozását Nagy Imre jelentette be a pártkongresszuson, ez egy szélesebb és hatékonyabb szervezetet ígért a régi szervezet helyett. Az új Hazafias Népfőntban mindenki helyet kapott, kivéve a régi uralkodó osztály és a kulákság képviselőit. A kormány maga hozott létre egy népszerű és független szervezetet saját céljai megvalósítására. Október végén Nagy Imre egy nagygyűlésen mint miniszterelnök kérte a résztvevők bizalmát, hogy együttesen valósítsák meg a júniusi határozatokat.

Az 1950-es rendelet értelmében – amely előírta a helyi tanácsok négyévenkénti megválasztását – az év novemberében sor került a helyi tanácsválasztásokra. Kb. 600 jelölt nem futott be. Nagy Imre még a pártkongresszuson utalt arra, hogy a helyi tanácsok dolgozói közül sokan nincsenek feladatuk magaslátán, s minthogy

a helyi tanácsok nagyobb önállóságot fognak kapni, egy finomabb választási eljárást dolgoztak ki, és alkalmazták. Mindegyik jelöltet a Hazafias Népfront állította, s 37%-uk volt csak párttag.

Októberben a pártkongresszuson a budapesti pártbizottság első titkára bejelentette, hogy a hamis vádak alapján elítélteket kiengedik. Így került sor Kállai Gyula, Kádár János, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd, Noel Field, Kéthly Anna, Marosán György szabadon bocsátására; főleg Kéthly és Noel Field kapott publicitást. Ez egyrészt a magyar–jugoszláv kapcsolatok javulásának, másrészt a nyugati liberalizmus felé tett gesztusnak volt az eredménye. És természetesen támogatni akarták a Hazafias Népfront és az újjáválasztott helyi tanácsok munkáját.

Az év végére egyre nyilvánvalóbb lett, hogy gazdaságilag a „June Road” nem hozott változást. Ekkor 1 font 32,87 forint volt, s a beszámoló részleteket hoz, mi mennyibe kerül. Októberben Szalai Béla, a Tervhivatal elnöke ismertette a kedvezőtlen adatokat: az elmaradást a szén- és vastermelésben, a mezőgazdasági befektetési terv csupán 50%-os teljesítését, a termelékenység csökkenését. A kormány tanácsalanságát a sok beszédből és a tényből kikövetkeztethető. Nagy Imre és Vas Zoltán hosszú cikkei az 1953. június előtti párt- és állami vezetést hibáztatták, és az éppen szabadságon lévő Rákosi volt többek szerint a céltábla. Rákosi decemberi debreceni beszédében teljesen támogatta Nagy Imre politikáját, s ezzel cáfolta a közte és a miniszterelnök közötti vetélkedést. Az angol vélemény az évi jelentésben mégis az, hogy a két teljesen különböző egyéniség között rejtetten mindenképpen fennállt az ellentét.

A magyar külpolitikáról szólva ismét említés történik a kettős állampolgársággal kapcsolatos engedményekről, a megjavult jugoszláv–magyar viszonyról és a Duna megnyitásáról az osztrák és német hajózás előtt. Az angol–magyar viszonyt jellemezve a jelentés megállapítja, hogy az barátságos volt, és erre több példát hoz fel. Augusztusban kereskedelmi egyezményt is kötött a két állam: mindkét fél mintegy 5 millió font értékű árucserében érdekelt.

Az összefoglalás politikai feszültség csökkenését is jelzi. A magyar átlagember szabadabban lélegzik, mint bármikor 1949 óta. Könnyebb áthatolni a vasfüggönyön, könnyebb a külföldi látogatók élete a fővárosban. Budapest épületei és utcái nem olyan kopottak, múzeumokat renoválnak, újjáépítenek. De Mindszenty továbbra is börtönben ül, a kulákokat üldözik és neves kommunistákat bírálják, mert gyermekeiket templomba engedik és vallásoktatásra járatják. Az év ellentmondásos volt. S ezt legjobban a gazdasági realitás fejezi ki. Valószínűleg a gazdasági harc eredménye dönti el a két ellentétes vonulat igazát.⁶

*

1955 októberében G. B. Labouchere-t L. A. C. Fry váltotta fel a budapesti angol követségen. Az ekkor 47 éves Fry követ katonai képzésben részesült, a sandhursti katonai akadémián végzett, az indiai hadseregben szolgált. 1949-től a Foreign Office-ban, majd Lisszabonban tanácsos, 1953-ban a Foreign Office Keleti Osztályának a vezetője. A miniszterelnöknek (ekkor: Selwyn Lloyd) szokásosan küldött jelentést ő szignálja. A jelentésre a Foreign Office számos tisztségviselője tett írásos megjegyzést, többnyire helyeslően. Az egyik megjegyzés az első genfi konferencia reményt keltő eseményére utal, de a második után a magyarok úgy érezték, hogy a Nyugat nem adott lehetőséget a csatlósság kérdésének megvitatására. Egy másik megjegyzés szerint az írók lázadása részletesebb szerepeltetést igényelt volna a jelentésben. A kommentátor szerint ez határkövető volt. Az 1955. évi jelentés jóval rövidebb volt a korábbiaknál, mindössze 3 és fél sűrűn gépelt oldalt tett ki.

A jelentés szerint Rákosi, a párt főtitkára volt az év embere, és a fő törekvése az volt, hogy az országot visszaterelje az igaz sztálinizmus mezejére, anélkül, hogy az ország gazdasági nehézségeit megoldani képes lett volna. Magyarország külkapcsolataiban teljes mértékben a Szovjetunió csatlósa maradt, a Nyugattal szemben pedig gyanakvó és megfélemlített. Az év elején a Nagy Imre nevéhez fűződő „New Look”-politika már 18 hónapra tekinthető vissza. De már voltak jelek, hogy a sztálini korszak utolsó három évéhez térnek vissza, és hogy Rákosi – kétségtelenül Moszkva támogatásával – Nagy Imre elmozdítására törekszik. Február 20-án közhírré tették, hogy Nagy Imre trombitást kapott, és Rákosi két héten belül bejelentette – később ez lett a hírhedt márciusi határozat –, hogy Nagy Imre jobboldali elhajló volt. Bűnei közé sorolták, hogy tagadta a párt vezető szerepét, nem harcolt a kulákság ellen, sovinizmusba esett, elhanyagolta a szocialista iparosítást, és lehetővé tette, hogy a klerikális reakció ismét felüsse a fejét.

Nagy Imre utóda Hegedűs András lett, aki a Hazafias Népfrontot a párt játékszerévé tette. Nem tudni, Nagy Imre miért szabad még? Rákosi újra nyeregben van, és novemberben kétségtelemné vált. Rákosi megerősödött pozícióját mutatta – számolt be az évi jelentés –, amikor novemberben a szovjet parlamenti küldöttség jelenlétében a parlamentben bejelentették Rákosi beválasztását az Elnöki Tanácsba. Formálódni kezdett az új sztálinizmus. A szövetkezetek kérdése újra napirendre került, az agrártermékek 25%-os növekedését kívánták 5 év alatt elérni, és nagyobb politikai ellenőrzést kívántak gyakorolni a parasztság felett, el akarták

érni – akár kényszerítéssel is –, hogy 86 ezer gazdálkodó belépjen a szövetkezetekbe. Számos állami rendelkezés fogalmazódott meg abban az irányban, hogy a kötelező beszolgáltatás nagyobb és eredményesebb legyen.

Az év májusától, bár kisebb létszámban, de megismétlődött a kitelepítés, a budapesti „burzsoá elemek” vidékre telepítése (mint 1950–51-ben). Megfigyelték, kik járnak a brit és amerikai követségre, nyomást gyakoroltak a katolikus egyházra.

A genfi szellem kicsi később érvényesült, mint másutt. Rákosi augusztus 8-i beszéde után a nyugati diplomatikával kedvesebben bántak, négy brit feleséget kiengedtek, jobbra fordult a viszony a jugoszlávokkal is, bár Rákosi ellenségeskedő magatartása Tito irányában csak lassan, az év vége felé enyhült. A magyar gazdaság rossz állapota részben a termékek gyenge minősége, részben a tervek globalitása miatt tartóssá vált, s bár 1956-ra jelentősek voltak az elvárások, a tervek, főleg a nehézipar vonatkozásában, hiányoztak az alapok e tervek végrehajtásához. A szövetkezetekbe kényszerítés sem sikerült, 300 ezer fős volt a termelőszövetkezeti tagság az előirányzott félmillió helyett. Az 1955-ös év legnagyobb csalódása azonban a külkereskedelem volt. Ezek a tények fontosak voltak Anglia számára, hiszen a magyar–angol kereskedelmi és pénzügyi tárgyalások szeptember közepén indultak meg, és még nem fejeződtek be. E tárgyalások az év legfontosabb eseményei lettek a két ország vonatkozásában. Igaz ugyan, hogy a magyarok főleg olyasmiket ajánlottak, amikre Angliának nem nagyon volt szüksége. Anglia számára hasznosabbak lettek volna nyersanyagtermékek. Remélhető azonban – állapítja meg a jelentés –, hogy a két ország közötti kereskedelmi egyezmény – amely előnyösebb lesz Magyarország számára – hozzájárul majd ahhoz, hogy Anglia háború előtti követeléseit és egyéb igényeit egy része megtérüljön. A szóban forgó követeléseinek összege eredetileg 71 millió font volt, de ezt csökkentették, a magyarok azonban még nem álltak elő ajánlatukkal, miként kívánják törleszteni.

A második genfi konferencia nem sok reményt nyújtott a magyar nép számára. Az orosz csapatok magyar földön maradtak, bár az eredeti cél: a közlekedési kapcsolat biztosítása az Ausztriában állomásozó orosz csapatokkal, már nem volt aktuális (Ausztria semleges lett). Nincs újabb öt éves terve Magyarországnak, csak 1956-ra előirányzott terve, de világos, hogy a terv a szovjet és a többi csatlós állam tervéhez idomul. Az írók „lázasán” gyors és effektív elnyomása novemberben megmutatta, hogy „nincs mese”, a kulák- és burzsoáellenes osztályharc folytatódik, a mezőgazdaság szövetkezetesítése gyorsul, a jövő sötét.⁷

*

1956 értékelése volt a fénypontja Fry követ budapesti tartózkodásának. Az 1956. évi jelentést március 7-én jelezte vissza a Foreign Office-ból T. Brimelow, az Északi Csoport vezetője – minthogy fennakadás volt a „bag service”-ben – és nagyon dicsérte az összeállítást és elemzést, s jelezte, hogy a legszélesebb körben kívánja köröztetni.⁸

Fry követ január 3-i budapesti évi jelentése, amelyet szokás szerint a külügyminiszternek, Selwyn Lloyd-nak címzett, két részből állt, s mindkettőt kinyomtatták a Foreign Office- és a Whitehall-beli köröztetésre. Az első rész „bizalmas” (confidential), a második rész „titkos” (secret) minősítést kapott Fry-tól, amit a Foreign Office nem talált indokoltnak, hiszen csak feltevéseket tartalmazott az október 22–24. közti szovjet csapatmozdulatokról. (Ha egy irat secret-megjelölést kapott, köröztetése korlátozottabb volt.)

Fry jelentésének első – bizalmas – része Magyarország 1956. évi nagyobb eseményeit taglalta, s úgy vélte, 1848-hoz hasonlóan október 23-a forradalmi, történelmi jelentőségű lesz az ország életében.

Az év Rákosi teljhatalmával, szovjet uralommal és sztálini zsarnoksággal kezdődött. Úgy tűnt, Rákosi könnyűszerrel elbánt Nagy Imrével és az írólázasással, s nincs mitől tartania. De már februárban változott a szerencse, az SZKP XX. kongresszusa, Sztálin deheroizálása, a személyi kultusz eltűlése Rákosi párton belüli ellenzékének nagy bátorítást adott.

Erős bírálat érte Rákosit azért, ahogyan a XX. kongresszust márciusban, a Központi Bizottság ülésén értékelt. Az egyre növekvő párton belüli ellenzék Kádár vezette, aki maga is a sztálinista rendőri módszereknek volt az áldozata, és ekkor Nagy Imre vonalát képviselte. Májusban Rákosi lassan és nem szívesen önkritikát gyakorolt. Az események fordulópontjához érkeztek a Petőfi-kör június végi ülésén. Rákosi ekkor a Szovjetunióban volt és visszatértekor azt a benyomást keltette, hogy a szovjetek támogatják őt. Az igazság viszont az volt, hogy Rákosi egyre terhesebb lett számukra, júliusban Mikoja Budapestre látogatott és Rákosi helyébe Gerőt ültette, s bár a kormányban Kádár is helyet kapott, a magyarokat nem elégítette ki a kevés változtatás. (Fry a jelentésben megjegyzi, hogy „ez a szovjet merevség igen költségesnek mutakozó példája volt”) Mégis, mintha Gerő érzékelte volna a változtatások szükségességét. Korábbi parasztpárti és szociáldemokrata vezetők szerepet kaptak a Hazafias Népfrontban. Nagy Imrének lehetőséget adtak az önkritikára, amelyet nem fogadott el, gondolván, hogy az alulról jövő nyomás és Belgrád támogatása folytán a saját elképzelései szerint vezetheti majd az országot. E tárgyalások sikeressége révén talán elkerülhető lett volna a forradalom, de a tárgyalások – a jelentés szerint – Kádár miatt megszakadtak, aki Nagyban veszélyes ellenfelet látott a maga céljai szempontjából.

Gerő nemsokára Moszkvába ment szabadságra, tudták, hogy valakinek utódjául kell lennie, de nem tudták, ki lesz az. Szeptemberben a csatlós pártokat figyelmeztették Moszkvában, ne feszítsék túl a húrt, s amikor e hónapban Hruscsov és Tito a Krím-félszigeten megbeszélést folytattak, odahívták Gerőt. Ugyanekkor Pesten megrendezték Rajk László temetését. Ez Tito rehabilitálását is szimbolizálta. Nagy Imrét visszavették a pártba – önkritika nélkül. De azt is jelentette, hogy Tito elfogadja Gerő vezetését és Gerő Kádárral Belgrádba ment, hogy a jugoszláv és magyar párt vonalát egyeztessék. Mire Gerő október 23-án visszatért, az események más irányba fordultak.

Az október 23-i tüntetés első követelése Nagy Imre miniszterelnöksége volt. Gerő a lehető legkevésbé volt alkalmas kompromisszumok kötésére: a párt dönthet csak, s pár nap múlva lesz csak döntés, s nem lehet engedni a sovinizmusnak, nem lehet a szovjet köteléken lazítani – mindezek gyűnyanyagok voltak, s a tüntetés átment felkelésbe. Október 24-én mégis el kellett Gerőnek fogadnia Nagy Imre miniszterelnökségét, Gerő a párt első titkára maradt.

1953–1955 között Nagy Imre túl messzire ment, túl gyorsan, Rákosi és Gerő meg az oroszok viszont túl keveset és túl későn adtak Magyarországnak. A népet nem lehetett megbékíteni, s a katonák és civilek fegyvereivel, valamint rendőrségi fegyverekkel (sokan csatlakoztak: katonák, rendőrök) elkezdődtek az utcai harcok. Ötnapos elkeseredett csata folyt, Gerőnek mennie kellett, ígéretet hangzottak el, végül a szovjet vezetők beleegyeztek Nagy Imre kinevezésébe, és az orosz erők október 31-én visszavonultak. Ledöntötte a nép a Sztálin-szobrot, a kommunista címet (már 29-én) kivágták a zászlókból, a háromszínű zászló mindentűt felváltotta a vörös lobogót. Három napig szabadság volt. Koalíciós kormány alakult, amelyben csaknem egyformán képviselte magát a kommunista, a Kisgazda-, a Nemzeti Parasztpárt és a szociáldemokraták. Újságok jelentek meg pártprogramokkal, a pártok vezetőinek demokratikus érzékéről tanúskodva. Újjászervezték a szakszervezeteket, munkástanácsok alakultak, a nemzet útja a szocializmus irányába mutatott, amelyet – úgy vélték – a szovjet vezetés is elismerhet. Szó sem esett a földreform megváltoztatásáról vagy a bányák, ipari konszernek államosításának megszüntetéséről. A magyar nép elkezdte új életét, a szovjet erők pedig – újabb erőkkel megtámogatva – a határokon újjarendeződtek. November 1-jén Nagy Imre kijelentette, hogy az ország kilép a Varsói Szerződésből, semleges lesz, és kérte a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek segítségét mindezek megőrzéséhez. Lehetséges, hogy Nagy Imre erős népi nyomásra ismét túl gyorsan és túl messzire ment. Mindenekelőtt: egy olyan országban, ahol oly egyértelműen kinyilvánították, hogy utálják a kommunizmust és a Szovjetuniót, semlegességet kijelenteni nehézségbe ütközik. De az is lehet, hogy a szovjet vezetők soha nem gondolták komolyan, hogy feladják Magyarországot, s lehet, hogy budapesti kivonulásuk csak taktikai volt. Mindenesetre: november 4-én hajnalban a szovjet katonai erők ismét megjelentek a fővárosban. Nagy Imre lojális volt népéhez, Kádár János viszont elárulta azt, és a szovjetek jutalomképpen a szolnoki bábkormány élére helyezték. A nép barrikádharcba kezdett, de november 10-ére a budapesti ellenállást megtörték, és a vezetőket Nagy Imrével az élen az oroszok Romániába deportálták.

A nép sztrájkokkal, tüntetésekkel, gerillaharcokkal még sokáig ellenállt. Fry szerint szervezett anarchia ütötte fel a fejét, a követeléseket újból és újból Kádár elé terjesztette az Országos Munkástanács, s bár csak a főváros gyári munkásai választották meg e tanácsot, országszerte elismerték, mint maga Kádár is. De az oroszok és Kádár sok társa nem mutatkozott őszinte tárgyalófélnek. „A fasiszta ellenforradalmárok”-kal szemben – így nevezték az ellenállókat – elkezdték a megtorlást. Az amnesztia ellenére a fegyverviselőket megbüntették, ezeket deportáltak a Szovjetunióba, és nem tudni, hány személyt végeztek ki. Az ország legnagyobb vesztesége a 160 ezer menekült volt. December 9-én a kormány látszattárgyalásokba kezdett a Központi Munkástanáccsal: letartóztatta a vezetőit és illegálisnak minősítette a tanácsot.

Gazdasági káosz alakult ki, ami súlyosbította az ország amúgy is zilált gazdasági helyzetét. Budapesttől délre áradás volt. Az ország gazdaságilag bajban volt. A Szovjetunió 100 millió rubel hitelt adott az elkövetkezendő hónapokra. A Kádár-kormány elismerte, hogy mind a tőkés államok, mind a Szovjetunió részéről nagy segítségre van szüksége az országnak. A szövetségi mozgalom bebizonyította, hogy szükség van a kis magánfarmokra is, és Nagy Imre gazdaságpolitikája várhatóan nagyobb eredményeket hoz majd, mint Rákosié. Nagy Imre koraérett kísérlete a semlegességre azt eredményezte, hogy végül is Magyarország hű csatlósa marad a Szovjetunióknak, és kereskedelmi kapcsolatai pl. Egyiptommal és a fejletlen országokkal a szovjet imperializmus céljait szolgálják. A Szovjetunió első megjelenése, illetve ellenállása az Egyesült Nemzetekben a forradalom után, hogy Magyarországot az ENSZ főtitkára vagy megfigyelők látogassák, nagyon rossz benyomást tett. A Jugoszláviával való viszony sem fejlődött valami gyorsan, bár májusban megegyeztek, hogy öt éven keresztül 85 millió dollárt kap Jugoszlávia régebbi sérelmeiért. A Szovjetunió nem engedélyezte a magyar „szocialista ut”-at, és Nagy Imre letartóztatása sem kedvezett a jugoszláv–magyar kapcsolatok további javulásának.

Az Angliával való viszony – a jelentés szerint – az év kezdetén oly jól indult, mint még soha korábban a kommunista szakaszban. Június 27-én aláírták a pénzügyi és kereskedelmi egyezményt, és engedmények

születtek a brit kirendeltséggel kapcsolatban. Több magyar alkalmazottat, akik kémkedés miatt börtönben ültek, szabadon bocsátottak, sokan útlevelet kaptak, két – karácsony előtt letartóztatott – követségi alkalmazottat csodálatosan gyorsan szabadon bocsátottak.

Úgy látszott, hogy a szovjetek inkább politikai engedményeket tettek Kádárnak, mintsem gazdasági és stratégiai. Az új program késik, a nép bátor, elszánt. A fővárost megrongálták, sokakat deportáltak, szegénység és munkanélküliség várható. Már keveset veszhetnek, bátorságuk, egységük és fegyelmezettségük mindig tiszteletet fog ébreszteni irántuk. Meg vagyok győződve – írta az angol követ –, hogy áldozatvállalásuk nem volt hiábavaló sem országuk, sem az egész világ számára.⁹

Fry jelentésének második, titkosnak minősített része *A magyar forradalom keletkezésének okai és várható következményei* címet viselte – szintén Selwyn Lloyd külügyminiszternek volt címezve, aki 1957. február 5-én kapta meg. A jelentés fő mondanivalója a következő:

Egyszerűen jellemezhetőek az akkori események: a nép felkelése volt, amelyet két réteg vezetett: a diákok és a munkások. A kommunista kormányzat úgy vélte, a legtöbbet tette azért, hogy ezt a két réteget megnyerje magának. Az a kommunista feltevés, hogy egy fegyveres összeesküvés eredményezte a káoszt, és mindezt a Nyugat idézte elő, támogatva a fasisztá, reakciós, ellenforradalmi erőket, jelenleg már nem tartható fenn. Nem volt fegyveres összeesküvés sem felforgató szervezetek, sem a hadsereg részéről. Ritkán fordul elő, hogy egy hadsereg annyira megfélemlített és vezető nélküli legyen a polgári zendülés közepette, mint ahogyan ez Magyarországon történt. Úgy tűnt, hogy csupán a kommunista Maléter százados (később hadseregparancsnok) által vezetett három munkásosztag védte nagy hősiességgel a Killián György laktanyát a küzdelem első szakaszában. Lehet, hogy néhány tiszt és közkatona helytelenítette az országban lévő állapotokat, de nem volt az összeesküvésnek semmi jele. A nyugati hatás – bármelyik külföldi rádióadás a forradalom előtt és alatt –, amely igyekezett a magyarok lelkierejét fenntartani, nem valószínű, hogy a szinte fegyvertelen tízmilliónyi népet felbujtotta a lehengerlő orosz hatalom ellen, amelynek fegyveres ereje már amúgy is uralta az országot. Ami a felkelőknek nyújtott nyugati segítséget illeti – az egyáltalán nem volt, és azt nem is ígérték. A kommunista terminológián alapuló és az angol szóhasználat előtt ismeretlen megfogalmazás értelmében minden kommunistaellenes és oroszellenes megnyilvánulás „ellenforradalmi, reakciós fasiszta” – a magyar forradalom pontosan ez volt. És valóban, ahogyan az egyik falragasz a harc után Budapest utcáin állította: „Figyelem! Magyarországon tízmillió reakciós és ellenforradalmi elem van.”

S az sem igaz, amit a Kádár-rendszer mond, hogy a forradalmat gazdasági motívumok színezték. Az igaz, hogy az alacsony bérek, a rossz munkakörülmények, a fogyasztási cikkek hiánya nehézségeket okoztak, és ez elégedetlenséget szült az ország valamennyi rétegében. Az sem kétséges, hogy a parasztok keserűen vették tudomásul azokat a kemény intézkedéseket, amelyek az állami gazdaságokba kényszerítették őket, és amelyek nyomán termékeiket elvették. De ezek a sérelmek nem a forradalom következményei voltak, és sérelmeik orvoslása nem szünteti majd meg elégedetlenségüket. Az, hogy most a munkások a rendszerrel szembeni passzív ellenállással még nagyobb nélkülözéseknek vetették alá önként magukat, elegendő bizonyíték arra, hogy politikai és nem gazdasági szándékok mozgatták őket. A magyar nép felkelése az orosz kizsákmányolás és a kommunista elnyomás ellen tisztán belső ügy, a tízéves elnyomás elleni kétségbeesés és felhalmozódott gyűlölet eredménye. Eredete úgyszintén összeköthető a magyar kommunista pártban végbement folyamattal. Ez a folyamat Sztálin halálával kezdődött, s a nemzetibb és liberálisabb kísérlettel folytatódott Nagy Imre vezetése alatt 1953–55 között, majd az 1955-ös novemberi Rákosi-ellenes írlázadás következett, s végül 1956 júliusában Rákosi leváltásával végződött. Ezután, ha Magyarországon lehetővé vált volna egy önálló szocialista fejlődés, csaknem bizonyos, hogy 1956 soha nem következett volna be. De Magyarországon nem volt erre előkészítve a talaj. Kádár Gerőhöz és a többi sztálinistához csapódott, Rákosi bukása után nekik még megmaradt a hatalmuk. Gerő hatalomra jutása után nagyon kevés engedményt tettek a nemzeti kommunistáknak, bár október 14-én Nagy Imre visszatérhetett a pártba. Fry követ véleménye szerint ennél a pontnál a Nagy-követők türelme elfogyott. Miután október 23-án Gerő visszatért Jugoszláviából, nyomást kívántak gyakorolni rá, az aznapi diáktüntetés követelte Nagy Imre visszatérését. A követ véleménye szerint az oroszok valószínűleg tisztában voltak a helyzettel, sőt sokan a követségen azt gyanították, hogy az oroszok az ÁVH-n keresztül egyenest elősegítették a fejleményeket, hogy azután alkalmuk legyen a beavatkozásra. Osztrák adat szerint szovjet fegyveres alakulat már 22-én szokásos szombathelyi bázisáról Székesfehérvár felé vonult a Balatontól Budapest felé vezető úton. Maga az osztrák követ október 24-én látott ez alakulathoz tartozó járműveket Budapesten. Francia forrás szerint egy másik hadoszlop Romániából Szegedre vonult az október 23-ról 24-re virradó éjjelen. És az angol követség megfigyelése szerint a Romániából jövő szovjet egységek október 25-én már Budapesten voltak. Ez a megfigyelés erősíti a francia adatot. Megbízhatónak tűnő magyar források szerint további szovjet egységek érkeztek a Szovjetunióból, amelyek Záhonyánál október 23-án lépték át a magyar határt. De azt el kell fogadni ésszerű érvelésnek, hogy szovjet csapatok nem mozdulnak a Kremlből kapott egyenes utasítások nélkül. S azt is ésszerű feltételezni, hogy ilyen utasításokat nem órák alatt, hanem

néhány nap után adnak. Mindebből az következtethető, hogy a szovjet vezetők már jó előre vártak zavargásokat október 23-a körül, és felkészültek. Ha viszont a szovjet vezetők tudtak a bajokról, a párt főtítkárának, Gerőnek is tudnia kellett. Ahogyan egy belgrádi angol követségi jelentés erre utal: Gerő nagyon ideges állapotban volt a Titónál tett jugoszláviai látogatás utolsó napjaiban. És mégis, október 23-án este 8-kor, néhány órával azután igen harcias beszédet tartott, s ezzel nagymértékben provokálta honfitársait. A követ arra gondolt: Gerő hirtelen váltása az aggodalomból az agresszivitásba abból adódhatott, hogy útban hazafelé hírt kaphatott arról, hogy szovjet csapatok jönnek megsegítésére. Tény az, hogy sem a diplomaták, sem a leg-hazafibb magyarok nem képzelték, hogy az október 23-i tüntetés nemzeti felkelésbe megy át. Egy nem mindennapi zavargással szemben a magyar kommunista rendszer nem bízhatott saját – nem elegendő – fegyveres erejében. Az oroszok által mozgósított egységek arra utaltak, hogy a nagy erejükkel hatni akartak a fegyvertelen diáktüntetőkre, és meg akarták leckéztetni Magyarországot, s egyúttal a többi csatlóst is. A szovjet erőket jóval a demonstráció előtt mozgósították, és azok a tüntetés kezdetétől számított hét órán belül már tüzeltek.

Az október 22-i történelmi jelentőségű diákiáltvány végig a forradalom napjaiban s az azt követő passzív ellenállás heteiben program maradt. A nemzeti kommunisták programját az október 22-i Petőfi-körbeli program fogalmazta meg. Ez követelte a sztálinisták felcserélését Nagy Imre híveivel és a magyar, nem pedig a szovjet érdekek képviseletét. A tüntetésben részt vevő nem kommunisták azonban sokkal tovább mentek, mindenfajta kommunista vezetést elvetettek, szabad választásokat akartak, és követelték, hogy a szovjet csapatok hagyják el az országot.

Úgy tűnt, hogy ha Nagy Imre és társai nagyobb türelemmel és több államférfiúi tulajdonsággal rendelkeznek, elértek volna néhány forradalmi eredményt. Ha nem lett volna harc október 23-án, vagy megszűnt volna október 25-én, s a nemzeti kommunisták nem teszi félre a szabadságvágy október 30-án és 31-én, hatalmon maradtak volna Gomulkához hasonlóan. S bár a Nagy Imre-vonal pirruszi győzelmet aratott, a nép felkelése súlyos vereséget szenvedett. Igaz, hogy a munkástanácsok megalakulhattak, hogy kikövetelhetők a sztrájkjogot, hogy a parasztok valamennyire megszabadulhattak a szövetkezeti rendszertől, hogy a terror szimbólumát, a Sztálin-szobrot ledöntötték, de mindennek ára egy nyomorult gazdaság lett, a lakosságnak mintegy két százalékos vesztesége, közöttük sok 15 és 30 év közötti fiatal nő és férfi. Igaz az is, hogy Magyarország nem áll közelebb a szabad választásokhoz és a szovjet csapatok kivonulásához, mint októberben állt.

A követ nem fogadja el azt az érvet, hogy a nemzet nagy áldozatvállalása kevesebb eredményt hozott, mint amelyet Lengyelország nyert el a kisebb áldozatokkal. Valóban az órát visszaforgatták. De Magyarország lakossága megmutatta magyarságát, s ebben az országban a kommunizmus nem győzhet, mert a nép se nem bocsájt meg, se nem felejt. Most már nehezebb lesz a szovjet vezetőknek egy vékony uralkodó réteg révén kizsákmányolni ezt az országot. Az elkövetkező év nehéz lesz gazdaságilag, ha ugyan nem lesz esetleg még vérontás is. A nép nem vár jobbat és elszánt. Ez az elszántság azt eredményezi majd, hogy egyre több engedményt kap majd a nemzeti kommunizmus, s ez az út a szabadság felé vezet.

Magyarország megtalálta lelkét, s bebizonyította, hogy – mint régen, úgy most – az európai civilizáció bástyája. Szenvedései nagyobb bizonyosságot tettek a kommunista elnyomásról, mint tengernyi szó.¹⁰

Thomas Brimelow, a Foreign Office Északi Osztályának vezetője el volt ragadtatva Fry mindkét összefoglalásától; az elsőt történetileg ténszerűnek értékelte, a másodikát, a felkelés okait elemzőt pedig jellemzőnek Magyarország helyzetére. Szerinte majd az idő fogja megmutatni, hogy Fry követ optimista összefoglalása helytálló-e, hogy a nemzeti kommunisták számára a magyar forradalom engedményeket hoz és megnyitja az utat a szabadság felé. Brimelow véleménye az, hogy az oroszok képesek a csatlós államok ellenőrzésére, és eltökéltek is e vonatkozásban. A csatlós államokban bekövetkező felszabadulás a Szovjetunió belüli állapottól függ. Brimelow azt is megjegyezte, hogy a szovjet hadmozdulatokat és azok jelentőségét sokan sokféle-képpen értelmezik, és még sokáig vitatni fogják. Kár, hogy Fry követ nem tesz említést arról az összefüggés-ről, ami fennállhat Suez és a november 4-i, második szovjet beavatkozás között.

A Foreign Office egy másik magas rangú beosztottja (Sir W. Hayter) komoly hibának tartotta, hogy a követ nem elemzte az október 30–november 4. közötti időszakot sem szovjet, sem magyar vonatkozásaiban.¹¹

1959-ben Sir Leslie Fry távozása előtt összefoglalta *hároméves magyarországi tapasztalatait*. Utólagos vélemények szerint Fry nem volt annyira eszes, mint jelentései mutatják. Jelentései elkészítésében a követség több tagjára támaszkodott. Selwyn Lloyd külügyminiszternek címzett bizalmas jelentésében sajnálatát fejezi ki, hogy 1959 januárjában elhagyja Magyarországot, s összefoglalja, mi volt a legfontosabb tanulság számára. Az első az a mély utálat, amelyet a kommunizmus iránt érzett; korábban azt hitte, nem képes ennyire gyűlölni egy rendszert sem. Kommunisták között kell élnie annak, aki igazán meg akarja a rendszert ismerni, s szerinte a hívó kommunista Nyugaton vagy elmebeteg, vagy áruló.

Másik fontos mondanivalója a magyar nép iránt érzett rokonszenve. A nép érzékeny, művelt és okos – más, mint szomszédai. Ez nem szláv nép, és az oroszellenesség olyan belső tulajdonsága, amely még a ma-

gyar kommunistákat is jellemzi. És Magyarországon sokkal csekélyebb a Németország irányában érzett bizalmatlanság, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában. Magyarországon hagyományos a nyugattisztelet. S annak ellenére, hogy a Nyugat nem segítette őket 1956-ban, a csalódottság nem hagyott mélyebb nyomot. Rákosi Magyarországon Sztálin legjobb tanítványa nevet nyerte el, de Sztálin halála után. Nagy Imre miniszterelnöksége (1953–1955) idején a nemzeti, liberális kommunizmus felé túl gyorsan ment a váltás, így más miniszterelnökkel Rákosi a párt főtitkára maradt, s 1955 végén megkezdődött Nagy Imre politikájának visszacsínálása, az „írók lázadásának” elfojtása és Nagy Imre kizárása a pártból. A XX. kongresszus után Rákosi anarquizmussá vált, és 1956 júliusában visszaküldték a Szovjetunióba. Utóda, Gerő Ernő nem sok lehetőséget engedett a változásokhoz. Ezért a párton belül is kialakult egy ellenzék, s ez hozzájárult a spontán, nagyszabású demonstráció kibontakozásához. A forradalom célja a Nagy Imre-féle liberalizmushoz való visszatérés követelése, de amikor a szovjet tankok megjelentek, a teljes pártapparátust elsöpörte a nép és a nemzeti kommunisták egyesült akarata. Magyarország azt hitte egy rövid időre, hogy szabad. A szovjet fegyverek révén került vissza az ország korábbi helyzetébe, a sztálinizmus felé. Hogy mi lesz Magyarország jövője, azt nehéz megjósolni, de az biztos, hogy jövőjét Oroszország határozza majd meg. Három tanulságot azonban le lehet vonni a forradalomból. Elsősorban azt, hogy Magyarországon a kommunizmust csak szovjet fegyverekkel lehet fenntartani. Maga Nagy Imre is kommunista volt. Kádár, akit jobb híján választottak, és az 1956-os bábkormány fejevé tettek, s aki Hruscsov jóvoltából maradt hatalmon, eredetileg nemzeti kommunista volt, és Nagy Imre híve, s nem teljesen megbízható a szovjetek szempontjából. Ő ugyan mindent, még Nagy Imre kivégzését is teljesítette, de az oroszok méltán kérdezhetik, valóban bízhatnak-e benne. S ha benne nem, kiben. Münnich és Sík s néhány kipróbálatlan fiatal kivételével talán senkiben. Hát nem a munkások és diákok – akikre támaszkodhatott volna elsősorban a kommunista rendszer – fogtak-e fegyvert legelőször 1956-ban? Az oroszok nem hagyhatják figyelmen kívül a nemzeti felkelés tanulságát.

Második tanulság: A magyar politikai vezetők megtanulták, hogy a széthúzás veszélyes, és politikai eredményekre nem szabad gondolni. Ha politikai engedményeket tesznek a népnek, az majd egyre többet akar, s ez a magyarországi kommunizmus végét jelenti. Ezért kellett fenntartani a párt egységét és vitathatatlan hatalmát. De valamit tenni kellett, hogy a rendszer és a nép között ne legyen távolság. Ezért – az utóbbi két év politikai elnyomása ellenére – néhány Nagy Imre által is hirdett ésszerű gazdaságpolitikai intézkedést hoztak, amelyeket valószínűleg több is követ majd. A párt ezt tudja tenni, hogy az annyira kívánt népszerűségét növelje.

Harmadik nagy tanulság az, hogy a nép, amely annyit veszített a forradalom alatt és az emigráció folytán, megtanult bizonyos óvatosságot, hiszen a Nyugatra sem számíthatott. Fry szerint, ha a szovjet erők nem lennének jelen Magyarországon, nehéz lenne még a párt látszólagos egységét is fenntartani. A nép apátiája el-tűnne, és a pártban a nemzetiek kerekednének felül. De az nem biztos, hogy ez odavezetne, ahova 1956-ban vezetett. Ha az oroszbarátoktól a középcsoporthoz kerülne a hatalom, olyasféle úthoz, amely Lengyelországban Gomulkaéhoz vezetett, úgy a magyar '56 nem következett volna be. Sőt, ha a szovjet erők nem oly túl hamar jelennek meg a színen, s a tüntetők követelése – Gerőt váltsa fel Nagy Imre – teljesül, a tömeg kisebb-nagyobb hangoskodás után szétszóródott volna. Feltételezhetően a fegyveres orosz beavatkozás nélkül a magyar nép elfogadta volna a nemzeti kommunizmust mint utat a jobb felé. Talán a magyar nép még akkor is mértéktartást mutatott volna egy ideig, ha a szovjet csapatok elhagyják az országot, de ez a kérdés akadémikus. Erre nincs lehetőség, szovjet csapatok maradnak, ahol vannak. A nemzeti érzést elnyomják, s ez az állapot igen zavarba ejtő a szovjetek részére. Remélhető, hogy a helyzet javulásával a Szovjetunióban, s a magyar gazdasági helyzet jobbulásával az országon belül csökken a feszültség, s további engedmények remélhetők. De ez egy hosszú út, s remélhető, hogy a Foreign Office megfelelő osztályán alkalmazott politika elősegíti ezt az utat. Az eredmény nyilván olyan kormány lesz, amely a brit politika számára elfogadhatónál jóval balrább áll. De legalább magyar lesz és nem orosz. Fry követnek erre a hatyúdálára ez a megjegyzés született a Foreign Office Északi Osztályáról: „Nagyon spekulatív jelentés, tartalma jó részével egyetérték. De nem hiszem, hogy bármi jelentős dolog történne, ha a szovjet csapatok kivonulnának Magyarországról. Ezek nem annyira láthatóak jelenleg, s nyilvánvaló annak a veszélye (illetőleg bizonyága), hogy egy felkelés esetén a szovjet csapatok beavatkoznak, inkább ez tartja vissza a magyarokat, nem a szovjet csapatok közelsége.”¹²

Néhány hónappal Fry követ utolsó összefoglaló jelentését követően az új követ, N. J. A. Cheetham hosszán és bizalmasan jelentett Selwyn Lloyd külügyminiszternek első magyarországi benyomásairól. 1959. április 17-én, kéthavi magyarországi tartózkodása után írta le benyomásait az országról, a rendszer jellegéről, s arról, hogy a közeljövőben a nyugati politika hogyan „viszonyuljon” Magyarországhoz. Kilenc évvel korábban Cheetham volt már magyarországi kiküldetésben, s úgy látta, hogy sok vonatkozásban sokat fejlődött az ország, de a fejlődés lehetett volna gyorsabb. A helyzetet nem ismerő megfigyelőnek úgy tűnt, hogy a vidéki élet nem nagyon változott, de véleménye szerint vannak jelei a fokozott iparosodásnak, és meglepően sok új ház épült vidéken. Budapest azonban nem jó cégére a kommunizmusnak. Már 1949-ben – amikor a háború

nyomai még általánosan érezhetőek voltak Közép-Európában – igen éles volt a különbség Bécs és Budapest között: Budapest hátrányára.

1959-ben Budapest még mindig hátrányban van, s az a tény, hogy a városban nincs olyan fejlődés, mint nyugati szomszédjainál, mutatja: a kommunizmus csak hátráltatja ennek az intelligens, élénk és talpraesett népnek a kibontakozását. Teljesen valószínűtlen, hogy bármilyen más rendszer eltérte volna e szép főváros tengődését ilyen elhanyagolt állapotban, ilyen hosszú ideig. Még hosszú évekbe telik majd a javulás, ha a fejlődés ilyen lassú, minden újjáépített házra legalább tíz elhanyagolt ház jut. Az újjáépítés sporadikus és átgondolatlan, igyekeznek az 1956-os forradalom nyomait eltüntetni, s a fő útvonalakat és tereket rendbe hozni. De csak be kell térni mellékcúzába, s rögtön nyilvánvaló a szegénység és a házak állagának romlása. Nincs jel, hogy ezt átgondoltan megoldják.

Mégsem lenne azonban igazságos az ország gazdasági állapotát Budapest és a többi város külsejének állapotából megítélni. Cheatham követet meglepte a növekvő gazdasági tevékenység és a szerény életszínvonal-emelkedés. Az ostoba Rákosi-rendszer gazdaságpolitikájával felhagytak, s bár nyugati mérce szerint a fogyasztási javak mennyisége és milyensége nem megfelelő, az utóbbi hónapokban valódi javulás volt érezhető. Az emberek elég jól öltözöttek, s főleg a gyerekek előnyösen vehetik fel a versenyt sok nyugati országbeli társaikkal. A közszolgálat a nyugatihoz hasonló, a bérek és az árak alacsonyak, a javak pedig nem túlzottan drágák. Ha a mezőgazdaság nem szenved erőltetett kollektivizáltságtól, Magyarország a nem távoli jövőben egészen jó anyagi körülmények közé kerülhet. Ily módon a magyar nép nem fog forradalmat kezdeményezni – legalábbis gazdasági okok miatt –, hacsak politikai okok erre nem kényszerítik. Nagy az ellenérzés a szovjet katonai alakulatok jelenlétével szemben, 1945 és 1956 borzalmi mélyen beivódta az emberek tudatába, s bár a szovjet katonák fegyverezettek, az orosz laktanyák stratégiai elhelyezése arra emlékezteti az embereket, hogy „szükség esetén” bármikor rövid idő alatt készültségre lehet őket helyezni. A magyar nemzeti érdekek teljes alávetettsége a szovjetek által irányított blokkpolitikának nagyon irritálja a lakosságot. Ugyanezt érzik saját kommunista vezetőikkel szemben, az állam és a párt szovjet mintájú szervezetét is természetellenesnek tartják, és a vezetőket nem érzik saját képviselőiknek. Azok is, akik ezekben az intézményekben dolgoznak, fenntartásokkal élnek és osztják a közhangulatot, az alapvető kommunistaellenességet. Mint a korábbi jelentések is összefoglalóan kimutatták: a külföldi és belöldi zsarnokság a forradalom óta módosult, s a lakosságot óvatosság és politikai apátia jellemzi. A vezetők iránti ellenszenv megmaradt, de a nép nem akar újabb kockázatot, inkább úgy tartja, hogy a nemzetközi helyzet változása hozhat fordulatot, s erre vár. 1956 szelleme nincs jelen, a párt mindenhatóságát szervezeten nem kérdőjelezi meg. A nép vallásos, de az egyház nem harcol érdemlegesen. Bár az értelmiség nem akar együttműködni a rendszerrel, ez inkább csak bosszantja, mintsem hogy ellenlépésekre készítetné a kormányt. Az is igaz, hogy a politikai ellenzékiesség teljesen szünetel, s jönnek a követségre hírek letartóztatásokról, perekről, „ellenforradalmárokról” kivégzéséről, de az ilyen tevékenységet könnyen felszámolják. Ha a hatóságok közhírré teszik az ilyen eseteket, azt is világossá teszik, hogy a kezükben van a hatalom. Úgy látszik, a rendszer megengedhet magának bizonyos népszerűtlenséget. Minthogy a nép látszólag meghunyászkodott, s a vezetés erős, a szovjet kommunizmust továbbra is ráerőltetik, mint ezt a mezőgazdaság kollektivizálása is mutatja. Ezt állandóan és nem mindig példás módszerekkel erőltetik, s még sincs következménye ennek. Bizonyos fokig a párt vezetői jogosan érznek elégedettséget a belső helyzettel, mert nemcsak „konszolidáltak”, hanem alapokat is leraktak maguknak. Még évek kellenek, hogy népszerűsége tegyenek szert, de talán mondhatják, hogy az idő nekik dolgozik. Az oroszok nem hagyják őket cserben, mert érdekük, hogy a jelenlegi magyarországi helyzet fennmaradjon. A magyar nép szabadságérzete kemény dió, s remélhető, hogy a gazdasági javulás nem megelégedést, hanem politikai engedményeket hoz, s az is remélhető, hogy a nemzeti pszichózis s az a bátortás és rokonszenv, amelyet a Nyugat adhat, győzedelmeskedni fog a kommunista beidegződéseken. A küzdelem – hacsak a nemzetközi körülmények nem változnak – hosszú lesz.

A magyar külpolitika – minden fontosabb kérdésben – természetesen megkülönböztethetetlen a szovjetétől. Emögött azonban van egy igen erős, valós és sajátosan magyar igény a nemzetközi elismerésre. Ez a kíváncsi kíváncsi a szovjet blokk országai, a nyugati és az el nem kötelezett országok felé. A kommunista szövetségesek felé a rendszer úgy kíván mutatkozni, mint józan, megbízható partner: az 1956-os események jelentőségét csökkenti, a nyugati országokkal pedig igyekszik elfelejtetni az Egyesült Nemzetek által hozott elítélő véleményt. Amit visszavonni nem is tudnak, legalább azt akarják elérni, hogy vegyék le a napirendről. A kormányzatnak azonban fogalma sincs arról, hogyan érhetné ezt el, gyakorlatlanok a nemzetközi diplomáciában, nehézkesen ingadoznak az indulatos kifakadások (a nyugatiak felé) és a naiv megnyilatkozások (a barátibb népek felé) között. Világos azonban, hogy a magyar kormány mit akar kifejezni: a rendszer marad, az Egyesült Nemzetekben hagyjanak fel a Magyarországgal szembeni szigorú bánásmóddal, az erkölcsi felháborodás nem segíti elő a fővárosok közötti jó viszony kifejlődését. Bár a magyar kommunista vezetők bizonyos önbizalommal néznek a jövő elé, ez az érzés nem mutatkozik a budapesti nyu-

gati diplomatákkal való viszonyukban. Nyugtalanító, hogy a diplomatáknak kevés a kapcsolatuk a magyar kormánnyal. Könnyen lehet magasabb beosztású vezetőkkel vagy a külügyminisztérium tisztviselőivel találkozni, szívesen adnak interjúkat, de nagyon nehéz bevonni őket értelmes politikai vitába. A helyzet könnyebb a gazdasági minisztériumokkal. Ezeknek, mint pl. az állami kereskedelmi szervezeteknek fenn kell tartaniuk kapcsolataikat a külföldi képviselőkkel, s ameddig politikai bonyodalmak nélkül üzleteket köthetnek, mind szakmai, mind társadalmi kapcsolataik jók maradnak a nyugatiakkal. A követség kereskedelmi titkára igazán imponáns kapcsolatokat tart fenn, és ez a követség egész munkája szempontjából igen eredményes, sokat ígérő tevékenység. Így módja van a követségnek a társadalom aktív és fontos tagjaira hatni. Ajánlatos lenne egy liberálisabb vízumpolitikát bevezetni azok számára, akik szakmai vagy üzleti céllal utaznak Angliába. Azokat viszont, akik a politikát irányítják és végrehajtják, vagyis inkább a moszkvai vonalat valószínűsítik meg, nemigen van mód befolyásolni. Nyugati képviselők nem nyírik meg érveiknek az ilyen embereket, tíz közül kilencen a pártvonalat fogják ismételni. De bármennyire reménytelennek tűnik, a nyugati diplomaták mégis keressék meg ezeket az embereket. Nem okos politika továbbra is három lépés távolságra tartani őket, mint a forradalom után. Bizonyos hatást el lehet érni néhány alapvető dolog ismétlésével. (Pl.: Magyarország helyzete a népek között attól függ majd, hogy mennyire független külkapcsolataiban és mennyire humánus belpolitikájában.) A követ úgy véli, hogy talán túl kedvező képet festett a magyar fejlődésről. Azon elmélkedik, hogy ha egy rendszer és a nép között űr van, nem lehet abból kiindulni, hogy a végén úgyis a nép nyer majd. A magyarok nyugati rokonszenveikkel, ellenállási képességükkel – e szerint az érvelés szerint – az oroszok számára is nyilvánvalóvá teszik, hogy ez a nép „megemészthetetlen”, s ha Európában úgy alakul a helyzet, az oroszok visszavonják csapataikat. Ezt követően a helyi kommunizmus összedől, a magyar nép saját választású kormányt hoz létre, amely magyar lesz, semleges és balközép. A követ szerint ez persze jó lenne, de éppen úgy lehetséges egy másik irány is, a szovjet kommunizmushoz való illeszkedés, hiszen a totalitarizmus még óriási tartalékaik vannak.

Nem tisztázott a többi diplomata véleménye, jó lenne az amerikai és a NATO-diplomaták véleményét hallani, össze kellene ülni velük és megvitatni a kérdéseket. Nagy tragédia lenne, ha a Nyugat nem reagálna a kommunista kihívásra. A nyugati hatalmak célja az, hogy Magyarországon visszaállítsák a független, nemzeti államot. Lehet, hogy ez csak hosszú tárgyalások és megegyezések eredménye. A nyugati államok és a Szovjetunió megegyezésének következménye lesz. Közben az igazi és sürgős munka az, hogy Magyarországon növekedjék az a meggyőződés, hogy a nyugati hatalmak akarják és készek is segíteni a magyarokat szabadságuk elnyerésében. Nem elég fenntartani a budapesti diplomáciai képviselőket és évente emlékeztetni az Egyesült Nemzeteket a magyar problémára. Sokkal cselekvőbb politika szükséges, hogy a nyugati hatalmak és a magyar nép között megmaradjon és erősödjék a kapocs, ezt azonban a nyugati államoknak össze kell hangolniuk. Persze nem könnyű ezt sikeresen végrehajtani akkor, amikor egyidejűleg a magyar kormánnyal harc folyik. Az igazságtalanság és elnyomás ellen fel kell szólalni. S ha ezeket megátolni nem is lehet, enyhíteni igen, a magyar kormány nem érzéketlen a külföldi vélemények iránt. A brit és a nyugati államok továbbra is törekedjenek kiterjeszteni kulturális és kereskedelmi kapcsolataikat. A magyar kormány időről időre panaszt emel majd, mint a múltban is tette, de tulajdonképpen még talán jó néven vennék a nyugati érdekeltségek magyarországi növelését, amely bizonyítaná, hogy a nyugati kormányok sem olyan merevek már.

A legtöbb eredményt kulturális és szakmai téren lehet elérni. A brit kormánynak vissza kellene hozni a British Councilt Budapestre, feltéve, ha bizonyos függetlenséget lehetővé tesznek számára. A korlátok közé szorított francia és olasz intézet is eredményesen dolgozik. A Councilon keresztül folyamatosan hatni lehetne a művelt magyar közönségre, írókra, művészekre, mérnökökre, akik alkat és hagyomány szerint is Nyugatra tekintenek. Még jobb lenne a fiatalokat befolyásolni, ami nem könnyű, mert a párt féltékeny szemmel figyeli az ifjúságot. A Council munkájára a követ javaslatokat tett, és pénzt is kért rá a következő évre.

Végül ismét hangsúlyozottan előkerül, hogy Magyarország elvész a Nyugat számára, ha népe nem kap több támogatást. Ez volt a követ általános benyomása, ezt sugallta a politikai és pszichológiai közérzet Budapesten.

A magyar kormány ellenőrzése az ország felett folyamatos, ők kommunista mintát és gyakorlatot akarnak, a nép nem. A nép ellenálló képessége azonban nem végtelen, és stimulálni kell kívülről. Össze kell hangolni a terveket és azok alapján együttműködni, hogy hatásossá váljék a nyugati politika. A brit kormány képviselője a legnagyobb Budapestben, és mindig az első volt, amelyik kezdeményezett, vagy erői fejtett ki a magyarországi politikai harcokban. Így kell tovább haladni, és meg kell kezdeni a megbeszéléseket a többi nyugati szövetséggel.

A megjegyzések Cheetham jelentésére a Foreign Office részéről bőségesek voltak. R. R. Ward 1959. május 1-jei „minute”-jében megjegyezte, hogy nem vonja kétségbe a követ megállapításainak helyességét, csak nem látja, hogyan tudnák eredményesen ellensúlyozni a nép növekvő belenyugvását. Nem valószínű, hogy a magyar kormány jó néven venné a British Council működését és a követség kiterjedtebb kulturális és szak-

mai kapcsolatait, hacsak nem enyhül Magyarország ENSZ-megítélése. Ez viszont a nyugati magyar emigráció számára lenne kiábrándító. Nehezen dönthető el, mi a tanácsosabb: továbbra is hidegen viselkedni és elítélni a kormányt, vagy igyekezni a népet és az értelmiséget közelebb hozni a Nyugathoz. Ugyanezt a problémát román vonatkozásban is felvetették, de a jelenben nem lenne bölcs dolog bármelyik irányban dönteni. Május 6-án a Foreign Office-ből J. E. Reeve tett a jelentésre a következő oldalon megjegyzést: amíg a Szovjetunió és csatlósai között nem változik a status quo, csak két lehetőség marad: a) a mindennapi ügyek intézését folytatni a magyar kormánnyal, úgy mint eddig; b) a magyar nép erejét – több kapcsolattal – fenntartani.

Ha az ENSZ enyhülést mutat a magyar kérdés tárgyalásában, az több megbecsülést hoz a magyar kormánynak. Több kapcsolatot kell teremteni Magyarországgal kulturális és szakmai téren, ebben igaz van a követnek, de ez csak olyan mértékben tehető meg, hogy ne váltsa ki a szovjet ellenérzést. (Hiszen eddig is vannak jelek erre, mert a szovjetek kérték azon külkereskedelemben dolgozó magyar személyek listáját, akiknek kapcsolatuk van külföldi cégekkel.) Nemsokára sor kerül az Amerikával való nézetegyesítésre a csatlós államokkal szembeni politikát illetően.

Május 19-én, bocsánatot kérve a késedelemért, hogy a jelentést feltartja, R. D. C. McAlpine a FO-ból – szintén „minute”ként – azt írja, hogy Cheetham jelentése jó háttéranyag ahhoz, hogy fenntartsák a magyarok erejét, bár nem lesz könnyű az amerikaiakkal egyeztetni, milyen mértékben kívánatos ez. Az amerikaiaknak már van is egy tervezetük az egyeztetésig, a FO-n belül a kulturális és információs osztályok megvizsgálják Cheetham tervét. Az utolsó bejegyzés szerint (június 6-án) ez a jelentés oly soká fel volt tartva, hogy magyarországi kulturális és információs terveikhez nem vették figyelembe. Így újbóli köröztetése ajánlatos.¹³

Az idézett évi jelentések igen fontos adalékokat szolgáltatnak nemcsak a magyar 1956 megítéléséhez – bizonyos részletei a már eddig felderített adatokkal összevetendők –, hanem igen jó betekintést engednek a budapesti brit követségi munkába és a személyek – követek, nagykövetek, Foreign Office-vezetők, tisztviselők – meggondolásaiba, véleményeik formálódásába is. Számos angol személy egyéni közlése és számos e korról foglalkozó történeti munka adatai szerint a magyar forradalomról szóló részletes és megfontolandó jelentések – habár megérkeztek a külügyminisztériumba – az egyidejű események miatt nem mindig (vagy csak formálisan) érték el a címzetetteket: Eden, Selwyn Lloyd külügyminisztereket. (L. a Churchillel, Edennel, MacMillannal foglalkozó kiterjedt és a nem kevésbé kiterjedt Szuezi-irodalmat.)

Jegyzetek

- 1 A második világháború nyomán Nagy-Britannia gazdasága 25%-kal csökkent.
- 2 PRO. Foreign Office (a továbbiakban: FO). 371.106325.NH 1892/3. G.P. Labouchere – utóbb Sir – 1905-ben született. Charterhouse-ban nevelkedett, 1929-ben lépett a Foreign Office szolgálatába. Számos dél-amerikai, keleti, európai beosztása után 1951–1953-ban Bécsben Chargé d’Affaires.
- 3 Egy 1954. április 15-i angol követségi jelentés említi tényszerűen, hogy a Rákosi-portrékat és -szobrokat el kellett távolítani az iskolákból, hivatalokból, üzletekből. PRO.FO.371.111489.NH.1016/19.
- 4 FO.371.111487.131174.Conf.1014/4/53.
- 5 FO.371.116357.NH.1011/1.
- 6 FO.371.116357.NH.1011/1.
- 7 FO.371.122367.NH.1011/1.
- 8 FO.371.128662.127470. Outfile.
- 9 FO.371.128662.NH.1011/1.
- 10 FO.371.128670.NH.10110/140.
- 11 U. O. W. Hayter megjegyzése.
- 12 FO.371.142989.NH.1015/8.
- 13 FO.371.142989.NH.1015/8. – Más vélemények is felmerültek időnként, mint Cheethamé a tekintetben, hogy mennyire lehet megbeszélni problémákat keleti diplomatákkal. Fry jelentette még 1957. május 16-án Budapestről Brimelow-nak, hogy a szovjet nagykövet „anxious to discuss delicate questions”. FO.371.128741.NH.189/6.

SZEMLE

LÁNG IMRE

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TÖRTÉNETE 1945 UTÁN. A TRUMAN-KORSZAK

Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1995. 243 p.

A munka a II. világháborút közvetlenül követő időszak Amerika-történetét, valamint az egyidejű nemzetközi kapcsolatrendszer alapvető változásait tárgyalja. Voltaképpen két, szorosan összefüggő eseménysorozatot vizsgál: Truman elnöksége idején végbement belpolitikai, gazdasági és társadalmi folyamatokat, valamint az 1945 és 1953 közötti korszak azon fejleményeit, amelyek során amerikai kezdeményezésre és irányítással létrejöttek a háború utáni világpolitikai és világgazdasági rendezés alapjai. A munka tehát Amerika-történet, egyszermind a nemzetközi kapcsolatok 1945 utáni alakulását meghatározó programok, tervek, intézmények létrejöttének története, elemzése. Láng Imre napjaink előtörténetét vizsgálja: kimutatja, hogy ami ma a világpolitikai és világgazdasági rendszerben történik, közvetlenül vagy közvetve az 1945 és 1953 közötti években, azok történéseiben gyökerezik.

A munka a nemzetközi politika fejleményei tárgyalása keretében megrajzolja a bontakozó hidegháború egyes állomásait: a nyugati regionális gazdasági és politikai-katonai integráció meghirdetésének körülményeit, alapjainak megteremtését, továbbfejlesztésének fő mozzanatait (Truman-elv, Marshall-terv, NATO, riói paktum és a többi politikai-katonai tömörülés). Megvilágítja a világpolitikai frontok megmerevedésével párhuzamos ún. háború utáni gazdasági tervezés (Valutaalap, Világbank) betetőzésének szánt nemzetközi kereskedelempolitikai szervezet létrehozásának kísérleteit és a létrejött GATT fő vonásait. Kimutatja a nyugati integráció kiszélesítésének és a hidegháború állandósulásának összefüggéseit. Elemzi a Truman-kormányzat kevésbé ismert belgazdasági és társadalmpolitikai törekvéseit, amelyek a nemzetközi helyzet szorítása és a hazai retrográd erők ellenzése folytán nem produkáltak ugyan nagy eredményeket, de az előd – Roosevelttel – vázolt teljesítményeivel egyetemben a későbbi amerikai társadalmi-gazdasági haladás kiindulópontjaiává váltak.

A munka hézagpótló szerepet tölthet be az egyetemi oktatás keretében. A komplex módon tárgyalt folyamatok: belgazdaság, belpolitika, külpolitika, nemzetközi kapcsolatok, a parnerré fogadott Nyugat-Európa reagálásai az amerikai kezdeményezésekre, a német kérdés, a Távol-Kelet, a Közél- és Közép-Kelet problematikája.

A legújabbkori egyetemes történeti oktatás nyilván feladatának tekinti napjaink előtörténetének összefüggésekben, komplex módon való megközelítését. A munka időszerűségét aláhúzza, hogy a nemzetközi fejlődés nyomán megkezdődött az 1945 és 1953 közötti állapotok, intézmények és szervezetek átrendeződése. A formálódó perspektívák megértéséhez és értelmezéséhez elengedhetetlennek vélem a közelmúlt alapos ismeretét.

Láng Imre munkája magyar nyelven először nyújt erről a korszakról szemléleti-politikai torzításoktól mentesen megrajzolt, átfogó képet. Könyve ösztönzi az önálló véleményalkotást, így hasznos lehet a rosszul beidegződött, hibás nézetek korrigálásában, illetve elősegíti a tisztánlátást.

A munka primér forrásértékű dokumentumkiadványokra, s a nagy volumenű – főként amerikai – történeti és közgazdasági irodalom termékeire (monográfiák, tanulmányok, memoárok), megfelelően széles forrásbázisra támaszkodik.

Incze Miklós

NOEL ANNAN

CHANGING ENEMIES. THE DEFEAT AND REGENERATION OF GERMANY

(Ellenséget cserélve. Németország veresége és újjászületése)

Harper Collins, 1995. 265 p.

Noel Annan (ma Lord Annan) fiatalon, cambridge-i végzettséggel kapott beosztást a brit hadügyminisztérium német osztályára, azzal a megbízatással, hogy a bejövő információk alapján értékelje a németek erejét. E beosztása alapján – ma ítélkezve – Lord Annan úgy látja, hogy a második világháború folyamán az információ szerzésének és felhasználásának igen korlátozott szerepe volt. Persze sem ő, sem más nem tagadja, hogy a Bletchley Parkban foglalkoztatott kitűnő angol és más nemzetiségű szakembereknek elvülhetetlen érdemei voltak a német rejtjeles üzenetek, táviratok megfejtésében, de szkepticizmusa itt is áttör, mert úgy véli, hogy a megfejtések és az információk nem olyan formában kerültek a bennfentes kezekbe, hogy azoknak a haszna azonnal megmutatkozott volna. A könyv egyik ismertetőjének véleménye szerint a könyvből nyilvánvaló, hogy semmiféle információ nem segít, ha a haderő nem elég erős az ellenség legyőzéséhez. De megítélésem szerint ez a könyv egyáltalán nem sugallja ezt a megjegyzést.

Annan-nek a háború befejezése után is nagy szerep jutott Németországgal kapcsolatban. Tagja volt annak a kis létszámú felderítő brit csapatnak, amelyik a brit megszálló hatósággal együtt dolgozott és (valószínűleg) nem feltűnő, de fontos szerepet játszott a brit zónában. Számos befolyásos német személyt rábeszél, hogy ne fordítsanak hátat a nyugati megszállóknak, hagyjanak fel ellenséges magatartásukkal. Az angol vezető körökben ekkoriban fogalmazódott meg, hogy a Szovjetunió, az egykori háborús szövetséges fenyegető veszélyt jelent: a hidegháború előszelci lassan, de biztosan erősödtek.

Kellett-e valóban Annan-nek ekkor a németekre hatnia, hogy kedvesebbek, hajlékonyabbak legyenek a brit megszállókkal szemben? Könyvből és más könyvekből, emlékiratokból is kiviláglik, hogy igen, és ez nemcsak érzelmi hozzáállása volt egy nemzedéknek. Példa erre a belseni koncentrációs tábor felszabadítása 1945 áprilisában. Ez a hazai brit közvéleményre és a haderőkben szolgálókra óriási hatást gyakorolt, leplezetlenül és megrázóan mutatva be a nemzetiszocializmus jellegét, és egyben azt is, hogy a hitleri uralom nem nélkülözte a széles tömegek támogatását. A brit megszállók tapasztalhatták, hogy igen sok német – számosan a művelt középosztály tagjaiból – egyáltalán nem érzett megbánást a Németország nevében elkövetett gonosz tettek miatt. 1946-ban egy brit képviselő előadást tartott német egyetemistáknak, és általános helyeslés közepette olyan kérdéseket tettek fel neki, miért nem segítettek az angol csapatok a Szovjetunió elleni harcban és a német foglyok kiszabadításában. Azok a kísérletek, amelyek brit részről történtek, hogy a hierarchikus és autoratív német egyetemi rendszert megreformálják, a professzori kar részéről teljes elutasításban részesültek. Másfelől a brit hatóságok emberei között is voltak, akik szinte faji alapon ítélték meg a németeket: nem megbízhatóak abból a szempontból, hogy demokráciát létesítsenek, először át kell őket nevelni. Annan továbbfejlesztve ezt a gondolatsort, kiigazítja ugyan magát abban az értelemben, hogy a brit átnevelők patronálók voltak, és magatartásukban volt valami gyarmati gondolkodás is. A Brit Ellenőrző Bizottság eleinte abban a hitben élt, hogy a megszállás legalább húsz esztendeig fog tartani, lesz idő a németek átnevelésére, eleinte tehát a helyi feladatokra kell összpontosítani. Ez a brit megszállási övezetet hátrányos helyzetbe hozta a szovjetekével egybevetve: a szovjet övezetben ugyanis már 1945 nyarán megalakulhattak a pártok. A németek nem sokáig akartak a brit ellenőrzés alatt bémúlt maradni. Annan úgy vélte, hogy jó irányban hatott honfitárs feljebbvalóira, amikor sürgette a német demokratikus államforma mielőbbi kifejlesztését, amely 1946-ban, amikor elhagyta az országot, valóban létre is jött: kialakultak a háború utáni Nyugat-Németország főbb politikai vonulatai. Érdemes lenne összevetni Annan visszaemlékezését és összegezését Templer tábornok visszaemlékezéseivel, aki igen energikusan szervezte meg az elpusztult ország élelem- és nyersanyagellátását, valamint érdemes megemlíteni a főparancsnok politikai tanácsadója, a kitűnő William Strang higgadtságát, aki semmilyen németellenes elfogultságot nem tűrt – anélkül, hogy engedékeny lett volna a náci irányában.

Annan írásában jól bontakozik ki a német szociáldemokrata vezetők, főleg Kurt Schumacher arcéle. Schumacher erősen kommunistaellenes volt, ugyanakkor kritikusnak bizonyultak a britek rövidlátásával szemben. Ugyanúgy kibontakozik Konrad Adenauernek, a háború utáni Németország legsikeresebb politikusának a portréja, aki szintén bírálta a briteket, hiszen 1945-ben nem nagyon voltak megértőek az ő kereszténydemokrata politikai vonala irányában (1945 októberében hirtelen felmentették kölni polgármesteri tisztségéből „hozzáértés hiánya miatt”). Annan szemtanúként írja le ezt a helyzetet. Szerinte a hozzáértés hiánya

fennállt, de az elbocsátás módja bírálható volt. Különösen azáltal lett bírálható, hogy Adenauert ekkor eltáncolták a politikai ténykedéstől. Annan maga is részt vett abban, hogy ez a helyzet megváltozzék, s Adenauer tovább vezethette pártját a brit zónában.

A szerző dicsérő szavakat talál a nyugatnémetek erőteljes reálpolitikai érzékére, energiájukra, arra a képességükre, hogy a romokból virágzó, demokratikus államot fejlesztettek. Nem kendőzi el, hogy pragmatizmusukat, szorgalmukat a britek nem kellően utánozták a munkához való viszonyukban, holott igen lényeges volt az a segítség, illetve befolyás, amelynek a hatására a német szakszervezetek formát öltöttek.

Lord Allan – mint fiatal korában résztvevő és mint visszatekintő bölcselő – egyaránt büszke arra, hogy a náciakat legyőzték és segítettek megteremteni Nyugat-Németországot.

H. Haraszi Éva

LEBENSBLIDER EUROPÄISCHER SOZIALDEMOKRATEN DES 20. JAHRHUNDERTS

HG.: OTFRIED DANKELMANN

(A 20. század szociáldemokratáinak portréi)

Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 534 p.

A kötet megjelentetésének Németországban sem volt könnyű útja. Több mint öt évig tartott a kiadás a kéziratok sürgős begyűjtésének kezdetétől. Az életrajzokat a kiadvány szerkesztője, a hallei a Martin Luther Egyetem tanára gyűjtötte össze Európa különböző országaiból. Annak idején O. Dankelmann fejében is még az munkálhatott, hogy az NDK-ban a megjelenés előtt, az ottani „olvadás” idején nem tornyosulnak majd akadályok. Ámde közben bekövetkezett a német újraegyesülés, s elkezdődtek a kiadási nehézségek. A kötet végül Ausztriában látott napvilágot, s hosszabb erőfeszítések után a kéziratok megjelentek.

A kötet közel 50 életutat mutat be, aminek egyszerű ismertetése e folyóiratban lehetetlen és értelmetlen lenne. A kötetben az olvasók megtalálhatják azoknak a 20. századi öregeknek portréit, akiknek munkássága még a 19. században kezdődött (pl. Branting, avagy Leon Blum), de igazából a 20. századra teljesedett ki, s az olyan fiatalokét, akik már a 20. század szülöttei voltak (pl. Otto Bauer), illetve még fiatalabbakét, akik pályafutása igazából már 1945 után bontakozott ki (pl. Willy Brandt, Olaf Palme vagy François Mitterrand). Vannak a könyvben kormányférfiak, örök ellenzékiek (mint pl. az angol Fenner Brockway) is, (szép számmal) értelmiségiek, de jellegzetes szakszervezeti szociáldemokraták is (pl. a svájci Robert Grimm jó ideig ugyancsak éppen eléggé rendkívüli életútja). Jobbára nyugat-európaiakról olvashatnak az érdeklődők, de nem maradtak ki a közép-európaiak (osztrákok, csehek) és kelet-európaiak sem (pl. orosz mensevikek „vezére”, Fjodor Dan, akinek írásait annak idején Mónus Illés sűrűn közölte a Szocializmus c. folyóirat hasábjain, illetve a lengyel Józef Cyrankiewicz, akit különben – ismeretesen – közeli baráti, felfogásbeli és szövetségi szálak fűztek az 1945 utáni magyar szociáldemokrata vezetőkhez). A kötetben zömmel férfiak szerepelnek, a kivételt – úgy tűnik – csak az orosz–olasz Angelica Balabanova és a magyar Kéthly Anna jelenti.

A kötetnek persze még sokféle olvasata van. Csak örülni lehet, hogy az érdeklődők friss életrajzot olvasnak a belga van de Brouckère-ről és de Manról, de hogy a Belga Munkáspárt általánosan elismert „gazdája” (ez az egykori mellékeve), Émile Vandervelde kimaradjon – ez nehezen érthető. Csak üdvözölni lehet, hogy egy fiatal német szerzőtől F. Dan-portré olvasható, de a 20. század hajnalán, s még 1917 után is a mensevikek nagy mentora Julij Martov volt; ő a kötetből bántóan hiányzik (bár róla készült egy terjedelmesebb önálló monográfia egy ausztrál szerző jóvoltából). S persze hiányoznak az eszerek.

Az hogy egy ily fontos, nagyívű válogatásban az oly fontos francia szocializmus csak két személlyel (Blum, Mitterrand) legyen képviselve – megkérdőjelezhető. Fenner Brockway a brit munkásmozgalom egyik legmegnyerőbb, legtisztább egyénisége volt, aki nem véletlenül kapott még életében szobrot Londonban. Ám az, hogy az ILP igazi vezetője, James Maxton kimaradjon – szintén megkérdőjelezhető. Miként magyar vonatkozásban is kérdésesnek látom, hogy ha csak egy magyar szerepelhet, akkor annak Kéthlynek kell-e lennie. Úgy hiszem, maga Kéthly is az általa mindig elismert Mónusra szavazott volna, akit így a nemzetközi közönség megint nem ismerhetett meg.

Osztrák vonatkozásban persze Otto Bauer szerepel (német szerző tollából) és az 1945 utáni SPÖ gazdája, stratégiája és nagygyá teremtője, Bruno Kreisky is – ámde azt, hogy Friedrich Adler, az SAI, a Szocialista Munkásinternacionálé két háború közötti főtitkára kimaradjon, fájjaljuk, még akkor is, ha köztudott, hogy F. Adlerről annak idején még Julius Braunthal külön életrajzot írt.

Nem bocsátkozhatom egy-egy életrajz *lényegi* bírálatába. Az életrajzok szerzői ugyanis nagyfokú szabadságot kaptak, s a kötet szerkesztője elvi, elméleti, politikai beállítások, értékítéletek ügyében – tudommal – senkivel nem vitakozott. A szabadság ebben a vonatkozásban abszolút érvényesült.

Meg kell emlékezni azonban arról, hogy a kötet életrajzainak többségét – érthetően – németek írták. Így valamennyi angol, francia, belga szereplőjéit is. A lengyel, cseh, magyar, svéd szereplőkét a kötet szerkesztő Dankelmann az érintett országból kérte.

Úgy gondolom, külön megemlítendő, hogy a németek mellett e kötetben a legtöbb írás magyar szerzők tollából jelent meg. Az „természetes”, hogy Kéthlyről magyar szerző írt: Strassenreiter Erzsébet, aki régóta dolgozik Kéthly Anna életművén. A belga de Brouckère portréját Haskó Katalin, a spanyol Largo Caballeroét Harsányi Iván, az orosz–olasz Angelica Balabanovaét pedig a Horváth Jenő–Jemnitz János szerzőpáros, a ma is élő és nagy befolyással rendelkező portugál politikus, Mario Soares életútját pedig Pándi Lajos.

A kötethez a szerkesztők személyenként több fotót is kértek, de – nyilván anyagi okokból – végül csak a szereplők egy részéről jelentek meg illusztrációk. A kötet olvasójának azonban ezek is értékes újat nyújthatnak.

A szerkesztőnek jó elképzelése volt, hogy a szerzőktől rövid életrajzi kronológiát kért hősükről – bibliográfiai tájékoztatóval együtt. Ezek az érdeklődőknek segítséget nyújtanak a további tájékozódáshoz. Jó lenne hamarosan a II., kiegészítő kötetet is olvasni.

Jemnitz János

GEORGE J. BARNSBY

VOTES FOR WOMEN. THE STRUGGLE FOR THE VOTE IN THE BLACK COUNTRY 1900–1918

(Szavazati jogot a nőknek. Harc a szavazati jogért a fekete országban, 1900–1918)

Preston, The Socialist History Society, 1995. 32 p.

Mindenekelőtt némi magyarázatot kell fűznünk a könyvecskéhez. Nagy-Britanniában évek óta működik a Szocialista Történelem Társaság elnevezésű szervezet, amely folyóiratot és önálló könyvecskéket is megjelentet. S emellett még él egy másik munkásmozgalmi tematikájú országos társaság is. A másik előzetes megjegyzés: a nők szavazati jogáért folytatott küzdelem ismeretesen Nagy-Britanniában öltötte a legélesebb formát. Itt eresztett gyökeret a szélesebb és szelidebb feminista mozgalom mellett a harcosabb „szüfrasset” mozgalom a századfordulón, aminek nem egy kiváló irodalmi megörökítése G.B. Shaw, avagy Galsworthy tollából magyar nyelven is olvasható. A kifejezetten női munkásmozgalom már kevésbé ismeretes, noha már a századelőn sokan erről is hangot adtak. „A fekete ország”-on a Birmingham környéki szénmezők és a textilgyárak erősen iparosodott övezetét kell érteni.

Barnsby tulajdonképpen témáját messzebből kezdi. Utal arra, hogy e szavazati jog követelését írásban egy brit asszony még 1792-ben, félreérthetetlenül a francia forradalom hatására fogalmazta meg. Több mint hatvan évvel később az ünnepelt liberális filozófus közgazdász, John Stuart Mill terjesztett először elő ilyen javaslatokat a brit parlamentben – teljesen hiába. Azonban még fél évszázaddal később is küzdelmek tárgya és forrása volt ez a követelés, nemcsak általában a brit politikai életben, avagy a konzervatívok körében, hanem a liberálisok padsoraiban is. Mert ha korábban Gladstone vakvágányra csúsztatta ezeket a követeléseket, akkor később Campbell-Bannerman már rokonszenvezett velük a híres 1906-os nagy áttörés után, amikor ugyanő a Munkáspárt számára is kaput nyitott a parlamentben. Utána Asquith megint ridegen elutasító volt, és maradt még az első világháború napjaiban is, s csak a merőben új helyzet, a nőknek az iparba áramlása, a nemzetközileg átforrósodó, az általános demokratizmust követelő „lélektani környezetben” hangzottak el a sokkal rugalmasabb Lloyd George szájából az ígéretek a háború második felében a nők jogainak s választójogának elismerésére.

A fő trendek mellett azonban Barnsby munkájából sok egyebet is megismerhetünk. Így a szerző megemlékezik az első országos szüfrazsett szervezetekről a századelőn, bemutatja a Pankhurstöket, ezek eltérő nézeteit is, a már radikálisabb Women's Social and Political Union munkásságát az 1903–1908-as időszakban. Alaposabban elemzi az NSPU történetét „a fekete országban”, egyénileg is bemutatva azokat a nőalakokat, akik az egyenlőség úttörői voltak, s akik minden áldozatot – börtönt és sokfajta nehéz megpróbáltatást – vállaltak ügyükért. Ez a történet, s ezek a nők – úgy tudom – a magyar közönség számára ismeretlenek. Ki hallotta az e régióból származó Emma Sponsor nevét, aki még a századelőn megjárta a börtönt, s ennek ellenére még ugyanezen években, Wolwhamptonban beválasztották a városi tanácsba. „A befutott karrier” után is lázadó ember maradt, Barnsby több hozzá hasonló nőalakot, munkásfeleséget vagy munkánőt is megmintáz. Nem egy közülük azután a helyi regionális lapokban is meg tudott egykor szólni.

Mindennek van időbeli dinamikája is, hiszen a kora 1910-es évek feszültségei, a nagy nyugtalanság éveinek atmoszférája ebben a régióban is érezhető volt, s a feltételek itt is módosultak az első világháború éveiben. Minderre Barnsby ugyancsak rápillantást kínál. A kis írást tematikus bibliográfiai mutató egészíti ki.

Jemnitz János

NOUREDDIN SRAÏEB
LE COLLÈGE SADIKI DE TUNIS 1875–1956.
ENSEIGNEMENT ET NATIONALISME

(A tuniszi Szadiki Kollégium 1875–1956.
Oktatás és nacionalizmus)

Paris, CNRS Editions, 1995. 346 p.

A szerző az Aix en Provence-i székhelyű IREMAM (Institut de Recherches et d'Etudes de la Méditerranée Arabe et Musulmane) munkatársa és a város egyetemének oktatója. Az IREMAM nem csupán Franciaország, de Európa egyik legismertebb, legnagyobb tekintélyű intézménye, ahol interdiszciplináris megközelítésben kutatják az arab-muzulmán mediterrán térség történetét, társadalmának problémáit.

Noureddin Straïeb Tunézia modernizálásában, a nemzeti tudat és mozgalom kialakításában jelentős szerepet játszó – s ma is funkcionáló – Szadiki Kollégium történetét mutatja be a megalakulásától az ország függetlenné válásáig.

Az Oszmán Birodalmon belül meglehetősen széles autonómiával rendelkező Tunézia uralkodóját Algír 1830-ban történt elfoglalása döbbsenti rá az Európához viszonyított komoly lemaradásra, s ösztönzi a társadalom modernizálására. Ez előbb – Mohamed Ali Egyiptomját követve – a hadsereget érinti. Az ország korszerűsítése az Isztambulból kiinduló Tanzimat (1839-től meginduló közjogi reform) hatására, majd az európai hatalmak (Franciaország, Anglia) alatt a század második felére állt össze koherens koncepcióvá. Ennek kidolgozásában – s megvalósításának elindításában – kiemelkedően nagy szerepe volt Khaireddin miniszterelnöknek (1873–1878), a korabeli arab világ egyik legnagyobb formátumú politikusának. 1875-ben ő hozta létre az alapító Szadok bejről elnevezett Szadiki Kollégiumot egy kiürített török kaszárnya épületében.

Az új iskola tantervében a hagyományos diszciplínák – arab nyelv és irodalom, Korán tanulmányozása – mellett kiemelkedő helyet kapott az idegen nyelvek és a „világi” tudományok tanítása. A 150 diák intenzíven tanulta a török, francia és olasz nyelvet, a harmadik szekcióban pedig algebrát, fizikát, kémiát és földrajzot. A tanárok kiválasztásánál nem csupán a felkészültség számított, hanem a pedagógiai készség is. Előírták számukra, hogy jó viszonyt tartsanak fenn a diákokkal, kérdéseikre pedig válaszoljanak. Ezt az előírást forradalmian újnak minősíthetjük, hiszen az arab országokban a diák csak mint passzív befogadó létezett.

A Szadiki Kollégiumot az alapítást követő évtizedben két erős hatás éri. 1878-ban lemond az eddig gyámkodó Khaireddin miniszterelnök, utódja pedig elhanyagolja az intézményt. A másik hatás az egész országot érinti: 1881-ben Tunézia francia protektorátus lesz, s a protektori hatalom átszervezi az egész iskolarendszert. A koncepció lényegét a következőkben lehetne összefoglalni: a francia nyelv oktatása révén a tunéziaiak átveszik a francia értékrendet, gondolkodást, eszméket, s így könnyebben lehet őket kormányozni. Az oktatási reformnak volt egy nagyon praktikus célja is: a francia és az arab nyelvet egyaránt ismerő funkcionáriusokat képezni a gyarmati közigazgatás számára. Ennek megfelelően alakították át a Szadiki Kollégium tanrendjét is, megsértve autonómiáját, amely pénzügyi téren is csorbát szenvedett.

A Szadiki Kollégium ún. *habusz* birtok volt, saját földdel és olajfaültetvényel, amelynek jövedelme biztosította az oktatás ingyenességét. A protektorátus új oktatási koncepciója szerint azonban a Szadikinak is hozzá kellett járulni az arab oktatás állami finanszírozásához. A kivetett 50 ezer frank hozzájárulás az intézmény költségvetésének 14%-át tette ki, s ez megrendítette a korábbi anyagi biztonságot.

A szerző – több mint ezer eseten – megvizsgálta a diákok társadalmi, földrajzi származását, s azt, hogy tanulmányaik végeztével hol helyezkedtek el. A Szadikiba beíratott gyerekek többsége a főváros s közvetlen környékéről, illetve a Sahel-övezetből (Délről) származott. Társadalmilag földműves-kézműves-kereskedő rétegből származtak, illetve a kezdeti időszakban *ulemák* gyerekei. A szerző gyakorlatilag a társadalom írástudóit tekinti *ulemák*nak, az egyetemi tanártól a középhivatalnokon keresztül a falusi jegyzőig. Gyerekeik ún. *neoulemák*, azaz újra csak *ulemák* lettek, s ezzel hozzájárultak a régi társadalmi rendszer konzerválásához. A protektorátusi rendszer teremtette új helyzetben a hagyományos funkcionáriusok lesüllyedtek, míg a kézműves-kereskedő réteg polgárosult. A protektorátus ideje alatt ez a felemelkedő réteg adta a Szadiki-diákok többségét. Ők viszont már nem lettek se *neoulemák*, se kézműves-kereskedők, az állami adminisztrációban vagy a magánszférában vállaltak tisztséget, a közigazgatás funkcionáriusai lettek, megfelelően a franciák oktatáspolitikájának. Mivel Tunéziában nem volt korszerű szellemű felsőoktatási intézmény, tanulmányaikat Párizsban folytatták. Többségük bölcsész vagy jogász lesz, s visszatérve magasabb állami tisztséget vállalnak vagy szabadfoglalkozásúak lesznek. Ők alkotják az európai műveltségű, új szellemi elitet. A francia republikánus eszméktől átitatva térnek vissza, és felteszik a kérdést: a szabadság, az egyenlőség, az önkormányzat joga őket miért nem illeli meg? Ők lesznek az új Tunézia jelképei, a diákok bálványai. Az iskolát az ifjúság politikai felvilágosításának helyszínévé teszik.

A Szadiki diákjai az 1930-as években aktívan vesznek részt az ország forrongó politikai életében. Ott találjuk őket – pl. Habib Burgibát, a független ország első elnökét – 1934-ben a nemzeti függetlenségért mind radikálisabb módszerekkel küzdő Neo Desztur Párt alapítói között, a párt vezető testületeiben a protektorátus idején a szadikisták többségben. A függetlenség elnyerése (1956) után pedig a minisztertanácsban, mintegy biztosítva az intézmény szellemiségének meghatározó voltát az országépítésben, s egyben bizonyítva a khaireddini reformok eredményességét.

A nemzeti mozgalmat, éppúgy mint az új államot, nem a befelé fordulás, a tradíciók (arab-islamizmus) abszolutizálása jellemezte – s jellemzi –, hanem a nyitottság, alkalmazkodás a szüntelen változó világhoz. A könyv is magán viseli ezt a szellemiséget! (Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy a szerző – bár ezt szerényen elhallgatja – maga is az iskola hallgatója volt.)

A Szadiki Kollégium történetének bemutatása, a tunéziai nemzeti történelem egy fontos összetevőjének megismerésén túl a protektori hatalom oktatáspolitikájának történetéhez is értékes adalékot nyújt. A történet arra is példa lehet, hogy a nagyon különböző civilizációk konfliktusoktól egyáltalán nem mentes kapcsolatba nem okvetlenül a kölcsönös rombolásra determinálja őket.

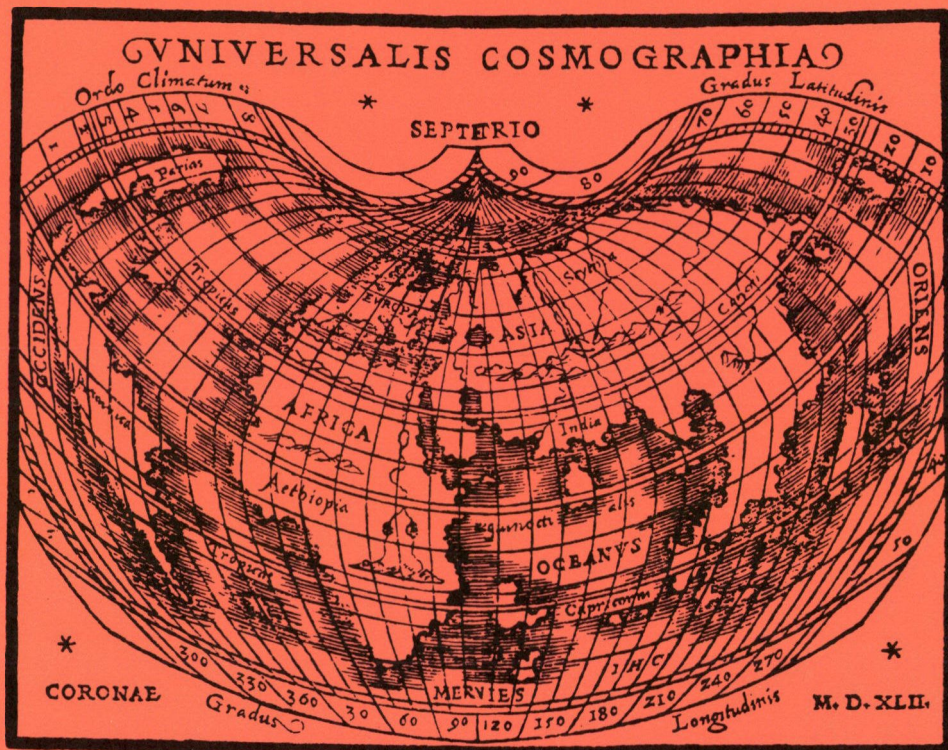
Lőkös István

E számunk szerzői

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London
Incze Miklós, a történettudomány doktora, a Világtörténet főszerkesztője
Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Történettudományi Intézete
Kozári Monika, PhD, az MTA Doktori Tanácsa szakreferense
Láng Imre, a történettudomány doktora
Lőkös István, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Piti Ferenc, PhD-ösztöndíjas, József Attila Tudományegyetem, Szeged
Sebestyén Kálmán, kandidátus, történész, Magyar Postamúzeum
N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár,
Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
Tüzes Károly, tudományos ösztöndíjas

VILÁGTÖRTÉNET

K. H. J.
-1996. évi kiadás
-1996. évi kiadás
-1996. évi kiadás

1996. ősz – tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Lugosi Győző–Z. Karvalics László: Információtörténelem – történeti informatika	3
Z. Karvalics László: Az információtörténeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei	10
Gerard J. Holzmann: A hírközlés első 2500 éve	26
Kalla Gábor: Az információtárolás és -átadás korai technikái Mezopotámiában. A számológövektől az archaikus táblákig	36
Colin Morris: Középkori média. A tömegkommunikáció szerepe az európai kultúra megteremtésében	63
Takács M. József: A sajtó hatalmától a hatalom sajtójáig. A politikai közvélemény és információs eszközei Franciaországban 1789–1799	74

SZEMLE

Propaganda and Communication in World History. Ed. by Harold D. Lasswell, Daniel Lerner, Hans Speier (Ism.: Horváth Sándor)	91
Richard D. Brown: Knowledge is Power. The Diffusion of Information in Early America, 1700–1865 (Ism.: Galántai Zoltán)	94

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9622428 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Lajtai Ferenc

INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM – TÖRTÉNETI INFORMATIKA

Bevezető

„...ahogy az asztalos a mának dolgozik... a történésznek is a saját jelenkorában felmerült kérdésekre kell a maga eszközeivel válaszolnia...”

(Kosáry Domokos, 1987)

„...csakis a jelen szemüvegén keresztül át vizsgálhatjuk, illetve érthetjük meg a múltat... a jelen megértésének a múlt a kulcsa.”

(Carr, E. H., 1993)

Elgondolkodtató, hogy a történetírás klasszikus szállóigéjének (*„historia est magistra vitae”*) közhellyé kopásával párhuzamosan hányféle alakváltozatban tűnik fel ugyanez a tartalom a legelmélyültebb megközelítésekben is. Szinte nincs e századnak olyan neves, elméleti-történetfilozófiai kérdésekben állást foglaló történésze, akitől ne tudnánk idézni a kiválasztott mottókhhoz hasonló egyértelműséggel megfogalmazott alapelvet. Az öncélú jelenre vonatkoztatottságtól, a „prezentizmustól” persze minden jelentős gondolkodó nagy műgonddal határolja el magát, megismételve vagy újra felfedezve Bloch (1974) érveit. Ritkábban fordul elő, hogy a „jelen megértésének” funkcióját a „jövő megismerésének támogatásában” megtalálva (Braudel, 1977) a kiinduló gondolat a történelem tudományrendszertani helyének, de még inkább ismeretelméleti szerepének megragadásáig jut el (miközben pl. Popper [1989] és nyomában mások éppen az így felfogott tudományos programtól óvnak). Annál gyakoribb, hogy közvetlen módszertani követelményt származtatnak belőle. „...minden új nemzedéknek a maga módját át kell írnia a történelmet... minden új történésznek, ha nem elégszik meg azzal, hogy új válaszokat adjon a régi kérdésekre, felül kell vizsgálnia a kérdéseket is” (Collingwood, 1987).

Mindezt szem előtt tartva sokatmondó, hogy a történettudomány és a hozzá egészen közel sodródott történeti antropológia legzajosabb „új (vagy új köntösben jelentkező) kérdései” a mégoly sikeres válaszokkal együtt is voltaképpen hermeneutikai-módszertani természetűek, miközben a jelen valósága soha nem tapasztalt dübörgéssel tör be a tudósszobák csendjébe. Nem kell haladás- vagy katasztrófaártínnak lenni ahhoz, hogy az ezredvég félelmetes tempójú gazdasági-társadalmi átalakulásainak horderejéről fogalmat alkothassunk. Az elkerülhetetlenül felvetődő dilemmák által közvetített lelkiismereti kihívás társadalmi mozgalmakban és intellektuális műfajokban ölt

testet: a zöld mozgalmak, a trendpublicisztika és a futurológia „felfutása” mögött a jelenállapotnak ugyanazt a kihívását találjuk. Nincs semmi meglepő tehát abban, hogy az ökológiai szemlélet előretörése megtermékenyítette a történelemszociológia egy részét is, és megszületett az „*Environmental History*”, a *történelmi ökológia* (Pfister, 1989; Walter, 1990), amely az ember (társadalom) és a természeti környezet által alkotott rendszer különböző típusú történelmi megragadásának irányzatait gyűjtötte össze. E „legfiatalabb tudomány” – hogy a művelésébe örvendetesen gyorsan és magas színvonalon bekapcsolódó hazai műhely reprezentatív kötetének bevezető tanulmányát idézzük (R. Várkonyi–Kósa, 1993) – pontosan tízéves. 1986 nyarán, a berni Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszuson született, és rövid idő alatt szézületes pályát futott be. Tanszékek, konferenciák, kutatóközpontok, folyóiratok, monográfiák, nemzetközi szervezetek jelzik, hogy az új diszciplína valamilyen formában „telibe találta” a jelenállapotot. Nem is kétséges, hogy az ökológia és a biotechnológia körül csoportosul a korkihívások tekintélyes része. Éppen ezért egészen feltűnő, hogy a korkihívások másik nagy vonzaspontja, az „*információs robbanás*”, az „*információs társadalom*” (újabbban: az „*információs szupersztráda*”) nem eredményezett „történettudományi detonációt”. Megkerülhetetlen a kérdés: hol késik az „*Information History*”, az *információtörténelem*?

*

Guy Lardreau követelményként emlékeztet Lucien Febvre Rabelais-monográfiájának elhíresült passzusára „a történetírás részeként felfogott anakronizmusról” (Duby–Lardreau, 1993). „*Minden korszak szellemisége megteremt a múltból alkotott sajátos történelemszemléletét, megalkotja saját Rómáját és Athénját, középkorát és reneszánszát...*” – mindez akár a korábban idézett Collingwood-maxima párja is lehetne. S lám, mintha meg is találnánk saját korunk Athénját! Albert Gore, az Egyesült Államok alelnöke 1993-as Buenos Aires-i beszéde, amely deklarálta, hogy az információtechnika új korszakának eszközvilága az „athéni demokrácia új fórumait” teremti meg, azóta is hivatkozási alapja lett az „elektronikus Athénról” áradozó publicisztikáknak. Egy nemzetközi kommunikációs folyóiratban aztán a Colorado Egyetem egyik játékos kedvű professzora egymás mellé tördeltette az ókori Athént ábrázoló metszetet és a Georgia állambeli Athens idegenforgalmi brosúrájának címlapját, s a szerző, Gore-ral élcelve, annak a sejtésének adott hangot, hogy az athéni demokrácia új fórumai nem az antik agorához hasonlítanak majd, hanem az amerikai kisváros, Athens bevásárlóutcájához (Szecskő, 1994).

A „bevásárlóutca” remek metafora: az „információs korszak” piacvezérelt és elsődlegesen gazdasági kiindulópontú lényegére utal. Nem véletlen, hogy a társadalomtudományok közül elsőként a gazdaságelmélet figyelt fel a technika és a gazdasági gépezet metamorfózisára. Machlup (1962) és Porat (1967) történelmi kitekintést sem nélkülöző összegző műveikkel életre hívták az „*információ- és tudásgazdaságtant*” (*Information and Knowledge Economy*), amely a gazdaság, illetve a termelés információs természetű szektorainak elkülönült vizsgálatában találta meg feladatát. Csakhogy a kihívás mélyebb: ha „az információ- és tudásgazdaság avval a felismeréssel indult, hogy a gazdasági rendszert mozgásba hozó döntéseket annak tárgyával az információáramlás kapcsolja össze” (Lamberton, 1971), akkor nem elég pusztán az információs szektorra figyelni, hanem a gazdaság működési elvének és fejlődésének egésze igényli a jól feltett „új kérdéseket”. „A gazdasági fejlődés megértésének valódi kulcsát adó in

formációs és tudásfolyamatok nem foglalták el méltó helyüket a közgazdászok gondolkodásában” – Boulding (1971) negyedszázados megállapítása mind a mai napig érvényes, mert az „alternatív közgazdaságtan” inkább ökológia- és etikaorientált (Zsolnai, 1987), miközben például az elektronikus pénz a hagyományos pénzforma több ezer éves történetének végére kezdi kitenni a pontot...

Az „információgazdaság” által vágott ösvényen ugyanakkor könnyebben haladt előre a társadalomelmélet. A nyolcvanas évek elejére gyakorlatilag önálló tudományterületet teremtett az „*információs társadalom*” tanulmányozásával (szakfolyóirat, konferenciák, kutatóközpontok stb.), ám makacsul megragadt a szociológiai-gazdaságelméleti-politológiai keretek között, s a történeti kitekintést átengedte a Toffler nevével fémjelzett „futurológiai” iskoláknak. Alvin és Heidi Toffler szuggesztív jövővíziói a „harmadik nagy társadalomtörténeti hullám” koncepciójára épülve az információs korszak tartalmait a földművelő és ipari korszakok szerkezeti és fejlődési sajátosságaiból kiindulva ragadják meg (elsősorban Toffler, 1980). Minden vitatható következtetésünk ellenére a Toffler-művek nagy érdeme a kérdésnek a köztudatba való bevitele – legalább egy elnagyolt modell erejéig, afféle gondolati előrsként olvasók milliói számára ölt testet a jelen kihívásának történeti beágyazottsága. Annál fájóbb a hiány: hol vannak az információ-történelem főcsapatai? Hol és miképpen kerül fel a „jelen szemüvege” a történészfekre?

*

Az a vaksi, aki mondja – vághatná a hiányra panaszkodók szemébe a történelem és a számítástechnika számos összekapcsolója. 1965: konferencia a Yale Egyetemen, francia publikációk sora, a hetvenes évekre kiformalódó három „iskola”: a gazdaságtörténetre koncentráló amerikai–kanadai *kliometria*, az Annales-körhöz köthető „*histoire serielle*”, amely a protostatisztikai időszak struktúráit tanulmányozza, és az erősen matematikai indítatású *bielefeldi* műhely (Greksza, 1994). Ez nem elég?

A korábban felvetett igény szempontjából bizony nem. A „*kvantitatív történetírás*”, később „*történeti informatika*” gyűjtőnév alá sorolt irányzatok ugyanis alapvetően a történészi munka infrastruktúrájának megújításához járultak hozzá (a könyvtár- és dokumentációtudomány számítógépes nyilvántartó- és keresőrendszereihez hasonlóan), s önmagukban semmifajta paradigmatiszta fordulatot nem jelentettek. Talán éppen ezért alakult ki „hagyományos” történészkörökben erős ellenszenv az irányzat iránt, amely a kezdeti időszakban – talán az önmeghatározás nehézségei miatt is – merészen túlméretezte saját jelentőségét. (Az afféle badarságokat, hogy „a holnap történésze vagy programozó lesz, vagy nem lesz” – E. Le Roy Ladurie-t idézi Greksza [1994] – éppen a számítástechnikai fejlődés előrehaladtával, a nagy tudású alkalmazói programok elterjedésével ma már senki nem veheti komolyan.) Az ilyen értelemben felfogott „történeti informatika” számára viszont fontos szerep hárul az új tudásvilágok integrálásában, amit mi sem bizonyít jobban, mint a „történeti (valamint régészeti és művészettörténeti) informatika” megjelenése diplomaadó kurzusként neves egyetemeken (pl. Groningenben és Utrechtben).

Hasonlóképpen nem töltheti be a fentiekben elvárt szerepet az „*informatikatörténet*” mint önálló diszciplína sem, hiszen a szűk értelemben a számítástechnika előtörténetére és a század negyvenes éveiben kezdődő diadalútjára, tágabb értelemben a jelrögzítés, feldolgozás és továbbítás tudomány- és technikatörténetére (vagyis a számítógép mellett a távközlés, illetve az elektromos jeltovábbítás történetjére) szűkülő

vizsgálódások pusztán egy hagyományos megközelítési módszert aktualizálnak egy kurrens jelenségcsoportra. A történetiség igénye az informatika birodalmán belül érdekes módon akkor vetődött fel, amikor a hagyományos mérnöki, illetve technicista megközelítések már elégtelennek bizonyultak az egyre bonyolultabb információs rendszerek megteremtésére és működtetésére. Az 1990-es évek rendszerelméleti fogantatású curriculumai már egészen a „szubhumán információs rendszerekig” bezáróan igénylik a történeti szemléletet (Buckingham, 1991). Eközben az eszközközpontú informatikai szemlélet helyett mindinkább tért kezd hódítani az informatika „eredeti”, wieneri értelmezése. Norbert Wiener 1940-ben a légelhárítás tűzvezetési szervezésénél tapasztaltak alapján fogalmazta meg, hogy „egy szervezetet az információs rendszere, tehát az alkotóelemei közötti rendszeres információcsere tesz szervezetté”. Ha ennek nyomán az informatikát „a szervezetek (beleértve az élő szervezeteket is!) információs rendszereivel, a szervezetben zajló információcserékkel” foglalkozó tudományként határozzuk meg (Fercsik, 1993), akkor azonnal egy korszerű, erős társadalmi relevanciájú elméletként áll előttünk. Az egyéni vagy szervezeti tevékenység információtechnikai támogatásának történeteként felfogott „*történeti informatika*” már valóban kínálhat „új kérdéseket”. Ha az informatikai zsargonnak csak a „legdivatosabb” szavait (hálózat, virtuális valóság, szakértői rendszerek, döntéstámogatás, adatbázis, adatvédelem és adatbiztonság stb.) helyezzük történeti nagyító alá, azonnal kiderül, hogy egy tematikus vizsgálat „keresztbevágja” a hagyományos történeti terepeket, illetve „szektorokat”. Az adatbázis-használat társadalom- és technikatörténete például olyan diszciplínákat boronál(hatna) össze, mint a gazdaságtörténet, írástörténet, tudománytörténet, dokumentációtudomány, kriminalisztika. Jól belátható, hogy strukturális azonosság van pl. az adatbiztonság mai és történeti problémái között, s hogy a két megközelítés kölcsönösen segítheti egymást (Z. Karvalics, 1994a).

Míndez azonban még mindig nem a keresett tartomány. Ideje, hogy a „klasszikus” történettudomány háza táján is körülnézzünk, vajon mi a helyzet.

*

Igazítsunk tehát egy kicsit az iránytűn, és ismét a bőség zavarával kell megküzdenuünk. Hirtelen kiderül, hogy ... mintha a történettudomány irányzatainak nagy része *eo ipso* különböző információrendszerek, eszközök és intézmények történetével foglalkozna. A tudomány-, technika-, művészet-, oktatás-, nyelv-, írás-, könyv-, könyvtár-, sajtó-, távközlés-, posta- és cenzúratörténet szinte teljes egészében, de a jog-, vallás-, gazdaság-, had- és politikatörténet számos metszete is jelentős mértékben információrendszerek vizsgálatára épül. Csakhogy az információs mozzanat ezekben a megközelítésekben vagy színes kultúrtörténeti adalékként, vagy egy pozitívista-krónikás áttekintés tárgyaként, vagy az adott társadalmi alrendszer vizsgálatának a teljesség kedvéért megemlített jelentéktelen komponenseként szerepel, társadalmi környezetével és hatástényezőivel való sokoldalú összekapcsolás nélkül. Nem az információ, hanem az információval foglalkozó intézmény; nem az információházartás, hanem az információ mozgásának technikai és azok eszköztámogatása; nem az információt használó ember, hanem az információt tárgyiasító eszköz: nagyjából ez a kiindulópontjuk, amely ráadásul „korfüggetlen” is, amennyiben az idesorolható munkák javarészt módszertani újítások nélküli filológiai háttérteljesítményre épülnek.

A kultúra – mint a társadalmi szinten legátfogóbb információs alakzat – vonzáspontja körül azonban az utolsó félszáz évben valóságos interdiszciplináris forradalom

bontakozott ki, s ennek során számtalan különböző tudományág ért össze a kultúra egészének vagy valamely részrendszerének vizsgálatakor.

A legjelentősebb vonulat kétségkívül a *kommunikációs* jelenségcsoportra építő elméleteké. Colin Cherry úttörő műve (On Human Communication, 1957) után az önálló diszciplínává lett kommunikációelmélet művelői mellett kiváló antropológusok (M. Mead, D. Hymes és C. Lévi-Strauss), szociálpszichológusok (E. T. Hall) és szemiotikusok (U. Eco, T. A. Sebeok, J. Lotman) neve fémjelzi azt az irányzatot, amely „a kommunikáció történetét a történeti folyamat lényegi dimenziójának” tekinti. „A kommunikáció mindenkori technológiája alapvetően befolyásolja a társadalomnak mind szervezetét, mind szellemi arculatát” – állítja fel a tételt Nyíri (1993) a századelőtől napjainkig terjedő historiográfiai háttérrel, jócskán alapozva két „vérbeli” történetész, Hajnal István és H. A. Innis munkáira. Az irányzat végül a német nyelvterületen evez végleges kikötőbe: a nyolcvanas évek végére kialakult „*Kommunikationsgeschichte*” ugyan elsősorban a modern tömegsajtó kialakulásától kezdődő periódusra koncentrál, ám a német tudományosság efféle „címké nélkül” is sokoldalúan megközelítette a 10. századtól kezdődő korszak kommunikációtörténeti kérdéseit.

Önálló irányzatként is tárgyalható a „kommunikációs iskola” egyik állandó hivatkozási bázisa a *szóbeliség*, az „*orális kultúrák*”, a *szájhagyományozás* és ezekkel összefüggésben magának a *hagyománynak* a törvényszerűségeit és működésmódjait firtató terjedelmes irodalom. Problématörténete a 18. században indul, s Milman Parry nevezetes Homérosz-tanulmánya után sarjadzik belőle könyvtárnyi irodalom, különösen azután, hogy a „szóbeliség kontra írásbeliség” szempontjával gyakorlatilag ugyanazon séma lesz alkalmazható a társadalomtörténet egészére. (A témával foglalkozó Nyíri-írások standard hivatkozásainak kiegészítésére ld. Neumer, 1995.)

A fogalom múlt század végi megjelenése után a harmincas évek Amerikájában indultak el az *akkulturációs* kutatások, amelyek a különböző etnikumok és kulturális csoportok érintkezése által kiváltott kulturális változások természetrajzára kérdeztek rá (Smith, 1964). A hetvenes évek francia és angol irodalma már elsősorban a gyarmatosító-bennszülött relációban értelmezte, az őslakos kultúra szétzúzásának formulájaként (Scribner, 1995). Újabbán egy kultúra tudatos átültetését, „*transzplantációját*” (amelynek tipikus példája a missziós tevékenység) már inkább az „*inkulturáció*” terminussal jelölik (Boda, 1994). A két irányzat sajátos „keveréke” a mind népszerűbb és egyre inkább alakot öltő „*kultúrák közti kommunikáció*” (*cross-cultural communication*) kutatása.

Ha „a kultúra a szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modellje, szimbolikus formában örökölt eszmék rendszere, amelyeknek a segítségével kommunikálnak az emberek, megőrzik önmagukat és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat” – ahogy Clifford Geertz és vele együtt a *szimbolikus antropológia* (Hoppál–Niedermüller, 1983) állítja –, akkor a minket körülvevő „szimbolikus univerzum” mozgásformáinak megértése a feladat. Ehhez azonban rekonstruálni kell a jelentéseket (ezt végzi el a nyolcvanas évek Duby- és Koselleck-fémjelezte *történeti szemantikája*), s az individuális szinten legmagasabban szervezett információs alakzatot, a világgépet, amely elválaszthatatlan a mindenkori megismerő lelki sajátosságaitól (ld. legfőképpen Gurevics, 1974, Ginzburg, 1991). Az 1957-ben „*anyakönyvezett*” *történeti pszichológiában* így ér össze a külső és a belső, a kulturális és a mentális – hogy aztán az *etnopszichológiával* újra a kultúra szintjére ugorjon.

A sort még jócskán lehetne folytatni, de így is látható: jó ideje ömlenek az információelvű szemlélet gyűjtőmedencéjébe különböző irányokból érkező diszciplínák. Az egyes információrendszerekre vonatkozóan felhalmozott történeti alapirodalom anyagával és megfelelő teoretikus kiindulópontokkal együtt a történeti ökológiához hasonlóan hamarosan megteremtheti közös fogalmi rendszerét, módszertani apparátusát az immár elkülönült *információ-történeti* iskola.

A szintézis ígérete és fontosságának tudata különösen örömtelivé teszi, hogy immár öt éve, 1991 óta Magyarországon is működik egy interdiszciplináris tudományos közösség, amely külső igazodási pontok híján megkísérli megtalálni az információközpontú történetírás néhány sarokpontját. A Világtörténet hasábjain most ők a vendégek: az ELTE Bölcsészettudományi Karán működő Történeti Informatika Műhelykurzus által összeállított tematikus szám az információ-történeti kihívást elemző tanulmányok (Zalai K., 1991, 1992, Z. Karvalics, 1994b) után a téma hazai szakirodalmi bevezetésének tekinthető. A válogatás arra törekszik, hogy érzékelhető legyen: a világtörténeti folyamat egésze és egyes történeti események egyaránt szemlélhetők információ-történeti szemüveggel. A magyar szerzők a Műhelykurzus résztvevői.

Irodalom

- Bloch, M.*: Mít várjunk a történelemtől? In: A történelem védelmében. Gondolat, Bp. 1974
- Boda, László*: Inkulturáció–Egyház–Európa. Munkácsy, Bp. 1994
- Braudel, F.*: A civilizációk története: a múlt magyarázza a jelent. In: Történetelméleti tanulmányok. Szerk.: Glatz Ferenc, Gondolat, Bp. 1977
- Boulding, K.*: The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics. In: Economics of Information and Knowledge. Ed. D. M. Lamerton, Penguin Books 1971
- Buckingham, R. A.*: The importance of information system studies in university curriculum. In: Education & Computing. Elsevier 1991
- Carr, E. H.*: Mi a történelem? Századvég, Bp. 1993
- Collingwood, R. G.*: A történelem eszméje. Gondolat, Bp. 1987.
- Duby, G.–Lardreau, G.*: Párbeszéd a történelemről. Akadémiai, Bp. 1993.
- Fercsik, János*: Informatika I. Informatika és számítógép. Műszaki, Bp. 1993
- Ginzburg, C.*: A sajt és a kukacok. Egy 16. sz.-i molnár világképe. Európa, Bp. 1991
- Greksza, Attila*: A számítógép és a hagyományos történeti szerep átalakulása (Historiográfiai vázlat). In: Információ és társadalomelmélet. Pro Philosophia Szegediensis. 1994
- Gurevics, A. J.*: A középkori ember világképe. Kossuth, Bp. 1974
- Hoppál, Mihály–Niedermüller, Péter* (Szerk.): Jelképek–kommunikáció–társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 1983
- Kosáry, Domokos*: A történelem veszedelmei. Magvető, Bp. 1987
- Lamberton, D. M.*: Introduction. In: Economics of Information and Knowledge. 1971

- Machlup, F.:*
1962 The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, UP.
- Neumer, Katalin:*
1995 Miről szól a privátnyelvkritika? – BUKSZ, 1995/2.
- Nyíri, Kristóf:*
1993 Hagyomány és társadalmi kommunikáció. – Replika, II-12.
- Pfister, C.:*
1989 Bad Homburg – Birthplace of the European Association for Environmental History. EH Newsletter No. 1.
- Popper, K.:*
1989 A historicizmus nyomorúsága. Akadémiai, Bp.
- Porat, M. U.:*
1977 The Information Economy: Definition and Measurement. Washington DC.
- R. Várkonyi, Ágnes-
Kósa, László:*
1993 Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról. Orpheusz, Bp.
- Scribner, R. W.:*
1995 A kora újkori Európa történeti antropológiája. – BUKSZ 1995/4.
- Smith, R. J.:*
1962 Az amerikai etnológusok akkulturációs kutatásai: a kialakulás és az újabb fejlemények. In: Műveltség és hagyomány VI. Szerk.: Gunda Béla. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szecekső, Tamás:*
1994 Periszkóp. – Magyar Sajtó, október 31. 9.
- Toffler, A.:*
1980 The Third Wave Bantam Books.
- Walter, F.:*
1990 Környezetünk mint a történettudomány új tárgya. – Liget, 1990/3.
- Zalai, K. László:*
1991 Úton a történeti informatika felé. – Jel-Kép, 1991/1-2.
- Zalai, K. László:*
1992 Egy új kihívás: az információelvű történet szemlélet. – Magyar Tudomány, 1992/8.
- Z. Karvalics, László:*
1994a A távközlés adatbiztonságának őstörténete (i. e. 3000 – i. sz. 1889). Magyar Távközlés, II.
- Z. Karvalics, László:*
1994b A történeti informatika igénye, előtörténete és programja. In: Információ és társadalomelmélet...
- Zsolnai, László:*
1987 Mit ér az ökonómia, ha magyar? KJK.

AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI GONDOLKODÁS ÁGAZATAI, KIINDULÓPONTJAI ÉS KEZDETEI

1.

„A civilizáció az anyagnak olyan nagy stabilitású állapota, amely alkalmas összegyűjteni, elvontan elemezni (absztrahálni) és felhasználni az információt a célból, hogy saját magáról és környezetéről a lehető legtöbb ismeretet nyerje, és hogy létrehozza a megőrzési reakciókat.”

(Nyikolaj Kardasev)

„A civilizáció előrehaladása nem az egyén fejlődésére, hanem a tudás együttműködésen alapuló gyarapodására vezethető vissza.”

(Henry George)

Marglin a tőkés munkaszervezeti hierarchiáról; Merton a disszenter tudósok teljesítménynövekedéséről; Cherry az ipari forradalom győzelméről; Hajnal az íráshasználati mód középkor végi megváltozásáról; Weber a protestáns etika hatáskövetkezményeiről; Eizenstein a könyvnyomtatás szerepéről a kora újkorban – vajon mi a közös bennük?

Stephen Marglin 1974-es, a technológiai determinizmus automatikus elfogadásával születtett koncepciókkal leszámoló vitacikke (Marglin, 1974) meggyőzően mutatja be, hogy a tőkés munkaszervezet korai manufaktúra-formáiban a specializáció, a részmunkássá tétel nem termelékenységnövelő lépés volt, hanem a munka tőkének való alávetésének eszköze. Hiába száll sorompóba David S. Landes (1986), hogy megcáfolja Marglin érveit, okfejtése jó néhány ponton inkább erősíti azt, amennyiben tovább adatozza a termelési folyamat egészére való rálátás elvesztésének legfontosabb következményét, az adott ipar egészéről való tudásnak a bedolgoztató tőkés kezébe kerülését. A munkásnak ennek következtében el kellett fogadnia őt a termelési folyamat szervezőjeként, koordinátoraként, a döntések meghozójaként – s így el kellett fogadnia mint tőkést is. Marglin megmutatja, hogy a technológiai determinizmus nem működik a gyárrendszer kialakulásánál sem: noha az ipari forradalom végül is meghozta a gyár technológiai győzelmét, de ez a győzelem nem a gyár inherens technológiai fölényének, hanem a gyárripar érdekeinek megfelelően kialakított és szabályozott szabadalmi rendszernek volt köszönhető, amely az innováció és a kreativitás orientációs koordinátarendszerét gyárközpontúvá formálta. (A Marglin–Landes vitát részletesen ismerteti Matheika, 1995.)

Robert Merton 1938-as monográfiája (Tudomány, technika és társadalom a 17. századbeli Angliában) a korai protestantizmus erkölcsi tartalmaira vezette vissza a protestáns (disszenter) tudósok teljesítményének aránytalanul nagy jelentőségét, s az érvelés kiterjesztésével magyarázatot adott a szellemi túlsúly Itáliából, illetve a gondolkodás és a vizsgálódás szabadságát megszüntető katolicizmus ellenreformáció sújtotta körzetei-

ből Európa északi területeire való áthelyeződésére. A Mertont interpretáló Landes (1986) mindezt kulturális metszetbe ágyazza. Az elzárkózó, külső ismeretek befogadására érzéketlen, azokat sokszor kifejezetten ellenző birodalmakkal és régiókkal szemben a felemelkedő Anglia versenyelőnyét a mindent átható tudásvágyban, az ismeretek máshonnan való megszerzésének mohó lendületében ragadja meg. „Egyetlen percet se vesztegess el, és térj vissza az összes megszerezhető ismerettel” – bocsátja útjára a híres Newton-levél a többek között éppen Magyarországra is készülő ifjú Francis Astont, benne számos tanáccsal, amellyel barátja az „utazás *intellektuális nyereségét maximalizálhatja*”. A birodalmival szembeni nemzetállami lét, mint az egyenlők versenyének gerjesztője, egyszerre vezetett általában a tudományok hatalmi tényezővé válásához, s lett bábája például a merkantilizmusnak. Annak a merkantilizmusnak, amelynek jelentőségét ebből a szempontból nem a gazdasági fejlődés előmozdításában (jól ismert tév-útjai miatt ez amúgy is nehezen tartható állítás volna), hanem a racionalitás alapelvére, a gondos adatgyűjtésre, az induktív következtetésekre és összehasonlításokra, illetve magyarázatokra való törekvésre támaszkodva a gazdaságra vonatkozó ismeretek folytonos áramlásának kialakításában találjuk meg.

Colin Cherry kommunikációtörténeti áttekintése egy ettől eltérő szempontra hívja fel a figyelmet. Cherry (1983) szerint Angliában az ipari forradalom nemcsak a találmányok és tudományok révén, hanem a nagybirtok már meglévő szervezete által biztosított szociális alap (beleértve a könyvelési hagyományokat) révén győzhetett. Egy olyan szervezet győzelme ez, amely „a kommunikációs technológiák töretlen fejlődésén alapul, kezdve a korábbi könyvviteli és adattárolási módszereknél és eljutva a mai... szolgáltatásokig”.

Elizabeth Eizenstein nagy monográfiája (Eizenstein, 1979) a nyomtatott forma megjelenéséből és elterjedéséből vezeti le a kora újkor (sőt némi túlzással már a reneszánsz) szinte minden meghatározó változását. A nyomtatás ezért nála a nyugati kultúrát és ezen keresztül a gazdasági-társadalmi alakulatot forradalmasító korszakos átalakulás legfőbb mozzanata.

Weber közismert műve (Weber, 1982) a leegyszerűsíthető, gazdaságközpontú elemzésekkel szemben emeli a protestáns etikát a kapitalizmus kialakulását leginkább magyarázó elvvé, s vele polemizálva fejt ki nézetét Hajnal István (1933) a protestáns etika kialakulásához vezető döntő láncszemről, az íráshasználati mód megváltozásáról.

Tegyük fel újra a kérdést: azon a könnyen belátható azonosságon kívül, hogy minden idézett szerző a 17–18. század nagy gazdaság- és társadalomtörténeti fordulatának, a kapitalizmus, az ipari forradalom, a modern polgári társadalom kialakulásának időszakáról beszél, mi a közös a felsorolt munkákban?

Nos, valamennyi mű a korszakos változások elemző-magyarázó értelmezésekor a hagyományos szempontokat elégtelennek érezve az információs alrendszer valamely részterületének, az ismerettel, a tudással, az információval kapcsolatos tevékenységek és intézmények természetrajzának és hatáskövetkezményeinek vizsgálatával vél nagyobb leíró erejű képhez eljutni. Mindezt ráadásul úgy teszik, hogy noha kiválasztott „tárgyaik” valamennyire érintkeznek, az információs-kommunikációs jelenségsaládnak mégis egészen más oldalait ragadják meg. (S a sort még hosszan folytathattuk volna olyan, ismét csak más metszetekre figyelő munkákkal, mint Musson és Robinson [1960] a lancashire-i iparos-szakemberek technológiai alapképzettségének szerepéről szóló vagy E. G. Westnek [1978] az írástudás és az ipari forradalom kapcsolatával foglalkozó tanulmánya.)

Egy elkülönült információ-történeti iskola számára a minimális célkitűzés vélhetően éppen ennyi: egy információs alakzatra, illetve folyamatra koncentrált elemzéssel hozzájárulni az adott korszak köztörténetének teljesebb, találékos leírásához és megértéséhez. Ennek a törekvésnek lehet része az, hogy az információs szempont beemelése ne csak általában gazdagítsa a leírást, hanem az elégtelen vagy téves magyarázatok helyesbítésével egyúttal korrigálja is a történeti hagyománynak azokat az elemeit, amelyek éppen az információs szempont figyelmen kívül hagyása miatt alakulhattak ki és gyökeresedhettek meg. Az „*információközpontú leírás, illetve elemzés*” (*information-based analysis*) azonban csak az „információ-történelem” egyik lehetséges irányzata. Ezen kívül további három, viszonylag jól elkülöníthető megközelítést találunk, amelyeket a szemléleti kiindulópont közössége köt össze, de egészen más igénnyel és oldalról nyúlnak tárgyukhoz.

Mindazok az irányzatok, amelyek a pusztán technikátörténeti áttekintésen túl az információs tevékenységformák, az egyes információrendszerek, eszközök és intézmények leírását kultúr-, illetve társadalomtörténeti „szűrőn” keresztül végzik el, s céljuk egy korszak „információs univerzumának”, a társadalom vagy valamely csoportja „információháztartásának” feldolgozása és bemutatása, sokoldalúan járulhatnak hozzá az információ-történeti nézőpont konkrét tartalommal való feltöltéséhez. Sokat köszönhetünk Richard D. Brownnek, aki monográfiájában az Egyesült Államok korai történetének másfél száz évét az információ „szétterülésének” hatáskövetkezményeire építve mutatta be (Brown, 1989), s bebizonyította, hogy az „*információháztartás-történet*” (*information household history*), mint az összekapcsolódó információs rendszerek vizsgálatának programja, életképes és sokat ígérő tudományos vállalkozás lehet.

A „*történeti informatika*” (*historical informatics*) nem a korszak, hanem az információtechnikai megoldás, illetve intézmény felől közelít, térbeli és időbeli korlátozások nélkül. Feladata, hogy új szempontok alapján tekintse végig az egyes eszközök, információs tevékenységformák, információkezelésre szakosodott intézmények (Mumforddal szólva: „kulturális gépek”) történetét. Mindeközben támaszkodhat korábbi feldolgozásokra, de a hagyományos könyvtártörténet helyett a könyvtárak „nyilvánosság-történetére” (Z. Karvalics, 1995), a struktúra- és tantárgyközpontú iskolatörténet helyett a tudásátadás technikájának fejlődésére és az egyes iskolák „intellektuális holdudvarának” mozgására, a „játzsma- és eseményközpontú” diplomáciatörténet helyett a politikai információs hálózatok mozgásformáira kell figyelnie. Ez utóbbi már egyfajta „alkalmazott történeti informatikának” is tekinthető, hiszen a felhasználói területek funkcionális szempontjai, s nem maga a nyers információtechnikai megoldás válik történetileg érdekessé. A legjobb példákat talán az „üzleti információs rendszerek” előtörténetét áttekintő tanulmánykötetben találjuk (Bud-Frierman, 1992), de a kereskedelmi útvonalakat az információáramlással összekapcsoló feldolgozások eredményei – a gyarmati Malajsiára Kaur (1985), az ókori Indiára Lahiri (1992), a gyarmatosító Portugáliára Matos (1980) – is látványosan bizonyítják, hogy az irányzat előtt nagy jövő áll. Egyszerre művelik a történeti terepre „merészkedő” informatikusok (Holzmann és Pehrson, ld. e szám 26–35. oldalán) és az egyes információs és kommunikációs technológiák „előtörténetének” feldolgozására átnyergelő történészek (első sorban a németek, legfőképpen Giesecke [1991, 1992], illetve az információtechnika „hadtörténetének” megírására vállalkozó Eurich [1991]).

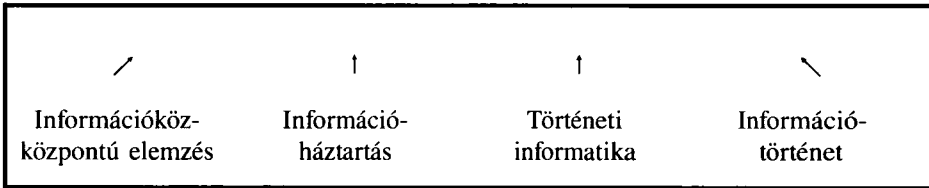
S végül létezik egy negyedik, „maximális” program is, amely az információs mozaikban a történeti folyamat kulcsösszetevőjét látva a világtörténeti folyamat egészére

érvényes információtörténeti paradigma megteremtését is időszerűnek tartja. A történetírás domináns irányzatai (gazdaságtörténet, politikátörténet, társadalomtörténet, hadtörténet, kultúrtörténet) mellé kívánja tehát beemelni az „*információ-történetet*” (*information history*), egyenrangú diszciplínatársként. Az „*információ-történet*” által bejelentett igény a „világtörténelem” mindkét értelmezésére vonatkozik. A „világtörténetet” és a „világgazdaságot” a kapitalizmus száguldó expanziójának eredményeként létrejövő minőségként értelmezők számára a 17–18. századtól érvényes (az erre vonatkozó elméleteket jól bemutatja Heyer [1988] gyűjtése, lehetséges gondolati erejét jól reprezentálja Dudley [1991] könyve, amelyben a jelenállapotot az információ- és erőszaktechnikák által történetileg kiformaltnak tekinti). A társadalomtörténet hajnalától napjainkig terjedő időszak egészére érvényes általános modellre egyelőre a kommunikáció-történeti irányzatok vállalkoztak, Innis (1950, 1951) alapvetése után elsősorban Stevens–Garcia (1980) és Williams (1981). A „kommunikáció-történeti” kísérletek általában teljes értékű modellekkel és megoldásokkal szolgálnak, de amennyiben a kommunikációs folyamatok csak részei – mégha kiemelten fontos részei is – az információ-háztartás egészének, úgy ezek a megközelítések is legfeljebb előmunkálatoknak számítanak egy majdani módszertani szintézishez.

Mi is akkor hát az információ-történelem? Foglaljuk össze az elmondottakat az alábbi ábra segítségével!

1. ábra

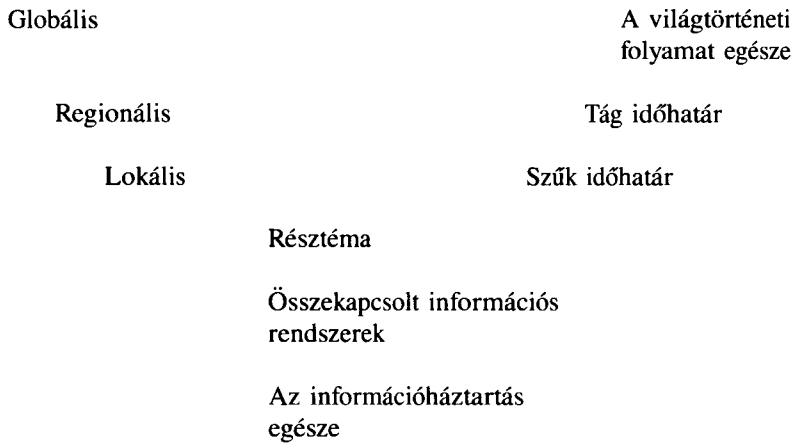
INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM

Az „*információközpontú elemzés*” tárgya tehát valamely történeti időszak, folyamat vagy esemény, amelynek jobb leírásához információs szempontokat mozgósít. Az „*információháztartás*” egy adott korszak, illetve terület információs rendszereinek együttesét helyezi a vizsgálat középpontjába. A „*történeti informatika*” feladata valamely információs tevékenység, információtechnikai eszköz vagy intézmény társadalomtörténetének művelése, az „*információ-történet*” pedig az információelví történetírás világtörténeti folyamatra érvényes modelljének és egységes fogalmi hálójának kidolgozásán fáradozik.

Ezek a vállalkozások „műfajtól” függetlenül tovább tagolhatóak annak függvényében, hogy mekkora területre, milyen időtartamra és mekkora információs keresztmetszetre terjed ki a vizsgálat köre. A 2. ábra jól érzékelteti az elemzések sugarának lehetséges növekedési irányait.

2. ábra

A történettudomány megújítása szempontjából kétségkívül az „információ történeli paradigma”, az „információ történeli” szintézis pontja az, amely egyszerre jelent nagy ígéretet és különleges szakmai kihívást. A továbbiakban ezért először az információ történeli gondolkodás egy lehetséges fogalmi-módszertani kiindulópontjának körvonalázására teszünk kísérletet, majd áttekintjük ennek gondolkodástörténeli előzményeit.

2.

„Egy parasztasszony a japán hegyvidéken olyan elképzelést és olyan értékrendet vallhat a világról, amelyet oszthat egy, a svájci hegyekben élő parasztasszony, egy Tokióban élő városi alkalmazott azonban semmiképpen sem.”

(Holenstein, 1995)

Nehéz helyzetben van az az „információ történeli”, aki kész modellt szeretne tárgyra alkalmazni. Az információ-jelenség társadalomelméleti feldolgozása jószerevével éppen csak most indult meg, s a kognitív pszichológia, a szociológia, a könyvtár- és dokumentáció tudományhoz kötődő információelmélet és a kommunikációelmélet igazából még adós azzal a fogalmi hálóval, amelynek segítségével az elemi információ, az ebből felépülő információs alakzatok, az információs intézmények és folyamatok funkcionális rendszerekbe ágyazott elemzése elvégezhető. Az kétségtelennek tűnik, hogy a formálódó „információ történeli” egy információközpontú cselekvés- és közösségelméletre kell épülnie. De miképpen lesz kezelhető a különböző közösségi alakzatok információs szempontból szinte áttekinthetetlenül tagolt, s a hagyományos történeli közösség kategóriákat (etnikum, nemzet, osztály, réteg, szakmacsoport, „elit” kontra „nép”, értelmiség stb.) keresztbevágó hálózata, amelyről a fejezet mottóját is adó Elmar Holenstein (1995) a következőket írja: „Minden kultúra egy sor rész kultúrára (szubkultúrára) oszlik, olyan határvonalak mentén, amelyeknek közvetlenül semmi kö-

zük az adott kultúrához magához: mint pl. az életkor, a nem, a foglalkozás, a státus, a réteg, a régiók és fejlődési törvények ... (miközben) ugyanazon társadalmi réteg összehasonlító természetes életkörülményei, túl egy adott kultúra határain, helyenként olyan közös tényezőket mutatnak fel, amelyben az egyik nyelvi és kultúrközösség más rétegei nem osztoznak.”

Az elméleti megoldás az lehet, ha a történeti vizsgálódások alanyául és tárgyául az információközösségeket választjuk. Az információtörténeti gondolkodás kiinduló hipotézise ennek nyomán az lehet, hogy a társadalomtörténeti változásokat az információközösségek mozgásformáinak törvényszerűségeiből, illetve ezek eseti aktualizálásaiból nagyobb hatásfokkal vezethetjük le és érthetjük meg, mint az e szempontokat figyelmen kívül hagyó „klasszikus” politika-, gazdaság- vagy társadalomtörténeti irányzatok.

Az információközösséget úgy határozhatjuk meg, mint adott számú közösségtagból és az általuk közösen birtokolt adott számú információból, illetve információs alakzatból álló halmazt (részletesen ld. Z. Karvalics, 1994). Az információtörténelem ekképpen definiált operatív munkakategóriáját nevezzük *tezaurusznak*.

A valamikor egyszerűen kincstárat jelentő, majd a „szellemi értékek tárháza” jellelssel bővülő teaurusz ez idáig a fogalomközi kapcsolatokat tükröző ismeretgyűjtemény, majd J. A. Srejder (1965) nyomán „a külső világról szóló emberi ismeretek összessége” jelentésben volt használatos. A fogalom elfogadása esetén a belőle levezethető módszertani követelmények, illetve axiómák közül az alábbiakat célszerű kiemelni:

1. Az információtörténeti elemzések kiinduló szempontjainak minden esetben a teaurális információháztartás, illetve információs újratermelés folyamatának egészéből kell származniuk, egy információs alrendszer (pl. a kommunikáció vagy az információtárolás) vizsgálata is csak az egész részeként történhet – vagyis az információtechnológia és -technika mindenkori társadalmi (pontosabban: teaurális) beágyazottságának igényével.

2. Nem egy adott információtechnikai megoldás vagy intézmény „feltalálása”, illetve „megléte”, hanem ezek teaurális „kiterjedtsége”, „lefedettsége”, illetve birtoklásuknak közösségnagyság-függő hatáskövetkezményei jelentik az alapkérdést: ti. hogy az egyszerű újratermelésen túl vezetnek-e – és ha igen, miként – működésmódok és struktúrák megváltozásához.

3. Mivel a hagyományos történeti „csoportok” képviselői egyszerre részesei ellenérdekeltek és elkülönült információs közösségeknek (és ezen keresztül gerjesztői fékező típusú információs aktivitásoknak), valamint átfogóbb és az eredeti nagyság megtartásában érdekelt (és ezen keresztül az információs elkülönülések felszámolására, az új információk teaurális „terítésére” irányuló tevékenységgel jellemezhető) „óriástezauruszoknak”, a hagyományos „oppozíciós” természetű leírási logikán túllépve ebben a komplexitásban kell szemlélni a közösségek közti viszonyokat.

4. Az átalakulások ok-okozati dominójának elemzésekor az „információs környezet”, illetve az információközösségek határainak megváltozása, valamint a teaurális mozgásformák – hasadás (fragmentáció), a fragmentáció megszűnése, információmennyiség-növekedés, lélekszám-növekedés, az előző kettőt együtt tartalmazó koncentrikus növekedés – kiemelt, de az eddigieknél mindenképpen hangsúlyozottabb szerepet követelnek maguknak.

Az információtörténeti „iskola” előfutáiraiként a következőkben azokat a gondolkodókat mutatjuk be időrendi sorrendben, akiknek történeti koncepciója vagy fogalmi rendszere közvetlenül vagy másirányú okfejtéseik részeként az imént megfogalmazott teaurális logika alapján tárgyalható.

3.

Condorcet: szellemközpontú világtörténet

Amikor Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet 1793-ban, bujdosása idején megírta *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történetét* (Condorcet, 1986, a továbbiakban innen vett oldalszámokkal), sokkal inkább a felvilágosodás szellemének politikai filozófiai „apoteózisa”, mintsem egy történeti paradigma megalapozásának szándéka vezette. Ugyanakkor kétségtelen, hogy nagy munkája „majdnem” teljes fegyverzetében az információtörténeti gondolatot előlegezi meg. Szakaszolásának alapja a domináns közönségi, illetve termelési formához kapcsolódó információtechnika, elsősorban a betűírás, a tudományfejlődés egyes szakaszai és a könyvnyomtatás. Condorcet programja szerint az „emberi képességek tökéletesedésének”, illetve a „tökéletesedésre való képességek” a fejlődését, illetve az ehhez szükséges erőforrások mozgósítását mint a haladás határt nem ismerő folyamatát kívánja bemutatni (60. o.) – miközben a bevezetőben cseppnyi kétséget sem hagy afelől, hogy ezek a „képességek” a kognitív képességek (az érzéki benyomások befogadása, emlékezetben való megőrzése, ezek újrendezése, fogalomalkotás), amelyek a külvilággal, illetve az embertársakkal való érdek- és kötelességkapcsolatok szintjéig vezetnek (59. o.). Tárgya egyfajta „historiográfiáját” is elvégzi ugyanakkor, a szellem megismerésének Arisztotelésszel kezdődő útját is bemutatva, s komplett tudománytörténetet is a szövegbe építve.

Condorcet pontosan látja a tagolt nyelv szerepét az antropogenezisben (65. o.). Az írás létrejöttében viszont – ma már tudjuk, helytelenül – egyoldalúan az emlékezzetmogató és kommunikációs funkcióra épít, mégha a kihívást szemléletileg pontosan a „kiterjedtebb, számosabb és bonyolultabb kapcsolatok” kialakulásában ragadja is meg. A betűírás kialakítását (társadalomtörténetének ismerete hiányában) „egyes lángelméjű elődökhöz” köti. (63. o.) Megfogalmazza a tudás kumulatív gyarapodásának tételét. „Megtelepedett és békés társadalmakban a csillagászat, az orvostudomány, az anatómia legegységesebb fogalmai, az ásványok és a növények ismerete, a természeti jelenségek tanulmányozásának alapfogalmai kizárólag az idő hatására egyre tökéletesedtek, az idő ugyanis szaporította a megfigyeléseket, s ez lassan, de biztosan lehetővé tette, hogy az emberek könnyedén... meg tudjanak ragadni néhány olyan általános következtetést, amelyekhez az ilyen megfigyelések révén el lehetett jutni.” (91. o.) Noha túlbecsüli a kéziratok, illetve könyvek megsemmisítésének hatáskövetkezményeit (133. o.), a tudományok elszigetelődését, referenciátlaná válását, az egyéni megfigyelések összevethetőségének megszűnését a tudás együttműködésen alapuló gyarapításában beálló akadályként helyesen értékeli.

Nem véletlenül tartja tehát a könyvnyomtatás megjelenését óriási horderejű fordulatnak, érzékenyen felfigyelve a tudás terjesztésének kereskedelmi jellegére (163. o.), a „közoktatás felszabadítására” (165. o.) és a tudásterjedés közvetlen következményeként meginduló „teaurális lavinára” („nagy területeken szétszórtan élő nemzetekhez szólni...” „közvélemény alakult ki, amely azok számától nyeri el erejét, akik ugyanazt

gondolják” „...az új módszerek... mindenkinek rendelkezésére bocsátják azokat az eszközöket, amelyeket csak a közös erőfeszítések voltak képesek létrehozni, és így e kölcsönös segítség révén a teremtő emberi szellem úgyszólván megsokszorozta az erejét”). Később a könyvnyomtatás hosszú távú következményeként előálló tudásdemokratizálódás tételét fogalmazza meg. („Úgyszólván teljesen eltűnt a határ az emberiség műveletlen és tanult része között, s a művelt emberfők és a képzetlenek közötti elválasztó távolság észrevehetetlen, fokozatos átmenetté vált.” 204. o.) Condorcet mindemellé két hasonlóképpen fontos eseményt állít: a törökök elől menekülőkhöz által kiváltott filológiai robbanás tudományátalakító hatását és a megismerési univerzumot kiterjesztő földrajzi felfedezéseket (166. o.).

A világtörténeti folyamat információ- és megismerésközpontú leírása azonban önmagában még nem páratlan teljesítmény: már a 12. században alkotó *Joachim da Fiore* is, aki a többszörös írásértelmezést elsőként fordítja át történeti spekulációba (Tatár, 1975), szellem- (pontosabban legmagasabb rendű megismerés-, *intelligentia spiritalis*) központú világtörténetet ír. Condorcet igazi nagy elméleti tette az a duális mélyszerkezet, amelyre az egész társadalomtörténeti folyamatot felfűzi. Számára az egész történelem két erő, az információmonopóliumra szert tevők és az ebbe beletörődve „emberi rangjuk alá süllyedők” harca. Azok, akik „letéteményesei voltak a legalapvetőbb tudományos ismereteknek vagy kézműipari eljárásoknak, a vallási misztériumoknak vagy szertartásoknak, a babonás üzemeknek, sőt gyakran a törvényhozás és a politika titkainak is... (akik) gögősen rejtegetik azt, amiről hivalkodón azt állítják, csak ők tudják”. A varázslók, varázsló családok „egyforma hévvel igyekeztek új ismeretek birtokába jutni, és a megszerzett ismeretekkel becsapni a népet, uralkodni a lelkeken”. Ennek eszközeként ismeri fel Condorcet az ún. „kettős tudományt”, a csak a beavatottak számára elérhető speciális „nyelvet”, vagyis a nyelvi-tezaurális elkülönülés több helyütt is megtapasztalható gyakorlatát. Az információk birtokosai a duális szerkezetet a tévhitek, az előítéletek, a babonák, a tudatlanság fenntartásával, az iskolázottsági fokok közti különbséggel termelik újra, nem csoda, hogy ez a teoretikus szerkezet a tudás társadalmisításától a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését reméli... A társadalomtörténet pedig immár leírható e két erő harcával, a babonáság modern kiadásának tekintett kereszténység első szakasza az emancipálódni igyekvő tudomány elleni sikeres, második szakasza pedig a sikertelen harccal, a szellem szabadsága, a gondolat szabadsága pedig azonos értékű lesz a mindenki által közösen birtokolt információk szabadságával. Nem véletlen, hogy Condorcet az információ-történeti gondolkodás ősforrása. Az emberi szellem jövőbeli fejlődése c. fejezetben globalizálódó, információs társadalommal ránk köszöntő korunk számos jellemzőjét megelőlegezte. Konstrukciója – nyilvánvaló egyoldalúságai és naiv egyszerűsége ellenére is – zseniális felismerésekkel és közvetlenül alkalmazható modellekkel dolgozik, és erőltetés nélkül megtaláljuk benne a tezaurális logika számos elemét.

Hobhouse: tudatfejlődés-központú világtörténet

Az a haladásfogalom, amely Condorcet-nél a szakadatlan „képeségnövekedésben” öltött testet, L. T. Hobhouse-nak a 20. század elején kidolgozott átfogó filozófiai-szociológiai emlékezetében az életfeltételek feletti uralmat mindinkább kiterjesztő értelem sikertörténeteként írja le a társadalmak „evolúcióját”. Hobhouse monumentális

művét a „Mind in evolution” c. könyvvel kezdi megalapozni, amely a tudat fejlődésfolyamatait az állatvilágban is végigkísérve az emberi értelem keletkezéséről ad számot.

A társadalmi haladást kulturális ténynek tekintve, Hobhouse szerint az intelligenciáé, a tudásnövekedésé, vagyis a természeti erők hatását irányítani képes tudaté a döntő mozzanat, amely az egyik legfontosabb társadalmi képződménnyel, a hagyománnyal összefonódva fejtheti csak ki hatását. Érdekes, hogy Condorcet-hez hasonlóan Hobhouse is kiterjeszti a társadalomtörténeti vizsgálat tanulságait a jövőre: az értelem segítségével, az intelligencia és az akarat célirányos tevékenységével mind harmonikusabban szervezett társadalmi rendszerek együttműködése révén előálló harmóniaállapotot tételez fel (Szczepanski, 1973).

Gumplowicz, Durkheim, Halbwachs, Fleck: szociológizáló történeti ismeretelmélet

Már az irányzat egyik előfutára, *Ludwig Gumplowicz* „darwinista” szociológiájában is érdekes „leletre” bukkanunk. A csoportok közti harc formáinak elemzéséhez segítségül hívott „ötvöződés” szinte tezaurális fogalmi nyelven íródott. Az ötvöződés, vagyis a csoportok összeolvadása Gumplowicz szerint akkor következik be, amikor a konfliktusok lezáródása után a két egykor rivális csoport „egy társadalmi körré egyesül”, s a csoportot ekképpen összefűző kötelékek a közös nyelv, a vallás, a kultúra és az anyagi érdekek.

Gumplowicz mélyen pesszimista történelemképe emellett hármas osztásúvá teszi Condorcet duális társadalomképét. Nála is a kizsákmányoló kisebbség–kizsákmányolt tömeg kettősség a fundamentum, de a szellemi munka nem a felül lévők információmonopóliumának eszköze, hanem egy harmadik csoport, a „fehér hollóként” létező gondolkodó individuumok birodalma. A szellemi munkát végzők mindkét csoport számára „felfedeznek és feltalálnak”, ám az alapszerkezet megváltoztathatatlansága miatt tevékenységük csak látszólagos haladást eredményez. Társadalom és egyén viszonyát tehát – Nyíri Kristóf (1989) találó kifejezésével – a „megismerésbeli elnyomás” fogalmával ragadja meg, ugyanakkor követelményként ismét tezaurális elvet fogalmaz meg: „... az egyént a legkülönbözőbb csoportok tagjaiként” kell ábrázolni, s megmutatni „azokat a hol gyöngébb, hol erősebb befolyásokat, melynek révén egyik vagy másik csoport ezt vagy azt a cselekvést ezen vagy azon a területen uralma alatt tartja”. (Grundriss der Soziologie, 1885. II. o. Idézi: Nyíri, 50. o.)

Emile Durkheim szociológiája „a megismerés alapvető kategóriái társadalmi konstitúciójának elmélete”. Eredeti, bár számos módszertani csapdát rejtő kategóriája a „társadalmi tény”, amely a „kollektív tudat” állapota, egy sajátos mozzanatot igyekszik megragadni. A jog, a vallás, a divat, a szokások nem vezethetők le az egyének pszichikus élményeiből, valamilyen külső, ám cselekedeteire mégis nyomást gyakorló erőként hatnak. Szimbólumokon és intézményeken keresztül figyelhetők meg, vagyis – ahogy maga Durkheim kommentálta – „a társadalmi élet teljességgel képzetekből áll”. Ezek a kollektív képzetek alkotják a kollektív tudatot, az egyéni pszichikumok összehalmozódó, egymásba olvadó új entitását. (Nem csoda, hogy Durkheim a vallási normák, az etikai normák és a törvénykönyvek felhasználására épít, mert ezek a kollektív tudat termékei, szemben az individuális naplók, levelekkel, életrajzokkal.) Az erre épülő társadalmi morfológiában megint érdekes mozzanatra bukkanunk: a „volumen” és a „sűrűség” fogalmával Durkheim mintha a tezaurusz két konzubsztanciá-

lis elemét előlegezte volna meg. A volumen a társadalmi egyedek száma, a sűrűség egyrészt a demográfiai népsűrűség, másrészt a társadalomtagok közti érintkezések és kapcsolatok mennyisége.

Maurice Halbwachs (1925) nagy munkája az emlékezet társas kereteit igyekszik megragadni. A „nézetek elegendő egysége”, amelynek fenn kell állnia ahhoz, hogy a társadalom, illetve a csoport élni tudjon, közös vonatkoztatási keret, amely a szűkebb és tágabb környezet minden tagját övezi – ez Halbwachsnál a „kollektív emlékezet”. A fentiekből következik, hogy ennek az egységnek a biztosítása létfontosságú, a társadalom tehát törekszik arra, hogy az eredeti egységet őrizze meg, és ne hagyja, hogy az egyéneket az emlékezeti szférából származó különbség elválaszthassa. Az emlékezet kapcsán tehát felállítja az adott közösség változatlan teaurális újratermelésének, mint a tevékenység alapformájának tételét. Ennek eszköze nála az emlékezet manipulálása, a „zavaró” információk kiiktatása. „Fel kell tehát adni az elgondolást, hogy a múlt önmagában marad fenn az egyének emlékezetében, mintha annyi különböző levonat készülné belőle, ahány egyén van.” Az individuum számára egyetlen dolog marad: az a sajátos elrendezési mód, ami egyedül és kizárólag az adott elmét jellemzi, minden más a társadalmi szférából érkezik.

Halbwachs egészen közel kerül a teaurusz gondolatához, de végül is Durkheimhez hasonlóan az egyének és az egyének által közösen birtokolt információk mellett egy harmadik erő létezését is feltételezi, amely mintegy rajtuk kívül áll. Egy társadalmilag meghatározott vonatkoztatási kompetencia individuális aktualizálása azonban nem azáltal eredményezi az információfeldolgozás kimeneti azonosságát, hogy „belepré-seli” az egyén a társadalmilag adott keretekbe, hanem a belépő információk és az élet-helyzetből adódóan közös transzformációs bázis a feldolgozás egyedisége mellett is azonos cselekvésutasításhoz tud vezetni. Mert noha az észlelés is emlékezet- (és ezen keresztül társadalom-) meghatározott, az emlékezet-meghatározta észlelés által előálló új információ természeténél fogva individuális: a teaurális újratermelés számára tehát legalább olyan mértékben fontos az individuálisan megtermelt új információk közössé tételének automatizmusa, mint a közös mivoltot veszélyeztető információk kiiktatása.

A szimbolikus környezet végül is nem a közösségtagokon kívül áll, hanem a teaurális újratermelés révén (a Halbwachs által elvetett módon) adott számú „lenyomatban” található meg, s így vezethet a közösségi „normának” megfelelő cselekvésutasításhoz. Ha elfogadnánk a „harmadik erő” elvét, nehezen tudnánk magyarázni az információs univerzumoknak az egység mellett mindig meglévő különbségét. A teaurális elv megragadja a közös részhalmozat – egy adott norma közösségének elemi formáját, és képes arra, hogy a norma érvényesülésével, a normához való igazodás fokozati különbségeivel, a normaszegéshez kötődő büntetések egyes árnyalataival szemben kialakított attitűdök eltéréseivel további különböző teauruszokat definiáljon, amelyek szíromként veszik körül az „elemi” teauruszt.

Ludwig Fleck a „gondolati kollektíva” kifejezéssel gyakorlatilag teauruszdefini-cióig jutott a tudomány lényegének keresésekor. „Olyan személyek közösségét” írja le, akik az „eszmezsere vagy gondolati kölcsönhatás viszonyában állnak egymással”, s akik ennek révén „valamely gondolati terület, meghatározott tudásállapot vagy kultúr-állapot” hordozóivá lesznek. A gondolati kollektívát (másutt: gondolatársadalom, Denkgesellschaft) Fleck sajátos koncentrikus tagolódással strukturálja, egy magra és egy perifériára osztva azt, amely részek között oda-vissza hatások áramlanak.

Fleck elmélete ott bicsaklik meg, ahol a „meghatározottságot” és a konkrét cselekvést összezsúfolja. Mert kétségtelen, hogy a „társadalmi föltételezettség nélküli megismerés egyáltalán nem lehetséges”, s maga „a »megismerés« szó is csak a gondolati kollektíva összefüggésében nyer jelentést”, a „gondolkodás kollektivitása” már fikció, és legfeljebb metaforaként volna használható. A teaurusz fenntartását nem a gondolat-társadalom béklyói, hanem a társadalmilag meghatározott, mégis individuális megismerési folyamatok eredményeit közössé tévő mechanizmusok biztosítják. A tudományos közösség működésére oly jellemző „zárttság”, „megváltoztathatatlanság”, mindent átható, kritikával-ellenvetésekkel szemben érzéketlen szemléleti „terror” flecki felismeréséből nem véletlenül nem lehetne eljutni a paradigmaváltásokhoz, a tudományos közösségben egyszerre jelen lévő rivális irányzatokhoz, a zárványokhoz...

Ezt az ellentmondást Halbwachs és Fleck egyaránt avval oldják fel, hogy az egyetlen egyszerre több gondolati kollektíva tagja. Individuális ereje és kombinációs készsége csak így érthető meg (Halbwachs), a „kreatív szakember a különböző gondolati kollektíváknak, valamint az eszmék különböző fejlődési vonalainak megszemélyesített kereszteződési pontja” (Fleck). Önmagában azonban ez csak egy korszerűbb teaurális leírás: a megoldásra akkor lelünk, ha el tudjuk különíteni az adott kor gondolati kollektíváinak konfigurációit, s fel tudunk figyelni az ezen konfigurációk közti új, transzformáló erejű mozzanatra.

Amikor (az egyébként már Condorcet által is útjelzőként kiemelt) *Galilei* padovai professzor korában meghatározza a szabadesés törvényeit, három „gondolkodói kollektíva” első alkalommal szintézist eredményező „metszetként” ragadható meg. Firenzéből származik a matematika neoplatonista-püthagoreus tisztelete, a humanista Arkhimédész-kultusz, Padovából Arisztotelész empirista módszere és a középkori kommentátorok antik mozgáseméleten csiszolódott matematikája, Velencéből pedig az Arzenál mesterembereinél elleshető tapasztalatok a gépek szerkesztéséről és működéséről. Kis területre összezsúfolt nagy változatosság: páratlan konstelláció a gondolkodás történetében (Vekerdi, 1969). Az itáliai reneszánsz természettudományának egyik forrása, az antikvitás mellett a mesterek (hajóépítők, vasöntők, festékkészítők, építészek és mérnökök) évszázados, lassan kumulálódó tapasztalatainak legalább akkora szerepe volt az áttörésben, jelezvén a társadalmi meghatározottságokat, s ennek individuális aktualizálódását.

Ha most összevetjük a Galilei-metszetet mondjuk a félezer évvel korábbi *Gerbert d'Aurillac*-metszettel (aki a dél-francia Provence-ban feltöltkezett az ezredforduló milenáris apokaliptikájával és keresztény tudáskincsével, majd megragadva egy katalóniai tanulmányút lehetőségét, az „első ismert nyugati értelmiségiként mélyen megmártózott a muzulmán kultúra fürdőjében”, amely további, korábban elzárt kulturális tartományokat is közvetíthetett feléje, s amelynek révén a kor legismertebb tudósa és tudásközvetítője lett [Nemerényi, 1994]), akkor programszerűen megfogalmazható a „metszet”-jelenséggel kapcsolatos teoretikus feladat. Korábban zárt teauruszok individuális összekapcsolása ekképpen rekonstruálható ugyan, ám önmagában még nem teauruszalkotó: az összekapcsolódás révén előálló új információk és ismeretek által generált új-fajta „gondolkodói kollektívák” természetrajzát kell keresnünk.

Kallós Ede: „Kísérleti művelődéstörténet” – a tezauralitás mint norma

„... Ennek a művelődéstörténelemnek eseményeit nem az egyesek elmélyedő tépelődései, gondolatai, megoldási kísérletei alkotnák, hanem a társadalmi közösségnek hiányérzetei s a szellemi termékek útján való szükségletkielégítései... Ebben a művelődéstörténetben a szellemi életműködés formájában megjelenő termelést csak a termékek forgalmi szerepe avatná tényezővé...” (Kallós, 1924, az oldalszámok a továbbiakban innen származnak.)

1924: nagyjából Halbwachs alapművének születésével egy időben a „gondolkodó”, „feltaláló” (vagyis „metszet”) központú művelődéstörténet-írással szemben fogalmazza meg, *Schopenhauerre* hivatkozva, a *Hajnal István* által alaposan elemzett *Vierkant* és az általa nem ismert *Veblen* tanításaival egybehangzó módon egy új „paradigma” igényét *Kallós Ede*, a kiváló klasszika-filológus. Nincs individuális tezaursz – hirdeti Kallós –, a közösség szempontjából érdektelenek a nagyok: amíg az íróasztalnak dolgozó *Valerius Probus*, a sokáig laboratóriumi titoknak maradó *Jedlik*-dinamó nem válik kora „szellemi forgalmának” részévé, olyan, mintha nem is lenne. (116. o.)

Kallós a görög filozófia és tudománytörténet *Thalésszel* kezdődő „gondolkodólis-tája” helyett arra a kérdésre keres választ, vajon milyen szellemi élményeken ment keresztül a görög társadalom, s „hogyan helyezkedik bele ... a tudósok munkája egy olyan történeti képbe, amelynek személytelen hőse maga a görög társadalom”. Amit elsősorban keres, az a „nyilvánosság”, az út, amelyen keresztül „közkinccsé” válnak a gondolatok. Éppen ezért *Anaximandrosz* baráti összejövetelen tartott felolvasásának lejegyzett emlékeztető példányaitól, hypomnemáitól kezdve igyekszik végigkövetni a „kiadás”, az írásos terjesztés történetét. (127–131. o.) Ennek során megfogalmazza a „tudásterjedés” modelljét, amely voltaképpen a tudás eltitkolásának (pythagoreus) intézményével kezdődik, majd a közelállók exkluzív körével bővül (s mindez ráadásul a királyságnak és az arisztokratikus köztársaság korának felel meg a politikátörténetben), utóbb a „tanítványi kör” tágulni kezd (ezt Kallós a „polgári elem” megjelenéseként értékeli!), s végül a tudás teljes szétáradása következik, ami egybeesik a szofisták korával, a demokrácia végső kialakulásával. (132. o.)

Kallós mesteri elemzéssel bizonyítja, hogy a nem nyilvánosság elé szánt, „rejtett tudás” hogyan terjed öntudatlan, fodorzódo megnyilvánulásokon keresztül árrá dagadó hullámokig, s a „rejtett tudás” potenciális erejét felismerve „mozgó, aktív energiaként” ragadja meg a köztudatba való bekerülés mozzanatát. Elemzései során már jócskán túljut szeretett görögjein: Galileivel, Leibnizzel, Goethével, Ibsennel példázza állításait, így lesz tulajdonképpeni tárgya, a korai görög művelődéstörténet ürügy arra, hogy teoretikus építményét kifejtse.

A „nyilvános” mozzanat keresése a kötet más tanulmányaiban (pl. 20–25. o.) is vezérlő elv marad. A „publicitás” magas fokát például (házak, telkek nyilvános adatai, közgyűlési, bírósági anyagok nyilvánossága, költségvetési, leltári információk könnyű hozzáférhetősége, rendőri hirdetések nagy száma) a polgárság nagymértékű olvasási és kisebb mértékű írástudásával kapcsolja össze. Mindezzel együtt a „kísérleti művelődéstörténet” kidolgozásában Kallós nem lép tovább, megelepszik a program megjelenésével.

Hajnal István: a társadalomszervező írásbeliség

Ha az információtörténeti gondolkodás nyitánya Condorcet nevéhez fűződik, teoretikus megalapozása kétségkívül *Hajnal Istvánéhoz*, mégha a nemzetközi historiográfiai hagyománynak nem is tudott részévé válni. (Forrása lett viszont azoknak a vonulatoknak, amelyek a szóbeliség–írásbeliség dualitásából vezetik le a világtörténeti konstrukcióikat, s amelyek recepciótörténetéről Nyíri Kristófnál [1992] olvashatunk.) Ha a korábbiakhoz hasonló részletességgel kívánnánk Hajnalt bemutatni, szétfeszítené a terjedelmi kereteket, ráadásul a magyar nyelvű szakirodalomban rendelkezésre áll három, más-más erényeket csillogtató elemzés (Lakatos 1982, Nyíri 1994 és Glatz 1993). Ezért a következőkben tézisszerű tömörséggel foglaljuk össze, mit is köszönhetünk Hajnalnak.

Az a „nyersanyag”, amelyet „meggyúrva” Hajnal eredetét alkotott, a középkori írás-történethez vezet. Kimutatta, hogy a feltételezett 50–100 éves terjedési elmaradáshoz képest Európa nyugati és keleti felében nagyjából egy időben használatosak adott írásformák, s emögött egységes képzésnek kell állnia. A képzés helyszínéül Franciaországot és az „írásstudókat gyártó” párizsi egyetemet lokalizálta. Nem az írást magát, hanem az azt használó társadalmi csoportokat és az írás segítségével ellátott funkciókat kereste. Ennek nyomán mutatta ki, hogy pl. Firenzében, illetve a fejlett észak-itáliai területeken nem vallási okok, hanem az „ipar és az árukereskedelem intellektuális megszervezése” nyomán terjedt el a tömeges íráshasználat. Ugyanennek a fejlődésnek egy másik oldalára mutat rá akkor, amikor az írás korai itáliai professzionalizálódását (szakmaként való űzését) a valódi tömegesedés korlátjának tudja be, mivel így nem támadt olyan elemi tömegigény a használatra, mint pl. éppen Közép-Kelet-Európában. Az egyes országokra jellemző íráshasználati módok elemzéséből kiindulva a középkor és újkor közti átmenet számos kérdését tette új szempontok alapján értelmezhetővé, hogy végül Weber-kritikájában a kapitalizmus megszületéséhez vezető ok-okozati sorban a protestáns szellem „elé” az íráshasználati mód megváltozását, „társadalmasodását” helyezze, s adjon evvel új értelmezést a modern kapitalizmus megszületésével fémjelzett világtörténeti fordulathoz.

Vizsgálatai középpontjában tehát nem az írás, hanem az írásbeliség mint gondolkodás- és érintkezéstechnika állt. A betűformák a közösségformálásban, az „élet átszervezésében” játszott szerep megtalálásához vezető utat egyengették. Az írásbeliség szempontjával „nem a történetet, hanem a fejlődést magyarázza” (ld. elsősorban Hajnal, 1933). A századelő biológizálása révén evolúciós társadalomelméletével szemben így juthat el egy magasabb evolúciós rendszerszint mozgásformáinak megragadásához. (Egy időben – tanítványai szerint – egyenesen a primus inter pares szerepét tulajdonítva az információtechnikanak, a történelmi fejlődés princípiumának kezdte, nagy felfedezésként, tekinteni – hogy aztán hamarosan visszahelyezze a változásokat előidéző komplex alakzatok közé. „Nem egyszerű, kezdeti ok, hanem a történettel összefonódva, kölcsönös függőségben érezteti hatását.”)

H. A. Innis: a kommunikáció társadalomtörténete

A fiatal torontói gazdaságtörténész, *Harold Adams Innis* a harmincas években a gazdaság „árnyékos” oldalait kezdte tanulmányozni. Elsősorban az infrastruktúra kérdései érdekelték, vasúttörténeti monográfiát írt, hódprém-kereskedelmi útvonalakat térképe-

zett fel, és a munkaerő Kanada és Amerika közti mozgását vizsgálta. A kanadai papír-
ipar elemzésekor óhatatlanul el kellett jutnia annak legnagyobb felvevőpiacához, az
amerikai „újsággyárakhoz”, és döbbenten konstataálta, hogy a szinte említésre sem mélt-
tatott média mekkora mértékben határozta meg a gazdasági folyamatokat. 1949-es
könyvecskéje a sajtó szerepéről (Innis, 1949) ennek a felismerésnek a kiterjesztése. In-
nentől aztán már nincs megállás: ha a sajtó-gazdaságtörténet metszetben mindez meg-
fogalmazható volt, akkor általában az információs-kommunikációs alakzatok és általá-
ban a történelem viszonyában is „lehet benne valami”. Innis óriási lendülettel lát neki
az anyaggyűjtésnek, s a szemléletét erősen meghatározó *Veblen* újrafelfedezése mellett
ennek során bukkan rá többek között *Hajnal István* francia nyelvű munkáira is. A több-
éves kutatómunka eredményeként új világ tárul Innis elé, s a felfedezésnek avval az örö-
mével, amivel Hajnal is módszertani gyöngyszemre vélt bukkanni, azonnal teoretikus
és történeti rendbe szedi anyagát, és gyors egymásutánban, 1950-ben és 1951-ben meg-
jelenteti két legismertebb munkáját, az információtörténelem nyitányát jelentő
összegző művét, a *Birodalom és kommunikáció* és *A kommunikáció egyoldalúsága*
című, azóta több kiadást megért könyveket. Ezeket az írásokat most nem ismertetjük
– egyrészt már nem „előfutárokról”, hanem az információközpontú történetírás nyitá-
nyát jelentő művekről van szó, másrészt Innis, mint az irányzat „alapító atyja”, önálló
feldolgozást és bemutatást érdemelne, hiszen hazai recepciója egy-egy Nyíri-, illetve
Vekerdi-locus mellett mindössze egy rövid folyóirat-recenzióra terjed (Boros, 1978).
Befejezésül két dolgot jegyezzünk még meg: aki a cím alapján úgy gondolná, hogy a
bevezetésben körülírt módszertani követelménynek, az „információháztartás egésze”
szem előtt tartásának a kommunikációörténet nem tesz eleget, annak tudnia kell, hogy
noha Innis a kommunikációt emelte ki, de vizsgálatai az információ rögzítésének, táro-
lásának és szétterítésének mozzanatait is felölelik. A másik, idekívánczó megjegyzés
azok számára szükséges, akik a fenti rövid leírás nyomán valamiféle nagyobb „gondol-
kodói fordulatot” feltételeznek Innis „témára találása” mögött. Valójában az informá-
ciós mozzanat kezdettől fogva kísérti Innist: már a harmincas években, a gazdasági
depresszió idején az „intelligencia szerepét” keresi a megoldásban, később – a negyve-
nes évek elejétől fogva vezetett kéziratban, jegyzeteiben – komplett rendszerbe szerve-
ződnek az információ, az ismeretek, a kommunikáció és a tudás történelmi szerepére
vonatkozó töredékek. Valójában ez a – Magyarországon szinte ismeretlen – monumen-
tális kéziratgyűjtemény (Christian, 1980) a meggyőző bizonyítéka annak, hogy méltán
tiszteletjük Innist az új irányzat első kiemelkedő tudósaként. (Remélhetőleg hamar-
osan az eredeti szövegekből készített válogatás is hozzáférhető lesz magyarul.)

Irodalom

- Boros, Péter:* Harold A. Innis kommunikációközpontú történelemfelfogásáról. – RTV Szemle 3.
1978
- Brown, R. D.:* Knowledge is power: the diffusion of information in early America, 1700–1865.
1989 New York, Oxford Univ. Press.
- Bud-Frierman, L. (ed.)* Information acumen. Univ. of Reading.
1992
- Cherry, C.:* A kommunikációs robbanás. In: Hoppál Mihály–Niedermüller Péter (szerk.):
1983 Jelképek-kommunikáció-társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbo-
likus antropológia köréből. TK Bp. 95–109.

- Christian, W. (ed.):* 1980 The Idea file of Harold Adams Innis. Toronto UP.
- Condorcet, M.:* 1986 Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Gondolat, Bp.
- Dudley, L.:* 1991 The word and the sword: how techniques of information and violence have shaped our world. Cambridge, Mass.
- Eizenstein, E.:* 1979 The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformation in Early-Modern Europe. Vol. 1-2. Cambridge University Press.
- Eurich, C.:* 1991 Tödliche Signale. Die kriegerische Geschichte der Informationstechnik von der Antike bis zum Jahr 2000. Frankfurt am Main, Luchterland.
- Giesecke, M.:* 1991 Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Giesecke, M.:* 1992 Sprachwandel, Kulturwandel: Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Glatz, Ferenc:* 1993 Hajnal István történetírása. In: Technika, művelődés. MTA TTI, Bp. XI-XLII.
- Hajnal, István:* 1933 Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Technika, művelődés... 37-64.
- Halbwachs, M.:* 1925 Les cadres sociaux de la mémoire Alcan, Paris. (Magyarul a mű utószavát ld. Francia szociológia. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Gondolat, Bp.)
- Heyer, P.:* 1988 Communications and history: theories of media, knowledge, and civilization. New York, Greenwood Press.
- Holenstein, E.:* 1995 Összehasonlító kultúrfilozófia. – Magyar Filozófiai Szemle, 1995/6.
- Innis, H. A.:* 1949 The press: a neglected factor in the economic history of the twentieth century. Oxford University Press.
- Innis, H. A.:* 1950 Empire and communication. Clarendon Press.
- Innis, H. A.:* 1951 The bias of communication. Univ. of Toronto Press.
- Kallós, Ede:* 1924 Rejtett tudás. In: Görög élet és műveltség. Athenaeum, Bp.
- Kaur, A.:* 1985 Bridge and barrier: transport and communication in Colonial Malaya (1870-1957) Oxford Univ. Press.
- Lahiri, N.:* 1992 The archaeology of Indian trade routes upto c. 200 BC: resources use, resource access and lines of communication. Oxford Univ. Press.
- Lakatos, László:* 1982 „Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme.” Medvetánc, 1982/2-3.
- Landes, D. S.:* 1986a What bosses really do? – The Journal of Economic History, 1986/3. 585-623.
- Landes, D. S.:* 1986b Az elszabadult Prométeusz. Gondolat, Bp.
- Marglin, S.:* 1974 What bosses do? – The Review of Radical Political Economy, 1974/Summer, 60-112. Magyarul: Mit csinálnak a főnökök? In: Munkaszociológiai tanulmányok, BKE-TEK.
- Matheika, Zoltán:* 1995 A munkaszervezet társadalmi meghatározottságáról, avagy a társadalom munkaszervezeti meghatározottságáról. – Eszmélet 4. 96-122.
- Matos, A. T. de:* 1980 Transportes e comunicacoes em Portugal, Acores e Madeira (1750-1850). Ponta Delgada Univ. dos Acores.
- Musson, A. E.-Robinson, E.:* 1960 The Origins of Engineering in Lancashire. – Journal of Economic History XX.
- Nemerkényi, Előd:* 1994 Az Apokalipszis lovasa: Gerbert d'Aurillac. – Sic Itur ad Astra, 1994/3-4. 115-130.
- Nyíri, Kristóf:* 1989 Társastudat: a szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez. In: Keresztút. Kelenföld, Bp. 46-65.

- Nyíri, Kristóf:*
1994
Hajnal István időszerűsége. In: A hagyomány filozófiája. T-Twins, Bp.
- Srejder, J. A.:*
1965
On the semantic characteristics of information. – Information Storage and Retrieval, 1965/3. 221–233.
- Stevens, J.–Garcia, H. D.:*
1980
Communication history. Beverly Hills, Sage.
- Szczepanski, J.:*
1973
A szociológia története. Kossuth, Bp.
- Tatár, György:*
1975
Thomas Münzer, a Gideon kardjával. Világosság, 1975/8–9.
- Vekerdí, László:*
1969
A Galilei-pör. In: Kalandozás a tudományok történetében. Magvető, Bp.
- Weber, M.:*
1982
A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Bp.
- West, E. G.:*
1978
Literacy and the Industrial Revolution. – The Economic History Review, 1978. August. 369–383.
- Williams, R. (ed.):*
1981
Contact – Human communication and its history. New York.
- Z. Karvalics, László:*
1994
Információközösségek és mozgásformáik. Kézirat, 1–80.
- Z. Karvalics, László:*
1995
A történeti informatika a könyvtárról. – Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1.

A HÍRKÖZLÉS ELSŐ 2500 ÉVE

Bevezetés

A modern kor adatkommunikációs módszerei számos olyan elgondoláson és ötleten alapulnak, amelyek látszólag viszonylag rövid idő alatt fogantak meg. Amikor a 19. század közepe táján az elektromos távírót bevezették, az üzenet továbbítására és kódolására szolgáló rendszert gyakorlatilag azonnal ki kellett fejleszteni. Legalábbis így tűnik.

Közismert tény, hogy az életbe vágóan fontos jelzéseket mindig is lehetséges volt nagy távolságokra eljuttatni, akár kezdetleges eszközökkel is, pl. templomi harang félreverése, füst-, illetve tűzjelek adása vagy zászlók lengetése révén. Világos, hogy ezeknek a módszereknek a felhasználhatósági köre igen korlátozott: ezek mind olyan kezdetleges közlési megoldások, amelyek csupán néhány előre meghatározott üzenet továbbítására képesek. Érdeemes volna tehát megtudni, milyen történelmi emlékek maradtak ránk azokról a módszerekről és eljárásokról, amelyek az alkalmi üzenetek helyközi továbbítását lehetővé teszik. E célból számos eljárást kellett először is kifejleszteni. Idetartoznak:

- az üzenetek sugárzás (*broadcast*) helyett egyik helyről a másikra távírással való eljuttatásának (*relaying*) módszerei
- az alkalmi információ kódolásának módszerei, pl. egy ábécés rendszer vagy egy szó-tár, amelyet a jelzés egyes fajtáihoz igazítva alakítottak ki.

Feltéve, hogy rendelkezünk valamilyen kezdetleges jelzőláncolattal, a láncolat maga is szabályozást (*controlling*) igényel. Ahhoz, hogy ezt egyáltalán megteremthessük, képesnek kell lennünk arra, hogy elkülönítsük egymástól a szabályozás- és az üzenettartalmakat (*controll information, message data*), mégha mindkét jelzésmód egyazon kapcsolaton keresztül folyik is. Sőt, a nyílt szabályozási eljárásoknak az üzenőkapcsolat (*data link*) küldő és fogadó felei között és az ő megegyezésük révén kell kialakulniuk. Érdeemes megnéznünk, hol találhatjuk első nyomait a világos

- elkülönítésnek a szabályozás- és üzenettartalmak között, valamint azoknak a
- módszereknek, amelyeket a hiba (*error*), a folyam (*flow*) és a mennyiség (*rate*) szabályozásának céljából dolgoztak ki.

Mielőtt tovább olvasnánk a tanulmány hátralévő részeit, érdemes lehet egy pillanatra elidőznünk azon, hogy a fenti négy pontban szereplő jelenségeket mikor is ismerhették fel, illetve dokumentálhatták először.

Sugárzási módszerek

Győzelmi vagy riadójelek könnyen adhatóak egyszerű jelzőtűz segítségével. A láng nagysága, a gyújtott tüzek száma a közvetíteni szánt esemény súlyosságának jelzését szolgálhatja. Könnyen elképzelhető, hogy minden biztonnal ez volt az egyik legkorábban alkalmazott kommunikációs forma, jóllehet természetesen nem áll rendelkezésünkre olyan írásos feljegyzés, amely ezt a kijelentést igazolná. Még az úgyszólván modern dokumentumokban is igen sokszor utalnak erre az ősi hírközlési technikára. 1455-ben például feljegyezték, hogy a skót parlament az alábbi rendeletet hozta: „Egy nagy köteg tűzifa (lángja) jelezze az angolok bármiféle közeledtét; két nyaláb, ha valóban jönnek; és négy nyaláb lángoljon egymás mellett annak kifejezéséül, hogy a szó szoros értelmében jönnek.”

Egy közönséges jelzőtűznek azonban megvannak a maga határai. Akarta volna valaki például Trója elestének híret i. e. 1200 körül Agamemnón műkénei palotájába tűzjelekkel eljuttatni? Több mint 600 km-nyi távolságot kellett volna leküzdenie... Ez egyértelműen lehetetlen. Avagy mégis lehetséges? Aiszkhülosz Agamemnón című, Trója megszállásáról szóló drámájának nyitójelenete részletesen szól egy tíz nyalábból gyújtott jelzőtűzről, amelyet pontosan ebből a célból raktak. Hasonló utalások jelzőtűzre számos más forrásban is szerepelnek. Homérosz *Iliászában*, amely i. e. kb. 700-ban keletkezett, ezeket a sorokat olvashatjuk:

*„Mint amikor füstfelleg száll föl a légbe a várból,
messze szigetről, melyet az ellenség bekerített,
s ők az egész nap a gyűlölt Árészsal civakodnak,
várukból ki-ki törve; de végül napnyugováskor
fáklyatűzek gyúlnak ki sűrűn s felszökken a fényük
messze magasba, hogy észrevegyék, kik körbe lakoznak,
hátha segíteni jönnek, a vést tovaűzni hajókkal”*

(Ford.: Devecseri G. Budapest, Szépirodalmi, 1985. XVIII. 207–213.)

Mindezek után nyitva áll előttünk a kérdés: honnan ered az üzenettovábbítás módszere? Egyidejű volna a jelzőtűzzel, vagy ősbibb annál?

Üzenettovábbítási eljárások

Az üzenetközvetítő eljárások kialakulásának felderítéséhez még mélyebbre kell a múltban visszamennünk. Könnyen belátható, hogy a történelem során minden lényegesebb tartalmú üzenetet kizárólag az üzenetvivő segítségével lehetett célba juttatni. A futárpostát – az írásos feljegyzések tanúsága szerint – már i. e. 2900-ban ismerték. Tárgyi emlékek bizonyítják királyi hírvivők, azaz hivatásos futók működését, akik az ókori birodalmak nagyobb városai között járták az utakat, hogy leveleket, okiratokat, hadüzeneteket, ajándékokat, vagy éppen az egyik király semmitmondó szavait adják át a másoknak. Ezeknek a küldöncöknek a testi épségéért nyilvánvalóan egyáltalán nem lehetett jótállni. Gyakran voltak kitéve rablótámadásnak, nemegyszer gyilkosság áldozataivá is váltak.

A királyok szemében a hírvivő biztonsága valószínűleg kevésbé számított fontosnak az üzenet célba jutásához képest. Tekintve, hogy az napokat, sőt olykor heteket vett igénybe, a pusztá várakozás, hogy elteljék az az idő, ami alatt az adott távolság oda-vissza megtehető, a hírvivő meggyilkolása esetén nem tűnt nagyon hasznosnak. A mezopotámiai Akkádban i. e. 2350 körül uralkodó Szargon azt a megoldást választotta, hogy minden hírnökének postagalambot kellett magával vinnie. Így ha a hírnököt megtámadták útközben, szabadon engedte a galambot; a galamb visszatérte a palotába egyértelműen arra figyelmeztetett, hogy az eredeti üzenet „eltűnt”, és új hírnököt kell útnak indítani, lehetőleg másik irányba. Ebben láthatjuk talán a negatív visszajelzés legkorábbi megtestesülését. Egy kis képzelőerővel úgy is felfoghatjuk, mint a szabályozási és üzenettartalmak egymástól eltérő távolsági kódolásának (a felsorolt négy jelenség egyikének) egyik legelső példáját.

Az üzenet (értsd: a hírvivő) elveszejtését az ókori birodalmakban úgy is megpróbálták elkerülni, hogy a királyi útra rendszeres távolságokban őrköt állítottak. Úgy tűnik, ezt az eljárást először a babilóniai királyok alkalmazták. Bár ez a védelem eredetileg csak magát az embert illette, az őrk jelenléte – magától értetődően – a kommunikációs folyamatban is jelentős változásokat eredményezett:

- a) Először is az üzenetet továbbító hálózat kialakítását eredményezte, melyben az üzenetet minden alkalommal más-más személy vitte egyik őrhelytől a másikig.
- b) Másodszor ahhoz a döntéshez vezetett, amely szerint minden őrhelyet folyamatos jelzőtűz-készültséggel kell ellátni, hogy ezáltal a riadó-, illetve figyelmeztető jelek gyorsabban terjedjenek az őrk között anélkül, hogy futásra volna szükség.

Hérodotosz (i. e. 484–424) Történeti könyveiben (VIII. 98.) elragadtatással írja le, hogyan működött ez a közvetítői rendszer Xerxész perzsa király idejében, az i. e. 5. században. Egy másik történétíró, Xenophon (i. e. 430–355) még régebbre vezeti vissza a rendszer eredetét: Kürosz királyságának idejére, az i. e. 6. századra. *Kürosz* című művében például ezt írja:

„Az mondják, hogy ezek a gyorsposták sokszor még éjjel sem álltak meg, a nappali küldöncöket éjszakaiak váltották. Ezért aztán ez a posta gyorsabban repült, mint a darumadár, mesélik az emberek. Kétségtelen, hogy ez túlzás, annyi azonban tagadhatatlan, hogy ennél hamarabb nem lehet emberi erővel szárazföldön hírt továbbítani. Ez a módszer kiválóan alkalmas arra, hogy mindent villámgyorsan megtudjunk és elintézzük.” (VIII. 6., ford.: Fein Judit, Budapest, Európa, 1965.)

Visszatekintve arra a négy pontból álló felsorolásra, amelyből kiindultunk: az alkalmi üzenetközvetítési módszerek bevezetését i. e. 1200 körülre (Trója eleste) tehetjük, míg a szisztematikusabb áttételi módozatok jelzőállomásokból kialakított folyamatos láncolatait legkésőbb i. e. 600-ra már felállították.

Most térjünk át az üzenetkódolás legelső módszereinek tanulmányozására.

Üzenetkódolás

A táviróberendezés egyik legrégebbi és legfigyelemreméltóbb leírását Polübiosz Történeti könyveiben olvashatjuk. Polübiosz, a görög történétíró, i. e. kb. 200–118 között élt. Harminc évének elején túszként Rómába hurcolták, ahol életének további részét a Római Birodalom történetének írásos megőrkítésével töltötte. Történeti könyveiben a jelzőtűzlánc használatával kapcsolatos megszorításokról így vélekedik: „*Úgy vélem,*

ami a jelzőtüzek rendszerét illeti, ami napjainkban a lehető legjobb szolgálatot teszi háborúk idején, jóllehet korábban igencsak kezdetleges szinten állt, hasznunkra lesz, ha nem válunk meg tőle hirtelen, hanem alaposan megvizsgáljuk. Mindannyiunk számára nyilvánvaló, hogy minden esetben, de háború alkalmával különösen, a megfelelő időben való cselekvés nagyban hozzájárul a vállalkozás sikeréhez. És az összes eszköz közül a jelzőtüzek nyújtják számunkra a leghatékonyabb segítséget.” (X: 43.)

Polübiosz említést tesz egy másik jeladási módszerről is, amely i. e. 350 körül vált népszerűvé, és amelyet ő Aeneasnak (a katonai szakírónak) tulajdonít. Ennek a módszernek az alkalmazásához mind az üzenet küldőjét, mind pedig fogadóját azonos alakú és méretű cserépedénnyel kellett ellátni. A kommunikációs folyamat előkészületeként az edényeket egyenlő mértékben vízzel töltötték meg, és egy parafadugóhoz erősített fokbeosztásos pálcát helyeztek el benne. Polübiosz leírása szerint a pálca harmincszor három ujjnyi széles egységekre volt felosztva. Íme a magyarázat: „*Minden egységbe a legkézenfekvőbb, megszokott eseményeket kell feltüntetni, amelyek háború közben előfordulnak. Például az első egységbe ez kerül: »Az országba lovasság érkezett.« A másodikba: »Nehézgyalogság«, a harmadikba: »Könnyűgyalogság«, a következőbe: »Gyalogság és lovasság«, az ezt követőbe: »Hajók«... és így tovább mindaddig, míg minden egyes részbe egy jelenleg, háborús időkben valószínűnek tartott főbb veszély nem kerül.”*

A hírközlési folyamat az üzenetküldő fáklyagyújtásával vette kezdetét. Ha a fogadó visszajelzett (ugyancsak egy égő fáklya segítségével), mind a közlő, mind a hallgató kihúzta a dugót az edény fenekéről, és hagyta a vizet kifolyni. Amikor a víz a megfelelő üzenet szintjére ért, a közlő – égő fáklyája felemelésével – jelezte, hogy vége. A címzett visszaigazolta, hogy a jelet vette, ő is gyorsan visszadugasolta az edényét és leolvasta az üzenetet.

Érdemes megjegyezni, hogy Aeneas rendszerében a szabályozási jeleket (égő fáklyák) élesen elkülönítette a hírjelektől (a pálca beosztása). Ugyancsak élt a hírközlés primitív módszerével is: a szavakat és a mondatokat egy pálca (elegánsabban fogalmazva: az 1 és 30 közötti számok) helyzete helyettesítette. De felismerhetjük itt a folyamatszabályozás menetének kezdeteit is; erre utalnak a szinkronizáció és a pozitív visszaigazolás nyílt jelzései.

Nem világos, hogy a cserépedény-módszernek mekkora volt a hatékony sebessége, de feltételezhetjük, hogy minden egyes jeladás több percet is igénybe vett. Polübiosz szemléletes kifejezésekkel bírálja a módszert, külön kiemelve, hogy azt nem lehet mindig pontosan előre látni, a későbbiekben milyen tartalmakat is kell majd egymással közölni. Ennélfogva a pálca előre rögzített jelölései súlyos korlátokat szabtak. Polübiosz nem említi külön, de elvileg természetesen lehetséges, hogy a pálca fokbeosztásai mellett az ábécét is feltüntették, ily módon bármilyen üzenetet képesek voltak „leírva” váltani. Az azonban kétségtelen, hogy betűnként több perccel számolva, még a legegyszerűbb üzenetek (de)kódolása is hosszú percekig tartott volna.

Ennek a problémának a leküzdésére Polübiosz más eljárást javasolt. Először is az ábécé betűit (az idő tájt 24) 5 csoportra osztotta. Az első négy csoportba 5–5, az utolsóba pedig 4 betű jutott. Ennek alapján már bármelyik betűt meg lehetett két, 1 és 5 közé eső számjegy segítségével határozni. Ha úgy tekintünk az egyes csoportokra, mintha azok egy írott könyv oldalai volnának, és mintha a betűk külön-külön sorokban helyezkednének el, akkor bármelyik betűt két kis szám megadásával azonosítani tudjuk. A számpár első eleme az oldalt, a második a sorszámot jelöli. Ahhoz, hogy az

Aeneas adta kódolási módszer sebességét meghaladhassa, Polübiosz két 5–5 fáklyából álló csoportot is kialakított. Használaton kívül ezek a fáklyák két paraván mögött sorakoznak: egyik az üzenetküldőtől balra, a másik jobb kéz felé. Ha a bal oldali paraván mögött égő öt fáklya egyikét emeli fel, azzal az „oldalszámot” közli. Hasonlóképpen, ha a jobb oldali paraván fölé emeli az egyik fáklyát, azzal a betű „sorszámát” fejezi ki. Itt is szükség van szinkronizálási és (pozitív) visszajelző módszerekre, ám ezeket Polübiosz gyakorlatilag változatlan formában veszi át Aeneas korábbi rendszeréből.

A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, hogy a korban egyidejűleg több jelzőtüzes üzenetkódolási módszert is alkalmaztak. Polübiosz megemlíti Cloexenos és Demokleitos módszereit, de eszközeikről önálló leírás nem maradt fenn. Létezik azonban különálló ismertetés arról a módszerről, amelyet Sextus Julius Africanus alkalmazott. A 24 betűt három egyenlő részre osztotta, és egyazon fáklya ismételt le-föl mozgásával tudta a betűk koordinátáit megadni.

Mindezek a módszerek a betűkódolás nagyon sajátos módszereit foglalják magukban, ám tökéletesen megfelelőnek bizonyultak azoknak az abszolút általános távirási rendszereknek a megteremtéséhez, amelyeket évszázadok óta használunk. Nagy a valószínűsége, hogy ezeket a módszereket nem lehetett széles körre kiterjeszteni; például országos hálózatot aligha lehetett így kialakítani. De a minél gyorsabb távolsági hírközlés célját feltétlenül szolgálni tudták háborús időkben.

A fentiekre támaszkodva elmondhatjuk, hogy a távolsági hírközlés alkalomszerű üzeneteinek legkorábbi kódolási módszere i. e. 350 körül terjedt el. Ezek után nézzük az illeszkedési szabályozásfolyam (protocol control flow) menetének nyílt megjelenítését.

A szabályozásfolyam eljárásai

Bizony hosszú idő telt el, mire a távolsági hírközlés módszereinek fejlődése során újabb állomás következett. Vajon az magyarázza ezt a tényt, hogy egyszerűen nem volt szükség jobb hírközlési módszerekre? Vagy nem voltak hozzáférhetőek azok a műszaki feltételek, amelyek a módszerek fejlődésében logikus lépést jelentő következő fokozatot elérhetővé tették volna? Mindkét indokra tudunk meggyőző példát felmutatni.

Úgy tűnik, az a nélkülözhetetlen technikai eszköz, amely végül is lehetővé tette a következő fejlődési fokozat elérését, a teleszkóp volt. Az első teleszkópot 1608-ban Hans Lippershey holland látszerész állította elő. Találmányának híre gyorsan bejárta Európát. Galilei egyik munkatársának leveléből értesült róla, és az abban közölt ismertető alapján képes volt az eszközt maga is megszerkeszteni. Saját építésű, harmincszoros nagyítású teleszkópja segítségével megtalálta a Jupiter holdjait. Felfedezésének és teleszkópjának ismertetését *Nuncius Siderius* című írásában tárja eléink 1609-ben. Ezt követően a feltalálók nagy számban fogtak neki, hogy a látás új lehetőségeit fedezzék fel a különféle táviróeszközök (újra)feltalálása révén.

1616-ban Oppenheimben Franz Kessler (kb. 1580 – kb. 1650) *Unterschiedliche bisshero mehrern Theils Secreta oder Verborgene, Geheime Kunste* (Különféle, mind ez ideig többnyire rejtett, titkos mesterségekről) címmel füzetecskét bocsátott közre, melyben olyan jelzésrendszert ír le, amely teleszkópok segítségével működik. Kessler tizenötre csökkentette az ábécé betűinek számát, és a betűket találmára (hogy a kívülálló számára az üzenet dekódolását nehezítse) 1-től 15-ig terjedően megszámozta. Az üzenet küldője felállít egy hordót, amelyet előzetesen tűzálló anyaggal béleltek ki. Ebbe

egy égő fáklyát kell helyezni. A hordónak azt az oldalát, amely az üzenet címzettje felé néz, zsaluval befedik. A zsalu léceinek megfelelő számú felnyitásával – a fény felvillanásával – az ábécé tizenöt betűje közül bármelyik közölhető. Az üzenet vevője távcsöve segítségével megfigyeli, azaz megszámlálja a villanásokat. Kessler leírása nem említi, hogy a folyamszabályozás menete kidolgozottabbá vált volna, jóllehet ez hamarosan bekövetkezett. 1684-ben az angol Robert Hooke (1635–1703) az angol Királyi Tudományos Akadémián tartott előadást. Ennek a következő címet adta: *Íme az emberi gondolat nagy távolságokat áthidaló közlésének egyik módja*. Előadása során Hooke olyan eszközt mutatott be, amely ugyancsak távcsövek segítségével működött. Tőle azonban már általános magyarázatokat is kapunk a távíróberendezések működtetéséről.

Hooke berendezése egyszerű szerkezet, amely nagyméretű kivágott formákat tesz kódok gyanánt láthatóvá. Leírásában sok az új és igen lényeges elem. Először is: a Hooke által javasolt jelek nem az ábécé betűit helyettesítik, hanem egy szótárban előre meghatározott jelentés absztrakt kódjai. Másodsor: Hooke külön jeleket használt a szabályozás és a hírközlés céljából, ennek megfelelően ezeket szerkezetének eltérő részein is helyezte el. Harmadsor, és ez a leglényegesebb újdonság: Hooke elsőként kívánja egyértelműen szabályozni az üzenettovábbítás és -vétel illeszkedési rendjét. Ez utóbbi két újításához ezt a magyarázatot fűzi 1684-es előadásában: *„Olyan más betűket is folyamatosan használnunk kell majd, amelyek a kommunikáció gyorsítása érdekében akár egész mondatokat is kifejezhetnek. Mindezenközben a résztvevők figyelnek és üzeneteket váltanak. Ilyen mondatokat lehet majd egyetlen betűvel [szimbólummal] kifejezni [...]: Készen állok a kommunikációhoz [szinkronizáció]. Készen állok a figyeléshez [ua.]. Rögtön elkészülök [késleltetés]. Tiszán látom, amit mutatsz [visszajelzés]. Mutasd újra az utolsót [hibajelzés]! Ne ilyen (túl) gyorsan [sebességszabályozás]! Mutasd gyorsabban [ua.]! Azonnal válaszolj! Dixi [Ennyi]. Siess ezt eljuttatni a következő állomásra [prioritás/feladatszabás]. Választ várok és így tovább. Mindezeket egy-egy betű segítségével ki lehet fejezni. Ezeket a betűket külön-külön a póznák tetején kell megjeleníteni [és nem rájuk akasztani, miként a hír tartalmát hordozó betűket], [...] hogy ezáltal elkerüljük az esetleges zavarokat/félreértéseket.”*

Ezzel négy pontból álló felsorolásunk utolsó elemét is sikerült időponthoz kötnünk: a nyílt illeszkedési szabályozó eljárások első ismertetése 1684-ből maradt ránk.

Kételkedők felvethetik, mégha el is fogadjuk, hogy a hírközlő hálózatok felállításához és működtetéséhez szükséges építőkövek mind a helyükre kerültek a 17. század végéig, a folyamat aligha fejeződhetett be napjainkig. Nézzük csak ezt meg egy kissé közelebbről! Lássuk csak, nem találunk-e vajon már korábban utalásokat?

Országos hírközlési hálózatok

Az első, egész országot behálózó hírközlési rendszer kiépítője egy kis francia faluban, Brulonban született 1763-ban. Ekkor a „távíró” szó még nem volt a szókincs része (majd 1793-ban kerül be éppen annak a tevékenységnek az eredményeként, amelyet alább ismertetünk), noha sokan töltötték az idejüket azzal, hogy távolsági kommunikációra alkalmas berendezéseket próbáltak szerkeszteni.

Elképzelhető, hogy ezt a fajta érdeklődést a távcső igen jelentős fejlődése ébresztette fel. A 17. század eleji első távcsöveknek kromatikus és szférikus aberráció (ún. „színi és gömbi eltérés”) korlátozta az alkalmazhatóságát. 1747-ben Leonhard Euler felfe-

dezte, hogy az egyik lencse hibái kiküszöbölhetik egy másikat. Három évvel később a svéd Samuel Klingensjtjerna széles körben tanulmányozta a különféle üvegfajták színfelbontó tulajdonságait. Mindezeket az új ismereteket figyelembe véve az angol John Dollond olyan távcsövet tudott összeállítani, amely aztán hosszú évtizedekig szolgált mintául.

Történetünk itt következő fejezetének hőse, Claude Chappe, eredetileg egyházi ember volt. Amikor 1789-ben kitört a francia forradalom, elvesztette alig néhány esztendővel korábban megszerzett parókiáját, tehát új állás után kellett néznie. Négy fivérével közösen úgy döntöttek, hogy táviróberendezéseken fognak kísérleteket végezni. A bruloni szülői ház udvarán Chappe jó néhány egyszerű távirót állított fel, amelyek vizuális, illetve akusztikus jeleket bocsátottak ki.

1791 márciusában Chappe-nak sikerült egy kb. 10 km hosszú jelláncolatot kialakítania Brulon és Parcé városkák között. Mai szemmel fölöttébb kezdetlegesnek tűnő berendezést sikerített össze: két, 1–10-ig számozott lapú ingaórát, két nagy, egyik oldalán fekete, másikon fehérre festett táblácskát, valamint két Dollond-féle távcsövet alkalmazott. A táblácskák szinkronizálás céljából kerültek be; először a két órát hozták segítségükkel szinkronba, majd a közvetítendő számok azonosítására szolgáltak. Az üzenet küldője, valahányszor az óra mutatója a következő jelként kiválasztott számra ért, fordított egyet a tábláján; az üzenet vevője távcsövön keresztül figyelte a „feladó” táblácskáját, és leolvasta a megfelelő számot saját órájáról, valahányszor a tábla fordult. A továbbított számsorok egy előre rögzített szótár szavait és kifejezéseit kódolták. Chappe-nak jó néhány mondatot sikerült Burlon és Parcé között továbbítania. Előrelátása arra is kiterjedt, hogy eredményeit közjegyző előtt, eskü alatt örökíttesse meg. 1792-ben Claude Chappe Párizsba költözött, hogy találmányát a törvényhozó gyűlésnek felkínálja. Ajánlata egyik bizottságtól a másikig vándorolt; kétségtelen, hogy ez idő tájt a törvényhozó gyűlés asztalán igen sok ügy feküdt, köztük az állam életben maradásának kérdése. Chappe-nak csak akkor engedélyezték, hogy állításai bizonyítására hivatalos kísérletet végezzen, amikor a törvényhozó gyűlés már nemzetgyűléssé nevezte ki magát.

Kísérletéhez Claude Chappe egy három pontból álló láncolatot épített ki: az első Belleville, Párizs külvárosában, a második Ecoeuenban, míg a harmadik Saint-Martin-du-Tertre városában működött, mintegy 25 km-nyi távolságot ölelve fel. Erre az időre Chappe már egy új szerkezetet fejlesztett ki: egy vastag, vízszintesen elhelyezett gerenda két végére egy-egy szárnyat erősítettek, mintha egy kitárt karú ember jelzőzászlókat tartana, bal, illetve jobb kezében. A gerenda, mely a regulátor nevet kapta, és a szárnyak – az ún. indikátorok – egy tengelyen forogtak körbe. A regulátor négy helyzetet vehetett fel (vízszintes, függőleges, balról, illetve jobbról lefelé ferde), a szárnyak 8–8 helyzetet. Tehát a szemafor egyetlen állásával elvileg maximum $4 \times 8 \times 8 = 256$ jelet lehetett kódolni. A gyakorlatban azonban, a félreértések elkerülésére, csupán 192 lehetséges kombinációt alkalmaztak.

Chappe a kiválasztott szemaforállásokat számokkal látta el; berendezését aztán az ingaórás rendszerhez hasonló, még soha ki nem próbált eljárással működtette: közhasználatú szavakból és kifejezésekből külön szótárat állított össze, bizonyos esetekre az ábécé egy-egy betűjét alkalmazva; a szótár oldalait és a sorokat azután megszámozta. Ezáltal a jelzőrendszer a szótárban szereplő betűket, szavakat vagy kifejezéseket a lehető legkevesebb jellel volt képes továbbítani. Chappe rendszerében egy üzenet kódolásához kevesebb jelre volt szükség, mint ahány szóból az adott mondat állt: ez alapján múlta felül minden korábbi kísérlet eredményét.

A kísérletre 1793. július 12-én került sor. Erre az időpontra Chappe-nak el kellett készítenie új jelzőrendszere működtetésének teljes szabályrendszerét, ideértve a hibafelismerésre, a pillanatnyi akadályoztatásra (pl. köd), ismétlésre, pozitív/negatív visszajelzésre stb. vonatkozó szabályokat. Bár Chappe jól ismerte Robert Hooke találmányát, tovább kellett lépnie a tudomány akkori állásán ahhoz, hogy kísérleti üzenő láncolatának két végpontja között – Econen közbeiktatásával – valóban szinkronizált üzenetváltás jöhessen létre. Ismereteink szerint ez korábban még senkinek sem sikerült.

Ignace, Claude Chappe bátyja ismerteti az eseményt 1824-ben megjelent *Histoire de la télégraphie* című könyvében. Ebben kigúnyolja azokat, akik azt hitték, hogy a működtetési szabályok finom részleteit mellőzve is lehet távírót szerkeszteni: „*Akik azt gondolják, hogy olyan távírót sikerült feltalálniuk, amely kezelők előzetes kitanítása nélkül használható, tévednek; (az ilyenek) valószínűleg még sosem kísérleteztek két-három állomásnál hosszabb láncolattal.*”

Chappe szerencsére kitűnően vizsgázott. 1793. július 26-án, két héttel a nyilvános kísérlet után a nemzetgyűlés úgy döntött, hogy bevezeti a Francia Állami Távírórendszert. Claude Chappe-ot a „Távírómérnök” címmel tüntették ki, és jutalmul a kormány állandó ingyenes „lőhasználat”-ot biztosított számára. A „távíró” szót Miot de Mélioto gróf, Párizs belső kerületének polgármestere javasolta Ignace Chappe-nak. Ezt megelőzőleg Chappe a *tachygraphe* (azaz „gyorsíró”) elnevezéssel próbálkozott. Az új *télégraphe* (a. m. táv/olsági/író) név azzonnal elterjedt. Mulatságos, de a szót hivatalos bevezetésének első hónapjaiban tévesen *thélégraphe*-nak írták, még Chappe hivatalos, állami, számára kiváltságokat adományozó iratába is így került.

Chappe első megbízatásaként 1793. augusztus 4-én azt a feladatot kapta, hogy a Párizs–Lille közötti kb. 190 km-es távolságon létesítsen távíró-összeköttetést. Ezt Chappe kilenc hónap alatt teljesítette. 1794. április 30-ig egy tizenöt állomásból létrehozott láncolat épült ki, a távíró kezelőit betanították, továbbá a részletes (és feltehetően zavarmentes) használati utasítás is elkészült. Korai „üzemi feljegyzések” arról tanúskodnak, hogy a távíróvonalon – valószínűleg próbaként – már 1794. május 17-én hajnali 4:30-tól a nemzetgyűlés rendeleteinek szövegeit továbbították Párizsból Lille-be.

1794. július 16-án a kísérlet véget ért, és a vonalat hivatalosan is megnyitották. Az első üzenetek között két kivételes jelentőségű akadt a forradalmi Franciaország számára. Augusztus 15-én jelentés érkezett, miszerint Le Quesnoy központját a francia csapatok visszaszerezték. Két héttel később, 1794. augusztus 30-án Condé központjának visszafoglalásáról jött hír. Az üzenetek az eseményeket követően pár órán belül elérték a nemzetgyűlést: ez lenyűgözte a küldötteket. A franciaországi hálózat életben maradása ezek után már nem volt kérdéses. Sőt, rendelkezésre újabb vonalak épültek, amelyek több száz távíróállomással bővítették a hálózatot.

1852-re a francia optikai távíróhálózat 556 állomással, összességében mintegy 4800 km távolságban működött. Franciaország 29 legnagyobb városa állt Párizssal összeköttetésben. Állomásonként hat kezelő dolgozott, műszakonként 2–2 minden állomáson. Tehát a Francia Állami Távírószolgálat jóval több mint 3000 embert foglalkoztatott. Mindebből tévedés lenne arra következtetnünk, hogy a fejlődés könnyen vagy magától ment végbe. A francia forradalom kitörése, Napóleon győzelme és bukása, a véres csaták sorozata állandó megpróbáltatást jelentett Chappe-nak, hogy rendszerét életben tudja tartani. Az új vonalak kiépítéséhez sokszor több volt az ígért pénz, mint a valóban kifizetett. És Claude Chappe-ra várt a hálátlan feladat, hogy bérmunkásait rávegye a hetekig tartó folyamatos munkára, miközben fizetésükről csak bizonytalan ígéreteket

hallottak, hogy legalábbis költségeiket megtérítik. Sajnos Claude Chappe nem érthette már meg, hogy hálózatát végső nagyságában lássa. 1805-ben öngyilkosságot követett el, melynek okait sohasem fogjuk teljesen megismerni. Halála után fivéreinek vették át az Állami Távirórendszer irányítását, és biztosították további bővítését.

A franciaországi hálózat sikerét szinte azonnal táviróvonalak kiépítésének hasonló kísérletei követték más európai országokban. Például 1794-ben, alig néhány hónappal a Párizs–Lille közötti táviró-összeköttetés megnyitása után, Abraham N. Edelcrantz zsalus távirókból épített ki hálózatot Svédországban. 1796-ban Edelcrantz zsalus szerkezete adott ötletet az angol Sir George Murray számára. Murray tervét elfogadta a Brit Admirális, és számos vonalat épített ki, amelyek Londont kötötték össze a Portsmouthban, illetve Yarmouthban állomásozó hadiflottával. 1840-re gyakorlatilag minden európai ország és számos Európán kívüli rendelkezett legalább egy optikai táviróvonalal, jóllehet ezek apróbb részletekben eltértek egymástól.

Elsőként Anglia és az Egyesült Államok tért át az elektromágneses rendszerre 1837-ben. A kiterjedt optikai táviróhálózatot működtető országok számára azonban kezdetben nem volt világos, hogy ez a változás egyben fejlődést is hoz. Például 1840-ben az optikai távirás egyik legkitartóbb védelmezője, a francia dr. Jules Guyot Angliába utazott, hogy megsemmisítse a villanyárammal működtetett újdonságokat. Hazájába visszatérve cikket jelentetett meg a *Courier Français* 1841. július 5-i számában. Ebben meggyőző hangon így érvel: *„Minden értelmes ember beláthatja, hogy egyetlen személy egyetlen nap alatt, anélkül, hogy megzavarnák, el tudná vágni az összes Párizsba futó villanyvezetékét; egyértelmű, hogy egyetlen ember egy nap alatt tíz különböző helyen tudná megszakítani egyetlen kommunikációs vonal elektromos vezetékeit anélkül, hogy bárki is megállítaná vagy felismerné.”* (Magyarán azt állította, hogy az a „néhány satnya drót” nem jelenthet az optikai táviróberendezésnek komoly ellenfelet.)

Mindezek következtében Franciaországban egészen 1846-ig az optikai táviróhálózat maradt életben. Ekkor azonban a francia kormány úgy határozott, hogy 52 évnyi szolgálat után végre kicseréli hálózatának legrégebb, immár történelmi tagját, a Párizs–Lille vonalat. Az első elektromos vonalak Franciaországban egy különös táviróberendezéshez csatlakoztak, melyet Alphonse Foy és Louis Bréguet tervezett. Szabályozási tekintetben ez a Chappe-féle jelzőrendszer állásain alapult. A Foy–Bréguet-távirót 1855-ben kiiktatták a rendszerből, helyére az egyszerűbb, Samuel Morse-féle táviró került.

Svédországban 1852-ben készült az első tanulmány az optikai táviró helyettesítéséről. Ezt követően tíz éven át egyaránt működtettek villany-, illetve optikai táviróállomásokat: az optikai táviró oda is elért, ahová a villanyvezeték kezdetben csak nehezen volt beköthető. 1864-ben 174 elektromágneses táviróállomás működött, 250 kezelővel. Ugyanakkor még mindig élt 24 optikai táviróállomás is, melyet 66 kezelő működtetett. 1867-ben 18-ra csökkent az optikai távirók száma, és ez már csak 42 ember foglalkoztatását jelentette. 1881-ben végül a maradék három optikai telegráfot is lecserélték Svédországban – az európai országok közül utolsóként.

Következtetések

A hírközlés sokkal nagyobb múltra tekinthet vissza, mint azt legtöbbször gondolnánk. Ha azokat a meghatározó lépéseket tekintjük, amelyek lehetővé tették korunk modern kommunikációs hálózatainak akár csak a kiépítését is, legnagyobb meglepetésünkre azt

találjuk, hogy ezeket már mind évszázadokkal ezelőtt megtették (és fel is jegyezték). A közhiedelemmel ellentétben a legelső országos hírközlési hálózatok felállításának történelme is messzebbre nyúlik vissza, mint ahogy azt a legtöbb ember tudja.

Számos európai ország kormánya több mint fél évszázadon át kimondottan fejlett optikai távíróhálózatokat működtetett. A Claude Chappe- és Abraham Edelcrantz-féle találmányok zömmel feledésbe merültek. Olyan újítások söpörték el ezeket, amelyeket a fentiek még legihletettebb pillanataikban sem voltak képesek elképzelni. Mindazonáltal bennük láthatjuk a hálózati hírközlés valódi úttörőit. Szerencse nem, de erős elhatározás és a tökéletesség iránti elkötelezettség jellemezte őket, a számos megpróbáltatás ellenére is. Mindkettejüknek súlyos akadályokat kellett leküzdenie, mielőtt sikeressé válhattak. Az akadályoknak csupán egy része volt műszaki-technikai jellegű. Edelcrantz 1796-ban kiadott *Értekezés a távíróról* című könyvében megjegyzi: *„Új találmányokkal gyakran előfordul, hogy a közvélemény egyik része haszontalannak, míg a másik megvalósíthatatlannak tartja. Amikor világossá válik, hogy mind a megvalósíthatóság, mind pedig a hasznosság tagadhatatlan, az emberek egyöntetűen úgy gondolják, hogy tulajdonképpen egész könnyű volt azt a dolgot megalkotni, és ők mindig is ismerték.”*

A német J. L. Bockmann másképpen foglalja ezt össze. A francia optikai távíróról szóló első jelentésekhez fűzött értékelésében, amelyet 1794-ben írt, ezt olvashatjuk: *„Tévednek, akik azt hiszik, hogy már minden fel van találva! Ezek az emberek a látóhatárt a világ határának tartják.”*

És ez ma éppúgy igaz, mint kétszáz évvel ezelőtt.

AZ INFORMÁCIÓTÁROLÁS ÉS -ÁTADÁS KORAI TECHNIKÁI MEZOPOTÁMIÁBAN

A számológövektől az archaikus tábláig¹

A dél-mezopotámiai Warka romterületének dombjai rejtik magukban az ókori Urukot, az egyik legősibb és legjelentősebb sumer városállam fővárosát. A város két külön álló szentély köré szerveződött településből alakult ki, az egyik volt a Kulaba, Annak, az Ég istenének szentélye, a másik pedig az Éanna, Inninnek, a szerelem és termékenység istennőjének szent körzete. Valamilyen okból – a modern régészet szerencséjére – az Éanna szentélykörzet nagy része közel kétezer évig beépítetlen maradt, így szemben más fontos városokkal, ahol a későbbi, sokszor tíz méternél is vastagabb törmelékhal-
mok akadályozzák a korai rétegek kutatását, itt lehetőség volt arra, hogy nagy területen tárják fel a mezopotámiai kultúra korai emlékeit. A német régészek, akik 1912 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal az öbölválságig folyamatosan dolgoztak Warkában, ezekben a szentélykörzetekben találták meg az írás eddig ismert legkorábbi emlékei-
nek, az ún. archaikus, vagy más néven proto-ékírásos tábláknak a túlnyomó többségét.

A vezető német sumerológus, Adam Falkenstein már 1936-ban kiadta azt az első 620 táblát, melyek 1928 és 1931 között kerültek elő Urukban.² Megállapította, hogy a legkorábbi piktografikus (képszerű) jelek a később több mint háromezer évig használt ék-
írásos jelek közvetlen előzményét jelentik. Bár a táblákat nem sikerült megfejteni, a későbbi hasonló szövegekből jól ismert számjelek alapján rögtön világos volt, hogy szinte teljes egészében gazdasági szövegekről van szó. Ez már akkor világossá tette, hogy a legkorábbi írást a mezopotámiai bürokrácia igényei hívták életre. A táblák rétegtani szempontból nem egyértelmű helyzetben kerültek elő, ugyanis az Éanna templomait gyakran építették újjá, és az egyes építési periódusok között kiterjedt planírozási munkákat végeztek, ami megbolygatta a korábbi rétegeket. Mindenesetre belső kritériumok alapján Falkenstein két csoportot különített el, egy idősebbet és egy fiatalabbat, melyeket az Éanna területén folytatott ásítás ún. IVa és IIIb rétegéhez kötött. A IVa réteg a mezopotámiai civilizáció alapjait megeremlítő Uruk-kultúra legutolsó fázisát jelenti, és míg a hozzátartozó táblák minden kétséget kizáróan az eddig ismert legrégebbi írás hordozói, addig a IIIb táblák, mint erre már Falkenstein is rámutatott, a néhány évvel korábban publikált³ Dzsemdet-Naszr-i archaikus táblákkal azonos írástípust képviselnek, ami arra utal, hogy az írás ebben az időszakban már szélesebb körben elterjedt.

Amióta Falkenstein munkája megjelent, az Urukban előkerült archaikus táblák száma négyezerre emelkedett, ezért egyik tanítványát, Hans Jörg Nissent bírta meg az általa elkezdett munka folytatásával. A Nissen által vezetett berlini munkacsoport⁴ számos fontos eredményt ért el a szövegek megfejtésében, így ma már sokkal többet tudunk az archaikus táblák kronológiájáról, tartalmáról és az azok mögött meghúzódó bürokratikus technikákról, mint néhány évtizeddel korábban.

Az ásatási adatok rendszerezése során kiderült, hogy bár Falkenstein érvelése részben hibás volt, a két időszak elválasztása a IV., illetve III. építészeti réteghez kötése más okokból, de alapvetően helyes. Belső kritériumok alapján a fiatalabb időszakot alfázisokra osztották, és a további zavarokat elkerülendő a régi rétegtani elnevezéseket

írásfázisok megkülönböztetésével váltották fel: IV, III3, III2, III1.⁵ Evvel a korai írás fejlődésének vizsgálata biztos kronológiai alapokra kerülhetett.

A legkorábbi piktografikus jelek írásmódjának egységessége, illetve egy részük absztrakt formája miatt felmerült, hogy az Uruk IV táblák nem az írás kezdeti formáját jelentették, hanem létezhetett egy vagy több korábbi stádium is, amely után standardizációra sor került, illetve melynek írásjegyei absztrahálódtak. Ilyen kezdeti írásfázis nyomai azonban nem kerültek elő, ezért sokan lehetségesnek tartották, hogy ezek az előképek romlékony anyagra készültek, ezért elpusztultak. Az utóbbi évtizedekben azonban világossá vált, hogy az Uruk IV írás előzményeit az információrögzítési eljárások sokkal szélesebb körében kell keresni, mint sokáig feltételezték.

Az írástípusú információrögzítés előzményei

A. L. Oppenheim 1959-ben publikált egy atipikus „üreges” táblát az i. e. 2. évezred második feléből, melyet Nuzi városában találtak, s amely egy sajátos adminisztratív technikára engedett következtetni. Az akkád nyelvű ékírásos szöveg különböző fajta háziállatokról tesz említést, melyeket mind egy-egy „kövel” jelöltek, és összegzésként a kövek számát adták meg. A tábla belső üregében felnyitáskor az ásatók szerint 49 kis „kavics” volt, azonban ezek később elvesztek, így a formájuk nem ismeretes. Oppenheim több más tábla adatait is felhasználta, melyeken kövek elhelyezéséről és eltávolításáról tettek említést, és egy olyan nyilvántartási rendszert rekonstruált, ahol egy hivatal pásztoronként egy-egy edényben vagy más tartóalkalmatosságban elhelyezett kövekkel ellenőrizte alkalmazottait. (Néprajzi példák arra utalnak, hogy pásztorok még a mai Irakban is hasonló módon használnak számolóköveket.) Az említett üreges tábla mellett előkerült egy sima tábla is ugyanolyan tartalmú ékírásos szöveggel, így elképzelhető, hogy az üreges táblát a kövekkel egy írástudatlannak szánták. A kavicsokat calculusoknak, számolóköveknek nevezte el.⁶

P. Amiet, aki az iráni Susa városában előkerült i. e. 4. évezred végi üreges agyagömböket dolgozta fel, Oppenheim elméletéből kiindulva úgy vélte, hogy az ezekben talált kisméretű geometrikus tárgyak különböző fajta árukat jeleníthettek meg, és együttesen egy, az első ismert írásnál is korábbi nyilvántartási rendszer részeit alkották. Először vetette fel, hogy calculusok az írás előfutárai lehettek.⁷

Denise Schmandt-Besserat volt az, aki összekapcsolta az Elő-Ázsia különböző őskori lelőhelyein talált kisméretű geometrikus agyagtárgyakat az üreges agyagömbökben talált számolókövekkel, és kidolgozta azt az elméletet, mely szerint az ékírás valódi előzményét a calculusok jelentették, s használatuk i. e. 8000 körülre, az élelemtermelés kezdetére nyúlik vissza. Egyik fő érve az volt, hogy az archaikus táblák bizonyos absztrakt írásjelei feltűnően hasonlítanak egyes calculusokra, ami szerinte arra utal, hogy ez utóbbiak között nemcsak háromdimenziós számjelek voltak, hanem konkrét dolgok szimbólumai is. Ezért a calculusokat ő „tokeneknek” nevezte el,⁸ melyet számolószimbólumként (Zählsymbole) fordíthatnánk, azonban szerencsésebbnek tűnik a semlegesebb számolókö kifejezés.

Az átlagos számolókövek mérete 1–3 cm között mozog, de ritkábban előfordulnak 3–5 cm nagyságúak is. Schmandt-Besserat összesen 16 fő csoportot különböztetett meg, melyek túlnyomó többsége geometrikus alapformából áll, a kivételek között találjuk a különböző miniatűr edényeket és állatokat. Alapvetően két fajtáját különböztette

meg, a geometrikus alapformákból álló ún. egyszerű számolóköveket (plain tokens) és az összetett számolóköveket (complex tokens). Ez utóbbiakat az alaptípusokon megjelenő kiegészítő jelzések (bekarcolások, pontozások és applikációk), illetve új formák megjelenése jellemzi. A számolókövek általában égetetlen agyagból készültek, de előfordulnak kőből készült példányok is. Ezek a kisméretű geometrikus tárgyacskák már i. e. 8000 körül, az élelemtermelés kezdetével egy időben megjelentek, tehát a neolitikumnak az égetett agyagedények használatát megelőző, ún. prekeramikus időszakában. A legtöbb közel-keleti őskori ásatáson találtak ilyen „tokeneket”, Kelet-Törökországtól Pakisztánig. Több ezer éven keresztül csak az egyszerű típusok terjedtek el, a belőlük kialakult összetett számolóköveket viszont már csak Mezopotámiában és annak kisu-gárási körében használták, az i. e. 5. évezred közepétől.

Úgy tűnik, a kései számolókövek és a legkorábbi piktografikus jelek között szoros kapcsolat volt – egy ideig párhuzamosan működött a két rendszer –, ezért Schmandt-Besserat úgy véli, hogy megfejthető az egyes számolókövek értelme. Szerinte pl. az egyszerű kúpok, gömbök és lapos korongok gabonaegységeket, a bepontozott és rovátkolt kúpok és gömbök földterületegységeket, a hengerek és lencse alakú korongok pedig állatok bizonyos egységeit jelentették volna.⁹ Az általa felállított logikai sorban az archaikus táblák jelei a kései számolóköveket követték, ezek pedig törés nélkül fejlődtek ki a legkorábbi egyszerű számolókövekből, ezért a feltételezett jelentést ki lehet terjeszteni valamennyi ismert példára. Így a „tokeneket” az i. e. 8000 körülől az i. e. 2. évezredig, a Földközi-tengertől az indiai szubkontinensig egységes szabályok szerint használták volna.

Bár Schmandt-Besserat munkássága szinte teljesen átalakította képünket a korai információátviteli szisztémákról, azonban elméletének egyes részeit, főként sumerológusok részéről, igen kemény kritika érte. J. Oates¹⁰ és P. Michalowski¹¹ felhívta a figyelmet, hogy nincs okunk feltételezni, hogy ezeket egyszerű kis geometrikus agyagtárgyakat több ezer kilométer távolságban és több ezer évig ugyanúgy használták, különösen mivel elterjedésükben sok az időbeli és területi hiátus, és kontextusuk is igen változatos. Például sok „token” került elő sírokból, köztük gyermekek sírjában. Michalowski szerint alapvető problémát jelent az Urukban talált összetett számolókövek formai gazdagsága és az egyes típusok kevés ismétlődése. Mindez valószínűtlennek teszi, hogy egy egységes szemiotikai rendszerről legyen szó.¹² Az összetett számolókövek jó része bizonyosan egykorú az Uruk IV írással, vagy későbbi annál, így kialakulásuk inkább magyarázható a piktogramok hatásával, mint fordítva.

Hozzátehetjük, hogy formai hasonlóság nem feltétlenül jelent funkcionális azonosítást. Az átfürt tokenek egy része vagy egésze amulettként szolgálhatott, és a gyerek-sírban előkerült „tokenek” esetében Oates szerint pl. elképzelhető, hogy táblajáték figurái voltak.¹³ Schmandt-Besserat elméletének gyengéje, hogy kizárólagosnak tekinti a számolókövek szerepét az írás kialakulásában, egyenes vonalú, unilineáris fejlődést feltételez, s más lehetőségeket figyelmen kívül hagyva mindent a „tokenekből” magyaráz.

Mindenesetre biztosnak látszik, a kritikák sem vonják kétségbe, hogy a „token”-szisztéma hosszú múltra visszatekintő archaikus nyilvántartási rendszer volt, amelynek egyes elemeit az Uruk IV piktografikus írás átvette. Az egyik legalapvetőbb kérdés, hogy a „tokenek” milyen jellegű információt tároltak. Schmandt-Besserat úgy véli, hogy jelezniük kellett a mennyiség mellett a minőséget is, különben értelmetlenek lettek volna. Ezzel azonban szembeállítható számos ellenpélda (a brit kincstár adófeljegy-

zéseit a középkorban pl. egyszerű rovásbotokban tárolta, melyek használatát csak 1826-ban törölték el).¹⁴ Ismertek Afrikából jól működő népességnyilvántartási rendszerek, melyek a most tárgyalt számolókövekhez hasonlóan használt kavicsok begyűjtésén alapultak.¹⁵

Egyetérthetünk viszont P. Damerow és R. Englund megállapításával, hogy a számolókövek olyan mnemotechnikai segédeszközök voltak, melyeknek nem volt olyan specifikus jelentésük, mint a későbbi írásjeleknek, inkább a javak természetéről és annak mennyiségéről adtak információt.¹⁶ Ők is utalnak arra a lehetőségre, amely véleményem szerint a legvalószínűbb, hogy a számolókövek számolási egységeket (pl. mérőedényeket) reprezentáltak. Ez annál is inkább logikusnak tűnik, mivel – mint később kiderül – az archaikus írás számjelei is különböző javak természetes egységeinek feleltek meg. Ezek az egységek viszont térben és időben nagy változatosságot mutathattak.

Amíg a számolóköveket egy meghatározott szisztema keretében használták, addig az abban mozgók számára világos volt a céljuk. Probléma akkor merült fel, amikor több információs rendszer összekapcsolása után már nem volt egyértelmű, hogy a számolókövek egy-egy csoportja milyen információt hordoz. Ennek a kérdésnek a megoldására szolgált az információtárolásnak egy másik korai technikája, a pecsételés.

P. Charvát megfogalmazásában a pecsétlenyomatnak az a funkciója, hogy egy adott tárgyhöz erősített plasztikus anyagon láthatóvá tegye valamilyen személy, csoport vagy intézmény kapcsolatát a tárggyal. Ez a kapcsolat leggyakrabban a tulajdonlás, de lehet a javak mozgásának ellenőrzése is. A lenyomaton látható ábrázolás többféle információt tartalmazhatott: a tárgyak eredetéről, illetve feladójáról, a címettről vagy a küldemény tartalmáról. A különböző lenyomatoknak alapvetően két, egymástól lényegesen eltérő funkcióval rendelkező csoportja van, az egyiket a mobil tárolóalkalmatosságokra – edényekre, zsákokra, kosarakra és ládákra – erősítették, a másikat pedig tárolóhelyiségek, raktárak ajtajára, illetve a zárra. Az első típus arra utal, hogy a megjelölt javak átléptek egy tulajdonhatárt, a második pedig olyan raktározási rendszert jelez, amelyben egy adott közösségen belül korlátozott volt a javakhoz való hozzáférés.¹⁷

Tell-Szabi-Abjad (Tell Sabi Abyad, Szíria)¹⁸ késő neolitikus településén (i. e. 6. évezred) kerültek elő az eddig ismert legkorábbi pecsétnyomóktól származó lenyomatok.¹⁹ A lepecsételt agyagdarabok hátoldalának vizsgálata során kiderült, hogy ezeket leggyakrabban kerámia- és fonott kosarakra erősítették, de előfordulnak kőedényekről, gyékényfonatról és zsákokról származók is. Mivel a kis közösségeken belüli kommunikációban sokkal hatékonyabb a szóbeliség, valamint ezen a lelőhelyen több különböző pecsétől származó lenyomatok egy együttesben heverték, valószínűnek látszik, hogy ezeket a lenyomatokat másol készítették, és különböző küldeményekkel együtt jutottak ide. Külön figyelmet érdemel, hogy a lepecsételt agyagdarabok számolókövek mellett kerültek elő, így arra gondolhatunk, hogy egy egységes rendszerben használták őket. Az agyagdarabokat ekkor még nem a javak lezárására használták, hanem csak egyszerűen hozzájuk erősítették, ami arra utal, hogy az árumozgás kontrollja ebben a társadalomban még nem játszott szerepet.

Két ebből a szempontból vizsgált észak-mezopotámiai település, Arpacsiye (Arpachiyah) és Ninive leletei szerint a két ezt követő rézkori kultúrában, a Halafban (kb. i. e. 5200–4200) és a klasszikus Ubaidban (itt északon kb. i. e. 4200–4000)²⁰ a pecsétnyomók használata egyre elterjedtebb lett. Míg az előbbi kultúrában csak mobil tárolóalkalmatosságokat pecsételtek le, az utóbbiban már megjelentek olyan konstrukciók is, melyek már raktárhelyiségek zárszerkezetéről származhatnak. A Halaf-korban gyako-

rívá váltak a bullák, az árura erősített zsinórra gyúrt, körben lepecsételt agyagdarakok,²¹ melyek kifejezetten az illetéktelen felnyitás ellen védték a javakat, ugyanúgy, mint a tárolóalkalmatosságok (edények, ládák, dobozok, zsákok) lezárásain ekkor megjelenő lenyomatok. A pecsétnyomók fontosságát és szoros személyhez kötöttségét jelzi, hogy drága importkövekből készítették őket (zsírkő, serpentin, márvány), valamint a később is folyamatosan létező szokás, hogy a pecsétnyomó fogóját átfúrták, és nyakba akasztva viselték.²² Nemcsak a pecsétlőhasználat változásai jelzik egyfajta adminisztrációs technológia kialakulását, hanem az Arpacsíjében előkerült Halaf-kori számológövek látványos formai gazdagodása is.²³ Az Ubaid-kultúra pecsétnyomóira a korábbi egyszerű geometrikus minták helyett változatosabb ábrázolásokat véstek, ami Charvát szerint arra utalhat, hogy fontosabbá vált a „feladó” azonosítása, mint korábban.²⁴ Talán ez már a későbbi, késő Uruk-kori lepecsételt agyaggömbök előzményeként úgy működött, mint egy szállítólevél, a kvantitatív információt és a kvalitatív egy részét (áru jellege és mennyisége) a valamilyen romlékony anyagban tartott számológövek, a kvalitatív más részét (áru, feladó) pedig a pecsétlenyomatok hordozták.

A számológöveket csak néhány településen kötötték össze a pecsételéssel, a rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy számos helyi szokás és technika létezett, valószínűleg nem is mindig ugyanarra a célra használták a „tokeneket”. Az Ubaid-kori Tell-Abadában például a számológöveket edényekben tartották. Itt az adatrögzítésnek olyan új formája is megjelent, mint az ékírásos agyagtáblák egy korai előfutára, az ún. prototábla, melynek máshonnan is vannak párhuzamai ebből a korból. Ez egy kis agyaglap ujjal benyomkodott vagy bekarcolt egyenes jelzésekkel.²⁵ Ezt az elszigetelt próbálkozást feltehetően az adatok átlátható elrendezésének igénye hozta létre, ugyanúgy, mint a későbbi táblákat. A sokféle helyi megoldás is az ellen szól, hogy – mint azt Schmandt-Besserat véli – nagy területen egységesen működtetett információrögzítési rendszerek léteztek volna.

Ebben az összefüggésben érdemes megvizsgálni egy harmadik korai információrögzítési technikát, az ún. edényjeleket (potmarks). Úgy tűnik, Mezopotámián kívül, más térségekben az edényekre bekarcolt vagy festett jelek komoly szerepet játszottak az írásbeliség korszakait megelőzően. Az edényjelek szerepe az írás kialakulásában felmerült Egyiptommal,²⁶ Iránnal,²⁷ Indiával²⁸ és Kínával²⁹ kapcsolatban is. Adminisztratív felhasználásuk elméleti lehetőségére utal az a tény, hogy jeleik között számos olyan van, amely számjel lehetett.³⁰ Meg kell jegyezni, hogy az edényjelek „Sitz im Leben”-jének meghatározásában óriási bizonytalanság uralkodik, mivel ehhez nem rendelkezünk kellő mennyiségű biztos adattal. Funkcióik területenként és időben jelentősen eltérhettek. Azt a feltételezést, hogy a jelekkel ellátott edényeknek legalább egy része egy egyszerűbb nyilvántartásban is szerepet játszott, közvetetten az a tény is megerősíti, hogy azokon a területeken és időszakokban, ahol és amikor az írást még csak korlátozottan használták (pl. csak a királyi udvarokban), az edényjelek még az írás kialakulása után is fennmaradtak,³¹ az írásbeliség szétterülésével viszont eltűntek.

Mezopotámiában – eddigi ismereteink szerint – jellegzetes módon csak egyetlen kultúrára jellemzőek az edényjelek, a szintén rézkori Szamarrakultúrára.³² Elterjedési területéről nem kerültek elő pecsétnyomók és számológövek is csak nagyon kis mennyiségben.³³ Mivel ennek a kultúrának a társadalma legalább olyan fejlett volt, mint a Halafé és az Ubaidé, ezért csak arra gondolhatunk, hogy bizonyos kommunikatív és információrögzítési feladatokat – legalább részben – az edényjelek láttak el. Sajnos ezeket még nem vizsgálták meg ebből a szempontból, de egyéb térségek példái

alapján az edényjeleket nagyjából úgy használhatták, ahogy a pecséteket: információt adhatott az edények tartalmáról vagy eredetéről, illetve tulajdonosáról. Bizonyosan voltak olyan edényjelek is, melyek egészen más funkciót tölthetnek be, lehetnek pl. mesterjegyek vagy az étetés sikerességét elősegíteni akaró mágikus jelek stb.³⁴ Mindenesetre olyan kérdések alaposabb vizsgálata, milyen edényjeleket vittek fel étetés előtt és után, melyek fordulnak elő más tárgy típusokon is stb., még sok új eredményt ígér ezen a területen.

A fenti kultúrákat felváltó Uruk-korban (kb. i. e. 4000–3200) nagyarányú társadalmi átalakulás zajlott le, ez jól nyomon követhető az információörögzítési technikákban is. Míg az Uruk-kor korai fázisa nem jelentett lényeges változást a korábbiakhoz képest, addig a kultúra késői időszakában számos újdonsággal találkozunk. Közülük legfontosabb, hogy a pecsétnyomó mellett megjelent a pecséthenger. Ezen az ábrázolást (és esetleg a feliratot) a hengerpalástra vésték fel, melyet a puha agyagon végighengergetve kapták meg a lenyomatot. Így végtelen hosszú felületet tudtak lepecsételni egy művelettel, és a pecséthenger kis méretéhez képest elég nagy kép fért fel rá. A pecséthengereket egy ideig együtt használták a pecsétnyomókkal, majd az utóbbiak teljesen eltűntek.³⁵ Az újonnan megjelent pecséthengereket a rendkívül finoman vésett figurális ábrázolások jellemezték, melyek néhány jól körülhatárolható ikonográfiai csoportba tartoznak (pl. kultikus jelenet, vezér foglyok előtt, raktár, nyáj, vadászat³⁶ stb.). Az egyes ikonográfiai típusokon belül viszont a megformálás igen változatos, minden egyes pecséthenger más és más, anélkül, hogy a tartalmuk különbözne. Nissen szerint ezek a pecsétlők egyrészt kifejezték azt, hogy a használójuk milyen intézményhez tartozott (téma), illetve azonosították magát a személyt is (egyedi kivitelezés).³⁷

A bürokratikus szervezetek komplexebb válásával és a kontroll növekvő igényével a számolókövek tárolásának addigi módszerei (pl. bőrzacsó vagy edény) mellett újak jelentek meg. Az Uruk-korban Schmandt-Besserat szerint³⁸ két módszert használtak. Átlyukasztották a számolóköveket és felfűzték őket egy madzagra, illetve üreges agyagömbbe zárták be. A hitelesítés az első esetben egy zsinórra erősített, lepecsételt agyagbullával történt volna, a második esetben pedig az „agyagborítékot”³⁹ pecsételték le. Mivel az agyagbullákat korábban és később is főként árukra erősített címkéként használták, és nincs olyan meggyőző lelet, amikor átfűrt „tokenek” bullákkal együttesben kerültek volna elő, ezért ezt a feltételezett módszert nagyon bizonytalan hipotézisként kell kezelnünk. Biztosan összeköthetők viszont a számolókövekkel a lepecsételt üreges agyagömbök, hiszen számos olyan felnyitatlan vagy az ásatók által felnyitott példányt ismerünk, melyekben még benn voltak a „tokenek”. Mint láttuk, éppen ez volt az a leletcsoport, amely Amiet nyomán Schmandt-Besserat elméletének kiindulópontjaként szolgált.

Az agyagborítékok formája általában szabályos gömb, ritkábban ovoid. Méretük 5 és 9 cm között változik, a falvastagságuk pedig 1,5 és 2,5 cm között van. Jó minőségű, finom agyagból készültek, és gyenge étetéssel tartósították őket. Néhány iráni példától eltekintve valamennyi agyagborítékot lepecsételték, még hozzá az éppen ekkor megjelent pecséthengerekkel. Általában a felületen egy pecsétet hengergettek végig, de ritkábban kettőt, sőt hármat is. A hengerforma kiválóan alkalmas volt a gömbök körbepecsételésére.⁴⁰ A legkorábbi gömbökön még együtt találjuk a pecsétnyomók és a hengerek lenyomatait,⁴¹ de az előbbieket hamarosan eltűntek.

Az agyagborítékok és a pecséthengerek nagyjából egyszerre jelentek meg, ami nem volt véletlen, hiszen mindkét eszköznek információhordozó és ellenőrző szerepe is

volt. Ezeket az új technikai megoldásokat valószínűleg azért vezették be az Uruk-korban, mert az adminisztratív rendszer fejlődésével kialakultak az elválasztott illetékeségi körökkel ellátott hivatali egységek, melyek között szükség volt a megfelelő információáramlásra, valamint meg kellett oldaniuk a felelősség kérdését is. A pecsétlenyomat kizárta az adatok utólagos meghamisítását, hasonlóan a későbbi táblákra írt szerződésekhez, melyeket lepecsételt agyagborítékkal védtek a manipulációtól. A szuszi (Irán) példányoknál megfigyelték, hogy a gömbökre utólag lapos talpat kapartak, talán azért, hogy ne guruljanak le a polcokról.⁴² Ez arra utal, hogy a későbbi archiválási technikák⁴³ előzményei már ekkor megjelenhettek.

A korabeli adminisztratív rendszerekről Szuszából van a legtöbb információnk. Szusza ugyan Iránban van, de ebben a korban ugyanabba a kultúrkörbe tartozott, mint Dél-Mezopotámia. R. Dittmann a több pecsétthenger lenyomatát viselő szuszi gömbökből kiindulva szellemes kísérletet tett a pecsétek szemiotikai rendszerének rekonstruálására. Feltételezte, hogy amennyiben a pecsételés valóban a kontroll eszköze volt, a több különböző lenyomat a hierarchia különböző szintjeihez, illetve egymással kapcsolatban álló hivatali egységekhez köthető. Alapos elemzés után az ábrázolt jeleneteket hozzárendelte a feltételezett hierarchikus szintekhez és a gazdaság különböző szféráit ellenőrző hivatalokhoz, és felvázolta a helyi adminisztratív struktúra lehetséges működését. Összesen kilenc különböző szervezeti egységet különített el. Mivel ezek a hivatalok mind más-más javakkal foglalkoztak, a pecsétek szerinte nemcsak a küldőről adtak felvilágosítást, hanem a tartalomról is.⁴⁴

Sajnos a több mint négyezer uruki bullából és pecsétlenyomatból még csak keveset publikáltak, és nem vizsgálták meg ezek hátoldalát sem, így újra szuszi anyaghoz kell fordulnunk, ha az Uruk-kori bürokratikus szervezetekről és annak technikáiról teljesebb képet akarunk kapni. P. Charvát kutatásai szerint⁴⁵ míg az i. e. 4. évezred első felében, az Uruk-kultúra helyi térnyerése előtti időszakban még csak a mobil tárolóalkalmatlanságokat (zsákok, edények, gyékényfonatok) zártak le bullával, és ehhez pecsétlenyomókat használtak, addig az évezred második felében (az Uruk-kultúra időszakában), amikor a pecséthengerek és az agyagborítékok elterjedtek, az előzőek mellett általánossá váltak az ajtók – a későbbi párhuzamok alapján⁴⁶ feltehetően a raktárak bejáratainak – zárszerkezeteiről származó lenyomatok is. Az ajtózár lepecsételése megerősíti azt a fentebb vázolt feltételezést, mely szerint az adminisztratív rendszer i. e. 3500 körülől összetettebbé vált, és kialakultak az elkülönített hivatali egységek, melyek irányítóit központilag ellenőrizték. A raktározás új rendszere nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a centrumokba szállított áru mennyisége olyan mértékben megnövekedett, hogy ennek irányítását egy hivatal már nem tudta ellátni.

A számolókövek lepecsételt agyagborítékba zárásával két információs rendszert egyesítettek szilárd és tartós formában, ami lökészerűen felgyorsította az adatrögzítési technológia fejlődését. A felmerülő problémák megoldására a hivatalnokok újabb és újabb kísérletet tettek, így a folyamat szinte törvényszerűen torkollott az írás kialakulásába.

Az agyaggömb hátránya volt ugyanis, hogy a számolóköveket tartósan eltakarta, és a borítékot minden esetben fel kellett nyitni, ha a tartalmát ellenőrizni akarták, így már nem lehetett archiválni. Ez mindenképpen akadályt jelentett egy összetettebb bürokratikus rendszer működésében. A problémát a gömbök külső falára elhelyezett jelzésekkel (markings) oldották meg. Különböző megoldásokkal kísérleteztek.⁴⁷ Például a boríték még puha agyagfelületébe besüllyeszthettek ugyanolyan „tokeneket”, mint

amilyeneket belefoglaltak, azonban ez az eljárás csak egyetlen példányon fordul elő. Elterjedtebb megoldás az volt, hogy a belehelyezett számolóköveket, illetve az azoknak megfelelő duplumok a gömbökre benyomva hagytak jelzést, vagy egy íróeszközzel, azaz stílussal nyomták be ugyanezt a formát. Elméletileg elképzelhető egy fejlődési sor a besüllyesztett szimbólumoktól a szimnbólumokkal készített lenyomatokon át a stílussal készített jelzéseig, azonban a kevés jelzéssel ellátott boríték között találunk még más megoldásokat is: az ujjal történő benyomást és az utólagos bekarcolást. Ezek a példák inkább egy kísérleti stádiumra utalnak,⁴⁸ amikor a legkülönbözőbb technikákkal próbálkoztak, annál is inkább, mivel ismerünk más, a fő fejlődési vonaltól eltérő utakat is. A szíriai Tell-Brakban, késő Uruk-kori rétegekben találtak olyan borítékhoz hasonló számolókörtartó edénykét, melyet nem zártak és nem is pecsételtek le, viszont egy négy-lábú állat rajzát karcolták rá, valószínűleg evvel jelezve, milyen javak mennyiségéről tartalmaznak információt a benn őrzött számolókövek.⁴⁹

Ugyanilyen adatrögzítési kísérletként kezdtek egyre szélesebb körben elterjedni az agyagtáblák is. Mint láttuk, a funkciójában inkább a rovásos botokhoz hasonló, egyszerű vonásokkal ellátott ún. proto-táblákat szórványosan már az i. e. 5. évezredi Ubaid-kultúrában használták, tehát ez a nagy jövőjű jelhordozó médium nem volt ismeretlen Mezopotámiában. A táblaforma áttekinthetővé tette a rögzített adatokat, így egy olyan fontos adminisztratív módszer előtt nyitotta meg az utat, mint a táblázat. A késő Uruk-korban megjelent ún. numerikus táblákra (numeric tablet) tompa stílussal nyomkodták be a számokat, és teljes felületüket lepecsételték. Ezekből közel 240 ismert a mai Irak, Szíria és Irán területéről, nagyjából abból a körzetből, ahol az Uruk-kultúra jelenléte kimutatható. Bár a numerikus táblák minden valószínűség szerint a borítékok továbbfejlesztett változatai voltak, legalább részben biztosan egymás mellett használták a két megoldást, ugyanis több olyan példát ismerünk, amikor egy borítékot és egy táblát ugyanazzal a pecséttel hitelesítettek. A numerikus táblák általában agyagból, plano-konvex formában készültek,⁵⁰ átlagos nagyságuk $5 \times 4 \times 2$ cm volt. Mindez szintén arra utal, hogy a gömbökből eredtek. Schmandt-Besserat szerint mind a 17 fajta, tábláról ismert jelnek azonosítható az előzménye a számolókövek között. Mivel ezek a jelek feltűnően hasonlítanak az ékírás későbbi számjeleihez, ezért nevezték el őket numerikus tábláknak (impressed tablet). P. Damerow és R. Englund szerint semmiképpen nem nevezhetjük ezeket modern értelemben vett számjeleknek, inkább „számolási egységek” voltak „kvalitatív mellékjelentéssel”.⁵¹ Ez azt jelenti, hogy valahol a későbbi számjelek és szójelek között álltak. Egy azonban biztos, nem voltak eléggé differenciáltak ahhoz, hogy konkrét dolgok azonosítására elegendő információt adjanak. Mivel a benyomott jelek inkább természetes egységekre (mértékegységekre) utaltak, így az aktuális összefüggéseket itt is a pecsétlenyomatok adhatták.

Úgy tűnik, a kétfajta nyilvántartási technikát, az agyaggömbbe rejtett tokeneket és a benyomott jelű táblákat egymás alternatívájaként használták. Létezik olyan elképzelés, mely szerint a kétfajta dokumentum más-más célokat szolgált, a táblákra véglegesített adatokat jegyezték fel, a gömbökön, illetve bennük pedig olyan adatokat rögzítettek, melyek módosítást igényeltek.⁵² Hamarosan ez a két módszer sem elégtette ki az adminisztratív szervezetek igényeit, ezért egy forradalmian új megoldást találtak fel, feltehetően Urukban, a képszerű (piktografikus) jeleket alkalmazó valódi írást. Talán nem ez volt az egyetlen központ, ahol új adatrögzítési metódusokkal kísérleteztek, azonban erről nagyon keveset tudunk, mivel a jelentősebb mezopotámiai központok korabeli rétegeit sajnos alig ismerjük. Egyetlen olyan adatunk van, amely megengedi a fenti felté-

telezést. A már említett szíriai központ, Tell-Brak késő Uruk-kori rétegeiben került elő két olyan kis agyagtábla, melyeken egy kör alakú szám mellett egy-egy négylábú állat egész testének piktografikus képe látható, de nem az Uruk IV és III írásfázisokban alkalmazott konvenció szerint, hiszen ott mindig csak állatfejeket alkalmaztak. A tell-braki táblácskák valószínűleg korábbiak a déli piktografikus írásnál.⁵³

A valódi írás megjelenése

A piktografikus írás, a világ eddig ismert legrégebbi írásrendszerének bevezetése technikai szempontból tulajdonképpen nem jelentett mást, mint azt, hogy Dél-Mezopotámiában áttértek a hegyes íróvesszővel bekarcolt jelek használatára, miközben a számjeleket továbbra is a stílus tompa oldalával nyomkodták be, ugyanúgy, mint a numerikus táblákon. A bekarcolás a jelek sokkal szélesebb repertoárjára adott lehetőséget, mint a benyomkodás, így rövidesen közel 800 jelet⁵⁴ kezdtek el használni. A mezopotámiai írás eredetének egyik alapproblémája, hogy milyen előképekre vezethetők vissza ezek a jelek, illetve miért beszélhetünk éppen ettől a pillanattól kezdve írásról, miért nem nevezhetjük annak a korábbi információörögzítési rendszereket.

Az archaikus írás⁵⁵ a megelőző időszak gazdasági nyilvántartási rendszereiből nőtt ki, a berlini kutatócsoport munkatársainak kifejezésével élve könyvelői írásként (Buchhalterschrift)⁵⁶ jött létre, ezért nem meglepő, hogy sok tekintetben különbözik a későbbi írásrendszerektől. Ez azt jelenti, hogy nem volt alkalmas összefüggő szövegek lejegyzésére, sem ígéket, sem nyelvtani elemeket nem tartalmazott, tehát olyan információt nem lehetett vele közvetíteni, amely túlmegy az igazgatási mechanizmusok területén. Tulajdonképpen igazából a numerikus táblák táblázatformáját fejlesztették tovább, melynek előre meghatározott jelentésű rubrikáit csak ki kellett tölteni, és amely egy adott kontextusban kiválóan használható, de abból kilépve másra már nem alkalmas. Ezért még azt sem lehet megnyugtató módon megállapítani, hogy milyen nyelvet beszéltek a legkorábbi írásfázis (Uruk IV) feltalálói és használói, és később is csak néhány nyelvi elem utal arra, hogy ezek sumerek lehetek. P. Damerow és R. Englund megfogalmazása szerint⁵⁷ a proto-ékirás a következő jellemzőkkel írható le: *„1. Jelei és szimbólumai termelési, elosztási és irányítási folyamatoknak feleltek meg, s nem a nyelv megfelelő fogalmainak. 2. A szimbólumokat nem nyelvi-szintaktikai kritériumoknak megfelelően rendezték el, hanem – az adott gazdasági tranzakció jellege által meghatározott – mindenkor táblaforma döntötte el, hogy melyik információt hová és milyen módon jegyezték le. 3. Az írásos táblák csak ritkán működtek elszigetelt íráshordozóként, majdnem mindig valamilyen könyvelési eljárással álltak összefüggésben, melynek során az egyik táblán rögzített információt kiemelték, feldolgozták és egy másik táblára helyezték át.”*

Mit jelent mindez a gyakorlatban? A proto-ékirás közel 800, variánsokkal együtt 1200 jelből és számos információhordozó konvencióból állt. Már kezdetben sokfajta táblatípust használtak egyszerre, formájuk, illetve a rájuk írt jelek elrendezése rögtön megadta az első információt a tartalomról. A táblák nagyobbik része közel négyzetes, illetve téglalap alakú volt, de nem voltak ritkák az erősen lekerekített sarkú, oválisabb formák sem. A pecsétlenyomatok az agyagtáblákról jóformán teljesen eltűntek.

H. J. Nissen a következőképpen összegezte a táblaformákat és azok tartalmát.⁵⁸ Az Uruk IV írásfázisban a legkisebb táblácskák⁵⁹ egy osztatlan felületen néhány jelet tar-

talmaztak, amelyek jelentését ugyan nem lehet megállapítani, de annyi bizonyos, hogy nem javakat vagy tisztségeket jeleztek, inkább személyeket jelölhettek vele. A rajtuk lévő lyukak alapján kísérőcedulák lehettek, melyeket valószínűleg zsinórral erősítettek a különböző csomagolású javakhoz. A valamivel nagyobb, de szintén osztatlan táblákon javak, számok és talán személyek szimbólumai szerepelnek. Általában azonban bekarcolt vonalakkal függőleges oszlopokra és azon belül rekeszekre osztották a felületet, minden egyes rekesz egy-egy információs egység csoportosítására szolgált. Az egyes rekeszekben felsorolt mennyiségeket sokszor a másik oldalon összesítették. Összességében az Uruk IV írásfázist a rendkívüli tömörség jellemzi, gyakran a javak típusára is csak a számjelek jellege utal, azt külön nem nevezték meg. A táblacsoportokat az általuk megnevezett – a későbbi egyértelmű párhuzamok alapján valószínűleg a folyamattért felelős – személyek kötötték össze. Minden más tudnivaló ismert volt azok számára, akik a táblákon szereplő adatokra voltak kíváncsiak.

Mindez azt jelenti, hogy az Uruk IV írás megalkotója a lepecsételt numerikus táblák hagyományát követte, de néhány fontos részletet továbbfejlesztett. Míg a számjelek, bár nem változatlan formában, de megmaradtak, a javak és személyek azonosítására már nem a pecsétleng, hanem jelek szolgáltak. A pecsétleng információhordozó funkciója némileg háttérbe szorult, s szinte teljes mértékben a kontroll eszköze lett.⁶⁰

A javakat jelölő jelek nagyrészt piktografikusak, azaz képszerűek voltak, és nagy részüket frissen alkothatták.⁶¹ Egységes formájuk és használatuk egy centrumra utal, melyet legnagyobb valószínűséggel Urukban kereshetünk. M. A. Powell szerint nem egy „bizottság”, hanem egy konkrét személy lehetett a kitaláló, akit jelképesen „*literatus Sumericus Urukeus*”-nak nevez. Azzal érvel, hogy az írástörténetben nincs egyetlen példa sem az írás közösségi-evolúciós feltalálására. Csak egyének találnak fel, nem közösségek.⁶² Hozzá kell azonban tennem, mit is értünk ebben az esetben feltaláláson. Még ha az Uruk IV írásjeleket egyszerre is alakította valaki ki, használatuk során dinamikusan fejlődtek, állandóan reagálva a változó igényekre. Egy részük az idők során eltűnt, mások más funkciót kaptak. A feltaláló egy sor jel kialakítása mellett megállapította azokat a szabályokat, mellyel az írás működőképes rendszerré vált.

A jelek többsége a jelölt dolgok képét próbálta meg visszaadni, a mai piktogramokhoz hasonlóan erősen stilizáltan és konvencionálisan. Mint a tell-braki példa mutatja, a képszerű ábrázolási mód már korábban is ismert volt, ami nem meglepő, hiszen a korai népeknél használatuk, ha más kontextusban is, de általánosan elterjedt.⁶³ Az ikonikus jelek között vannak teljes ábrázolások, melyek a jelölt teljes képét adják (pl. hal, kígyó vagy vetőeke), és részletábrázolások a jelölt dolog egy részletével (pl. állatfejek vagy vulva és pénisz a nő és férfi helyett).⁶⁴ A képszerű ábrázolási mód az állatok és különböző tárgyak, így edények esetében viszonylag egyszerű volt, de a kis méretű agyagtáblára karcolt jelek gyakran nem adtak kellő lehetőséget a finomabb különbségtételre, pl. az állatok korának vagy nemének jelölésére, ezért a gazdaságilag legfontosabb mezopotámiai háziállatok, pl. a juh és a kecske esetében absztrakt jeleket vezettek be.⁶⁵ Elméletileg lehetséges, hogy ezek formai előzményei bizonyos számolókövek voltak, mint ahogy azt Schmandt-Besserat állítja, azonban szilárd bizonyíték erre nincs, mivel az ilyen típusú számolókövek mind egyidősek a proto-ékírással, így a fordított irányú folyamat is elképzelhető, sőt valószínűbbnek tűnik.⁶⁶ Ugyanis már a legkorábbi jelek is alkalmaztak absztrakt jelöléseket hasonló piktogramok szétválasztására, így például két hasonló állatfejet néhány párhuzamos vonással különböztetett meg.⁶⁷ Nehezen megjeleníthető dolgokat valamilyen velük asszociálható tárggyal he-

lyettesítettek. A W. G. Boltz által bevezetett kifejezéssel élve ezt a módszert paraszemantikusnak nevezhetjük.⁶⁸ A további fejlődésben különleges szerepet játszottak ezek a módszerek, mivel velük megoldhatóvá vált az igék és absztrakt fogalmak megjelenítése, így potenciálisan sokkal produktívabbak voltak az ábrázoló típusú jeleknél. A paraszemantikus használat egyszerűen követhető példája, amikor különböző folyadékokat, mint a sör⁶⁹ vagy tej⁷⁰ a tárolóedényeikkel, vagy az isteneket csillaggal⁷¹ jelenítették meg. Kicsit komplikáltabb példa a fiatal (erős) férfi jelölése egy cséplőszán képével, itt az összekötő kapocs az erő.⁷² Számos olyan eset is van természetesen, amikor nem világos előttünk, hogy a kép mit ábrázol, és mi volt az asszociációs alap.

Bár az írásjelek száma elméletileg szabadon növelhető lett volna, azonban ennek gátat vetett az íráshordozó médium természete. A puha agyagra karcolt kis jeleket egy határon túl már nem lehetett megkülönböztetni, ezért úgy növelték a jelölt jelenségek körét, hogy egy, azonos szemantikai körön belül már létező jelet valamilyen módon megváltoztattak. A különböző felhasznált módszerek egyike volt a fent említett szétválasztás egyszerű vonásokkal⁷³ vagy más kiegészítő jelzésekkel, illetve a jelek kombinálása egymással. A jelkombinációra számos lehetőség volt, jelek egyszerű egymás mellé helyezésétől az egyik jel kisebb változatának a másikba történő leírásáig. A kombinációkat általában paraszemantikus módon használták, pl. a fejadag kifejezést a fej (arc) és egy, a fejadag kiosztására szolgáló edény (az ún. vágott peremű edény, ld. később) egymás mellé rakott képével írták le.⁷⁴

Külön problémát jelentenek a személyeket jelölő jelek, illetve jelcsoportok, melyek részben felváltják a pecsétlenyomatokat. Mivel a legkorábbi fázis nyelve az írás természete miatt nem azonosítható, a személyjelölő jelek használatának módjáról sem lehet túl sok mindent mondani. Nem tudjuk, reflektáltak-e a nevek hangalakjára, vagy inkább paraszemantikusan használták őket. Talán a Gelb által azonosító-mnémonikusnak nevezett,⁷⁵ a világ minden táján általánosan használt jelekből erednek – ilyenek például a különböző tulajdonjegyek, illetve manapság a gyermekek óvodai jele.

Vannak emellett olyan jeltípusok is, amelyek egészen biztosan az írást megelőző időszakból eredeztethetőek, és a hagyomány egy külön, az adminisztratív technikáktól független csoportját képezik: az istenek és a városok jelei.

Az istenek és városok neveit – szintén paraszemantikusan – valamilyen hozzájuk köthető tárgy vagy állat képével adták vissza. Legalább egy részük mint embléma vagy szimbólum már korábban is létezett. Mezopotámiában az általánosan elterjedt istenszimbólumok⁷⁶ az antropomorf ábrázolások mellett az istenek megjelenítésének egy másik módját jelentették. Az írásjelként felhasznált istenszimbólumok legjobb példája Innanának, Uruk istennőjének jele, a művészi ábrázolásokról is jól ismert nádköteg.⁷⁷

A városnevek írásjegyeinek eredete talán a városok polgárainak közösségét szimbolizáló jelvényekre, emblémákra nyúlnak vissza. Szoros kapcsolatban álltak az istenszimbólumokkal, ugyanis egyik jellegzetes csoportjuk egy istenjelből és egy olyan jelből áll (AB/UNUG), amely P. Michalowski szerint ekkor a „város, földrajzi hely” fogalomkör jele volt.⁷⁸ Ezeket a városjeleket az Uruk III időszak Dzsemdet Nasz-i tábláin nemcsak írásjelként, hanem pecsétlenyomatokon is megtaláljuk.⁷⁹ Mivel a pecsétekre ekkor még nem véstek írásjeleket, valószínűleg igaza van Michalowskinak, hogy a városzimbólumok – és hozzátehetjük, az istenszimbólumok – olyan, az írással kapcsolatban álló, de attól függetlenül is létező és amellett fennmaradó szemantikai rendszert alkottak, amely lehetővé tette az adminisztráció alsóbb fokán álló, az írást

nem ismerő hivatalnokok számára a táblán közölt információ megértését.⁸⁰ Ezeket I. J. Gelb klasszifikációja szerint azonosító-mnémonikus jeleknek nevezhetjük.

Egy csoportot nem tárgyaltunk még, a számjeleket. Az írásjegyek között 60 különböző számjel fordul elő, melyek rögzön felismerhetőek, hiszen ezeket – a numerikus táblák hagyományait követve – nem bekarcolták, hanem a stílus kerek oldalával merőlegesen vagy ferdén nyomták be. A berlini munkacsoport tagjai, P. Damerow és R. K. Englund a különböző összesített mennyiségek számítógépes elemzésével – néhány fontos előzmény után – kiderítették, hogy a proto-ékírás nemcsak a később is használatos hatvanas számrendszert alkalmazta, hanem több más is, és mindegyiket más-más összefüggésben. Őt alapszámrendszer volt, a továbbfejlesztéseikkel együtt pedig tizenhárom különböző szisztémát különítettek el, és néhány adat alapján még további kettő egykori meglétét feltételezik. A rendszerek alapvetően abban különböztek egymástól, hogy hány jel ismétlését váltották ki egy magasabb értékű jellel.⁸¹ Ezeket a küszöböket egy-egy olyan természetes egységből vehették, melyeket azután gyakran mértékegységként is használtak. Különösen egyértelmű ez a földterületek nagyságának (GAN₂-System) vagy az eltelt időszakok hosszának (U₄-system) jelzésére szolgáló rendszereknél.

Schmandt-Besserat szerint ezek már absztrakt számok voltak, s az írás megjelenése egyben a matematikai absztrakció megjelenését is jelentette.⁸² Ennél azonban bonyolultabb a helyzet. Semmiképpen nem beszélhetünk a mai értelemben vett absztrakt számokról, hiszen, mint láttuk, a számok formája függött a szóban forgó javak típusától. Azonban épp a berliniek vizsgálatai tették egyértelművé, hogy az Uruk IV írással a „*mennyiségi információk kodifikációjának egy újfajta szimbolikus rendszere*” jelent meg, amelynek nem ismertek máshonnan párhuzamai. Ezeket a számjeleket a numerikus táblák jeleivel szemben a kialakult szilárd konvenciók jellemzik. A számjeleket részben a számolószimbólumok örökségeként, részben újabb differenciálásokkal kiegészítő kvalitatív információkkal látták el, illetve a másik oldalon írásjeleket láttak el kvantitatív információkkal (pl. háziállatok korát jelezték), és ezzel összemosták a számjelek és az egyéb írásjelek közötti határt. Egy meghatározott rendszeren belül mindig ugyanolyan számú jelet váltottak ki egy magasabb értékű jellel, azonban nem alakult ki egységes számrendszer, mivel ezek a szabályok csak egy-egy rendszeren belül működtek. Így néhány jel többértelmű volt, aktuális jelentését egy meghatározott rendszeren belül kapta meg. Ezt a sajátos számrendszert nevezték el a berliniek archaikus aritmetikának.⁸³

Összegzésként, az írás feltalálója, illetve továbbfejlesztői a következő forrásokból meríthettek: korábbi piktografikus ábrázolások, esetleg számolókövek, melyek talán inkább a numerikus táblák „számjelein” keresztül hathattak, tulajdonjegyek, isten- és városszimbólumok. Azonban az írás feltalálásának háttérében talán mégiscsak az egyre összetettebbé vált adminisztrációs rendszer állhatott, amely két mnemotechnikai (emlékezettrögzítő) segédeszköz, a számolókö és a pecsételő segítségével fejlődött egészen addig, amíg a változó követelményeknek már nem tudott megfelelni. Az újonnan feltalált jelek mind olyan problémára nyújtottak megoldást, melyet a nyilvántartás igényei vetettek fel. A „feltaláló” tettének forradalmisága nem e jelek kitalálásában, hanem egy olyan összetett szabályrendszer, szintaxis megalkotásában állt, amely lehetővé tette a bonyolult információk kifejezését, illetve visszahatva a jelekre, megváltoztatta azok tartalmát.

A proto-ékírás a gazdasági elszámolási táblákon kívül még egy műfajt ismert, a lexikális listákat. Ezek külső formájukban már is első pillantásra eltértek az adminisztratív

szövegektől, ugyanis minden egyes ilyen táblát közel egyenlő nagyságú oszlopokra és rekeszekre osztottak, és minden egyes rekeszbe egy-egy szemantikai egységet (lexémát) írtak, az egyes bejegyzéseket egymástól még az egyes szám jelével is elválasztották. A jelek külső képéből egyértelműen kiderül, hogy minden listafajta más szemantikai kört dolgozott fel, voltak listái a különböző állatok (madár, hal, háziállat), fa- és fából készült tárgyak, edények (tartalmukkal) és textíliák, valamint a földrajzi helyek neveinek. A kortársak számára és talán számunkra is a legfontosabb a közel kétszáz másolatban fennmaradt foglalkozásnév-lista. Ennek a jelentőségét az adja, hogy az egyes címek és foglalkozásnevek a hierarchiában elfoglalt helyüknek megfelelő sorrendben szerepelnek. Az egyes bejegyzések megértését nagyban megkönnyíti, hogy ezt a listát az Uruk IV korszaktól egészen az i. e. 23. századig folyamatosan másolták és használták, tehát még olyan időszakokban is, melyek jeleit jól értjük. A listáknak nyilvánvalóan együtt kell megszületniük az írásjelekkel, ezek normalizálták az egyes jelformákat és megakadályozták, hogy helyi variánsok alakuljanak ki. Fontos szerepük volt továbbá az írnokok képzésében. Ha az írásjeleket egyszerre alakította is valaki ki, használatuk dinamikusán fejlődött, állandóan reagált a változó igényekre. Nissen szerint az Uruk III írásfázisait⁸⁴ az információtárolási módszerek növekvő komplexitása jellemzi. Az egyszerűbb táblák eltűntek, és általánossá váltak a nagyobb összegző táblák, melyekkel ráadásul egyre több információt rögzítettek a folyamatok háttéréről.⁸⁵ Ekkor már a javak mennyisége és típusa mellett megjelölték a részt vevő hivatalnokok nevét és rangját, a feljegyzett időtávot és a mozgatás, illetve a felhasználás célját is. A nagyobb időtávok áttekintése lehetőséget adott előzetes számítások elvégzésére, így az egyes gazdasági egységek működésének megtervezésére.

Ezek a változások természetesen a jelhasználatot is meghatározták. A legfontosabb új fejlemény, hogy áttértek a hegyes stílusról a háromszög végű stílus használatára, ennek hatására meggyorsult az írás, csökkent a jelek mérete, így jobban ki lehetett használni a tábla felületét. Ez az apró technikai váltás komoly hatással volt a korai mezopotámiai írás fejlődésére. Ezután nem karcolták a jeleket, hanem benyomkodták, az ívelt vonalakat lassan egyeneseké váltották fel, így a jelek egyre absztraktabbá váltak.

Amikor újabb szakavakat akartak leírni, már nem volt járható út a még több jel képzése, hiszen az újak túlságosan hasonlítottak volna régiékhöz, ezért inkább a már meglévőeket fejlesztették tovább. A paraszemantikus módszer mellett bevezették az ún. rébusz módszert, melyet Boltz paronomasztikusnak nevezett el.⁸⁶ Itt az asszociáció alapja a hasonló vagy azonos hangzás volt, tehát mintha mondjuk a piaci árat vagy az árat mint magas vízállást egy ár (szerszám) rajzával akarnánk megjeleníteni. Ez azonban kezdetben még csak korlátozott szerepet játszott.

A különböző fejlesztésekkel többértelművé vált jelek azonosításában segített két olyan megoldás, amelyet már az Uruk IV időszakban is használtak, de csak ekkor váltak gyakorivá. Az egyik az ún. szemantikai indikátor (determinatívum), a másik pedig a fonetikus indikátor (fonetikus komplementum) volt. Az első azt a szemantikai kört határozta meg, amelybe a jelölt dolog tartozott. Ezek nem új, hanem már eddig is használt jelek voltak, pl. az istennevek elé az „isten” jelét, fából készült tárgyak elé a „fa” jelét, vagy a madárnevek után a „madár” jelét helyezték. Az utóbbi két hasonló jellel leírt szó, vagy egy jel több jelentése között tett különbséget azzal, hogy a szavat fonetikus asszociáció révén azonosította. Például egy állatfej mögé tettek egy szárított gyümölcs (MA) jelét, ami arra utalt, hogy egy olyan olvasatot kell választani, ami „m”-re végződik, ez pedig az őstulok (ALIM) volt, és nem mondjuk hegyikecske (DARA₃).

Ezek az egy ideig csak korlátozottan használt paronomasztikus eredetű fonetikus indikátorok teremtették meg a szótagjelek kialakulásának a lehetőségét, ami már alkalmassá tette az ékírást a beszélt nyelv teljesebb reprezentálására.

Itt kell válaszolni arra a kérdésre, hogy miért beszélhetünk a proto-ékírás esetében írásról, holott ez nem „a beszéd rögzített formája” volt, mint ahogy a legtöbb nyelvész az írást meghatározza. Ha viszont ez írás, akkor miért nem az a számológöves rendszer? Mindez természetesen elsősorban definíció kérdése. Az ókori keleti írások egyik szakértője, I. J. Gelb korábbi meghatározása szerint „*az írás egy emberi kommunikációs rendszer, amely konvencionálisan használt látható jelekből áll*”.⁸⁷ Ezt később a következőképpen módosította: „*A szélesebb értelemben vett írás egy olyan konvencionális jelzéseket, vagy a tárgyak alakját, illetve színét használó (információ)rögzítő rendszer vagy eszköz, melyek valamilyen emberi személy kezétől származnak, és egy másik vizuálisan észleli.*”⁸⁸ Az általánosabb meghatározásra azért volt szükség, mivel a nyelvészeti definíciók a korai írásformákra nyilvánvalóan nem alkalmazhatóak, holott a tudományos közvélemény – tegyük hozzá, jogosan – ezeket is írásnak tartja. Amennyiben definíciónkkal kizárnánk az írások közül a korai formákat, akkor meg kellene nevezni azokat a markáns különbségeket, melyekkel a nagy önálló írásrendszerek – a mezopotámiai, az egyiptomi, a kínai és a maja – fejlődésének korai stádiumait és későbbi formáit elválaszthatnánk, illetve meg kellene jelölni a váltás időpontját, ez azonban a fenti írásrendszerekkel kapcsolatban nem lehetséges. Az írásfogalom gyakorlati használatának és társadalmi jelentőségének szempontjából hasznosabb, ha a hátrált az egyszerűbb mnemotechnikai (emlékeztető) rendszerek és a későbbi, már egyértelműen fonetizálódott írások korai formái között húzzuk meg. Ez az elválasztás azonban nem illeszthető bele Gelb rendszerébe, aki inkább a szélesebb értelemben vett írásokat és az ún. teljes, azaz a fonetikus írásokat különítette el.

D. R. Olson a korai jelrendszerek és a valódi írás különbségét a jelek viszonyát meghatározó szintaxisban határozta meg: „*Ahogy a szintaxis teszi a nyelvet nyelvvé, a szintaxis az, amely egy grafikai rendszert termékennyé tesz azzal, hogy lehetővé teszi a szimbólumok összeillesztését és újraellesztését, hogy a jelentések egy széles körét fejezhessék ki.*”⁸⁹ A nagy írásrendszerek korai formáinak jeleit már bizonyos szintaxis kapcsolja össze, ezért potenciálisan alkalmasak a bonyolultabb információk lejegyzésére és közvetítésére. Ugyanezt a szintet korábban még több rendszer (számológövek és pecsétlenyomatok) együttes alkalmazásával érték el, és akkor is csak gyengébb határfokkal, hiszen éppen a szimbólumok szintaxisa hiányzott. Döntő kérdés, hogy a jelek szavak vagy dolgok helyett álltak-e. Az Uruk IV írás esetében ez csak nehezen dönthető el. Nissenék – mint láttuk – amellett érveltek, hogy dolgok helyett, és erre hajlik Olson is. Azonban épp Olson az, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a rébusz-princípium (paronomasztikus módszer) már a beszéd szavaira utaló szójelek bevezetésére mutat.⁹⁰ Ez a jelenség, a majdnem absztrakt számok, valamint a dolog természete szerint szavakat felsoroló lexikális listák megjelenése mind azt sugallják, hogy a jelek – legalább részben – már a proto-ékírás megjelenésével szavakat jelenítettek meg. Az őket összekötő szintaxis azonban nem nyelvi természetű volt. Igazuk lehet azonban Nissenéknek abban, hogy a jelek dolgok helyett álltak, olyan jelek esetében, amelyek egy szóval nehezen leírható adminisztratív folyamatokat szimbolizáltak.

A fentiekből kiinduló definíció a következőképpen határozhatná meg az írást: *Az írás bonyolult információsorok tárolására és átadására szolgáló komplex rendszer, amely*

meghatározott szabályok szerint rendez el olyan emberi kéz által készített tartós, látható jeleket, amelyek túlnyomó többségükben a nyelv szavaira reflektálnak.

A továbbfejlődés során az írás egyre határozottabban kezdte tükrözni a nyelv szintaxisát, a hozzátartozó nyelvtani elemekkel együtt, és emiatt egyre inkább fonetizálódott. E folyamat során a szójelek mellett, de azokat nem felváltva, megjelentek a szótagjelek. A fonetizálódás eszközjellegét jól jelzi, hogy az ékírás teljesen kifejlett formájában sem vált fonetikus írássá, számos esetben meg sem próbálta az egyes szavak fonetikai alakját szótagjelekkel visszaadni, csak akkor használta őket, ha a szójelek használatával értelmezési nehézségekbe ütközött. A szótagjelekkel általában nyelvtani elemeket írtak le, gyakran csak a szójelek mellé illetve azokat, tekintet nélkül arra, hogy bizonyos nyelvtani formák a szótagban morfológiai változásokat hoztak létre, azaz eleinte csak fonetikai indikátorokként használták azokat. Alkalmazásuk másik csoportját az írásba újonnan bevont szavak, illetve az idegen eredetű nevek jelentették.

Az információs technológia változásának társadalomtörténeti összefüggései

Az információs technológia hátterének vizsgálatakor abból kell kiindulnunk, hogy az egyes kommunikációs típusok társadalmilag beágyazottak, a társadalom igényei szerint jönnek létre és fejlődnek tovább, illetve maguk is döntő módon alakítják azt.

A legelső megtalált „tokenek” a rendkívül korai ún. prekeramikus neolitikus időszakból (PPNA), az i. e. 8. évezredből származnak.⁹¹ Erre az időszakra még az intenzív vadászat és gyűjtögetés a jellemző, nagyon bizonytalan adataink vannak arra, hogy kiegészítésként a korai élelemtermelés bizonyos formái megjelentek volna. A települések közül jó néhány csak félig állandó volt, az állandóak néhány kerek lakóház által alkotott egységből álltak (hut compound). A korszak társadalmi szerkezete még sokkal közelebb állt a hordatársadalmakhoz, mint a családi egységekbe tagozódott törzsi társadalmakhoz, ami azt jelentette, hogy szinte minden személynek külön kunyhója volt, a munka közösen folyt, és a javakat is közösen raktározták.⁹²

Sajnos e legkorábbi „tokenek” igazi funkciójáról nagyon keveset tudunk. Rendkívül valószínűtlennek tűnik, hogy adminisztratív szerepet játszottak volna. Ebben a társadalomban, ahol a javakat közösen birtokolták, és a közösség minden tagja között személyes volt a kapcsolat, értelmetlen lett volna egy, a későbbi „token”-szisztémához hasonló információtároló rendszer működése. Egy nehezen bizonyítható, de lehetséges megoldást a későbbi példák alapján vethetünk fel. Tudjuk, hogy a korai társadalmak belső kapcsolatrendszerében a nagylelkűség volt a norma, és az egymással szembeni bizalmatlanság csak kifelé érvényesült. Ezt a nagylelkűséget, amikor a viszonzások csak hosszú távon egyenlítik ki egymást, nevezi M. D. Sahlins általánosított reciprocitásnak (generalized reciprocity), a haszonelvű cserét pedig kiegyensúlyozott reciprocitásnak (balanced reciprocity).⁹³ A kiegyensúlyozott reciprocitás valamely közösség külső kapcsolataiban érvényesül, és működésében nemcsak a javak beszerzésének szándéka játszik szerepet, hanem a más közösségekkel való béke és szövetség biztosításának igénye is. A különböző primitív pénzeket, melyek önálló használati értékkel nem bírtak, ilyen cserék lebonyolításában használják, illetve használták technikai segédeszközként, tehát egyfajta kötelezvények voltak. A természetben csak néhány helyen előforduló obszidián és más ritka nyersanyagok széles körű elterjedtsége arra utal, hogy ilyen csererendszerek már a prekeramikus neolitikumban is működtek.⁹⁴ Ezért nem

elképzelhetetlen, hogy ezek a kis agyagtárgyak valóban számolókövek voltak, és a primitív pénzekhez hasonlóan cserében játszottak szerepet, csak az ellenkező irányú folyamatot szimbolizálhatták, azaz úgy működhettek, mint egy számla. Az ajándék formáját öltő, eltérő időben viszonzott cserében fontos szerepet játszhatott egy olyan segédeszköz, amely lehetővé tette a kapott javak nyilvántartását. E hipotézis tesztelésének egyik lehetősége lenne a „tokenek” anyagvizsgálata, azaz helyi agyagból készültek-e vagy sem. Amennyiben helyi agyagból, akkor készítői használhatták a kapott javak nyilvántartására is. Kérdés azonban, hogy mindezek a szegmentáris törzsekre jellemző jelenségek megvoltak-e már a prekeramikus neolitikumban.

A fenti elmélet könnyebben igazolható a késő neolitikum esetében. Erre az időszakra már kialakult a szegmentáris törzsi struktúra, amelynek alapját a családi gazdaságok adták. Tell-Szabi-Abjad késő neolitikus településén, mint láttuk, együtt kerültek elő számolókövek és pecsétlenyomatok, és komoly érvek szólnak amellett, hogy az egyéb forrásokból is ismert, kiterjedt cserekapcsolatok kísérőjelenségei voltak. Mivel a pecsételés láthatóan nem a kontrollt szolgálta, használatát talán sikeresebben megmagyarázhatjuk, ha ugyanúgy a kiegyensúlyozott reciprocitás keretein belül értelmezzük, mint fentebb a számolóköveket. Ez a kapcsolatrendszer rendkívül összetett volt, és számos szimbolikus elem erősítette meg. Gelb hívta fel a figyelmet, hogy a kommunikáció gyakran több szisztémából vett jelekkel történik, pl. a rituális cselekményekben egyszerre játszik szerepet a nyelv, a kézmozdulat, a testtartás.⁹⁵ A kiegyensúlyozott reciprocitás is egy kommunikációs mechanizmus, melyben javak és információk cserélődtek, és ennek egyik elemét jelentette a szimbolikus kommunikáció. A pecsétek, az összetett kapcsolatrendszer részeként, nemcsak a küldőkről adhattak információt – ez talán felesleges is volt –, hanem rituálisan meg is erősíthették a felek szövetségét, míg a számolókövek a gyakorlati lebonyolításban segíthettek.

A pecsétlenyomatok és a számolókövek az egyes nagy, többhelyiséges épületeken belül egy-egy szobában összpontosultak, ahol más értékes tárgyakkal együtt tárolták őket.⁹⁶ Használatuk viszont nem koncentráldott egy központra, ezért egészen világosan nem egy centrális bürokráciához tartoztak, hanem az egyes háztartások állhattak kapcsolatban más, közösségen kívüli háztartásokkal. Ez a helyzet jól beleillik abba a képbe, amit a szegmentáris törzsekről tudunk.

A rézkorban alapvető átalakulás ment végbe a legfejlettebb mezopotámiai és szíriai kultúrákban. Úgy tűnik, a szegmentáris törzsi szerkezet számos helyen központosított törzssé vagy más néven főnöki társadalommá (chiefdom) alakult át. Ez hierarchikus struktúrák kialakulásával járt, a korábbi sokszereplő cserekapcsolatokat centralizálták, miközben a külső kapcsolatokat belső kapcsolatokká alakították át, azaz a különböző helyi közösségek egy főnök és környezetének vezetése alatt egyesültek. A kiegyenlített reciprocitás ezzel egy távolabbi körbe tevődött át, belül egy új forma, a redisztribúció jelenik meg. A redisztribúció vagy újraelosztás az a raktározási rendszer, melyben egy közösség által termelt javakat közösen raktározzák, majd onnan elosztják.⁹⁷ Ez a központosítás technikai értelemben energiaminimalizálást jelent, ugyanis a reciprok cserék résztvevői egymással sokkal több kapcsolatot tartanak fenn, mint amikor valamilyen központtal érintkeznek. Egy bizonyos közösségnagságtól ez a váltás elkerülhetlenné vált, hiszen, mint Sahlins kiemeli, „*amíg reciprocitás szétválaszt, a redisztribúció egyesít*”.⁹⁸ A redisztribúciót ellenőrző rétegből kialakul egy elit, amely luxuscikkek fogyasztásával határozza meg önmagát, így nem véletlen, hogy épp a rézkori kultúrára jellemző a luxuscikkek, pl. a szépen festett díszkerámia, a

ritka kövekből készült ékszerek stb. elterjedése. A Halaf- és az Ubaid-kultúrák idejében a pecsétlenyomatok és a számolókövek egyre inkább bizonyos településeken és azokon belül is egyes épületekben koncentrálnak, ez adminisztrációs-irányítási központok kialakulását jelzi.⁹⁹

Amikor az egyre több elemet magában foglaló kapcsolatrendszer egyre személytelebbe vált, a főnöki ellenőrzés alatt adminisztratív egységeknek kellett kialakulniuk, hogy a javak mozgását átlássák. Ezek az igények különböző információs technikákat hívtak életre, melyeket részben egymás mellett, részben egymás helyett alkalmaztak. Úgy tűnik, a korábbi, inkább szimbolikusan használt technikák a központosított törzsek redisztributív rendszerében lassan a kontroll eszközeivé váltak. A becsomagolt javakat lezáró bullák egyszerre jelenthettek biztosítékot, és adhattak információt a feladóról. Nem kizárt, hogy bőrczacskóba zárt számolókövek kísérték a szállítmányokat, és bullával zárták le őket. A klasszikus Ubaid-kultúrában már a raktárak ajtaját lezáró zárpecsétlenyomatok is megjelentek. Megpróbálták mennyiségi adatokat rögzíteni a korai agyagtáblákon, és felhasználták az edényeket egy még kevésbé ismert jelrendszer médiumaként, ám a leghatékonyabb mégis a pecsétlés és a számolókök maradt.

A redisztributív rendszernek két jól elkülöníthető típusa alakult ki Mezopotámiában. Az egyik szekuláris keretek között jött létre, a másik pedig a közösséget szimbolizáló szentélyekhez kapcsolódott. Míg az első típus északon, addig a második Dél-Mezopotámiában volt jellemző. A későbbi forrásokban ezek a redisztributív egységek egy-egy városállam védőistenének háztartásaiként jelentek meg, ezeket nevezzük templomgazdaságoknak. Noha az egyik legjelentősebb szentélyről, az eridui Enki-templomról például tudjuk, hogy eredete egészen az i. e. 6. évezredre, a legkorábbi megtelepülés idejére megy vissza,¹⁰⁰ a templomgazdaságok fejlődéséről alig tudunk valamit. Ez a helyzet nagyrészt a kedvezőtlen régészeti körülményeknek köszönhető. A korai rétegeket későbbi korokban keletkezett óriási törmelékhalomok borítják, ráadásul sok helyen magas talajvíz akadályozza a munkát.

A középső Uruk-korban, amikortól az ásátások a települések nagyobb felületét tárták fel, a templomgazdaságok azonnal teljes mértékben kifejlődve, monumentális formában jelennek meg előttünk. Urukban az Éanna területén folytatott német ásátások egy átgondoltan megtervezett, szépen kiépített szentélykerület egy részét hozták napvilágra, amely óriási, katedrálisszerű templomokkal, kiépített terekkel, oszlopcsarnokokkal és fürdőkkel rendelkezett. Ezeket az épületeket az i. e. 4. évezred második felében emelték, nagyjából akkor, amikor a Kulaba területén egy látványos terasztemplom épült, melyet szintén sikerült feltárni.¹⁰¹ Ebben az időszakban a mezopotámiai társadalomban mélyreható változások mentek végbe. Ezek a változások a régészet eszköztárával is jól követhetőek.

Kedvező éghajlati és környezeti viszonyok között, amikor a korábban mocsaras területről annyira vonult vissza a víz, hogy új területeket szabadított fel a települések számára, de még elegendő mennyiség maradt a termőterületeknek, olyan intenzív öntözéssel mezőgazdasági módszerek alkalmazására nyílt lehetőség, amelyek viszonylag kis befektetés mellett hatalmas terméseredményeket hoztak, és nagy népességet voltak képesek eltartani. Nem csoda, hogy Dél-Mezopotámiában alakult ki a korabeli világ leg-sűrűbb településhálózata. Az Uruk városának környékén folytatott intenzív terepbejárások közel tízszer annyi települést regisztráltak, mint korábban.¹⁰² Ez a sűrű népesség nem hagyhatta érintetlenül a társadalom szervezeti kereteit sem. Egy rendkívül összetett, soktényezős folyamat eredményeként létrejött az állam egy korai formája, és annak fizikai vetülete, a város.¹⁰³

A régészeti emlékekben mindez a települések közötti nagyságbeli és funkcionális eltérésekben jelentkezik, ezek egy hierarchikusan szervezett négyosztályú településrendszer létrejöttére utalnak, melynek csúcán Uruk helyezkedett el.¹⁰⁴ Centrálisan szervezett redisztribúciós rendszerre következtethetünk egy sajátos edénytípus, az ún. vágott peremű edény (bevelled rim bowl, Glockentopf) jelenlétéből, amely nagyon nagy mennyiségben kerül elő minden Uruk-kori lelőhelyen, és amelynek mindegyik példánya közel egyforma nagyságú (0,8 liter űrtartalmú). Nissen¹⁰⁵ és Johnson¹⁰⁶ szerint ezek a későbbi mezopotámiai történelemből jól ismert központilag elosztott gabona-fejadagok technikai segédeszközei voltak.

A kézműves specializáció nyilvánvaló példája a tömegméretekben fazekaskorongon előállított kerámia, valamint az iparnegyedek megjelenése, ahol többek között nagy mennyiségű bronz előállítására alkalmas öntőműhelyek is előkerültek.¹⁰⁷

Az ásványi kincsekben szegény Mezopotámia egész történelme során stratégiai kérdés volt a nyersanyag-utánpótlás biztonságos megszervezése. A középső Uruk-kortól a kereskedőtelepek és gyarmatvárosok különböző formáinak egész sora jött létre a környező térségben, a forma a helyi politikai viszonyoktól függött. A leglátványosabb déli típusú városias településeket az Euphratész mentéről, a mai Szíria és Törökország területéről ismerjük.¹⁰⁸

Az állam kialakulásának egyik fontos tényezője volt a növekvő mértékű szegregáció, azaz a társadalmi alrendszerek belső differenciálódásának és specializációjának a foka, és az erősödő centralizáció, azaz az alrendszerek kapcsolódásának és a központi irányítottságának foka.¹⁰⁹ Alapvető fontosságú volt az állam működése szempontjából, hogy az így kialakuló gazdasági egységek közötti kapcsolattartást biztosítsa. A hierarchia alsó és felső szintje között olyan távolság alakult ki, hogy a kapcsolatok elszemélytelenedtek, s helyükbe egy adminisztratív intézményrendszer lépett. A már az Uruk IV kortól ismert foglalkozásnév-lista a rangok és funkciók sokaságát ekkorra már megszámlálható fontossági sorrendben sorolja fel, ami arra utal, hogy már korábban kialakult a funkciók és hatáskörök kifinomult rendszere.¹¹⁰ Ezt erősítik meg Dittmann korábban említett vizsgálata a szuszai pecsétlenyomatokról, melynek során legalább kilenc különböző hivatalt különített el.

Az adminisztratív rendszer összetettebbé válása újabb impulzust adott az információs technológia fejlődésének. Egy rövid együttélés után a pecsétnyomót felváltotta az elkülönült illetékességi körök jelzésének megfelelőbb és hatékonyabb eszköze, a pecséthenger, a lepecsételt üreges agyaggömb bevezetésével pedig használatát összekötötték a számológövekkel. Nem egészen világos még az agyaggömbök igazi funkciója, számomra az látszik valószínűnek, hogy egyfajta szállítólevelekként működtek, majd archiválták őket. Ezzel együtt a számológövek formája is összetettebbé vált. Ugyanakkor fennmaradt az áruk és raktárak lepecsételésének szokása, ami lehetővé tette a javak mozgásának kontrollját.

Újabb információs kihívást jelentett a kapcsolattartás szükségessége a távoli kereskedőtelepülésekkel. Az ún. Uruk-expanzió tényleges mechanizmusairól nagyon keveset tudunk, de biztosnak látszik, hogy intenzív kapcsolatok voltak a dél-mezopotámiai centrumok és az újonnan alapított települések és enklávék között. A vállalkozások szervezésében vezető szerepet játszhattak azok az egyedüli szervezetek, melyek jelentős tőkével rendelkeztek, a templomgazdaságok. Nem kizárt, hogy adminisztratív hálózatukat az új területekre is kiterjesztették, ahol ugyanúgy megtalálhatóak a redisztributív szervezetek nyomai (vágott peremű edény, ajtó- és edénypecsétek stb.), mint délen.

Ennek köszönhetően a késő Uruk-korban információtechnológiai kísérletek sorával találkozunk, különböző módszerekkel próbálták meg az agyaggömbök tartalmát kívül jelezni, majd megjelentek a lepecsételt numerikus táblák is. Szíriából ismerünk más-fajta kísérleteket is, ilyenek a piktografikus jelek edényeken és táblákon.

A folyamatot a proto-ékírásos vagy piktografikus rendszer bevezetése zárja le. A legkorábbi írás ötvözte a korábbi technikák előnyeit és kiküszöbölte azok hátrányait. A numerikus táblákat továbbfejlesztve felhasználtak más, az adminisztrációba eddig be nem vont jelrendszereket, ilyenek a város és istenszimbólumok. Az archaikus írás igazi jelentősége abban állt, hogy a nyelvi princípiumok beépítésével korlátlan lehetőség nyílt a további fejlődésre. Nem kizárt, hogy egyszer majd finomabb rétegtani megfigyelésekből ki fog derülni, hogy az új rendszer első hírnökei a kisméretű átfúrt táblácskák, az ún. etikettek voltak, melyeket zsinórral erősítettek különböző csomagolású javakra. Általában csak néhány jelet karcoltak rájuk, amelyek talán személyneveket rögzítettek. Ez azt jelentené, hogy az első írás kialakításának egyik közvetlen kiváltó oka az volt, hogy az adminisztráció már kevésnek érezte a pecsétlenyomatok nyújtotta információt, a pecsétlenyomat helyébe a személynevek írásjelei kerültek. Emellett ez a módszer olyan személyek tevékenységének ellenőrzésére is módot adott, akik nem rendelkeztek pecséttel.

Az írás kialakulása nem jelentette a korábbi technikák eltűnését. Egyes alsóbb szintű hivatalok, melyek nem dolgoztak olyan mennyiségű és komplexitású információtömegegél, mint az adminisztrációs központok, tovább használták a korábbi kommunikációs technikákat: pl. a számológöveket,¹¹¹ pecséteteket, illetve a különböző azonosító mnemonikus jeleket.¹¹²

Figyelemre méltó, hogy az első archaikus táblák akkor jelentek meg, amikor az Uruk-expanzió összeomlott, a gyarmatvárosok megszűntek, és Dél-Mezopotámia válságos időszakot élt át. A válság méreteire jellemző, hogy a város környéki falvak részét elhagyták lakóik, és a következő időszakban már a városok méretének jelentős növekedése figyelhető meg. Nem tudjuk, mi volt az ok, talán külső tényezők játszhattak közre, talán a déli városok ellentétei, azonban elképzelhető, hogy a városállamok elitje ezt a válságot egy belső centralizációs kísérlettel próbálta legyőzni. Az mindenestre bizonyosnak látszik, hogy az archaikus írás abban a viszonylag rövid időszakban alakult ki, amikor Mezopotámia történelmének egyik legnagyobb átalakulását élte, és melynek végére megszilárdult az a városállami rendszer, amely az elkövetkező több mint fél évezred fejlődését meghatározta.

A városokon belül templomgazdaságok voltak a gazdasági élet központjai, a fejlődés motorjai. Ezek névlegesen a városok vezető isteneinek a háztartásai voltak, gyakorlatban a városállamok közösségének egységét szimbolizálták, és kezdetben feltétlenül az egész közösség gazdasági érdekeit testesítették meg – gyakorlatilag a redistributív rendszer kiteljesedését jelentették. Óriási mennyiségű földdel, kerttel, jószággal és számos műhellyel rendelkeztek, valamint ők szervezték meg a kereskedelmi vállalkozásokat is. Működésük alapvetően meghatározta a városok polgárainak életét, még azokét is, akiknek nem volt templomi funkciójuk, illetve nem álltak közvetlenül a templomok alkalmazásában, hiszen a kialakuló állami struktúra éppen a templomgazdaságok hierarchiáját használta fel. A templomi személyzet tagjai egyben állami tisztviselők is voltak.

Úgy tűnik, az újítások központja Inanna istennő uruki templomgazdasága, az Éanna volt. Bár sokan ezt a képet az előkerülés véletlenének tartják, könnyen elképzelhető,

hogy a leletek a történeti realitást tükrözik. Eddig ugyanis a legkorábbi ún. Uruk IV írásfázis leletei szinte kizárólag Uruk nagy szentélyeiből kerültek elő, illetve a város többi részén csak másodlagos helyzetben feküdtek. Ekkoriban az Éanna lehetett a legnagyobb templomgazdaságok egyike, és talán épp méretéből következően sokkal nagyobb adminisztrációs nehézségekkel kellett megküzdenie, mint más központoknak. A centralizáció, amely részben több addig különálló templomgazdaság összeolvasztásával is járhatott, szükségessé tette egy hatékonyabb rendszer kialakítását – ez lett az archaikus írás. Máshol nem vették át rögtön ezt a rendszert, pl. Szuszában továbbra is csak a numerikus táblákat használták.

Az Uruk-korban került sor számos dolog szabványosítására, ekkor alakultak ki a standardizált mértékegységek, mindenütt ugyanazokat a vágott peremű edényeket (ld. fenn) használták. Ebbe a sorba illeszkedik a kommunikációs technikák egy szabványának bevezetése, ami nem volt más mint az archaikus írás. Ezt támasztja alá az új információs technika elterjedésének köre is. Mint az eddigiekből is kiderült, a proto-ékírás a templomgazdaságok centrumainak adminisztrációs eszközeként jöhetett létre, és használata egy bizonyos körre korlátozódott. Mivel a *dub-sar*, az a kifejezés, mellyel később a hivatásos írnokokat a későbbi sumer szövegekben jelölték, még évszázadokig nem fordul elő, M. W. Green szerint az archaikus írás felhasználói a templomi adminisztrátorok azon csoportjából kerültek ki, akiket sumerül *sanga*-nak neveztek. Ők lehettek a foglalkozásnév-listákban DUB-SANGA-ként említett hivatalnokok.¹¹³

Az Uruk III írásfázis a Dzsemdet-Naszr-kornak nevezett időszakra volt jellemző. Ekkor terjedt el a proto-ékírás egész Mezopotámiában, emlékeit már nemcsak a déli sumer településeken találjuk meg, hanem olyan városokban is, melyeket ekkor már szinte biztosan a sémi nyelvű akkádok lakták, pl. magában Dzsemdet-Naszrban vagy a Dijála-völgy településein.¹¹⁴ Mint láttuk, a korszak írásos emlékei egyre több és komplexebb információt rögzítettek, mellyel a gazdasági folyamatok sokkal jobb áttekintését tették lehetővé, mint korábban.

Eddig szándékosan kerültem azt a kérdést, hogy milyen nyelvűek voltak az archaikus táblák. Az Uruk IV írásfázis jellegéből ugyanis egyenesen következik, hogy nem állt közvetlen kapcsolatban egyetlen nyelvvel sem, mivel ugyanúgy, mint a modern piktogramok üzenetét minden nyelven értelmezni lehetett. A kérdést inkább úgy lehetne feltenni, hogy milyen nyelven beszéltek a készítőik. Bár a legvalószínűbb válasz az, hogy Urukban sumerül beszéltek, mégis nyomós érvek szólnak amellett, hogy a térségben, illetve részben az írás fejlődésében is, szerepet játszott egy vagy több olyan nyelv is, amelyet délen a sumer, illetve északon az akkád nyelv kiszorított a használatból.¹¹⁵ Az Uruk III írásban már növekedett a fonetikus elemek száma, és ezek már egyértelműen a sumerre utalnak. Az írás elterjedése az akkádul beszélő területeken komoly lökést adhatott annak a folyamatnak, amelyet a szótagjelek növekvő aránya jellemezte. A legnagyobb problémát eleinte feltehetően az akkád nyelvű nevek leírása jelenthette. Később azonban, az ebben a tanulmányban már nem tárgyalt időszakban, az i. e. 3. évezred közepén, amikor a sumer szövegekben egyre több nyelvtani elemet jelöltek, az akkád nyelv más szerkezete szükségessé tette, hogy pl. az ígékét már teljesen szótagjelekkel írják le, ez a módszer visszahatott a sumer szövegek írására is. Mindez azt jelenti, hogy a fonetizálódás folyamatában – más elemek mellett – alapvető szerepet játszott Mezopotámia kétnyelvűsége.

Sajnos a kevés rendelkezésre álló adat alig teszi lehetővé az Uruk III írásfázis háttérben álló gazdasági és társadalmi folyamatok nyomon követését. Egy, a mi szempon-

tunkból nagyon fontos új mozzanat azonban jól megragadható. Az Uruk-kor végi válság után megszilárdult új politikai szisztémában, az egymással rivalizáló városállamok rendszerében megjelentek a nagy területeket átfogó gazdasági együttműködés egyértelmű jelei, az ún. várospecsétlők. A csak lenyomatokból ismert pecséthengerekre egyszerre több város¹⁶ szimbólumát vették, ami azt jelenti, hogy azok a táblán szereplő, illetve olyan raktárakban elhelyezett, vagy bullával ellátott javak, melyeket ezzel pecsételték le, e városok közös tulajdonában voltak. Bár a jelenség interpretációja meglehetősen sok problémát rejt magában, annyi bizonyos, hogy a városállamok közötti kapcsolatok egyre szorosabbá váltak. Ezeknek a kapcsolatoknak az egyik közvetlen célja a közösségtudatot erősítő szentélyek ellátása lehetett, melynek egyértelmű bizonyítékait ismerjük a III. Ur-i dinasztia korából, az i. e. 3. évezred végétől. Nem tudjuk, hogy az efajta együttműködésnek voltak-e előzményei a késő Uruk-korban, illetve a válságos időszak után intenzívebbé váltak-e a kapcsolatok. Mivel a korábbiakhoz képest a tempomgazdaságok belső szerkezete valószínűleg nem változott lényegesen, könnyen elképzelhető, hogy az Uruk III írásfázis explicitebbé válása nem az adminisztratív szervezetek belső fejlődésével, hanem sokkal inkább az egyes egységek egymással kiépített kommunikációs csatornáinak bővülésével állt összefüggésben. Egybevág ezzel a jelek és az egész írásrendszer meglepő egységessége egész Babilóniában, ami egyértelműen az írást használók szoros kapcsolatára és egy koordináló tényező létrejöttére utal.

Amennyiben megnézzük a különböző lejegyzési módok fejlődését a legkorábbi mnemotechnikai segédeszközöktől kezdve a különböző írásfajtákig, felfedezhető egy folyamat, amelyben ezeknek a kommunikációs rendszereknek egyre csökkent a kontextusfüggőségük, a használatuk egyre kevesebb előzetes információt igényelt, így e rendszerekbe egyre nagyobb számú résztvevő volt bevonható. Az írás növekvő dekontextualizálása csak úgy mehetett végbe, ha szorosabbá vált a kapcsolata a nyelv beszélt formájával, amit a szótagjelek egyre szélesebb körű használata jelez.

Még jó fél évezred telt azonban el addig, amíg az írás fejlődésének egyik ága eljutott arra a fokra, amikor már képes volt a befogadó számára előzőleg nem ismert vagy nem szigorúan körülhatárolt tartalmú szövegek közvetítésére, így a kommunikáció általános és sokoldalú eszközévé vált. A későbbi döntő változásokat azonban már nem az adminisztrációs technikák változása generálta, hiszen a gazdasági irányítás szükségleteit ez a rendszer már tökéletesen kielégítette, hanem az írás kiterjesztése más területre. A városállamok egymás közötti versengése, illetve ennek következményeképpen a királyi hatalom megerősödése létrehozta a győzelmi feliratok műfaját, a társadalom növekvő belső mobilitása a jogi dokumentumokat, az írnoki és papi képzés az irodalmi szövegeket és az írásos ráolvasásokat, illetve az i. e. 24. század során kialakult nagyobb szervezeti egységek, az első birodalmak belső kommunikációjának szükségletei a leveleket.

Az archaikus írásból kifejlődött ékírás közel háromezer éven át döntő szerepet játszott Mezopotámia azonosság-tudatában, abban, hogy létrejött – A. L. Oppenheim kifejezésével élve – a hagyománynak egy olyan áramlata, sodra (stream of tradition),¹⁷ amely – vallásos, irodalmi és tudományos szövegek lejegyzésével – minden politikai katasztrófa és számos kívülről beköltözött nép ellenére is fenntartotta a kulturális folyamatosságát.

Bibliográfia

- Rober McC. Adams–H. J. Nissen:*
1972
The Uruk countryside. The natural setting of urban society. Chicago 1972.
- P. M. M. G. Akkermans–M. Verhoeven:*
1995
An Image of Complexity: The Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *American Journal of Archaeology* 99 (1995) 5–32.
- G. Algaze:*
1993
The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization. Chicago 1993.
- P. Amiet:*
1961
1966
La glyptique mesopotamienne archad'que. Paris 1961.
- A. Archi:*
1995
Il y a 5000 ans les Élamites inventaient l'écriture. *Archéologia* 12 (1966) 16–22.
Gli Archivi Reali e l'organizzazione istituzionale e amministrativa protosiriana. In: P. Matthiae–F. Pinnock–G. S. Matthiae (Eds.), *Ebla. Alle origini della civiltà urbana*. Milano 1995, 112–119.
- W. G. Boltz:*
1986
Early Chinese Writing. *World Archaeology* 17 (1986) 420–436.
- M. A. Brandes:*
1979
Siegelabrollungen aus den archaischen Bauschichten in Uruk-Warka. (Freiburger Altorientalische Studien 3) Wiesbaden 1979
- P. Charvát:*
1988
1995
Archaeology and social history: The Susa sealings, Ca. 4000–2340 B. C., *Paléorient* 14 (1988) 57–63.
The Seals and their functions in the Halaf- and Ubaid-cultures (A case study of materials from Tell Arpachiyah and Niniveh 2–3), In: R.-B. Wartke (Hrsg.), *Handwerk und Technologie im Alten Orient*. Mainz 1995, 9–15.
- P. Damerow–E. K. Englund:*
1987
Die Zahlzeichensysteme der archaischen Texte aus Uruk. In: Green-Nissen 1987: 117–157.
- P. Damerow–R. K. Englund–H. J. Nissen:*
1989
1988
Zur rechnergestützten Bearbeitung der Archaischen Texte aus Mesopotamien (ca. 3200–3000 v. Chr.): *MDOG* 121 (1989) 139–152.
- R. Dittmann:*
1986
Az írás eredete. *Tudomány* 4/4 (1988) 52–58.
- G. Dollfus–P. Encrevé:*
1982
Seals, Sealings and Tablets. Thoughts on the Changing Pattern of Administrative Control from the Late-Uruk to the Proto-Elamite Period at Susa. In: U. Finkbeiner–W. Röllig (eds.), *Óamdat Naër. Period or Regional Style?* Wiesbaden 1986, 332–366.
- D. O. Edzard:*
1976–80
Keilschrift. In: D. O. Edzard (Hrsg.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 5. Berlin 1976–80, 544–568.
- R. K. Englund:*
1987
Liste der zusätzlichen Zeichen der Texte der 33. und 34. Kampagne. In: Green-Nissen 1987: 347–350.
- R. K. Englund–H. J. Nissen:*
1993
(Unter Mitarbeit von P. Damerow) Die lexikalischen Listen der archaischen Texte aus Uruk (Archaische Texte aus Uruk 3 = Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka 13) Berlin 1993.
- K. V. Flannery:*
1972a
1972b
The Cultural Evolution of Civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics* 3 (1972) 399–426.
The origins of the village and settlement types in Mesoamerica and the Near East: a comparative study. In: P. J. Ucko et al. (eds.), *Man, Settlement, and Urbanism*. London 1972, 23–53.
- I. J. Gelb:*
1958
1960
Von der Keilschrift zum Alphabet. Grundlagen einer Schriftwissenschaft. Stuttgart 1958. A szerző által átdolgozott és kiegészített német nyelvű kiadása az „A Study of Writing. The Foundations of Grammatology” című könyvének (Chicago 1952).
Sumerians and Akkadians in their Ethno-Linguistic Relationship. *Genava* 8 (1960) 258–271.

- 1980 Principles of writing systems within the frame of visual communication. P. A. Kollers et al. (eds.) *Processing of Visible Language 2*, New York/London 1980, 7-24.
- McG. Gibson–R. Biggs* (eds.)
1977
- M. W. Green:*
1980 Animal Husbandry at Uruk in the Archaic Period: *Journal of Near Eastern Studies* 39 (1980) 1-35.
1981 The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System: *Visible Language* 15 (1981) 345-372.
(Unter Mitarbeit von P. Damerow und R. K. Englund) Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk. (Archaische Texte aus Uruk 2 = Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka II) Berlin.
(Unter Mitarbeit v. U. Seidl) Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte. (Denkmäler antiker Architektur 14) Berlin 1982.
- M. W. Green–H. J. Nissen:*
1987
- E. Heinrich:*
1982
- S. A. Jasim–J. Oates:*
1986 Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Tell Abada and Tell Brak. *World Archaeology* 17 (1986) 348-361.
- G. A. Johnson:*
1973 Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran. (Anthropological Papers 51) Ann Arbor 1973.
- J. Krecher:*
1957-71 Göttersymbole und -attribute. B. Nach sumerischen und akkadischen Texten. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 3, Berlin 1957-71, 495-498.
- S. Langdon:*
1928 Pictographic Inscriptions from Jemdet Nasr (Oxford Editions of Cuneiform Texts 7) Oxford 1928.
- S. J. Lieberman:*
1980 Of Clay Pebbles, Hollow Clay Balls, and Writing: A Sumerian View. *American Journal of Archaeology* 84 (1980) 340-358.
- R. J. Matthews:*
1993 Cities, seals and writing: archaic seal impressions from Jemdet Nasr and Ur. (Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients 2) Berlin 1993.
- P. Michalowski:*
1993a Tokenism. *American Anthropologist* 95 (1993) 996-999. [Recenzió Schmandt-Besserat könyvéről (1992)].
1993b On the Early Toponymy of Sumer: A. Contribution to the Study of Early Mesopotamian Writing. In: A. F. Rainy et al. (eds.), *Kinattútu ša dáráti*. Raphael Kutscher Memorial Volume. (Tel Aviv, Occasional Publications 1) Tel Aviv 1993: 119-133.
- R. M. Muncsajev–N. J. Merpert:*
1981 Rannezemlodelcseskije poszelenija Szevernoj Meszopotamii. Isszledovanija szovjetszkjokj ekspedicii v Irake. Moskva 1981.
- H. J. Nissen:*
1970 Grabung in den Quadraten K/L XII in Uruk-Warka. *Baghdader Mitteilungen* 5 (1970) 102-191.
1974 Zur Frage der Arbeitsorganisation in Babylonien während der Späturuk-Zeit. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1974) 5-14.
1977 Aspects of the Development of Early Cylinder Seals. In: *Gibson-Biggs 1977: 15*.
1983 Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients. Darmstadt.
1986a The Archaic Texts from Uruk. *World Archaeology* 17 (1986) 317-334.
1986b The Development of Writing and of Glyptik Art. In: U. Finkbeiner-W. Röllig (eds.), *Óamdat Naër. Period or Regional Style?* Wiesbaden 1986, 316-331.
1987a Datierung der archaischen Texte aus Uruk. In: *Green-Nissen 1987: 21-51*.
1987b Innere Datierungskriterien. In: *Green-Nissen 1987: 53-63*.
- H. J. Nissen–P. Damerow–R. K. Englund:*
1990 Frühe Schrift und Techniken der Wirtschaftsverwaltung im alten Vorderen Orient. Berlin 1990.
- D. R. Olson:*
1994 The World on Paper. The Conceptual and Cognitiv Implications of Writing and Reading. Cambridge 1994.
- A. L. Oppenheim:*
1959 On an Operational Device in Mesopotamian Bureucracy. *Journal of Near Eastern Studies* 18 (1959) 121-128.
1982 Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja. Budapest 1982.

- A. Otto:*
1992 Siegelabrollungen aus Tall Bi'a. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 124 (1992) 45–78.
- A. Parpola:*
1986 The Indus script: a challenging puzzle. *World Archaeology* 17 (1986) 399–419.
- N. Postgate–T. Wang–
T. Wilkinson:*
1995 The evidence for early writing: utilitarian or ceremonial? *Antiquity* 69 (1995) 459–480.
- D. Potts:*
1981 The potter's marks of Tepe Yahya. *Poléorient* 7 (1981) 107–122.
- M. A. Powell:*
1981 Three Problems in the History of Cuneiform Writing: Origins, Direction of Script, Literacy: *Visible Language* 15 (1981) 419–440.
- G. Quivron:*
1980 Les marques incisées sur les poteries de Mehrgarh au Baluchistan, du milieu du IVe millénaire à la première moitié du IIIe millénaire. *Paléorient* 6 (1980) 269–279.
- Ch. L. Redman:*
1978 The Rise of Civilization. From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East. San Francisco 1978.
- D. Schmand-Besserat:*
1981 From Tokens to Tablets: A Re-evaluation of the So-called „Numerical Tablets“, *Visible Language* 15 (1981) 321–344.
1988 Tokens at Uruk. *Baghdader Mitteilungen* 19 (1988) 1–175.
1992a Before Writing. Vol. I: From Counting to Cuneiform. Austin 1992.
1992b Before Writing. Vol. II: A Catalog of Near Eastern Tokens. Austin 1992.
- U. Seidl:*
1957–71 Göttersymbole und -attribute. A. Archäologisch. I. Mesopotamien. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 3. Berlin 1957–71: 484–490.
- E. R. Service–
M. D. Sahlins–
E. R. Wolf:*
1973 Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest 1973.
- E. Strommenger:*
1980 Habuba Kabira. Eine Stadt vor 5000 Jahren. Mainz 1980.
- K. Szarzyńska:*
1987–88 Some of the Oldest Cult Symbols in Archaic Uruk. *Jaarbericht van het Voorderasiatisch-Egyptisch Gezelschap. Ex Oriente Lux* 30 (1987–1988) 3–21.
- A. von Wickede:*
1990 Prähistorische Stempelglyptik in Vorderasien. München 1990.
1991 Chalcolithic Sealings from Arpachiyah in the Collection of the Institute of Archaeology, London. *Bulletin of the Institute of Archaeology, London* 28 (1991) 153–196.
- Sh. M. M. Winn:*
1981 Pre-Writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture ca. 4000 B. C. Calgary 1981.
- G. A. Wright:*
1969 Obsidian Analyses and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 B. C. (*Anthropological Papers* 37) Ann Arbor 1969.
- C. Zaslavsky:*
1984 Afrika számol. Budapest 1984.
- ZATU=M. W. Green:*
1987 The Sign List. In: *Green-Nissen* 1987: 167–345.
- R. L. Zettler:*
1987 Sealings as Artifacts of Institutional Administration in Ancient Mesopotamia. *Journal of Cuneiform Studies* 39 (1987) 197–240.

Jegyzetek

- 1 Köszönetet kell mondanom Zólyomi Gábornak, aki a dolgozat elkészítése közben számos fontos megjegyzéssel segítette munkámat. Ezek egy részét hasznosítottam, mások pedig néhány megállapítás újrarendelésére készítettek.
- 2 Falkenstein 1936.
- 3 Langdon 1928.

- 4 A berlini munkacsoport számítógép felhasználásával végzett kutatási programjáról Damerow-Englund-Nissen 1989. Eredményeik eddig legteljesebb összefoglalása: Nissen-Damerow-Englund 1990. Rövid magyar nyelvű összefoglalás: Damerow-Englund-Nissen 1988.
- 5 Ld. Nissen 1986: 318–323., Green-Nissen 1987: 21–62.
- 6 Oppenheim 1959.
- 7 Amiet 1966.
- 8 D. Schmandt-Besserat a számolászimbólumokról cikkek hosszú sorát jelentette meg a legváltozatosabb folyóiratokban, s időközben álláspontja számos kérdésben módosult. Eredményeinek egy újabb összefoglalását ld. Schmandt-Besserat 1992a és 1992b.
- 9 Ld. Schmandt-Besserat 1992a: 152.
- 10 Jasim-Oates 1986: 351–352.
- 11 Michalowski 1993a. Michalowski kritikájának egy része azonban nem állja meg a helyét. Az uruki ásatások adatainak újrafeldolgozása óta nem állja meg a helyét az a nézet, hogy szinte egyetlen „token”, agyaggömb és archaikus tábla rétegtani helyzete sem ismert. Bár valóban sok került elő kevert rétegből másodlagos helyzetben, nem keveset sikerült in situ vagy legalábbis terminus ante quemet jelentő lezárt rétegben megtalálni. Ld. Nissen 1987 és Schmandt-Besserat 1988a és 1988b (különösen ez utóbbit!).
- 12 Michalowski 1993a.
- 13 Jasim-Oates 1986: 351. A táblajátékok általánosan ismertek az egész ókori Keleten.
- 14 Jasim-Oates 1986: 350.
- 15 Zaslavsky 1984: 110.
- 16 Nissen-Damerow-Englund 1990: 171.
- 17 Charvát 1988.
- 18 Akkermans-Verhoeven 1995: 22.
- 19 Témánk szempontjából csak a lenyomatok érdekesek, ezért a már korábról is ismert pecsétnyomókat a tárgyalásból kihagyom, hiszen ezek egy része biztosan más célt szolgált, pl. test- és ruhafestést stb.
- 20 Ld. von Wickede 1990, 1991 és Charvát 1995.
- 21 Jó felvételt közöl von Wickede (1991: 185–187, Pl. I–II).
- 22 Pl. Jarim-tepe II Halaf-kori településén ld. Merpert-Muncsajev 1981: 280., fig. 71.
- 23 Schmandt-Besserat 1992a: 47.
- 24 Charvát 1995: 14.
- 25 Jasim-Oates 1986: 353.
- 26 Postgate et al. 1995: 465–466.
- 27 Potts 1981, Dollfus-Encrevé 1982.
- 28 Quivron 1980, Parpola 1986.
- 29 Postgate et al. 1995: 467–471.
- 30 Ld. Potts 1981, Dollfus-Encrevé 1982.
- 31 Pl. Iránban, Szíriában és Anatóliában még az i. e. 2. évezredben is.
- 32 Jasim-Oates 1986: 355–357.
- 33 Szemben Schmandt-Besserattal (1992: 46–47.), aki különböző értékes kőfajtákból készült kisebb faragványokat is „tokennek” tart, J. Oates (az egyik fontos Szamarra település, Csoga-Mami ásatója) szerint szinte elenyésző a számológövek száma a Szamarrában. Ld. Jasim-Oates 1986: 351.
- 34 A probléma összefoglalását ld. Winn 1981.
- 35 Mezopotámiában ezután közel háromezer évig szinte csak pecsét-hengerek és azok lenyomatai fordulnak elő. Használatukról jó áttekintést ad Gibson-Biggs 1977.
- 36 Az ábrázolásokat ld. Amiet 1961, Brandes 1979.
- 37 Nissen 1977, Nissen-Damerow-Englund 1990: 51–54. Egyelőre rejtély, hogy az ugyanekkor elterjedt absztrakt pecsét-hengerek milyen célt szolgáltak. Míg a figurális ábrázolásúak közül csak kevés eredeti van, de minden lenyomat ebbe a csoportba tartozik, addig a rengeteg eredeti absztrakt pecsét-hengernek egyetlen lenyomata sem ismert. Nissen eredeti elképzelését, mely szerint ez utóbbiak egyszerűen csak valamely intézményhez tartozást fejeznek ki, már nem tartja fenn. Ld. Nissen et al. 1990: 53–54. Egy lehetséges megoldás, hogy a gyenge kivitelű, tömegtermékként készült absztrakt pecsét-hengerek a magas presztízst jelentő figurális ábrázolásúak utánzataiként jöttek létre, és egyszerű díszként használták.
- 38 Schmandt-Besserat 1992a: 108–128.
- 39 Az irodalomban némű zavart okoz, hogy sokan tévesen e borítékokat is bulláknak nevezik, holott a két tárgycsoport között lényeges funkcionális különbség van.

- 40 Schmandt-Besserat 1992a: 110–112.
- 41 Brandes 1979: 38.
- 42 Schmandt-Besserat 1992a: 110.
- 43 Az eblai (Szíria, i. e. 3. évezred első fele) királyi archívum tábláit polcokon őrizték. Különösen érdekes a különböző tartalmú táblák elkülönített elhelyezése. Ld. Archi 1995: 112–119.
- 44 Dittmann 1986.
- 45 Charvát 1988.
- 46 Ld. Zettler 1987, Otto 1992.
- 47 Schmandt-Besserat 1992a: 108–128.
- 48 A megoldások kísérleti jellegére utal néhány más tény is. A jelzéssel ellátott üreges agyagömbök csak kevés helyről kerültek elő, és mindegyik vagy az Uruk IV írást közvetlenül megelőző időszakból származik, vagy periférikus területen még későbből. Másrészt Szuszában, ahol jó rétegtani megfigyelésekkel rendelkezünk, míg a 18. rétegben előkerültek jelzéssel ellátott borítékok, addig a későbbi 17. rétegből csak anélkülieket ismerünk (ld. Schmandt-Besserat 1992a: 114.).
- 49 Jasim–Oates 1986: 358, fig. 4a.
- 50 Előfordul gipszből készült példány is.
- 51 Nissen–Damerow–Englund 1990: 174.
- 52 Ld. Dittmann 1986: 343.
- 53 Jasim–Oates 1986: 359–360, Pl. 2.
- 54 Ld. ZATU.
- 55 Mivel a formai kritériumok alapján piktografikusnak nevezett Uruk IV és III írás az ékírás korai fázisát jelenti, ezért más néven archaikus írásnak vagy proto-ékírásnak is nevezik.
- 56 Nissen–Damerow–Englund 1990: 76.
- 57 Nissen–Damerow–Englund 1990: 76.
- 58 Nissen–Damerow–Englund 1990: 56–57.
- 59 Ezeket Schmandt-Besserat helytelenül az összetett számolókövek közé sorolta (ld. pl. 1992a: 219. s. v. pictographs), ami ahhoz a téves elképzeléshez vezette, hogy a proto-ékírás jeleit ebből a csoportból merítette (1992a: 150.).
- 60 Az archaikus táblák mindössze 3%-án találunk pecsétlenyomatot, majd teljesen eltűnnek a táblákról, és csak az i. e. 3. évezred végfelé, a III. Ur-i dinasztia korában pecsételnek újra táblát. A pecsétlenyomatok ebben az időszakban csak zárák és tárolóalkalmatosságok lepecsételésére alkalmazták. Ld. Matthews 1993: 26–28.
- 61 Sokan ellen vannak a „feltalálás” elképzelésnek, s a jelek hosszú fejlődését feltételezik. Ld. pl. Liebermann 1980: 35. és Green 1981: 346.
- 62 Powell 1981: 422.
- 63 Példákat ld. Gelb 1958: 32–64.
- 64 Edzard 1976–80: 549–550, Abb. 2–3.
- 65 Ld. Green 1980: 5. és Nissen–Damerow–Englund 1990: 131.
- 66 Az egyetlen olyan számolóköttípus, amelyik összefügghet valamelyik az Uruk IV írásjellel, és agyagömbben is előfordul, az az olaj jele, ez azonban lehet véletlen formai egybeesés is. Ld. Nissen–Damerow–Englund 1990: 171.
- 67 Ld. pl. ZATU: 32. jel (ANŠE) és 297. jel (KIŠ), vagy 219. jel (GIR₃) és 221. jel (GIR₃.gunt). Ezt a módszert hívták a mezopotámiai írnokok *gunt*-nak.
- 68 Ld. Boltz 1986: 426–428, Postgate et al. 1995: 460–463.
- 69 ZATU 286 (KAŠ).
- 70 ZATU 159 (GA)
- 71 ZATU 31 (AN, DINGIR).
- 72 ZATU 247 (GURUŠ). Később ezzel a jellel írták le az erős szót is.
- 73 Ezekhez hasonló módszer volt később a jelek 45 fokos elfordítása (akkádul *ten*) és két jel keresztbe állítása (akkádul *šeššig*).
- 74 ZATU 235. Ezt később az enni ige jelölésére használták, míg az edény a kenyeret jelentette.
- 75 Korai példákat ld. Gelb 1958: 43–58.
- 76 Ld. Seidl 1957–71 és Krecher 1957–1971.
- 77 ZATU 374. Ld. Szarzyńska 1987–88.
- 78 Michalowski 1993b: 122–124.
- 79 Ld. Matthews 1993.
- 80 Michalowski 1993b: 127.

- 81 Damerow-Englund 1987, Nissen-Damerow-Englund 1990: 61–65.
- 82 Ld. Schmand-Besserat 1992a: 192–193.
- 83 Nissen-Damerow-Englund 1990: 175–180.
- 84 III3, III2 és III1. A táblák túlnyomó többsége a III2 időszakból származik, ekkor terjednek el a proto-ékírási táblák egész Babilóniában. Ld. Nissen 1986: 326–327.
- 85 Nissen-Damerow-Englund 1990: 57.
- 86 Ld. 64. lábjegyzet.
- 87 Gelb 1958: 21.
- 88 Gelb 1980: 22.
- 89 Olson 1994: 73.
- 90 Olson 1994: 75.
- 91 Gandzs-Dare E és Tepe-Ásziáb a Zagrosz-hegységben, Mureibit III, Tell-Aszward és Tell-Séh-Haszan a Középső-Eufrátesz vidékén Szíriában. Ld. Schmandt-Besserat 1992a: 93.
- 92 Ld. Flannery 1972b.
- 93 A jelenség óriási irodalmából magyarul ld. Service-Sahlins-Wolf 1973: 22–23., 263–269.
- 94 Az obszidiánkereskedelemtől összefoglalóan ld. Wright 1969. Ugyanebben az időszakban a palesztinai Jerihó már kiterjedt cserekapcsolatokat folytatott a szűkebb és tágabb környezetével. Ld. Redman 1978: 78–79.
- 95 Ld. Gelb 1980: 10.
- 96 Akkermans-Verhoeven 1995: 24–25.
- 97 Ld. Service-Sahlins-Wolf 1973: 283.
- 98 Service-Sahlins-Wolf 1973: 283.
- 99 Pl. Ilyen adminisztrációs központ lehetett a „Burnt House” Arpacájében (ld. Charvát 1995), az „A” ház Tell-Abadában és a „Round House” Tepe-Gawrában ld. Jasim-Oates 1986: 356–357.
- 100 Ld. Lloyd-Safar.
- 101 Az Éanna és a Kulaba szentélykörzetek épületeiről összefoglalóan ld. Heinrich 1992: 35–52., 61–83.
- 102 Ld. Nissen 1983: 73–75.
- 103 A folyamat tényezőiről és az állam kialakulásával kapcsolatos elméletekről ld. Redman 1978: 214–243.
- 104 Adams-Nissen 1972.
- 105 Nissen 1970.
- 106 Ld. Johnson 1973: 129–139.
- 107 Ld. Nissen 1974.
- 108 Pl. Habúba Kabíra Szíriában ld. Strommenger. Ennek, az ún. Uruk-expanzióknak az összefoglalását ld. Algaze 1993.
- 109 Ld. Flannery 1972b.
- 110 Ld. Englund-Nissen 1993.
- 111 Ld. Lieberman 1980.
- 112 Ld. Michalowski 1993b, Matthews 1993.
- 113 Green 1981: 367.
- 114 Az egyes leletsoportokról ld. Nissen 1986.
- 115 Ld. Gelb 1960.
- 116 A Dzsemdet-Naszr-korból származó lenyomatokon többek között olyan fontos városok jelképei szerepelnek, mint Nippur, Ur, Uruk, Larsza vagy Zabalam. Ld. Matthews 1993: 34–40. A várospecsétlők használatban maradtak még a kora dinasztikus korban is (pl. Urban és Suruppakban).
- 117 Oppenheim 1982: 29–54.

COLIN MORRIS

KÖZÉPKORI MÉDIA

A tömegkommunikáció szerepe az európai kultúra megteremtésében

Napjaink gyakori beszédtemája a kommunikáció problémája, amelyet a modern technika révén kifejlődött tömegtájékoztatási eszközök állítottak a figyelem középpontjába. Ám a tömegtájékoztatás kérdése nem a mai korban vetődik fel először. Minden társadalomnak szüksége van valamilyen eljárásra ahhoz, hogy értékeit és kultúráját tagjai között terjessze. Ennek a mechanizmusnak a természete, a fölébe helyezett korlátozások, továbbá az, hogy az eltérő véleményen lévő csoportok milyen mértékben férhetnek hozzá – mindezek sokat árulnak el az érintett társadalom természetéről. A témával kapcsolatos kérdéseknek ezt a körét kívánom érinteni a középkori Európával összefüggésben.

A kor embere tudatosan érdeklődött a közlésfolyamat iránt. A témát műves kidolgozottsággal jeleníti meg például a burgundiai Vézelay kolostorának nyugati oldalán látható hatalmas dombormű, amely valamikor 1150 előtt készült. A kora 12. századi kőfaragványok egyik leghíresebb darabjának közepén Krisztus alakját látjuk. Bár méltóságteljesen ül, mégis olyan testhelyzetben örökítette meg a mester, amely inkább robbanó energiát, mint nyugalmat áraszt. Két kezéből a Szentlélek sugárzik az apostolok feje fölé. Őket a világ azon népei veszik körül, amelyeknek a létezését a kor földrajztudósai már felfedték: például kutyafejű nemzetek. Mindegyiket szívesen látja az egyetemes egyház, melyet apostolai, Péter és Pál testesítenek meg. Az ábrázolás középponti témája tehát az isteni igazság Krisztus általi kinyilatkoztatása és közvetítése minden ember felé.

Annak ellenére, hogy Vézelay építői a téma iránti érdeklődésüket ilyen nyíltan megvallják, számos tudós nem tekintené említésre méltó ügynek az eszmék terjesztésének kérdését a középkorban. A rendszer – vélik ők – egysikúan és alacsony határfokkal működött. Egysikúan, mivel az eszmék felülről, „készen” érkeztek. A papság volt a tanulás lehetőségének szinte kizárólagos birtokosa, így az egyház töltötte be Európában a tanítómester szerepét, amely a barbarizmusból a civilizációba vezetett – ezt a képet nem csupán tankönyvek nemzedékei szentesítik, ez az általános vélekedés. Egy kitűnő amerikai tudós még tavaly is úgy írt „az egyház vezető szerepéről, amelyet világi ügyekben játszott” 1100 és 1300 között, hogy ezek az évszázadok magukban hordozták a papi hatalom győzelmét a katonák kasztja felett.¹

A középkori kultúra terjedését eszerint egyirányúnak kell látnunk. Tehát felülről lefelé törekedett, ráadásul nem is hatolt túl mélyre. A tanulás és a kifinomultság csupán egy kicsiny, kiváltságos körre korlátozódott, hab volt a barbarizmus és a brutalitás nehezen emészthető tortáján. A parasztság kevés jogot és csak kis lehetőséget élvezhetett értelmé csiszolására. Legtöbbjének még a vallás nyújtotta vigasztól sem jutott, mivel a középkori katolicizmust – jó okkal – kétarcú jelenségnek nevezhetjük: éles eszű tudósok felvilágosult csoportja tartotta kezében a tant, alatta pedig a babonás tudatlanság tömege áradt.

Ennélfogva a kulturális kezdeményező készség a középkorban abban az egyházi hierarchiában rejtett, amelynek eszméi a társadalom többi részéhez csekély mértékben

és felszínesen jutottak el. Ez a felfogás nagy szakadékot képez a középkori és a mai kultúra között. A modern kori történelem – e szerint a nézet szerint – akkor kezdődött, amikor a kulturális kezdeményezés területén világi, és már nem egyházi dominancia érvényesült. Az, hogy ez *mikor* következett be, jóformán vég nélkül vitatható. Én itt arra a legfőbb kérdésre kívánok összpontosítani, hogy a kulturális kapcsolatoknak – amelyek a klérus irányítása alatt álltak, és alig érintették a széles értelemben vett népeséget – ez az igencsak leegyszerűsítő felfogása mennyire helytálló.

Amikor ezeket tömören megfogalmazom, természetesen sarkítva fogalmazok. Mégis, az általános vélekedés még ebben a sarkított formában is sok igazságot tartalmaz. Az egyház mohón kívánta, hogy önmagában Európa iskolamesterét láthassa. És – mint sok tanárnak – neki szintén kétségei voltak afelől, vajon mennyit is képesek tanítványai befogadni. Ez az álláspont, amelyet nyugodtan nevezhetünk akár barátságatlannak is, különösen az értelmiség körében nyilvánult meg. Valahányszor felmerült az az elgondolás, hogy a tanulatlanok is részt vehetnek az evangéliumi prédikáción, a tanultak mindannyiszor haragosan tiltakoztak ez ellen. Walter Map, a II. Henrik szolgálatában álló tudós, satirikus és udvari ember, élesen így fogalmaz erről a kérdésről a pápai udvarban 1179-ben: „*Hát vessünk gyöngyöt a disznók elé? Szóljon az ige a tudatlanokhoz, akikről tudjuk, hogy azt be nem fogadhatják? Arról ne is essék szó, mi az, amit viszont befogadnak. El az ilyen gondollattal; az ilyet gyökerestül ki kell irtani! A fejtől kell a balzsamnak alászállnia a szakáll, majd az öltözék alá; forrásból kell vizet nyerni, nem pocsolóyából.*”²

Még abban az esetben is, ha egy művelt ember együttérzőbbnek bizonyult az alacsonyabb társadalmi osztályok iránt, és megértő hangon szólt róluk, mélyben meghúzódo hite hasonló volt. A 13. századi francia prédikátor, Stephen de Bourbon, így beszélt egy barátjáról, aki jelentős előléptetéséről mondott le, egy főesperesi palotát is ideértve, hogy Vermentonban, saját kis falujában megmaradhasson a nép minta-lelkipásztorának: „*Minden vasárnap – magyarázta Stephen – templomba szólította parókiája híveit, hogy ott prédikáljon és a Hiszekegyre, a Miatyánkra és az Üdvözlégy, Máriára tanítsa őket.*”³

Ez az őszinteség és alázat bámulatra méltó; az azonban világos, hogy senki sem gondolta valószínűnek, hogy ennyi mindent el lehet a „közönséges emberekkel” sajátítani. Walter Map kifejezésével élve, a balzsamnak csupán egy kis cseppje juthat el a ruházat aljáig. A főpapság számos tagja vélekedett így. De tévedés volna, ha a társadalom bármelyik csoportjának a nézeteit általánosítanánk, mivel ezek számos dologra nem vonatkoztathatók.

A középkori történelmet a népi mozgalmak széles köre jellemzi, többek között népi kereszties hadjáratok, eretnokség, igehirdetés, zarándoklat, ereklyekultusz, ének- és történetmondás. Az akkori társadalomról csak az a kép lehet hiteles, amely magában foglalja ezeket a jelenségeket is. Annak a tömegkommunikációs jelenségnek a természetéről kívánok adalékokkal szolgálni, amely ezeket a népi mozgalmakat életre hívta.

A nyilvánosság legkézenfekvőbb eszköze a szentbeszéd volt, és ezzel máris elérkezünk a bizonyítás vissza-visszatérő problémájához. Az írásbeliség nyelve a latin volt, és a fennmaradt szentbeszédnek zöme is latinul szólt. Ugyanakkor tudomásunk van az egyháznak arról a törekvéséről, hogy a prédikációk világi nyelvűek legyenek, miként azt az egyházi tanácsok számos utasítása és az alábbi szövegrészlet is mutatja, amely szavakban mondja el azt a gondolatot, amelyet Vézelay építői anyagba öntöttek: „*Ne nézd nemét, korát, személyét, se az időt, vagy a helyet – mindenkihez szólj, mindig és min-*

*denhol; férfíhoz és nőhöz, ifjúhoz és öreghez, gazdaghoz és szegényhez, boldoghoz és nyomorultához; éjjel és nappal, reggel, délben és este; a templomban, a téren, az utcán, vagy a földeken; szárazon és vízen ... Mert vannak olyan papok, akik szüntelenül magas rendű eszmék kigondolásán munkálkodnak, és ezért nem hajlandók prédikálni. Mintha bizony az Isten csak a felsőbbrendűekkel lenne elfoglalva, és nem törődne a hétköznapi dolgokkal.*¹⁴

Hiba lenne mindazonáltal a prédikátorokban elsősorban a hivatalos rend nézeteinek felkent hirdetőit látnunk. Sokszor a fennálló rend veszedelmes bírálói voltak. Amikor a középkori egyház fennhéjázó, pazar és korrupt magatartásáról beszélünk – és mindezek a jelzők jogosan használhatók –, nem feledkezhetünk meg arról, hogy elnézte, sőt bátorította azt a fajta kritikus szemléletet, amelyet még a legliberálisabb felfogású mai intézmények is lázítóknak tekintenének. Vége-hossza nincs a főpapság elleni dühödt támadásoknak és hitelrontó történeteknek. Gerald of Wales 1200 körül, élénk fantáziájának és a walesi egyház kétségbevonhatatlan túlkapásainak köszönhetően, rendkívül gazdag gyűjteménnyel szolgált:

„Itt van például – így Gerald – annak a papnak az esete, akit püspöke ... arcán kiütőző döbbenettel keresett fel, és azzal vádolta, hogy katolikus – mintha ez büntény volna. »Mit hallok rólad?» – kérdezte a püspök. »Azt beszélik, hogy katolikus lettél.« A pap megesküdött, hogy ez nem igaz. Am a püspök tanúkat hivatott, hogy az állítást bizonyítsák. Végül a papot – mivel gazdag volt – súlyos pénzbüntetésre ítélte.»¹⁵

A fennálló rend számos bírálója jogosan tekintette magát az egyház hűséges fiának, de a szentbeszéd szolgálhatta az „ellenség” céljait is. Az engedély nélküli prédikáció vörös posztó volt a püspökök szemében. Soha sem lehetett megfelelően ellenőrizni, és ez jelentette az összes nagyobb eretnekmozgalom és néhány társadalmi-forradalmi szervezkedés legfőbb elterjedési lehetőségét. Jóllehet a szentbeszéd sokszor bizonyult hatékony tömegkommunikációs eszköznek, működése sokrétűbb volt. A közemberek számára egyszerű tanításként szólt, ám még ennél is szembetűnőbben szolgált a társadalmi igazságtalanságokról szóló bírálatok levezető csatornájaként. Emellett erős fegyver is volt az egyházakat általában elutasító mozgalmakkal szemben.

Az ének talán még a szentbeszédnél is nagyobb jelentőséggel bírt. Ám itt megint a rendelkezésre álló bizonyítékokkal van baj. Az általunk ismert énekek éppen azért maradtak fenn, mert ezeket kézíratos kódexek őrizték meg, amelyeket tehetős földesurak megrendelésére készítettek. Átvaluk az egyházi és a világi arisztokrácia ízléséről kaphatunk képet. Ez is értékes ismeret, mégis az ember jobban örülne, ha bizonyosan tudhatná, melyik dal terjedt el – ha egyáltalán elterjedt – széles körben. Az kétségtelen, hogy néhány éneket nem csak egy környéken ismertek.

Peter Abelard jellegzetes szerénységével mondja el, hogy az általa írt szerelmes énekeket sokféle éneklük. Az is világosnak látszik, hogy az emberek tisztában voltak a dalok „közvéleményformáló” erejével. A Reichersbergben élő Gerhoh a 12. század közepe táján a következő érdekes megállapítást teszi ezzel kapcsolatban: *„A Krisztusért harcoló világiak szájából egyre többször hangzik fel Isten dicsérete, mert az egész krisztusi birodalomban nincs senki, aki mocskos dalokat merne nyilvánosság előtt énekelni (turpes cantilenas cantare in publico), de az egész ország együtt örvendezik Krisztus dicséretén, akár világi nyelvű dalokban is – különösen németül, amely (ezt Gerhoh teszi hozzá) kiváló nyelv az énekléshez.»¹⁶*

Gerhoh igencsak optimistán vélekedett a mocskos dalokról, amelyek iránt egyre nagyobb igény mutatkozott. Tény, hogy megjegyzése kétségtelenül reális megállapítást

hordoz arról a jelenségről, amit „a dalok csatájá”-nak nevezhetnénk: a dalokról mint érték- és eszmeközvetítő eszközökről.

A dal kulturális médiumszerepét talán érdemes itt két példa erejéig illusztrálni. Az első a második kereszties hadjárat idejéről való toborzó. Nyelve francia, hangvétele hazafias és mélyen vallásos. Refrénje VII. Lajos dicsőségét zengi. Minden bizonnyal 1146-ban keletkezett.

Chevalier, mult estes guariz,
Quant Deu a vus fait sa clamur,
Des Turs a des Amoraviz,
Ki li unt fait tels deshenors.
Cher a tort unt ses fieuz saisiz;
Bien en devums a veir dolur,
Cher la fud Deu primes servi,
E reconnu pur segnuur

Ki ore irat od Loovis

Ja mar d'enfern avrat pouur

Char s'alme en iert Pared's,

Od les angles nostre Segnor

Pris est Rohais, ben le savez,
Dunt Crestiens sunt esmaiez,
Les musteirs ars e desertez:
Deus n'i est mais sacrificiez.
Chivalers, cher vus purpensez,
Vus ki d'armes estes preisez;
A celui voz cors presentez
Ki pur vus fut en cruiz decrez.

Ki ore irat od Loovis...

Alum conquere Mod'ses,
Ki gist el munt de Sinad',
A Saragins nel laisum mais
Ne la verge dunt il partid
La Roge Mer tut ad un fais,
Quant le grant pople le seguit,
E Pharaon revint apres;
El e li suon furent perit.

Ki ore irat ad Loovis...

Fel, lovagok, a jótetre,
Melyre minket az Úr kére
Török ellen, berber ellen,
Kik szemében ő nem isten.
Becsmerlik, fosztogatják,
De az igaz szomorúság,
Hogy őt egykor ott szolgálták,
Majd pedig uruknak mondták.

Ha Lajossal harcba mentek,

Bő jutalom jár majd nektek.

Lelketek a mennybe száll,

Hol angyalok kara vár.

Tudjátok Edessa végét.
Keresztények szenvedését.
Templomjaink mind üresek,
Nincs urunkat áldó ének.
Nos hát, urak, gyertek, gyertek,
S bátornak neveztetek,
Ha az Urat ott véditek,
Ki vérét adta értetek.

Ha Lajossal harcba mentek...

Győzzük le a sinai Mózeset,
Ne az ellen bírja le,
S a pálcát se felejsük, mellyel
a Vörös-tengert kettébe szelte.
Tetterős urak hulltak el mellette,
S bár a fáraó küzdött ellene,
Embreivel neki lett veszte

Ha Lajossal harcba mentek...⁷

A második ének, *Az öszvér dala* annak a sajátos szertartásnak képezte részét, amelyet Franciaország északi katedrálisaiiban figyeltek meg vízkeresztkor. Ennek során egy szamarat vezettek be, sőt inkább keresztül a templomon. A dal pontos jelentése élénk viták tárgyát képezi, és ez eléggé zavaró. Ugyanakkor a mi célunk most az, hogy megfigyeljük azt a gazdag kulturális keveredést, amelyet az egyházi és a népzene együttes alkalmazása révén megtestesít: egy hivatalnok bibliai ismeretei, egy szatirikus kézjegye és egy francia nyelvű reszponzórium a köznép számára.

Orientis partibus
 Adventavit Asinus
 Pulcher et fortissimus
 Sarcinis aptissimus.
Hez hez sire asnes hez.

A keleti végekre
 Egy öszvér megérkeze.
 Bátor, miként társai,
 S terheit jól cipeli.
Hé, Szamár Úr, idé!

Aurum de Arabia
 Thus et myrram de Saba.
 Tulit in ecclesia
 Virtus asinaria.
Hez...

Arab földek aranyát,
 Messzi tájak illatát
 Viszi végig e házon:
 Bírja ezt – számárháton.
Hé, Szamár Úr, idé!

Dum trahit vehicula
 Multa cum sarcinnula
 Illius mandibula
 Dura terit pabula.
Hez

Elhúzza a nagykocsit,
 Nem bánja, ha terhelik.
 Közben folyton rágicsál,
 Foga abrakot csócsál.
Hé, Szamár Úr, idé!

Cum artistis ordeum
 Comedit et carduum
 Triticum a palea
 Segregat in area.
Hez...

Étke kalász és bogáncs,
 Kedvence a hántolás:
 A szemező kamrában
 Szalma nincs a búzában.
Hé, Szamár Úr, idé!

Amen dicas, asine
 Iam satur ex gramine
 Amen Amen itera
 Aspernare vetera.
Hez...

Mondj hát ámen-t, te öszvér,
 Most, hogy gyomrod már nem kér.
 Ismételd a szót: ámen,
 S a régmúlt eltűnik innen.
Hé Szamár Úr, idé!⁸

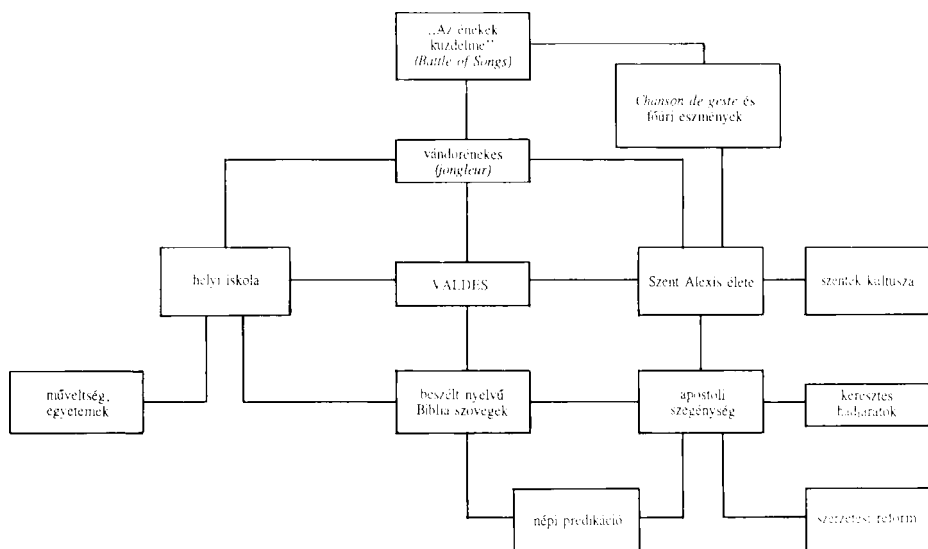
Helytelen volna azt feltételezni, hogy a dalszerzők engedelmesen követték az egyház előírásait. Sok olyan dalszöveg marad ránk, amely az egyházi emberek felfogásával összeegyeztethetetlen gondolatokat fejez ki. A szerelmes dalok gazdag gyűjteményének szinte teljes egésze ebbe a csoportba tartozik; hasonlóképpen a goliárdok (énekes vándordíjakok) maró és istenkáromló szatírái. Sőt, az a kapcsolat, amely az egyház és az udvari, valamint utcai énekesek között fennállt, ugyancsak rossznak volt mondható. Ezek az előadók, a zsonglőrök, másképpen jokulátorok, nem szándékosan voltak valóságellenesek. Létüket az udvari, illetve városi hallgatóság igényének kielégítése jelentette, a vallástól a pajzán dalokig és táncokig. Változatos repertoárjuk nem tetszett a szigorúbb erkölcsűeknek: hízelgőknek, vagy ahogy egy német prédikátor fogalmazott, „fejbőlítő Jánosoknak”, *Jaherrennek* csúfolták őket.⁹

A szentbeszéd és az ének csak két lehetőség a gondolatok széles körű terjesztésének ebben a korban. A jelek azonban arra utalnak, hogy működését tekintve ez a két tömegkommunikációs médium hasonló mintát követett. Legalábbis alkalmanként hatékony eszközt szolgáltatott ahhoz, hogy az egyház a közösség szélesebb rétegéhez tudjon szólni. Arról persze nincs szó, hogy szigorú ellenőrzés alatt álltak volna: olyan gondolkodásmódok terjesztésére is alkalmasnak bizonyultak, amelyek nyilván nem élvezhet-

ték az egyház áldását. Az eretnek, a reformer, az istenkáromló, vagy akár az egyszerű, vidám közember hangját továbbították, hogy azt a nagyközönség is „venni” tudja.

Nehéz dolog azokat az átfogó kulturális hatásokat rekonstruálni, amelyek egy 12. századi hétköznapi embert érhettek, ám segítségünkre lehet ebben két, jóllehet egymástól nagyon eltérő példa. Főszereplői nem közönséges emberek. Ha azok lennének, soha nem hallunk felőlük. Azt is el kell ismernünk, hogy helyzetük kiváltságos: az egyik egy gazdag kereskedő, a másik nemesi származású. Ennek ellenére azok az erők, amelyek rájuk hatottak, sokat elárulnak nekünk annak a társadalomnak a kultúraterjedési mintáiról, amelyben éltek.

Valdes¹⁰ tanulatlan ember volt, gazdag lyons-i kereskedő, aki vagyonát, ha hinni lehet a róla szóló későbbi beszámolóknak, önmagának köszönhette. 1173-as megtérése abból a „hatásözönből” fakadt, amelyet az alábbi ábra kíván bemutatni. Az egyik hatóerőt a Biblia gyakorolta rá. Minthogy nem tudott latinul olvasni, helyi tudósokat alkalmazott, hogy a szöveget számára franciára fordítsák. Megtéréseinek közvetlen előzményét, mindezekkel együtt, egy vándorénekes (jongleur) való találkozása szolgáltatta, aki a város utcán Szent Alexis történetét énekelte. Ez a legenda, amely az önfeláldozásnak egy szélsőséges esetéről szól, felkavarta Valdest, aki tanácsért a helyi iskolához fordult. Ott elmondták neki, hogy a tökéletességhez az apostoli szegénység útja vezet. Erre Valdes vagyona felét feleségére hagyta, a többit szétosztotta a szegények között, ő maga pedig nincstelen vándorprédikátornak állt.

Ezek a hatások azonban, amelyek Valdest közvetlenül érték, olyan erőknél voltak a helyi megnyilvánulásai, amelyek a társadalom nagy részét érintették. A zsonglőr, például, az „énekek harcá”-hoz vezet el bennünket, márpedig az emberek mindig eszerint váltak hol romlottá, hol istenfélővé.

A Szent Alexis életéről szóló legenda számos változatban maradt ránk. A legkorábbi verzió erős kapcsolatot mutat a chansons de geste-tel és az arisztokrácia eszményeivel. Az azonban kérdéses, vajon Valdes ezt a változatot hallotta-e Lyons utcáin. Valószínűbbnek tűnik az a láncszem, amely a szentek kultuszához fűződik. Alexis alakja gazdag példával szolgál erről a fenntartás nélküli, babonás kultuszról, mivel Alexis soha sem élt, legalábbis úgy semmiképpen sem, miként azt a róla keringő történetek hirdették. Mindazonáltal nagy erejű eszménynek vált közvetítő eszközévé. Az önkéntes szegénység eszményére gondolok, amely a kor számos társadalmi körét érintette, és Valdes további életét is meghatározta. Ez az eszmény a kor minden elterjedt mozgalmával kapcsolatban állt. Jelentősnek bizonyult például a szerzetesi reform terén, a népi prédikációk központi kérdésévé vált, és a keresztes hadjáratok kialakulásában is megvolt a maga szerepe.

A helyi iskolában a művelt világgal való kapcsolatot kell látnunk. Nyilván folytattak épületen kívüli tanítást is, amolyan lázításszerűt. Segítséget nyújtottak a Szentírás lefordításához, és a teljes nélkülözés erényét hirdették. Valdes tehát azoknak a hatásoknak a közvetlen befogadójaként áll előttünk, amelyek egyszerre fejezték ki a kor elterjedt népi, sőt arisztokratikus vagy éppenséggel művelt eszményeit. Vizsgálatunk szempontjából alakja sokatmondó indikátor.

A tömegkommunikáció eszközei révén ezek az eszmények bizonyára sok más emberhez is eljutottak, de közülük csupán alig néhányan váltak ilyen tökéletes megtestesüléssé, hogy életútjuk által megfigyelhetjük a korban érvényesülő hatásokat.

Másik példám hőse nem ilyen jellegű. Alakját azért idézem, mivel az ő életútja azt sugallja, hogy a kultúra terjedési hullámai még az olykor oly kétségbevonhatatlannak látszó vallási korlátokon is át tudtak törni. Hősünk a mulatságos „Megtért Abdiás” névnek örvend, és a kairói zsinagóga kántora az 1120-as években.¹¹ Születése szerint egy dél-itáliai normann nemesi család sarja, akit a Szentírás hagyománya szerint meg is kereszteltek. Fordulatos élete számunkra nem fontos részletekbe menően. Papnak tanult, valószínűleg fel is szentelték. Érdeklődése már korán a judaizmus felé fordult. Az első keresztes hadjárat zsidómészárlásai annyira megrázták, hogy 1102-ben áttért a zsidó hitre, belépett a zsidó közösségbe. Bagdadba költözött, hogy héberül tanuljon. Onnan végül Kairóba települt át, ez volt utolsó otthona. Alakja segítségével bepillantást nyerhetünk a keresztény–zsidó kapcsolatok alig ismert világába. A kalandozó normann fajtának ez az egyik legtávolabbi elszármazó tagja nem feledkezett meg ősei hagyatékáról: nyugati elemeket honosított meg kairói zsinagógájában. Önéletrajzát is a modern nyugati stílusban írta meg, a zsidó zsolnárszövegeket itáliai dallamokkal párosította; ezenkívül, igen meglepően, latin nyelven, de héber írásmóddal idézett az Ótestamentumból. Abdiásban a közös zsidó–keresztény kultúra későbbi nyugati hagyományának néhány jelét fedezhetjük fel.¹² A keresztény tanítók a rabbiktól vártak segítséget a bibliamagyarázatban. A zsidó és keresztény közösségek Itáliában olyan szoros kapcsolatban éltek egymással, hogy még Bari érseke is zsidó hitre tért át a keresztények nagy felháborodására.

Az első keresztes hadjárat mindkét közösségben a Biblia újraértelmezését vonta maga után. Úgy tűnt, mintha beteljesedett volna az Ótestamentum néhány jelentősebb

proféciája, amely a keresztények Jeruzsálembé érkezéséről szólt. Valószínűnek látszik, hogy Abdiás azért vette fel a zsidó hitet, mert úgy vélte, hogy a zsidó leírás meggyőzően utal ezekre az eseményekre. Különös ellentmondás, de a keresztes háború keltette szenvedés és várakozás közös egységbe olvasztotta a zsidókat és a keresztényeket. Abdiás nem egyszerűen bátor és figyelemre méltó figura: a közös keresztény és zsidó események és hatások egész sorát képviseli, amelyek közül mára alig akad mutatóba egykettő. Az egyes kultúrák terjedése képes volt átlépni a különböző vallások között húzó határokat.

Röpke pillantást vetettünk két tömegkommunikációs eszköz természetére, hogy működésükről benyomásokat szerezzünk; és még rövidebb időt szenteltünk két olyan embernek, akikre ezek hatással voltak. Ennek ellenére szeretném azt hinni, hogy sikerült bebizonyítanom, miszerint téves az a kép, mely az egyházat Európa iskolamestereként állítja elénk, amelynek az üzenetét – ha megértették – mindenki alázatosan vette tudomásul.

Talán még pontosabb lenne, ha azt idéznénk emlékezetünkbe, amit az iskolamesterekről ma tudunk. Egy tanár sem feledkezhet meg arról, hogy tanítványai többet tanulnak egymástól, mint tőle, és csak azt fogják igazán megtanulni, aminek megtanulására hajlamaik képessé teszik őket. Ha a középkori társadalmat úgy szemléljük, mint egy olyan kultúrát, amely eszményeit felülről készen kapta, nem vagyunk hűek a történelmi igazsághoz. És bizonyos fokig az emberi természethez sem. Az egyházi értelmiség fontos, de nem egyetlen forrása volt az alkotó gondolkodásnak. A „forgalomban lévő” kulturális hatásokat sem cenzúrázta elég hatékonyan. A középkor kultúráját nem a püspökök írták elő. Hogy csak néhányat említsünk a hatóerők közül: püspökök, tanítók, radikális reformerek, eretnekek, államférfiak, katonák, trubadúrok és zsidók nézeteinek összecsapásából, illetve kompromisszumos megegyezéséből született.

Végül arra a kérdésre kell választ adnunk: lehetne-e másképpen látni a média középkori alkalmazását? Ha a régi modell nem jó, hol találjuk az újat? A legtöbb nagy kultúrát a központ és a provinciák közötti feszültség jellemzi. Ez igaz Róma és Bizánc, és igaz – úgy hiszem – Kína esetében is. A császárság központi, egységesítő ereje bizonyos helyi nézeteket befogadott, míg elnyomta azokat, amelyek a társadalom alapvető nyugalma fenyegették. Ez az ellentét a központ és a régiók között természetesen megnyilvánult a középkori Nyugaton is. Az egyes helyi területek nagyobb kulturális függetlenséget mutattak, mint talán az összes általam említett egyéb kultúra. A királyi udvarok saját működési elvekkel és hagyományokkal rendelkeztek. Az egyetemek is nagyban különböztek egymástól – Párizs szinte minden szempontból más volt, mint Bologna. A gazdag és hatalommal rendelkező városok büszkék voltak hagyományaikra, és felháborodottan álltak a külső beavatkozás előtt.

Még az igencsak helyiinek mondható nagyúri udvarok is meglepő kulturális önállóságról tettek tanúbizonyságot. A 12. század elején egy franciaországi látogató Blois-ban egy olyan gróffal találkozhatott, aki arról volt híres, hogy reformer szerzetesektől kér tanácsot. Soissons-ban egy gróf, akire mély hatást gyakorolt a zsidó gondolkodásmód, egy erőszakosan eretnek szekta élére állt. Poitiers-ban egy másik gróf világias gondolkodású udvart teremtett maga köré, amely a trubadúrköltészet fészkevé vált. Ezeket az embereket egy világ választotta el, noha alig laktak egymástól 200 mérföldnyi távolságra.

A helyi erőkön túl azok a központi intézmények is működtek, amelyek a nemzetközi szabályozás és standardizáció irányába hatottak: az egységes európai kultúra létreho-

zói. Közülük kimagaslík és jelképes szerepű a pápaság intézménye, amely a hit ortodox és egyetemes elfogadásáért harcolt. Támogatta a szerzetesrendek kialakulását, ezért minden országban rendházakat biztosított a számukra. Meghatározó nemzetközi kapcsolatai jó szolgálatot tettek az egyetemek alapításában. A keresztes hadjárat eszméjét ugyancsak a pápaság juttatta el Európa minden térségébe. A középkori Nyugat tehát ugyanazt a képet mutatja, mint – mondjuk – az ókori Róma vagy Bizánc. A központi, egységesítő hatalmat a regionális és helyi szervezkedések ellensúlyozzák.

Ugyanakkor a hosszú távú fejlődés egészen eltérő irányokat vett. Véleményem szerint ennek jelentős mértékben az lehetett az oka, hogy a Nyugat-Európában kialakult valódi egyensúly kétségtelenül különbözött a nagy, központosított birodalmak ún. egyensúlyhelyzetétől. Tudniillik ez utóbbinak egyetlen hatalmi központjuk létezett, amely egyszerre volt az erkölcs és a politika központja. Nyugat-Európában a pápa – sem elvben, sem gyakorlatban – nem foglalta el a római vagy a bizánci császár helyét. Az általa megfogalmazott vallási követelmények átfogó jellege könnyen elfedheti előlünk azt a tényt, hogy csekély politikai hatalma révén alig bírt közvetlen rendelkezési joggal. Az egyház ugyanakkor nem vonakodott megfélemlítő eszközök bevetésétől – ne feledjük, a keresztes hadjáratok és az inkvizíció korában vagyunk. Keresztes hadjárat indítása vagy egy eretnek kivégzése azonban a világi hatalmasságok készségétől függött. A pápa hatásköre csupán addig terjedt, amíg más hatóságokat cselekvésre tudott készíteni, s nem tovább. Clairvaux-i Szent Bernát jó ítélőképességgel így ír a pápának 1150-ben: *„A te erőd nem birtokaidban, hanem az emberek szívében lakozik.”*

Nyugat-Európában sosem volt központi irányítás. Egyidejűleg nem egy, hanem két erő kormányzott: világi és vallási. Hagyományosan ezekre hivatkozunk a „császár” és „pápa” címek használatával, bár a valóságban ennél sokkal több szereplő létezett. A pápa vallási hatalmával szemben ott álltak a helyi világi erők: a nemzeti kormányok, a helyi nemesség, a városok, sőt bizonyos fokig még a nagyobb egyetemek is. A tömegkommunikációs eszközöket mind a gyakorlat, mind az elmélet szintjén elemi erejű hatások érték. A gyakorlat szempontjából ez azt jelentette, hogy egyetlen önálló hatalom sem gyakorolt felettük irányítást. Jóllehet a pápaság képes volt a hivatalos álláspont kialakítására és kinyilvánítására, az eltérő vélemények megjelenését nem tudta megakadályozni. Minden olyan reformer, aki fel tudott mutatni egy támogatót, remélhette nézetei szabad közzétételét; márpedig valamilyen érdek révén mindig lehetett támogatót találni. Az egyház annak az irodalomnak a betiltását sem remélhette, amely – bár mondanivalójával az igaz hívő lelkeket kétségbe ejtette – a nemességet igen jól elszórazottatta. A tömegtájékoztatás a gyakorlatban hivatalos ellenőrzés nélkül működhett.

Az elméleti szintű hatások ugyancsak jelentősek voltak. A vallási és politikai hatalom megosztása jó receptnek bizonyult a társadalmi béke aláaknázásához. Olyan szerkezetet eredményezett, amelyben az elvek súlyos összeütközése elkerülhetetlennek tűnt, és valóban ki is alakult. És minthogy soha nem létezett egy olyan önálló hatalom, amely eldöntötte volna a kérdést, a döntőbíró szerepét a közvélemény töltötte be. Hogy ez a közvélemény milyen széles alapokon nyugodott, az az eldöntendő kérdéstől függött. A papság tanultabb rétegét és a befolyásos világiakat mindig magában foglalta, de olykor – úgy vélem – ennél sokkal szélesebb kört érintett. Akárhogy is volt, a közvélemény segítségül hívása a középkorban egyedülálló jelenség lehetett a nagy kultúrák történelme során. A kor szinte minden jelentősebb mozgalma széles tömegbázison alapult, nem pedig felülről érkező hatalmi kinyilatkoztatásokon. Ez a megállapítás egyszerre igaz a treuga dei-től kezdve a Gergely-féle reformokon át a keresztes hadjára-

tokig, másfelől a protestáns reformációra. A média a középkori társadalom lényegéhez tartozott. Bár nem segítette közvetlenül a kormányzást, biztosította az egyetlen módját annak, hogy egy ilyen szélsőségesen szerteágazó és rohamosan szaporodó társadalom egyáltalán működőképes legyen.

Ugyanakkor ezáltal a változások nem váltak egyszerűbbé vagy gyorsabbá. Minden elképzelhető akadály felmerült. A technológia kezdetleges volt. A média nagy jelentősége a társadalom felépítéséből, nem a találmányok magas színvonalából fakadt. Az oktatás általában alacsony szinten folyt. Az egyház és az állam hatalmasságai hajlottak a közös megegyezésre; ez gátolhatta a radikális gondolatok térnyerését. Mindezek ellenére a Nyugat veleszületett készséggel nézett minden változás elé. Alig lehetett elnyomni az új eszméket, amelyeket éppenséggel azoknak az elveknek az összecsapása követelt ki, amelyek iránt a kultúra – alapszerkezete révén – elkötelezte magát. Nyugat-Európában sosem létezett olyan stabil, klasszikus kultúra, amely hosszú évszázadokig változatlanul maradt volna életben; ami azt illeti, ennek még csak lehetőségét is nehezen lehetett volna felvetni. A kulturális kommunikáció ezen a sajátos, talán egyedülálló módon zajlott: sem elméletileg, sem a gyakorlatban nem volt alávetve egy mindent átfogó központi hatalomnak, de klasszikus és megmerevedett szabályok sem korlátozták. És ebből a szempontból – ez lenne utolsó, ámbár vitatható megállapításom – folytonosság áll fenn a középkor és a mai kor között. A mi kultúránk volt mindig is mind közül a legleleményesebb, legnyugtalanabb, legalkalmazkodóképesebb és legprogresszívabb. Ezt a természetét pedig abból a figyelemre méltó egyensúlyhelyzetből tudta kialakítani, amely a központ és a régió, valamint a standardizációs szándék és a kezdeményező készség között fennállt. Az újítás iránti hajtóerő állandó eleme volt a középkori társadalom fejlődésének; és miként a haladás műszaki és oktatási akadályait egymás után sikerült elhárítani, kultúránk veleszületett hajlama az újításra és új eszmék terjesztésére egyre nagyobb tért hódított magának. A fejlődés spirálja – egyre gyorsuló sebességgel – beindult. Azt hiszem, ennek a spirálnak a kiindulópontját igen nyilvánvalóan a középkorban kereshetjük, ámbár még sokáig nem érthette el azt a szédítő sebességet, amely manapság az egész világot kábulatba ejti.

Jegyzetek

- 1 *J. R. Strayer és mások: Western Civilization since 1500.* New York, 1971. 32.; *J. le Goff: La Civilisation de l'Occident Médiéval.* Paris, 1964. 323. El kell ismerni, hogy ez utóbbi könyv nagy megértést tanúsít a világi társadalom változatossága és életereje iránt. Ugyanez elmondható *G. Duby* művéről is: *The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society. – Past and Present,* 1968. 3–10.
- 2 *T. M. R. James: Walter Map's „De Nugis Curialium”.* London, 1923. 65–66.
- 3 *A. Lecoy de la Marche: Anecdotes historiques ... d'Etienne de Bourbon.* Paris, Société de l'Histoire de France, 1877. 229.
- 4 Idézi *L. Bourgain: La Chaire Française au XIIe siècle.* Paris, 1879. 5–6.
- 5 *Giraldi Cambrensis Opera.* Szerk.: *J. S. Brewer.* Rolls Series, 1862. II. 331.
- 6 *U. Müller: Kreuzzugsdichtung.* Tübingen, 1969. no. 7. Gerhoh büszke volt a német nyelvű éneklésre. Ld. leírását az első kereszties hadjáratról: *Teutonici more suo cantantes et Francigene more suo clamantes.* M.G.H. Libelli de Lite III. 431.
- 7 *J. Bedier: Les Chansons de Croisade.* Paris, 1909. 4–5, 7; *F. W. Wentzlaff-Eggebert: Kreuzzugsdichtung des Mittelalters.* Berlin, 1960. 44–46. Hangfelvétel: Decca ZRG 673.
- 8 A szöveg- és dallamváltozatokat részletesen tárgyalja *H. C. Greene: The Song of the Ass. – Speculum,* 6. 1931. 534–549. Hangfelvétel: Pye GGC 4092.

- 9 *A. E. Schönbach*: Sitzungsberichte der Kais. Akademie, Wien. phil.-hist. Klasse, 142. 1900. 59.
- 10 Áttérésének ismertetéseit ld. *Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*. Szerk. *G. Waitz*. M.G.H., SS. XXVI. 447. és *Etienne de Bourbon*, szerk. és idézi: 290–291. E két leírás egyike sem a korban keletkezett. Ha tartalmaznak is legendászerű részleteket, ami elég valószínű, hiteles képet nyújtanak az eszmék terjesztésének eszközeiről.
- 11 Az önéletrajz töredékekben maradt fenn, ezért a legfeljebb valószínűnek tűnő következtetéseket kezeltem tényként. Bővebb irodalom: *Adler*: Les chants synagogaux notés au XIIe siècle. – *Revue de Musicologie*, 51. 1965. 19–51. és *N. Golb*: The Music of Obadiah the Proselyte and his Conversion. – *Journal of Jewish Studies* (J. J. S.) 18. 1967. 43–63.
- 12 Southern erőteljesen vitatja, hogy az a szándék, amely a nyugati filozófiai hagyományra oly mély hatást gyakorló keresztény vallásban rejlő ésszerűség bemutatására törekedett, a judaizmussal folytatott hitviták következtében fejlődött volna ki. Ld. *R. W. Southern*: Saint Anselm and his Biographer. Cambridge, 1963. 88–91.; és egy más álláspontról: *R. J. Z. Werblowsky*: Crispin's Disputation. – J. J. S. 11. 1960. 69–77., valamint *H. Liebeschütz*: The Significance of Judaism in Peter Abelard's Dialogus. – J. J. S. 12. 1961. 1–18.

A SAJTÓ HATALMÁTÓL A HATALOM SAJTÓJÁIG

A politikai közvélemény és információs eszközei Franciaországban 1789–1799

Az 1789-es francia forradalom egyik legfontosabb, máig ható következménye a modern értelemben vett *politikai nyilvánosság* megszületése. Az efféle társadalmi struktúrák természetesen nem jöhetnek létre egy csapásra: kialakulásuk mindig hosszú fejlődési folyamat eredménye. A közügyekről való nyilvános megszólalás lehetőségével már a forradalom eszmei előkészítői, a francia felvilágosodás gondolkodói is rendszeresen éltek, de az ehhez rendelkezésükre álló eszközök (szigorúan cenzúrázott, alacsony példányszámú újságok, könyvek, rölapok, pamfletok, illetve az irodalmi szalonok és a színház) hatásukban még igen korlátozottak voltak, és persze a hatalom sem csak a sajtócenzúrával igyekezett megakadályozni a tekintélyét kikezdő új eszmék terjedését/terjesztését. A felvilágosodás évtizedei a korábbi állapotokhoz képest mégis nagy előrelépést jelentenek, hiszen ez az az időszak, amikor – minden kommunikációs nehézség ellenére – az információkhoz (mindenekelőtt a *politikai* információkhoz) jutó polgárok köre lényegesen kibővül, amint a korábbi, ún. *reprezentatív nyilvánosságot* (Haber-mas) fokozatosan felváltja előbb az *irodalmi*, majd a *polgári nyilvánosság*, s vele együtt megszületik, és az abszolutizmusellenességben egységesül a politikai közvélemény.¹

Maga a forradalom viszont majd abban az értelemben válik korszakhatárrá, hogy 1789-től a közvéleményt formáló írásos és szóbeli eszközök, illetve az egész társadalmi kommunikációs rendszer általános és nagyarányú fejlődésnek indul, és immár országos szinten is megszerveződik a rendszeres és gyors információforgalom.

Jelen írásban eme új típusú nyilvánosság kiteljesedésének és megszilárdulásának történetét szeretnénk nagy vonalakban áttekinteni – elsősorban francia forrásmunkák alapján.

Vizsgálódásunk középpontjába a sajtót állítottuk, mivel a forradalom kezdetén megszülető modern politikai napilapok szinte azonnal a kor legfontosabb médiumaivá váltak, és bár a sajtószabadság rövid virágzása után a cenzorok újra diadalmaskodtak az írók fölött, és a sajtót a hatalom szócsövének szerepébe kényszerítették, de a sajtó ettől még továbbra is az új információs rendszer meghatározó eleme maradt. A forradalom informatikai tablója azonban igencsak féloldalas lenne, ha figyelmünket kizárólag az újságokra korlátoznánk, ezért röviden ki fogunk térni a szóbeli kommunikációban bekövetkezett egyes fontosabb változásokra is.

Látni fogjuk, hogy a modern politikai nyilvánosság struktúráinak kialakulását a forradalom tette lehetővé, de ezt a politikai forradalmat semmiféle technikai forradalom nem kísérte. Bár ekkoriban is megjelennek egyes, korlátozott körben használt újszerű technikák,² alapvetően új hírközlési formák nem születnek – azokat majd csak az ipari forradalom teremti meg.

Tény viszont, hogy a már korábban is létező kommunikációs eszközök, a nyomtatványok (újságok, rölapok, plakátok), illetve a szóbeli kommunikációs formák (szónoklat, forradalmi dalok, színház) a forradalom éveiben válnak valódi *tömegmédiummá*, a polgárok tájékozódásának, illetve orientálásának alapvető eszközeivé.

Ugyanakkor informatikai vonatkozásban felmérhetetlen jelentőségűek azok a változások, melyek a forradalom radikalizálódásából és a forradalmárok sajátos elhivatottság-tudatából fakadóan egy egészen új világ megteremtésének igényét jelzik.

Az ideológiai/politikai átstrukturálódást (az Emberi és Polgári Jogok Nyilakozata, az új alkotmány, majd a több mint ezeréves monarchia megdöntése és a köztársaság kiáltása) a földrajzi, gazdasági teret, az időt, a társadalmi és kommunikációs viszonyokat új alapokra helyező „forradalmi” intézkedések követik, melyek alapvetően átalakítják Franciaország egész információs terét.

A közigazgatási rendszer átszervezése (a *département*-rendszer kialakítása, a belső vármhatárok lebontása, illetve Párizs szekciókra osztása); az utcák, községek, városok nevének megváltoztatása; a forradalmi naptár, s ezzel egy új időszámítás bevezetése; a súly- és hosszértékrendszer megújítása és egységesítése; a vallás „államosítása”, majd üldözése, a katolikus ünnepek helyébe lépő hazafias tüntetések/ceremoniák rendszeresítése; a régi (a királyságra vagy a vallásra utaló) szimbólumok újakkal való felváltása (nemzeti színű kokárda, frígiai sapka); az „uram”, „asszonyom”, „kisasszony” megszólításokat kiszorító „polgártárs”, „polgártársnő” (*citoyen, citoyenne*) kifejezések bevezetése,³ illetve a tegeződésnek – ugyancsak az egyenlőség jegyében történő – kötelezővé tétele; a francia nyelv Párizs környéki dialektusának a – szeparatizmus melegágyának tekintett – vidéki nyelvjárásokkal és a kisebbségi nyelvekkel szembeni fokozatos előretörése,⁴ a politikai szókészlet megújulása, az antikizáló, heroikus/patetikus stílus eluralkodása; a már az újszülöttek nevének kiválasztásában is megmutatkozó „forradalmiság” (a rengeteg *Brutuska, Lükurgoszka, sőt Augusztus Tizedikécske* vagy *Alkotmányocska*) – megannyi tényező, melyeket a jelen írásban terjedelmi okok miatt még csak érintőlegesen sem tárgyalhatunk.

A fentebb felsorolt világkép- és életmódbeli változásokból, valamint a politika közügyé válásából következő egyik, a kommunikációs viszonyokat alapvetően megváltoztató jelenséget azonban mindenképpen ki kell emelnünk. A korábban talán a legfontosabb információs bázisnak tekinthető templomi közösségek helyén (Párizsban) vagy amellet (vidéken) olyan új politikai közösségek jelennek meg, melyek a hatalom és a politikai döntéshozásban immár tevékenyen részt vállaló „átlagpolgárok” közötti kétirányú információáramlás addig sohasem tapasztalt gyorsaságát és bőségét tudják biztosítani.

A párizsi Városháza, a Nemzetgyűlés vagy utóbb a Konvent határozatait mindig nagyban befolyásolják a klubok, a szekciók, a különféle párizsi vagy vidéki „népi társaságok” szóbeli és/vagy írásos állásfoglalásai (delegációk, illetve levelek, plakátok, röplapok) és esetenkénti fegyveres tömegmegmozdulásai. Voltaképpen a párizsi hatalmi szervektől érkező leiratok, határozatok, ajánlások, illetve a hozzájuk beérkező feliratok és kérvények hatalmas forgalma alkotja a gerincét mindannak, amit a forradalmi (és ellenforradalmi) sajtó tesz majd országos szinten is publikussá.⁵

Az abszolutisztikus/arisztokratikus rend felbomlása nyomán keletkező kommunikációs űr, a széles néprétegek „politikacsináló” aktivitása, a reakciós erők külső és belső támadása mind-mind szükségessé teszi az információk bőségebb, rendszeresebb és szabadabb áramlásának megszervezését, legalizálását. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy a forradalom győzelméhez és konszolidációjához nélkülözhetetlen kommunikációs szabadság – legalábbis *tartalmi* vonatkozásban – csak addig létezik, amíg e három fenti tényező azt szükségessé teszi.

Az új, forradalmi hatalom megszilárdulása (a radikalizmusból a terrorizmusba átcsúszo jakobinusok, majd az őket követő Direktórium uralma, s végül Napóleon dikta-

túrája), a népi mozgalmak háttérbe szorulása és a katonai sikerek nyomán szinte teljesen megsemmisül az éppen hogy kivívott szólás- és sajtószabadság, mint ahogy fokozatosan elhal, illetve egyoldalúvá válik a vezetők és a „vezetettek” közötti rendszeres kommunikáció is (a klubok, társaságok betiltása).

Jól követhető e folyamat a különböző nyomtatványok (könyvek, rölapok, újságok) mennyiségi és tartalmi változásain. A forradalom sajtójának vizsgálata előtt azonban érdemesnek tűnik röviden áttekinteni a francia sajtó történetét 15. századi megszületésétől a forradalom előestéjéig.

Sajtószabályozás a forradalom előtt

Franciaországban az első, még rendszertelenül megjelenő – igen vegyes és gyakran megbízhatatlan információkat tartalmazó – újságok (*nouvelles à la main*) a 15. század végén kerülnek ki a nyomdákban. A periodikus sajtó (hetilapok) megszületésére még több mint egy évszázadot kell várni (*La Gazette*, 1631), az első napilap (*Journal de Paris*) pedig csak 1777-ben (Angliához képest 70 éves késéssel) tűnik fel.

A 17. századi újságok négy, átlagban 40 soros oldalon jelennek meg, teljes tartalmuk 8500–9000 *n* – ez a mennyiség egy átlagos mai napilap két hasábját sem töltené meg.

A nyomdák technikai kapacitása is igen alacsony ekkoriban. A kezdetben használatos kétnyomásos, kézi sajtógépekkel a reggel 5-től este 8–9-ig tartó munkanap alatt mintegy 2500–3000 lapot tudtak kinyomtatni. Amikor François-Ambroise Didot 1771-ben alkalmazni kezdi az egynyomásos sajtógépet, a napi termelés gyakorlatilag megduplázódik, a későbbiekben pedig az újságok formátumának növelésével tudják emelni az információmennyiséget.

A nyomtatványok egyre növekvő száma már a 16. század közepén szükségessé teszi a nyomtatás törvényi szabályozását. Az 1547-es fontainebleau-i ediktummal (II. Henrik), majd az ezt követő 1570–71-es rendeletekkel elsősorban a reformáció irodalma, illetve egyéb „felforgató” irodalmak terjesztése ellen próbált gátat emelni a hatalom. Az 1571-es rendelet azt is előírta, hogy a szerző és a nyomdász nevét minden kiadványon fel kell tüntetni.

A 16. század végén már halálos ítéletek is jelzik a sajtószabályozás szigorúságát. Az első áldozatok: Martin Lhomme nyomdászt Párizsban máglyára küldik „becsületsértő episztolák és könyvek” nyomtatása és árusítása miatt; Edme Bourgoingt Tours-ban négyelik fel egy, a zsarnokgyilkosságot igazoló írás kiadásáért.

Bár a halálbüntetés később egy időre eltűnik (majd csak 1757-ben állítják vissza), de a sajtócenzúra csavarjait egyre szorosabbra húzzák: egy 1728-as törvény értelmében a cenzúra megsértéséért súlyos esetben 5 év gályarabságot lehet kiszabni; az 1764-es rendelet megtiltja, hogy a királyság pénzügyeiről bármit is publikáljanak; a párizsi Parlament 1767-es határozata a vallással kapcsolatos írások kiadását tiltja be.

A sajtórendelkezések érvényesítéséért felelős cenzorok számának növekedése jól tükrözi a sajtó fejlődését: 1736-ban 72, 1763-ban már 121, a forradalom előestéjén pedig 150 királyi cenzor tevékenykedik Franciaországban.⁶

1650 és 1750 között közel 900 író, kiadót, könyvkereskedőt börtönöztek be, mintegy 100 könyvet, rölapot nyilvánosan, máglyán égettek el. A megtorlást a kor legjelentősebb gondolkodói sem kerülhették el: Diderot száz napot tölt a vincennes-i várbörtönben, Voltaire, Morellet, Marmontel pedig a Bastille foglya lesz.

A kor viszonyait jól szemlélteti, hogy a Bastille 1659 és 1789 közötti foglyainak több mint ötödét valamilyen sajtóvétség miatt ítélték el.⁷

Fontos megjegyezni, hogy a sajtóvétségek döntő többsége könyvekhez, időszakos magazinokhoz, esszékhez, röplapokhoz kapcsolódik: a napisajtó majd csak a forradalom idején válik valódi politikai tényezővé, s akkor majd elsősorban a napilapok újságíróira sújt le a mindenkori hatalom dühe.

A forradalom előtti napi- és hetisajtó relatív értéktelenségére utal az a tény is, hogy a felvilágosodás gondolkodói – miközben harcosan kiállnak a sajtószabadság elve mellett – meglehetősen lenézően, lekicsinylően nyilatkoznak az újságokról. Rousseau például 1755-ben így ír egy genfi barátjának: „Mi is egy periodikus kiadvány? Érdemtelen, haszontalan és tisztavirág-életű valami, melynek olvasására a művelt emberek nem vesztegetnek időt, s csak arra jó, hogy a nők és az ostobák hiúságát kielégítse.”⁸

Diderot a Trevoux-lexikonba írott szócikkben imígyen definiálja az újságot: „Azok dolgának megkönnyítésére találták ki, akik túl elfoglaltak vagy túl lusták ahhoz, hogy egész könyveket olvassanak el.”⁹

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az újságok már a forradalom előtt is nagy szerepet játszottak a közvélemény formálásában: 1751 és 1788 között 252 új lapot indítanak Franciaországban, s bár ezek többsége kéréséletűnek bizonyult, a szám mégis jelzi a korabeli sajtó vitalitását. A változásokat sürgető közvélemény mind határozottabb megnyilvánulásaira a királyi udvarban is felfigyeltek. A három uralkodót is megélt, 88 éves Richelieu marsall *bon mot*-ja 1784-ben már az arisztokrácia aggodalmát tükrözi: „XIV. Lajos uralma alatt egy szót sem mertek szólni; XV. Lajos alatt suttogtak; XVI. Lajos idején pedig már hangosan beszélnek.”¹⁰

A forradalmi sajtó megszületése

Köztudott, hogy Franciaországban a szólás- és sajtószabadságot először az 1789. augusztusi *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* foglalja törvénybe. A gyakorlatban azonban a sajtószabadság már XVI. Lajos Államtanácsának 1788. július 5-i rendeletét követően megvalósul francia földön.

Az 1789 májusára tervezett Rendi Gyűlésre való felkészülés érdekében ugyanis a király e rendeletben felszólítja alattvalóit, hogy írásaikkal járuljanak hozzá az ország gondjainak feltárásához. Mindez azt jelenti, hogy ha formálisan nem is szüntetik meg a cenzúrát, de időszakosan felfüggesztik az előzetes engedélyeztetés rendszerét.

A dekrétum hatására – az ún. *panaszfüzetek* összeállításával párhuzamosan – megindul a röplapok és a pamfletek áradata. Az előző évi havi 40 röpirattal szemben 1788 nyarán havonta több mint 100 ilyen nyomtatvány kerül az utcákra, s számuk még nőni is fog egészen a Rendi Gyűlés 1789. májusi megnyitásig.

A Rendi Gyűlés összeülte után viszont már egyértelműen a gombamódra szaporodó újságoké a főszerep a tájékoztatásban és a politikai közvélemény formálásában – nem véletlen tehát, hogy a hatalom azonnal támadást indít a veszélyesnek ítélt lapok ellen. A Brissot szerkesztette *Le Patriot Français*-t és Mirabeau *Les Etats-Généraux*-ját rögtön az első számok megjelenése után betiltja a nyomdai tevékenységet felügyelő királyi intendáns.¹¹

Két nagy múltú újság, a *Journal de Paris* és a *Mercure de France* szerkesztői május 19-én az alábbi utasítást kapják: „A közönség jogos kíváncsisága arra vezette a királyt,

hogy lehetővé tegye minden periodikus kiadvány és minden engedélyezett napilap számára, hogy ismertessék mindazt, ami a Rendi Gyűlésen történik, de beszámolójukban szigorúan csak a tényekre szorítkozva – bármiféle eszmefuttatás vagy kommentár nélkül.”¹²

A szabadság levegőjétől megrészegült sajtót azonban már nemigen lehet efféle intézkedésekkel megfékezni. Engedéllyel vagy anélkül, az újságok száma megsokszorozódik. Május elejétől július végéig 42 új lap kerül ki a párizsi utcákra.

A Bastille bevétele és a sajtószabadságot kimondó Nyilatkozat elvileg egészen új helyzetet teremt, miután azonban magában a Nyilatkozat XI. cikkelyében már ott szerepel a sajtóvétség – akkor még pontosan nem definiált – fogalma, a gyakorlatban az újságok és újságírók elleni hatósági fellépésre esetenként még mindig sor kerül.

Marat-t, az uszító hangú *L'Ami du Peuple* szerkesztőjét már egy hónappal a sajtószabadság deklarálása után perbe akarják fogni, majd 1790 januárjában elfogatási parancsot adnak ki ellene, amiért is kénytelen egy időre illegalitásba vonulni. Két hónappal később hasonló sorsra jut Danton is.

Mivel számtalan röplapot, gúnyiratot adnak ki nemzetgyűlési képviselők nevében, avagy név nélkül, az új forradalmi hatalom is sajtórendeletekkel próbál gátat vetni a röpiratok, illetve a rendkívül olcsó, két *sous*-ért árult újságok áradatának. Elsőként a párizsi Városháza dekrétuma korlátozza a sajtószabadságot, melyben a név nélkül megjelenő, „izgatásra alkalmas” nyomtatványok *árusítóit* fenyegetik börtönnel (az aláírással megjelenő röplapok esetében a szerző felel írásáért).

Az 1791. július 17-i „zavargások” (a Mars-mezei sortűz) másnapján a Nemzetgyűlés elrendeli mindazok letartóztatását, akik írásaikkal „gyilkosságra, rablásra, avagy a törvények iránti engedetlenségre uszítanak”.

Nem sokkal később, augusztus 22-én a Nemzetgyűlés elfogadja a sajtóvétségéről szóló Thouret-féle törvényt, mely az 1791-es Alkotmányba is bekerül a Nyilatkozat XI. cikkelyéhez kapcsolódó rendelkezésként. E sajtótörvény büntetés terhe mellett megtiltja a törvényekkel és az alkotmányos szervekkel szembeni uszítást, a népfelkelésre való biztatást és a köztisztviselők rágalmazását.

Megfelelő apparátus hiányában azonban e rendelkezés (az előzőekhez hasonlóan) csupán holt betű marad: a sajtószabadság gyakorlatilag 1792. augusztus 10-ig (a királyság megdöntéséig) korlátlanul érvényesül Franciaországban.

A sajtó mint üzlet

1788-ban egész Franciaországban mintegy 60 periodikát adtak ki. Az 1792. augusztus 10-ig megjelenő több mint 500 új lap nem pusztán a politikai élet felforrósodásának a jele, hiszen a sajtó nemcsak a politikai csatározások eszköze, hanem komoly haszonnal kecsegtető üzleti vállalkozás is. Csak kis befektetést igényel, és viszonylag alacsony példányszám esetén is (az olvasottabb lapok átlag 5000 példányban kelnek el) biztos bevételt jelent.

Ezer példány előállításának napi költsége 40 *livres*, vagyis egy kiadós ebéd ára a királyi palotában vagy egy operaházi páholy bérleti díja. Egy közepesen jól menő újság tulajdonosa (a szerkesztő, a nyomdász és a terjesztők bérének kifizetése után) nagyjából egy miniszter fizetésének felét könyvelheti el tiszta haszonként (ez egy kétkezi munkás bérének 5–8-szorosa).

Egy konkrét példa – az átlagosnak tekinthető *L'Ami du Roi* című lap – vizsgálatával megpróbáljuk felvázolni az újságkiadás technikai vonatkozásait.

Ennek az 1790 szeptemberétől megjelenő királypárti lapnak a tulajdonosa Fréron, a 18. századi filozófusok első számú közellenségének özvegye, szerkesztője az özvegy testvére, Royou abbé volt.¹³ Az újság két állandó munkatárssal dolgozott, de néha alkalmi cikkírókat is foglalkoztatott. Az előfizetések nyilvántartására 3-4 írnokot alkalmaztak, a terjesztést 6-7 rikkancs végezte, ezenkívül a naponta megjelenő 5000-ből 1000 példányt kiragasztattak az utcákon.

Egy-egy újság olvasótáborát – a falakra kiragasztott, illetve a társaságban hangosan felolvasott példányokat is figyelembe véve – általában a napi példányszám 8-10-szeresére szokták becsülni: a *L'Ami du Roi* az egyik legolvasottabb royalista lap volt 1792-es betiltásáig.

Miközben az újságok száma megsokszorozódik, a nyomdaipari technika továbbra is igen kezdetleges marad. Az ipari forradalom eredményei majd csak 1815 után szivárognak be Franciaországba: addig marad a kézi nyomdagép, mely maximum napi 3000 példány előállítására alkalmas. Nő viszont az újságok formátuma és oldalszáma (legjellemzőbb a 4 vagy 8 oldalas forma).

Fréron özvegyének saját nyomdája volt (ez elég ritka, az újságok általában csak szerződéses viszonyban állnak egyes nyomdászokkal), ezért költségei a szokásosnál is alacsonyabbak voltak, vagyis a lap busás hasznot hozott. 1789 és 1792 között a royalista lapokat gyakran illették azzal a váddal, hogy finanszírozásukban a királyi udvar is közreműködik, ez azonban csak egyes – kevésbé tőkeerős – újságok esetében volt igaz.

Tény ugyanakkor, hogy a forradalmi sajtót is szubvencionálták. A királyság bukása után megalakuló girondista kormány a propagandamunka irányítására már 1792. augusztus 18-án létrehozta a „Közszellemiségi Irodát”, mely Roland belügyminiszter felügyelete alatt a girondista lapokat (*Le Patriote Français*, *La Chronique de Paris*, *La Sentinelle*, *Le Courrier de Gorsas*) pénzeli; az utóbb hatalomra jutó jakobinusok a Robespierre-hez közel álló Payan lapját, a *L'Antifédéraliste*-et és a *Le Bulletin de la Convention*-t támogatják. (A korszak hivatalos lapja, a *Le Moniteur* is részben állami támogatással működik.)

A jakobinusok majd különösen nagy figyelmet szentelnek a hadseregbeli hazafias propagandának: hatalomra kerülésük után tízezrével küldik a külső és belső frontokra a jakobinus lapokat: szétterítésükben az országszerte működő jakobinus klubok igen nagy segítséget nyújtanak a Közjóléti Bizottságnak.

Egyes tábonokok saját újságot is kiadnak, például Dugommier, a pireneusi hadsereg főparancsnoka (*L'Avant-Garde*) vagy a „győzelem megszervezője”, Carnot (*La Soirée du Camp*), Napóleon pedig itáliai és egyiptomi hadjárata idején is több saját lapot alapít.

Az újságokban megjelenő hírek, aktuális információk különböző csatornákon jutnak el a szerkesztőségekbe. Az újságírók egy része valamely adott területre/témára specializálódott „szabadúszók”: ők „alkalmi munkatársakként” megrendelésre írnak cikkeket a lapoknak, gyakran ugyanazt az írást több újságnak is eladva, de az is megesik, hogy a szerkesztő egy korábbi napszakban megjelenő, konkurens hírlapból egyszerűen kimásol egy-egy cikket.

Hírvadászok járják a rendőrkapitányságokat és a kávéházakat: különösen a (még ma is működő) *Procope* kávéházba vagy a királyi palotabeli *Foy*-ba érdemes betérni, hiszen ezek a forradalom politikai elitjének legfőbb törzshelyei.

Egyébként magát a királyi palotát, az – utóbb a király kivégzésére voksoló (!) – orléans-i herceg rezidenciáját egészében is a forradalom egyik legfontosabb ideológiai és kommunikációs fórumának tekinthetjük. Az épületnek a herceg által bérbbe adott ár-kádjai és galériái számtalan üzletnek, könyvesboltnak, kávéháznak, étteremnek és kabaréknak adtak otthont. Egy 1789-ben Párizsba látogató vidéki arisztokrata, Ferrières márki egyik levelében igen érzékletesen írja le a királyi palotabeli politikai „zsibvásárt”: „El sem lehet képzelni, ki mindenki gyűlik ott egybe! A látvány valóban megdöbbentő. Kész cirkusz! Öt vagy hat kávéházba is betértem, és állítom, nincs az a Molière-komédia, melyben olyan jelentek fordulnának elő, mint amilyenek itt a szemem elé tárultak: emitt valaki megreformálja, átírja az alkotmányt; egy másik egy pamfletet olvas fennhangon; a harmadik a miniszterek ellen ágál; mindenki beszél, mindenkinek megvan a maga hallgatósága, mely figyelmesen követi a szónoklót. ... A sétányokon lányok és fiatal emberek tömege. A könyvesboltok tele vannak olvasgató, könyveket lapozgató emberekkel.”¹⁴ Világos, hogy e hely valóságos paradicsom volt a hírvadászok számára.

A vidéki eseményekről a lapok helyi terjesztőitől, a postaigazgatóktól, illetve esetenként maguktól az olvasóktól érkeznek beszámolók. Az ilyen olvasói híradásokat a bélyegköltség metérítésével honorálják.

A frontokról főleg a hadiszállítóktól kapnak híreket a lapok, s az információért a szállítóknak rendszeres fizetés jár. Az országhatáron túli eseményekről úgy tájékozódik, hogy egyes külföldi nagyvárosokba alkalmanként ügynököket küldenek, akik ott „beszerveznek” helyi tudósítókat, levelezőket.

Az információtovábbítás hagyományos eszköze, a postaszolgálat azonban igen lassú (Marseille-ből Párizsba minimum négy, de néha tíz nap alatt érkezik meg egy levél), ezért a friss hírekre éhes – és kellő tőkével rendelkező – lapok gyakran „kibérelnek” a hadsereg éppen megfelelő irányba tartó futárait, akik „lóhalálában” nyargalva juttatják célba a katonai üzenetekkel együtt a hírlapi anyagokat is.

A legvagyonosabb kiadók pedig egyenesen saját postaszolgálatot állítanak fel a hírbeszerzés és a terjesztés meggyorsítása érdekében. Duplain népszerű lapját, a *Courrier Extraordinaire*-t saját lovai és bricskái szállítják vidékre, s így a Párizsban nyomtatott újságot két nap múlva már a lyoni rikkancsok is árusíthatják.

A költségek csökkentése érdekében Duplain vállalja a *Le Chronique de Paris* szállítást/terjesztését is, sőt a bricskákba – jó pénzért – gyakran még sietős utazókat is felvesznek. Amikor 1791 januárjában a gyorskocsiszolgálatot (delizsánsz) állami monopóliummá teszik, Duplain – a törvénnyel mit sem törődve – továbbra is fenntartja saját postarendszerét.¹⁵

Természetesen az állami postaszolgálat is tovább fejlődik a forradalom éveiben. Az alábbi adatsor a franciaországi postaállomások számának alakulását mutatja:

az 1700-as évek elején: kb.	700
1789-ben:	1320
1794-ben:	1466 postafiók. ¹⁶

A legfontosabb hírforrás persze mindig is Párizs. Az aktuális információkat a politikai tudósítók szállítják, akik közül egyesek a Nemzetgyűlés vitáit ülik végig, mások pedig a városi testületek, a megyei küldöttek vagy például a jakobinus klub tanácskozásairól tudósítanak – néhány órán belül.

Láthatjuk tehát, hogy a modern sajtó működési alapelvei már ekkor érvényesülnek: gyorsaság a hírbeszerzésben, gyorsaság a terjesztésben.

Újságírók és olvasóik

Az újságírók általában fiatal és tanult (gyakran jogi képzettségű) emberek, jól ismerik a felvilágosodás filozófiáját, de természetesen – a lap orientációjától függően – különbözőképpen interpretálják azt: Rousseau-t például egyaránt idézik a királypárti és a forradalmi újságírók is. Fontos megjegyezni, hogy még a „vadabb” újságok stílusa is műves, emelkedett. Marat *L'Ami du Peuple*-jében is csak a tartalom agresszív, míg mondatai szépek, méltóságteljesek. Még Hébert *Père Duchesne*-je is irodalmi szépséggel szólal meg – eltekintve a helyenkénti népies/vulgáris „kiszólásoktól”.¹⁷

A stílus fennköltségét szolgálja az antik római vagy görög történelem híres/hírhedt alakjainak gyakori felidézése is. A forradalom nagy szónokai is gyakran élnek ilyen utalásokkal (Saint-Just például *második Catilinának* nevezi XVI. Lajost,¹⁸ Robespierre minduntalan Caesart, Brutust avagy a spártai erényeket emlegeti, de még a Nemzeti Gárda egyik egyszerű gránátosa is Démoszthenészhez hasonlítja Mirabeau-t¹⁹ – természetesen hát, hogy az újságok is tele vannak hasonló hivatkozásokkal.

Marat a *L'Ami du Peuple* 1789. november 10-i számában például a véres kezű római császárokkal rokonítja a francia uralkodókat: „Mi az a néhány csepp vér, amit a jelenlegi forradalomban a nép ontott ki szabadsága biztosítása érdekében ahhoz a vérözönhöz képest, melyet Tibérius, Néró, Caligula vagy Caracalla idézett elő; ahhoz a vérözönhöz képest, mely IX. Károly vallási tébolyának vagy XIV. Lajos bűnös nagyra-vágyásának a következménye?”²⁰

Camille Desmoulins viszont a mindenkire gyanakvó, válogatás nélkül gyilkoló Néró rémuralmát leíró Tacitust fogja majd idézni a *Le Vieux Cordelier* 3. számában, hogy érzékeltesse a jakobinus terror sújtotta Franciaország drámáját. (Robespierre persze elérte a célzást, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a lap 6. számának megjelenése után – Dantonnal együtt – vérpadra küldi a szerzőt, hajdani iskolatársát, barátját!)

Az újságírók azonban az efféle múltba forduláson túl a jövő hírnökei is: az új politikai nyelv megteremtése legalább annyira az ő érdemük, mint a politikusoké. Loustalot például több cikket is publikál a politika és a kialakítandó új nyelv összefüggéseiről. A *Révolution de Paris* 1789. október 24–31-i számában így ír erről: „Egy jó törvény megalkotásához nem elég az, hogy felhagyunk a régi szavak használatával, az ezekhez kapcsolódó ideákat is el kell felednünk.”²¹

A jakobinusokhoz közel álló „hazafias nyelvész”, Urbain Domergue saját lapot indít (*Journal de la langue française*) azzal a céllal, hogy az új politikai nyelvet közérthetővé csiszolja, vagy ahogy ő fogalmaz: „elősegítendő, hogy világosan legyen kifejtve mindaz, ami a Nemzetgyűlés vitáiban most még nem mindenki számára érthető”.²²

A „szabadság nyelvének” mielőbbi megteremtését Domergue egy nyelvészegyesület (*Société des amateurs de la langue française*) létrehozásával is megpróbálja elősegíteni: ennek nemcsak nyelvészek, irodalmárok, művészek lesznek tagjai, de soraiban ott találunk számos vezető politikust is (Brissot, Condorcet, Robespierre, Anthoine, Carra stb.). Az egyesület még a *Francia Nyelv Alkotmányának* megfogalmazását is tervbe veszi majd (a kivitelezésig viszont sohasem jut el).

Meg kell jegyeznünk, hogy miközben a kulturális és politikai elit a nyelvi nüánszokkal bízott, a korabeli Franciaországban minden második férfi – és majdnem az összes nő – analfabéta volt. A 17. század végén a francia nők 86%-a, a férfiak 71%-a még a nevét sem tudta leírni, házasságlevelüket keresztlettel jegyezték. Az ország gazdagabb, műveltebb északi és keleti részein ennél jobbak az arányok, és persze ezen belül

a városok sokkal „civilizáltabbak” voltak, mint a vidék: XIV. Lajos idején Párizs és Rouen férfilakosságának 75, illetve 57%-a már írástudó (legalábbis a saját nevét képes leírni). De még a forradalom idején is a házassulók 63%-ának kereszt volt a kézjegye.²³

A fentieket figyelembe véve még megdöbbenőbb az a tény, hogy a forradalom éveiben a francia újságkiadás még a későbbi korokhoz képest is rekordmennyiségeket mutatott fel. Míg 1780-ban a londoni napisajtó példányszáma az 50 ezret sem érte el, a 600 ezres lélekszámú forradalmi Párizsban napi 200–250 ezer újságpéldány került az utcákra, s további 80 ezret postáztak vidékre. Összehasonlításként néhány adat Párizs későbbi napi sajtóforgalmáról: 1802-ben 33 ezer példány (no igen, ekkor már Napóleon az úr); 1836-ban 110 ezer; 1846-ban 180 ezer példány.²⁴

A forradalom éveiben a sajtó olvasása tehát már nem csak egy szűk elit privilégiuma. Annál is inkább, hogy az összességében 300–350 ezer főre tehető újság-előfizetők számánál még sokkal nagyobb volt az „olvasók” tábora: már említettük az utcai vagy kávéházi felolvasásokat. Nem véletlen, hogy az előfizetők 8–10%-át a kávéházak, kocsmák, kabarék tulajdonosai teszik ki (1790-ben csak Párizsban 4300 „ivóhely” közül lehetett választani²⁵), a kávéházak a helyben olvasható lapokkal próbálják becsalogatni magukhoz a vendégeket.

A forradalom előtt az egyéni előfizetők elsősorban a nemesek, bankárok, nagykereskedők, hajós vállalkozók és az államigazgatási tisztviselők köréből kerültek ki, most felzárkóznak melléjük a kiskereskedők, kézművesek és a jómódú parasztok is. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a forradalom éveiben a sajtó valódi tömegmédiává fejlődött.

A forradalmi színház és a forradalom dalai

Sokszor leírták már, hogy a francia forradalom Beaumarchais *Figaro házasságának* 1784. április 27-i bemutatójával kezdődött, de persze mint minden kezdet, ez is igen nehéz volt. A királyi cenzor, Suard mindent megtett, hogy a darab színre vitelét megakadályozza. Miközben a kor legnagyobb színészei egymással vetélkedtek a darabbeli szerepekért, Suard a *Journal de Paris*-ban megjelentetett – Artois grófja által sugallt – nyílt levélben megtámadta a szerzőt, aki erre oly vitriolosan válaszolt, hogy még a mások is elnéző királyt is sikerült feldühítenie. Lajos elrendelte, hogy a király öccsét sértegetni merészülő „semmirekellőt” a Saint-Lazare javítóintézetbe zárják, mivel „a Bastille túl nemes börtön lenne egy ilyen csirkefogó számára”.²⁶

Az 1785-ös év egy másik bemutatójának már korántsem volt ekkor visszhangja. A királpárti írásai miatt utóbb kivégzett nagy klasszicista költő, André Chénier öccsének művét, Joseph Chénier *Edgar*-ját (csakúgy mint az 1787-ben színpadra kerülő *Azémire*-t) a közönség egyszerűen kifütyülte. Chénier azonban nem adta fel, s így az egyházat, a fanatikus katolikus királyt, illetve magát a monarchikus rendszert pellengérré állító IX. Károly 1789. november 4-i bemutatóján már a forradalom első számú drámaírójaként ünnepli őt a párizsi közönség.

A Szent Bertalan-éji vérengzést felelevenítő dráma *Nemzeti Színház*-beli²⁷ első előadását azonban hosszas huzavona előzte meg. A darab bemutatását az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának szólásszabadságot kimondó cikkelyére hivatkozva sürgető Chénier-nek is meg kell vívnia harcát Suard ellen. Chénier végül ravasz trükkel él: Suard-nak a *Journal de Paris*-ba névtelenül írott, a mű bemutatását ellenző cikkére vá-

laszul a darabot színpadra ajánló, Suard írását kigúnyoló broszúrát jelentet meg, melynek szerzőjeként magát Suard-t tünteti fel.²⁸ E húzásának köszönhető, hogy a drámát végül is műsorra tűzik, s a IX. Károly szerepét alakító Talma, a kor legnevesebb színésze minden este nagy ováció közepette deklarálhatja IX. Károly zárszavát: „A királyok bűnei nem maradnak megtorlatlanul... Elárultam a hazát, a becsületet, a törvényeket, az ég, lesújtva rám, leckét ad a királyoknak.”²⁹

A Nemzetgyűlés 1791. januári rendelete – a szólásszabadság elve értelmében – gyakorlatilag bárki számára engedélyezte a színházalapítást. Ettől fogva a korábban nem túl jelentős színházi élet ugrásszerű fejlődésnek indult, s a színpad a kor egyik legfontosabb médiájává nőtte ki magát. Csak 1791-ben 23 új színház nyitja meg kapuját, s a műfaj fontosságát, népszerűségét jól mutatja az a tény, hogy később még a legnagyobb katonai krízisek idején is állandóan telt házzal mennek az előadások.

A felfokozott lelkesedés légkörében egy másik, a korábbiakban mindig kifütyült színpadi szerző, a forradalmi naptár majdani megalkotója, Fabre d'Eglantine is sikert arat végre didaktikus, forradalmi darabjaival (*Philinte de Molière* 1790, *A felfuvalkodott ostoba* 1792).

Az új hatalom természetesen azonnal igyekezett saját szolgálatába állítani a széles körben hatni most kezdő színházat: meglehetősen silány, propagandisztikus művek tömkelege igyekszik a nézők fejébe sulykolni az új politikai *credót*. Az efféle színdarabok művészi „értékéről” 1794. január 7-én így ír a *Le Moniteur* kritkusa: „úgy tűnik, hogy mindez nem más, mint egy Pitt és Cobourg által pénzelt összeesküvés, melynek célja az, hogy gyalázatba döntse a francia színházat.”³⁰

Gyakran konkrét politikai események adják a színművek témáját, például 1790. július 13-án (a forradalom első évfordulójának előestéjén) a párizsi Notre-Dame-ban mutatják be *A Bastille bevétele* című darabot. Monvel a szerzetesrendek feloszlatása után írja meg *A zárda áldozatait* (1791. március), az utóbb Robespierre-t név szerint is támadni merő – s ezért persze vérpadra kerülő – harcos feminista, a *Női és Polgártársnői Jogok Nyilatkozatának* megfogalmazója, Olympe de Gouge pedig *A zárda, avagy a kényszerű fogadalmak* című drámájával arat sikert.

A Tuileriák ostroma és a király bebörtönzése is számos szerzőt inspirál közvetlen propagandisztikus művek megírására. Ilyen a *Népek és királyok, avagy az ész bírósága* című 1792-es darab is, melynek ismeretlen szerzője a király és az őt kihallgató *sansculotte* párbeszédet így jeleníti meg:

- Ki tett téged királlyá?
- Az Isten.
- Csaló vagy. Anyád és apád téged is csak úgy hozott világra, ahogy az én szüleim engem.
- Dicső őseim...
- Neked kell felelned az általuk kiontott vérért is. Mondd csak, voltak királyok az emberek előtt?
- Akkor még nem volt rájuk szükség.
- De emberek már voltak a királyok előtt?
- Meglehet.
- A régi népek tehát megvoltak királyok nélkül is?
- Vadak voltak. Amint fejlődni kezdtek, rögtön szükségét érezték, hogy legyen egy főnökük.

- Tehát a nép emelte fel a királyokat?
- De...
- No, most megfogtalak. Hazudsz tehát, amikor azt mondd, hogy az Isten tett királlyá.³¹

Természetesen nem csak a forradalom hívei írtak színműveket. Az időközben újra az arisztokraták fellegvárává lett *Comédie-Française*-ben mutatják be például Laya *A Törvények barátja* című darabját (1792), melynek két, nevetséges figuraként feltüntetett szereplőjében (*Nomophage* és *Duricrâne: Törvényfaló és Keményfejű*) Robespierre és Marat-ra ismerhetett a közönség.

„A királyok, csakúgy mint az istenek, a törvények felett állnak” – deklarálja Lefranc de Pompignan *Didon* című drámájában, melyet 1793 januárjában, a király perének döntő szakaszában (!) mutatnak be.³²

Amikor aztán 1793. augusztus 1-jén a *Comédie-Française*-ben bemutatják François de Neufchâteau *Paméla, avagy megjutalmazott Erény* című darabját, mely a forradalmi terror ellen emel szót („óh, egyedül az üldözők az elítélendők, s egyedül a türelmesek igazak”)³³, a jakobinusok megelégedik a dolgot, s a Konvent már másnap rendeletet bocsájt ki, melyben a színházakat bezárással, igazgatóikat bebörtönzéssel fenyegeti, ha azok „a közszellem megrontását vagy a királyság visszaállítását célzó darabokat tűznek műsorukra”. Hogy példát statuáljanak, Neufchâteau-t rögtön le is csukják, s a drámaíró majd csak Robespierre-ék bukása után szabadul a börtönből.

E rendelkezéseket követően a színházak már kizárólag hazafias műveket játszanak, s bár Arlequin, Párizs egyik legnépszerűbb színésze még ezután is megengedhette magának, hogy a *sans-culotte*-ok nevében gúnyolódjon,³⁴ a fő „művészi” tendencia immár egyértelműen a forradalom ideológiai igazolása és propagálása lett – és nem csak a színházakban.

A forradalom idején a zömmel írástudatlan franciák számára a szóbeli kommunikációs formák (színház, szónoklat, dalok) legalább ugyanolyan jelentőséggel bírtak, mint az újságok, rölapok, plakátok, melyek sokukra csak áttételesen hathattak: ha valaki felolvasta nekik azokat. A forradalmi dalokkal azonban közvetlenül lehetett hozzájuk szólni, a közös éneklés pedig érzelmi közösséget is teremtett a polgárok vagy egy-egy katonai egység tagjai között.

Már a forradalom kezdetén rengeteg új dal születik, a jakobinusok pedig, akik felismerik a műfajban rejlő lehetőségeket, fizetett dalszerzők csatasorba állításával próbálják még hatékonyabbá tenni propagandagépezetüket.

A dalok legfőbb „címzettjei” a frontokon harcoló katonák (harci indulók, menetdalok, ellenséggyalázók), de persze a civil polgártársak hazafias buzdítására is születnek szerzemények (a legismertebbek: a *Rajnai Hadsereg dala*, mely utóbb *Marseillaise* címen lett nemzeti himnusszá, a *Ça ira* és a *Carmagnole*).

A lelkesítő politikai dalok számának növekedési ütemét az alábbi táblázat mutatja:

1789:	116 új dal ³⁵
1790:	261
1791:	308
1792:	325
1793:	590
1794:	701

A dalok propagandisztikus jelentőségét persze a royalisták is felismerték. A királypárti sajtó elnémitása után Ange Pitou, a betiltott *Journal des Mécontents* és a *Tableau de Paris en Vaudeville* egykori szerkesztője például éveken át utcai énekesként tevékenykedik: természetesen javarészt királypárti dalokat dúdolgat 1797-es deportáltságig. A dalok terjesztésének legfőbb formája az éneklés, a hallás utáni tanulás, de igen sok dalt dobnak utcára rölapokon, illetve füzetbe gyűjtve. Egyes dalokat az újságok vagy az almanachok is leközölnek. A kinyomtatott dalokhoz kottát csak ritkán mellékelnek, mivel a verseket általában egy-egy ismert dallamra írják, s így elég arra utalni.

Szónokok, klubok, szalonok és népi társaságok

1789. július 12-én, a királyi csapatösszevonások hírére meghallva, Camille Desmoulins felszökken a *Café de Foy* egyik asztalára, s fegyverbe szólítja honfitársait: e szájról szájra terjedő felhívás nyomán kerül sor július 14-én a Bastille ostromára. A forradalmi tömegmegmozdulásokra a későbbiekben is szóbeli felhívásokkal, illetve a harangok vagy az ágyúk harcra hívó riadójelével szólítják elő otthonaikból a polgárokat, de a szóbeli kommunikáció, pontosabban a nyilvánosság előtti beszéd a forradalom hétköznapjain is rendszeressé válik.

Az abszolutizmus idején a nyilvánosság előtti megszólalás és vitatkozás csak az arisztokrácia, illetve az irodalmi szalonokban összegyűlő felvilágosult értelmiség köreiben volt jellemző. A forradalom éveiben alapvetően megváltozik a helyzet: az „átlagpolgárok” – a Nemzetgyűlés mintájára – egész Franciaországban megteremtik saját vitafórumaikat, döntéshozó centrumaikat.

A már említett, kötetlen kávéházi beszélgetések és improvizált szónoklatok csak „mellékfolyóját” jelentik annak a szóáradatnak, mely a közös politikai hitvallás alapján szerveződő klubok helyiségeiben, illetve az egy körzetben lakó polgárok szekcióülésein tör felszínre – szabályozott formában, napirenddel, vitavezető elnökkel.

E rendszeresen ülésező fórumok nemcsak azt teszik lehetővé a pogárok számára, hogy az összejöveleken gyakran megjelenő nemzetgyűlési képviselőktől első kézből értesüljenek a törvényhozás vitáiról, határozatairól avagy a kormány intézkedéseiről, hanem azt is, hogy azonnal véleményt is nyilváníthassanak ezekkel kapcsolatban. Helyeslő vagy elutasító állásfoglalásaikat, kérényeiket, illetve egyes szónokok fontosabb beszédeit ki is nyomtatattják, s plakátokon, rölapokon, napilapokban vagy a többi politikai fórumhoz intézett körlevéllel teszik azokat publikussá.

A klub- és szekcióüléseket, illetve az egyéb, spontán módon szerveződő „hazafias társaságok”³⁶ összejöveleit egyes politikusok – afféle „politikai barométerként” – arra használják fel, hogy a közhangulatot teszteljék. A Hegypárt vezetői gyakran először a jakobinus klub nyilvánossága elé terjesztik elképzeléseiket, s az ott elhangzott véleményeket figyelembe véve formulázzák meg javaslataikat a Nemzetgyűlésben vagy utóbb a Konventben.

Egyes megyékben a klubok vagy népi társaságok rendszeresen küldenek ki a kisebb településekre, falvakba „politikai misszionáriusokat”, agitátorokat, akik igyekeznek meggyőzni a lakosságot a különböző törvények, intézkedések hasznosságáról, és egyidejűleg megpróbálják semlegesíteni az ugyancsak aktív ellenforradalmi propaganda hatásait.

A forradalom ideológiai előkészítői, az irodalmi (politikai) szalonok is tovább élnek még egy ideig, sőt újabbak is alakulnak. Az irodalmárok és filozófusok továbbra is látogatják Helvétius vagy Condorcet feleségének szalonját, csakúgy mint a dúsgazdag lapkiadó, Pankoucke nejének teadélutánjait. Az alkotmányos monarchisták előszeretettel időznek Adrien Duport-nál vagy Chambonas márki feleségének szalonjában. A „hazafiak” Bailly-nál, Párizs polgármesterénél vagy Necker asszonynál gyűlnek össze. Később a girondisták majd Roland belügyminiszter nejénél, a jakobinusok pedig Lucile Desmoulins-nél adnak egymásnak randevút.

A szalonok a jakobinus diktatúra alatt már meglehetősen *kihaltak*: Bailly, Roland felesége és a Desmoulins házaspár vérpadra kerül, Condorcet – a halálos ítélet elől – öngyilkosságba menekül, Duport bujkál, majd emigrál. Robespierre-ék bukása után aztán a Konvent feloszlatja a jakobinusok által még életben hagyott néhány utolsó klubot, társaságot is: a Direktórium idején már újra csak a kávéházakban lehet – halkán – megszólalni.

A sajtószabadság felszámolása

Az üldözött, deportált vagy kivégzett újságírók megdöbbenően nagy száma miatt a jelen írásban nem vállalkozhatunk arra, hogy a sajtószabadság mind drasztikusabb korlátozásának történetét részletesen tárgyaljuk. A továbbiakban csupán néhány, igazi fordulópontnak tekinthető eseményre vagy intézkedésre koncentrálnak próbáljuk meg felvázolni a királyság bukása utáni időszak publikációs viszonyait.

Kiindulásként célszerűnek látszik megvizsgálni a forradalom alatti újságkiadás évenkénti alakulását. Az alábbi táblázat alátámasztja a bevezetőben elmondottakat, miszerint az alkotmányos sajtószabadság időszakának hihetetlen lapáradata fokozatosan elapad 1792 után: a girondisták (a jakobinusokkal karöltve) betiltják a királypárti lapokat; az utóbb hatalomra jutó jakobinusok eltörlik a girondista sajtót, majd az „elhajló” jakobinus lapok kerülnek sorra; a thermidori Konvent, majd a Direktórium egyaránt üldözi a jakobinus és a királypárti sajtót, Napóleon pedig nemes egyszerűséggel majdnem minden párizsi újságot betilt alig néhány héttel hatalomra jutása után. Nem is nagyon tehet mást, hiszen ő maga jelenti ki: „Ha kiengedném a kezemből a sajtó gyepelőjét, három hónapig sem maradhatnék hatalmon.”³⁷

A megjelenő lapok száma³⁸

	Párizs	Vidék
1789	184	34
1790	335	52
1791	236	44
1792	216	29
1793	113	31
1794	106	23
1795	137	22
1796	105	19
1797	190	24
1798	115	21
1799	97	13

1792. augusztus 10-én este, néhány órával a Tuileriák ostroma után a felbőszült tömeg megtámadja és megöli az egyik legjelentősebb királypárti lap, a *Les Actes des Apôtres* közismert munkatársát, François Suleau-t. Lakásán egy cédula várta volna: „François, tűnj el, most még megteheted: Camille Desmoulins.”³⁹

Másnap – még a royalista sajtót betiltó augusztus 12-i határozat kihirdetése előtt – az összes királypárti lap nyomdáját megtámadják a *sans-culotte*-ok, s az újságokból az utcán raknak máglyát. A másnapi rendeletben a „közvélemény megmérgezőinek” bélyezett királypárti újságírók menekülni, bujkálni kényszerülnek, a nyomdák felszerelését pedig a „hazafiak” között osztják szét.⁴⁰

A megtorlás ezután már intézményes formát ölt. Durosoy-t már „szabályos”, ötórás perben, rögtönítélő bíróság küldi vérpadra augusztus 25-én. Ő az első újságíró a forradalom történetében, akinek nézeteiért/írásaiért az életével kell fizetnie.

Az első, de korántsem az utolsó, hiszen a Konvent 1792. december 4-én törvénybe foglalja: „Aki Franciaországban a királyság visszaállítását, vagy bármiféle, a népszuverenitást veszélyeztető hatalom felállítását javasolja vagy megkísérli, halállal bünhődjék.” Sőt, az 1793. március 29-i újabb Konvent-rendelet már szinte bármiféle „forradalomellenes” megnyilvánulás szerzőjét, kinyomatóját és terjesztőjét is halállal fenyegeti.

E határozat azonban már sokkal inkább a girondista sajtó, mintsem az immár szinte teljesen elnémított royalista lapok ellen irányul. A Gironde és a Hegypárt harca 1793 tavaszán tetőpontjához közeledik. Robespierre saját, „egyszemélyes” lapjában (*Lettres à ses commettans*) szinte mindennap hevesen támadja a girondistákat: szemükre veti a király perében tanúsított megalkuvó magatartásukat, Dumouriez árulását, Marat és Hébert 1793. februári, illetve májusi perbe fogását.

Robespierre sajtókampánya (melyhez természetesen a többi jakobinus lap is csatlakozik) hatásosnak bizonyul. A feltűzelt *sans-culotte*-ok már március 9-én feldőlnek néhány girondista lap nyomdáját, a jakobinus konventbiztosok egyes megyékben áprilistól megtiltják a girondista lapok árusítását, a május 31-i és június 2-i népfelkelés pedig arra kényszeríti a Konventet, hogy megszavazza a 22 legfőbb girondista képviselő – köztük három vezető újságíró, Brissot, Gorsas és Girey-Dupré – letartóztatását: valamennyiükre halálbüntetés vár.⁴¹

Ismeretes, hogy a vélemény- és szólásszabadságot elvben újfent biztosító 1793-as jakobinus alkotmány életbe léptetését a Konvent – a válságos hadihelyzetre való tekintettel – bizonytalan időre elhalasztotta, sőt újabb rendelkezéseivel végképp lehetetlenné tette bármiféle ellenzéki sajtó működését.

A *gyanúsakról* hozott 1793. szeptember 17-i törvény halálbüntetést helyez kilátásba mindazokkal szemben, „akik írásaikkal magukat a zsarnokság vagy a föderalizmus híveinek, avagy a szabadság ellenségeinek tüntetik fel”. Ez a rugalmasan értelmezhető megfogalmazás szinte korlátlan hatalmat biztosított a Forradalmi Törvényszék számára az újságírók fölött. A bírák éltek is a lehetőséggel. A megtorlást még az olyan gazdag és sikeres lapkiadók sem kerülhették el, mint Duplain, de a mindenre elszánt „forradalmárok” nem kímélték a sajtó „nagy öregjeit” sem: még a hajdan a Bastille-t is megjárt Linguet-t is kivégeztették.

A jakobinusok „elvszerűségét” bizonyítja, hogy véres törvényeiknek érvényt szereznek nemcsak a girondistákkal és a royalistákkal, de a régi jakobinusokkal szemben is – gondoljunk csak Jacques Roux elítélésére (aki a guillotine helyett az öngyilkosságot választja), Marcandier, Hébert és Camille Desmoulins kivégzésére.⁴²

A Direktórium idején a halálbüntetést majd felváltja a bebörtönzés, száműzetés, deportálás vagy a szimpla lapbetiltás,⁴³ de ezt az „enyhülést” a sajtószabadság gazdasági eszközökkel történő korlátozásával ellensúlyozzák. A betiltott lapok nyomdagépeit lepecsételik vagy elkobozzák, megakadályozva így, hogy az elhallgattatott újságírók – a szokásos taktikát követve – más név alatt, más címmel újraindítsák lapjukat.

Végül az 1798. szeptember 30-i rendelettel ívenként 5 centime bélyegadó fizetésre kötelezik az összes politikai napilapot (ez mintegy 25%-kal növeli meg az újságok előállítási költségeit), s ez az érvágás sok kisebb lapot csődbe juttat.

Így is akadnak azonban olyan „megátalkodott” újságírók, akik minden üldöztetés és gazdasági nyomás ellenére is kitartanak. Például a már többször is említett Suard, aki különböző royalista lapokat irányított mindaddig, míg a jakobinusok el nem némították ezeket, a Direktórium alatt négyszer is újraindítja betiltott lapját (*Nouvelles Politiques*). Egy másik royalista lap, a párizsi *Véridique* szerkesztői csak ötszöri névváltoztatás és betiltás után adják fel a harcot. Az abszolút rekordot azonban egy bordeaux-i újság, a *Nouveau Journal des Journaux* kiadója, Peltier asszony tartja, aki az 1797. szeptemberi első betiltást követően még nyolcszor indítja újra lapját – természetesen mindig más címmel –, pedig közben nyomdagépeit többször is elveszítette.⁴⁴

Napóleon a sajtóra vonatkozó első rendelkezésével (1800. január 17.) 60 politikai napilapot tilt be, s mindössze 13 párizsi lap kap engedélyt a további működésre, de egy későbbi intézkedés nyomán végül csak 4 (!) marad meg közülük. Így aztán Napóleon uralma alatt a sajtóvétség elkövetésének már szinte a lehetősége sincs meg, ezért durvább megtorlásra sem igen kerül sor. Persze ha valaki lapjában Cromwellhez kezdi hasonlítani Napóleont – mint tette azt Nicolas Bonneville a *Le Bien Informé*-ban –, számolnia kell azzal, hogy újra börtönbe kerül (Bonneville-t már a jakobinus diktatúra alatt is jó időre kivonták a forgalomból), és még szabadulása után is rendőrségi felügyelet alatt marad.⁴⁵

Nagy „túlélők” azonban még ekkor is akadnak. A korábban az *Eclair*t kiadó Bertin fivérek a befulladás royalista lapok (*Véridique*, *Quotidienne*, *Mémorial* stb.) olvasótáborát magukhoz vonzva egy olyan – mérsékeltlen jobboldali – újságot alapítanak (*Journal des Débats*), mely sikeresen átvészeli a konzulátust, a császárságot, a restaurációt, a júliusi monarchiát, az 1848-as forradalmat – működésének majd csak a második világháború kitörése vet véget.⁴⁶

Mindazonáltal a sajtó a napóleoni időszakban már nem több, mint a hatalom propagandaeszköze: a lapok meglehetősen egyformák, szürkék, erősen cenzúrázottak.

Nyoma sem marad a forradalom kezdeti időszakára jellemző sokszínűségnek, amikor a lapok neve még nyílt politikai hitvallást, szimpátiát kifejező deklaráció volt, amit gyakran egy állandó jelmondat is kiegészített – ezzel is megkönnyítve a potenciális olvasók újságválasztását. Csak néhány példa: *L'Ami du Roi* (A Király Barátja): „Szerettem őt, amikor mindenható volt, most balsorsában, imádom”; *L'Ami du Peuple* (A Nép Barátja): „Életem az igazság szolgálatában”; *Le Patriote Français* (A Francia Hazafi): „Egy szabad újság olyan őrszem, mely szüntelenül védi a népet”; *Les Révolutions de Paris* (A Párizsi Forradalmak): „A hatalmasok csak azért tűnnek hatalmasoknak, mert térdelünk előttük... Emelkedjünk fel!”

És most néhány „sokat mondó” újságnév a napóleoni időkből: *Le Moniteur*, *Le Journal de Paris*, *Le Publiciste*, *La Gazette de France*, *Le Journal du Soir* – ehhez talán nem is kell több kommentár.

Jegyzetek

- 1 ..A századot, melyben élünk – írja Rousseau 1776-ban –, az különbözteti meg az előzőektől, hogy immár húsz éve módszeres és következetes szellemiség irányítja. Korábban a vélemények minden következmény vagy rendszer nélkül egyszerűen csak körbekeríttek, és az emberek gondolkodása az egymással összeütköző szenvedélyeknek kiszolgáltatva nem mutatott semmiféle állandó irányt.” *François Furet–Mona Ozouf: Dictionnaire Critique de la Révolution Française*. Paris, Flammarion. 1988. 712. (Valamennyi idézetet saját fordításomban közlöm.)
- 2 Claude Chappe találmánya, az 1794-ben üzembe helyezett „optikai távíró” csak a kormány és az egyes francia hadseregek közötti hírforgalomban játszott szerepet, mint ahogy a Montgolfier fivérek hőlégballonját is csak a hadsereg alkalmazta az ellenséges csapatmozgások megfigyelésére.
- 3 A *citoyen* szó immár nem egy passzív alattvalót, hanem a társadalom politikailag aktív tagját jelöli, amint azt Jacques Guilhaumou, a modern politikai nyelv kialakulásának kutatója is hangsúlyozza: „A három rend hagyományos megkülönböztetéséhez kapcsolódó *Tiers état* (harmadik rend) és a királyi hatalom alá rendelt alattvalók együttesét jelölő *peuple* (nép) kifejezésekkel ellentétben a *citoyen* (polgártárs) már a társadalmat alkotó szabad individuumok absztrakt Köztársaságára utal.” *Jacques Guilhaumou: La langue politique et la révolution française*. Paris, Méridiens Klincksieck, 1989. 13. és 36.
- 4 A latin nyelvet már korábban, a 17. század második felétől háttérbe szorítja a francia: a hitvitázó irodalom (reformáció és ellenreformáció) kibontakozása az anyanyelv térhódításával jár együtt: a latin nyelvű kiadványok aránya ekkortól már csak 10% körül mozog.
- 5 Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a francia forradalmi törvényhozó testületek ülései – a korban egyedülálló kezdeményezésként – nyilvánosak voltak.
- 6 *Bellanger–Godechot–Guiral–Terrou: Histoire générale de la presse française I–V*. Paris, PUF 1969. Tome I. 161.
- 7 Az 5279 fogoly közül 1250-nek volt kapcsolata a (be)tiltott sajtó világával: 450 újságíró, 199 röplapíró, 162 nyomda- vagy könyvesbolt-tulajdonos, 200 segéd és inas, 19 könyvkötőmester és -segéd, 14 rézmetsző, 206 rikkancs. *Alain Manevy: Les journalistes de la liberté et la naissance de l’opinion 1789–1793*. Paris, Bernard Grasset, 1989. 23–24.
- 8 *Histoire générale de la presse française*, Tome I. 168.
- 9 Uo. 169.
- 10 *Arthur Conte: Le 1er Janvier 1789*. Paris, Oliver Orban, 1988. 55.
- 11 Mirabeau néhány nap múlva más címmel (*Lettres du Comte Mirabeau à ses commettants*) újraindítja lapját, s ezt a második újságot már nem merik betiltani.
- 12 *Histoire générale de la presse française*. Tome I. 427.
- 13 Fréron fia viszont atyai örökségéből egy radikális forradalmi lapot (*L’Orateur du Peuple*) alapít, melyben Marat-hoz hasonlóan, szélsőséges akciókra uszít: javasolja például, hogy Marie-Antoinette-et egy ló farkához kötözve vonszolják végig Párizs utcáin (igaz, e cikk után egy ideig bujkálnia kell). *Claude Manceron: La Révolution Française*. Paris, Renaudot et Cie, 1989. 265–266.
- 14 *Jean Robiquet: La vie quotidienne au temps de la Révolution*. Paris, Hachette, 1938. 8–9.
- 15 *Jean-Paul Bertaud: La vie quotidienne en France au temps de la Révolution*. Paris, Hachette, 1983. 134.
- 16 *G. Arbellott–B. Lepetit: Atlas de la Révolution Française*. Paris, E.H.E.S.S., 1987. Tome I. 39.
- 17 Hébert lapja annyira népszerű volt, hogy többen is hamisították, vagyis az eredeti lap címét, jelmondát, formátumát megtartva, stílusát utánozva az újságnak 4–5 „kalózkidítása” is született. Ezért került utóbb az igazi, Hébert által írott *Père Duchesne* címlapjára az alábbi jelige: „Én vagyok az igazi Père Duchesne ...” (A pontok helyén egy – a mai nyomdafestéket már nem tűrő – napjainkban is élő, egyes körökben köztűzszóként használt „népies” kitétel állt.)
- 18 1793. november 13-i, első Konvent-beli felszólalásában.
- 19 A Nemzetgyűlést a Nemzeti Gárda követségének tagjaként üdvözlő gránátos e szavakkal fordul a képviselőkhöz: „Kételkedhetünk-e akár csak egy pillanatig is a győzelemben, mikor e fenséges szenátus sorában ott találjuk a Démoszthenészeket, a Mirabeau-kat, a francia harcok között pedig Pelopidészeket és Brutusokat?” *Claude Mossé: L’Antiquité dans la Révolution Française*. Paris, Albin Michel, 1989. 83.
- 20 Marat, *Textes choisis*. Szerk.: *Michel Vovelle*, Paris, Editions Sociales, 1963. 179.
- 21 *Albert Soboul: La civilisation et la révolution française, I–III*. Paris, Arthaud, 1982. Tome II. 95.
- 22 *Jacques Guilhaumou: i. m. 16*.
- 23 *Robert Muchembled: Société et mentalités dans la France moderne*. Paris, Armand Colin, 1990. 140–141.

- 24 *Jeremy D. Popkin*: Revolutionary news. The press in France. Duke University Press, 1990. 82–83.
- 25 *Edna Hindie Lemay*: La vie quotidienne des députés aux Etats-Généraux. Paris, Hachette, 1987. 56.
- 26 *Arthur Conte*: i. m. 61. Beaumarchais – tekintélyes pártfogóinak köszönhetően – végül mindössze öt napig raboskodott.
- 27 Ez a nevet vette fel a „királyi” *Comédie-Française* néhány hónappal a Bastille bevétele után.
- 28 Részlet a cikkből: „Néhány napja, az október 18-i *Journal de Paris*-ban hosszú elmélkedést olvashattunk, melyben a szerző nyilvánvalóan azt igyekezett bebizonyítani, hogy ahhoz, hogy valóban szabadok legyünk, mindenképpen érvényben kell hagyni a színházakra vonatkozó régi, önkényes rendelkezéseket.” *Daniel Hamiche*: Le théâtre et la révolution. Paris, Union Générale d’Editions, 1973. 57.
- 29 *Daniel Hamiche*: i. m. 267–268.
- 30 *Jean Robiquet*: i. m. 51.
- 31 *Jean-Paul Bertaud*: i. m. 160.
- 32 *Daniel Hamiche*: i. m. 161.
- 33 *Claud Manceron*: i. m. 263.
- 34 „Franciák, kik este-reggel / Itt járkáltok csupasz seggel,
öltözzetek tisztességgel! / Ne tartsatok e népséggel,
Az álhazafi csürhével!
- Tényleg azt hiszitek, / A csupasz segg – sikk?
S erényről árulkodik? / Nem ismerne rátok atyátok:
Vegyétek hát vissza a gatyátok!”
- Jean-Paul Bertaud*: i. m. 153–154. (A forradalom kispolgári vagy proletársorból származó harcias hívei megtévesztő nevük dacára nem *nadrágtalanok*, pusztán csak a *culotte* – a nemesek által viselt térdnadrág – viselésétől tartózkodtak, s durva posztóból készült hosszúnadrágban jártak.)
- 35 *Jean-Paul Bertaud*: i. m. 169.
- 36 Az egyik első „hazafias társaság”, Claude Dansard körének működéséről a *Le Chronique de Paris* 1790. november 21-i cikkében a következőképpen számol be: „Egy hazafias érzelmektől vezérelt fogadós minden este összehívja a kerület kézműveseit, zöltség- és gyümölcsárusait feleségeikkel és gyerekeikkel együtt a Saint-Honoré utcai jakobinus terembe, hogy felolvassa és megmagyarázza nekik a Nemzetgyűlés határozatait. E célból minden alkalommal hoz magával egy gyertyát és tűzszerszámot, és amikor legutóbb a gyertyaláng már éppen kihunyini készült, néhány kézműves gyorsan összeadta a szükséges pénzt, hogy egy újabb gyertyát vehessenek, mely lehetővé tette az ülés folytatását egészen este tízig.” *Edna Hindie Lemay*: i. m. 131.
- 37 *Jean-Paul Bertaud*: La France de Napoléon. Paris, Messidor/Editions Sociales, 1987. 168.
- 38 Histoire générale de la presse française. Tome I. 436. A vidéken megjelenő lapok száma jóval nagyobb lehetett, a fenti adatok a párizsi Bibliothèque Nationale gyűjteményére vonatkoznak.
- 39 *Alain Manevy*: i. m. 217.
- 40 Így tesz szert végre Marat is saját nyomdára, de csak rövid ideig, a Charlotte Corday-val való „balszerencsés” találkozásig (1793. július 13.) örülhet neki.
- 41 A később letartóztatott, Gironde-szimpatizáns Jean-Louis Carra, a *Les Annales Patriotiques et littéraires* szerkesztője is velük együtt kerül majd vérépadra.
- 42 Marcandier, Hébert és Desmoulins özvegyeinek elítélését és lefejezését viszont már nem igazolhatja semmiféle „elv”.
- 43 Babeuföt és Darthét nem újságírókként, nem a *Le Tribun du Peuple*-ben megjelentetett írásaikért, hanem az *Egyenlők összeesküvésének* irányítóiként ítélik el és végzik ki 1797-ben.
- 44 *H. Gough*: The Newspaper Press in the French Revolution. Chicago, Illinois, The Dorsey Press, 1988. 144–146.
- 45 *Claud Manceron*: i. m. 94.
- 46 *Jeremy D. Popkin*: The Right-Wing Press in France, 1792–1800. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1980. 171.

SZEMLE

PROPAGANDA AND COMMUNICATION IN WORLD HISTORY

SZERK.: HAROLD D. LASSWELL, DANIEL LERNER, HANS SPEIER

(*Propaganda és kommunikáció a világtörténelemben*)

Honolulu, University Press of Hawaii, I–III. 1979–1980.

A három vaskos kötet szerkesztői – akik maguk is a téma jeles szakértőinek számítanak – eddig egyedülálló vállalkozásba fogtak: a kommunikációra és propagandára vonatkozó történeti ismeretek összegzésébe. Az egyes tárgykörök kidolgozását többek között olyan neves szerzők fémjelzik, mind Jacob J. Finkelstein, Robert Brentano, Margaret Mead, Leo Oppenheim és Max Weber. A kötetekben szereplő tanulmányok – amelyek többségükben amerikai egyetemeken tanító szerzőktől származnak – időrendi sorrendben vizsgálják a propagandának és a kommunikációnak a történelemben betöltött szerepét, részben információközpontú elemzésekkel, részben pedig egy adott korszak információháztartásának leírásával. A kötet szerkesztői arra is törekedtek, hogy ne Európa-centrikus legyen a válogatás, így szép számmal találunk olyan tanulmányokat is, amelyek a premerületek kommunikációs rendszereivel foglalkoznak.

A kötetekben a kommunikáció tanulmányozásának két alapvető módszerét lehet megkülönböztetni: az áttekintő kutatást (*survey research*), ami nagy népszerűségű kommunikációs attitűdjének leírására alkalmas, és a tartalomelemzést (*content analysis*), amit a kvantitatív kommunikációelemzés alapján tartanak, és a szerkesztők szerint elsősorban a különböző csatornák üzeneteinek (*messages*) összehasonlítására szolgál. Mindkét módszer veszélyének azt tartják, hogy hajlamossá teszik a kutatót arra, hogy a maga korának szemszögéből közelítse meg a témát, és így értékes kutatási szempontokat veszítsen. Ezért a szerkesztők a kötetek összeállításánál arra törekedtek, hogy olyan – viszonylag specifikus – tanulmányokat válasszanak, amelyek a későbbiekben a típuselemzések alapjaivá válhatnak.

Míg az első két kötetben időrendi sorrendben tárgyalják a szerzők a kommunikáció és a propaganda változását, addig a harmadik kötet inkább elemzési módszerek leírását tartalmazza. A propagandát – elég tág definícióval – olyan kötött eljárásnak tekintik, ami a kommunikációs folyamat végeredményének (*outcome*) befolyásolására tett szándékos kísérlet egy elérendő cél érdekében. A következő fő kérdésre keresik a választ: Ki / mit mond / milyen csatornán / kinek / milyen hatással? Tehát megkülönböztetnek üzenetet, üzenetformát, a csatornák hálózatát, befogadókat és hatásokat. Ezen belül a következő részkérdéseket teszik fel: Ki indítja el az üzenetet? Mi a tartalma az üzenetnek (ami megfelel a kommunikációban használt jeleknek és szimbólumoknak)? Milyen intenciókkal indították el az üzenetet? Milyen helyzetben került sor a kommunikációra? Milyen csatornák állnak a kommunikátor rendelkezésére? Milyen stratégiákat használ fel a kommunikátor célja elérésének érdekében? Milyen közönséget ér el az üzenet? Milyen hatással van az üzenet a közönségre?

A szerkesztők alaptételnek tekintik, hogy a kommunikáció funkciója folyamatosan változik a kommunikációs csatornák sebességének gyorsulása, a technológiai fejlődés és a társadalmi berendezkedés átalakulása folytán. Szerintük a kommunikációs technikák és technológiák változása hozzájárul a társadalmi berendezkedés átalakulásához, ami miatt folyamatosan gyorsuló „körforgás” alakul ki. 300 éve jelennek meg ponyvaregények, 100 éve filmek, 50 éve rádió- és 25 éve tévéműsorok (1980-ban).

Az első kötet szerzői a prehistorikus időktől a nagy birodalmak kialakulásán keresztül a középkor információháztartásának kialakulásáig tárgyalják a propaganda és kommunikáció történetét. Margaret Mead abból indul ki, hogy az emberré válás folyamatában és a kommunikáció fejlődésében a beszéd kialakulása – mint kommunikációs „ugrás” – döntő volt, de ugyanígy döntő volt az emberek kommunikációs kapcsolatában az érintés, ízlelés, szaglás és látás. Ez a sokoldalú érzékelési rendszer szerinte a mai multimédia alapja. Mead a primitív közösségek információs háztartásának vizsgálatán keresztül jut el olyan problémáig, mint az eltérő kommunikációs rendszert használó csoportok érintkezése. Finkelstein elsősorban a mezopotámiai írásbeliség kialakulásáról és annak a mindennapi élethez való viszonyáról ír. Rámutat arra, hogy a propaganda viszonylag kis szerepet játszott az ókori Mezopotámiában az uralkodó elit hatalmának megerősítésében. A propaganda a maga alapjelentésében nem is létezett, mert a király nem tartozott beszámolóval a közvéleménynek, csak az uralkodó elitnek. Ezzel szemben Oppenheim rámutat arra, hogy az újasszír és az újbabiloni birodalmak külpolitikai propagandája mennyire fontos szerepet játszott a birodalmak nagyhatalmi

szerepében, ugyanakkor Asszíria hatalmi szerepének csökkenését a belső kommunikáció összeomlásában is látja. Wilson az egyiptomi birodalom centralizált jellegével párhuzamosan jellemzi a propagandát hierarchizáltnak vagy individualisnak. Sharma szerint az indiai civilizációban a propaganda mind a társadalmi rend fenntartásában (népmesék), mind megváltoztatásában (buddhizmus elterjesztése) komoly szerepet játszott, mivel a szövegek ismétlődő kommentálása azok eredeti funkciójának megváltozásával járt. Wright a buddhizmus kínai elterjedésében fontos szerepet tulajdonít a kereskedelmi utak hálózatának és a kereskedőknek is, de az információ terjedésének sebességét és tömegessé válását a befogadók társadalmi helyzetéből vezeti le, párhuzamba állítva a buddhizmust a protestantizmussal. Szerinte a buddhizmus akkor válhatott népszerű vallássá, amikor a kínai lakosság szociális helyzete megrendült, a hagyományos intézményrendszer és értékrend válságba került. Wright foglalkozik a kínai uralkodó és a különböző társadalmi rétegek között kialakult érintkezési formák propagandában való megjelenésével is. John Fergusson a klasszikus (görög-római) civilizáció propagandáját a közvetítő csatornák leírásával vizsgálja (építészet, szobrászat, demonstráló tettek, csodák, pénzérmék, felirat stb.). Max Weber a zsidó próféták információ-összegyűjtő és -továbbító szerepét a társadalmi kontextus függvényében tárgyalja: szerinte a próféták mondanivalója a társadalmi rétegek egymásra hatásában alakult ki, és elhivatottságtudatuk abból fakadt, hogy a társadalmi rétegek közötti információáramlásban kulcsszerepet töltek be. Forman a hitelezés útvonalából következtet az információáramlás útvonalára, ezzel párhuzamosan elemzi az információ továbbítása során bekövetkező változásokat, az eredeti tanok új befogadók miatti deformálódását, az információ földrajzi meghatározottságát és a kereszténység propagandaeszközzé válását. Kirk szerint – aki a klasszikus iszlámban vizsgálja a kommunikációt – a különböző népek kialakították a maguk saját „információs háztartását”, ami legszembetűnőbbben a kalifátusok létrejöttében – a birodalom részekre tagolódásában – nyilvánult meg.

Három tanulmány is foglalkozik az Ottomán Birodalom kommunikációs rendszerével: Serif Mardin a 18–19. századi modernizációban vizsgálja a társadalmi kommunikáció fejlődését, új információs csatornák megjelenését, Bruce McGowan pedig az udvaron és városokon belüli, illetve ezek közötti politikai kommunikációval foglalkozik, Talat Sait Halman a költészet propagandafunkcióit elemzi. Az eddigi tanulmányok elméleti összegzéseként is felfogható Eisenstadt tanulmánya, aki a központosított birodalmak általános kommunikációs modelljének meghatározására tesz kísérletet: a birodalmak társadalmi és kommunikációs problémáira adott uralkodói válaszok típusaiból vezeti le a kommunikációs mintákat. A modell alapján megállapítja, hogy a központosított birodalmakban a kommunikációs típusok között növekszik a differenciálódás mértéke. Ezeket a típusokat a hivatásos vagy félhivatásos kommunikációk előtérbe kerülése, a közösségi értékek és identitás-szimbólumok felé orientálódó kommunikáció kifejlődése, a helyi és az „országos” hatalmaságok véleménye és kommunikációja között növekvő differenciálódás jellemzi. Az első kötet zárótanulmánya – ami Robert Brentanótól származik – a középkori civilizáció kommunikációs formáinak elemzésével foglalkozik, ezen belül az információt továbbító „központok” (pl. szentek, misszionáriusok, prédikációírók) és az információ aktusok (pl. mise, koronázás, csodátétel, zarándoklat) propagandiszituációk szerepével.

A második kötet első fejezete „a modern Nyugat szimbólumrendszerének kiterjesztésével” foglalkozik, amin azt a folyamatot értik, amely a nyomtatás feltalálásától tartott a modern közvélemény 18–19. századi kialakulásáig. William Bouwsma nyitótanulmánya a nyomtatás társadalmi előzményeit, a fogadókészség kialakulását vizsgálja a 13. századtól az érett reneszánszig. Roelker a reformációt mint egy új kommunikációs formát értelmezi, és sikerének okát abban látja, hogy a nyomtatás fejlődésével és a műveltebb városi rétegek megjelenésével párhuzamosan megjelenő reformáció az új média (nyomtatás) és az új befogadók (városiak) lehetőségét kihasználó mozgalmak együttese volt. Peter Gay a felvilágosodás információs háztartását a filozófusok kommunikációs kulcsszerepén keresztül vizsgálja. Barbu a politikai fanatizmus gyökereit keresve a francia forradalomig, a szabadság és az ész pátozásának kialakulásáig jut.

A következő fejezetben szereplő tanulmányok a „világforradalmak” szimbólumaival foglalkoznak. Elsőként Speier ezeket a szimbólumokat befogadó és kialakító modern kori közvélemény kialakulásával foglalkozik. Lewy a millenarianizmus és a forradalmak szimbólumait állítja párhuzamba és vizsgálja ókori megjelenéseit összevetve a 19. századiakkal. Padover Marx szerepét vizsgálja abból a szempontból, hogy mennyiben voltak meg a körülötte kialakuló képzetkörben azok a jellemzők, amelyek a próféták jellemzői is voltak. Griffith a kommunista propagandát elemzi annak területi változataival együtt, és különösen értékes megállapításokat tesz a szovjet–jugoszláv vitában használt propagandáról.

A harmadik fejezet a válságpolitikák szimbolikus eszköztárával foglalkozik: elsőként Speier a nyílt és rejtett jelentés problémáját taglalja. Értékes forrást is közölnek: Maurice Joly – akit a politikai propagandakritika alapvető forrásának tartanak – Pokolbeli dialógusából közli Machiavelli és Montesquieu beszélgetését. Barton Whaley pedig azzal foglalkozik, hogy az ellenség megtévesztése és dezinformálása milyen szerepet töltött be a nemzetközi konfliktusokban: arra a megállapításra jut, hogy az első világháborútól kezdve folyamatosan nőtt azoknak a konfliktuskezeléseknek a száma, amikor fegyver helyett az egyik fél a dezinformálással győzött.

Külön fejezet foglalkozik azokkal a kommunikációs stratégiákkal, amelyek az általános fejlődésre és a társadalmi biztonság megteremtésére irányultak. Lerner a forradalmi elitiek közös szimbólumaival foglalkozik, Harold D. Isaacs pedig a kommunikációs küzdőterek változásával, azzal, hogy a törzs, klán, nemzetség, faj, etnikum milyen szerepet töltött be az identitás kérdésében. Pye a harmadik világ második világháború utáni kommunikációs rendszereit vizsgálja a következő lernerhi hipotézisek alapján: akkor jelenik meg demokratikus politikai fejlődés, ha a tömegkommunikáció elterjedté válik a társadalomban; tömegkommunikáció akkor jelenik meg, ha az írásbeliség és az oktatás színvonala emelkedik; az írásbeliség és az oktatás fejlődése az urbanizálódó társadalmakban jelenik meg. Schlachter a retorika és a jog viszonyát vizsgálja a nemzetközi szervezetek állásfoglalásaiban.

A második kötet zárófejezete a nukleáris hatalmak megjelenése miatt kialakuló új típusú nemzetközi kommunikáció kialakulásával foglalkozik. Ezen kommunikáció első dokumentumának az 1945. július 16-i új-mexikói kísérlet eredményeiről kibocsátott közleményt tartják, amit teljes terjedelmében közölnek is. A fejezetben Szaharov és Speier a békés egymás mellett életről és feltételeiről írnak más-más szemzőből.

A harmadik kötet elsőként az értékrendek kontextusával foglalkozik, azzal, hogy a régi és új társadalmi értékrendek hogyan váltják fel egymást, és ez hogyan jelenik meg a kommunikációs folyamatban. Lasswell a tudomány univerzálissá válásával, annak a politikai hatalomhoz való viszonyát vizsgálja, és rámutat arra, hogy a tudomány hatása a politikára napjainkban intenzívebbé válik a számos közfinanszírozású tudományos intézmény politikai jelentősége miatt, ugyanakkor Wiesner szerint a kormányok csak olyan tudomány segítségével képesek hatalmon maradni, amely valódi, objektív válaszokat ad a felmerülő (példaként az energiaház-tartást és az egészségügyi ellátórendszerek problémáját hozza) kérdésekre. Spengler a növekvő társadalmi igényekre hozott hatalmi döntésekből fakadó társadalmi csalódottság összefüggéseivel, elsősorban a társadalmi ellátórendszerek reformjaiból fakadó – illetve a növekvő kielégítetlen igények miatt kialakuló – informális frusztrációval és ezeknek a társadalmi kommunikációban betöltött szerepével foglalkozik. A társadalmi frusztrációt az állam – mint információs szervezet – kapacitásának elégtelenségével és az ebből fakadó szerepcsökkenéssel magyarázza. Killian a „rég” és „új” forradalmak értékrendjét, a szabadság és egyenlőség fogalmát hasonlítja össze; Rogow pedig a tömegmédiá szexuális értékrendre gyakorolt hatását vizsgálja.

A modern információs hálózat sokoldalú megközelítési lehetőségeit mutatja be a második fejezt: Pool a politika nyelvének – fogalmainak – változását vizsgálja a tartalomelemzés módszerével, Davidson a kommunikációs csatornák vizsgálatát (hatókörük, ellenőrzésük, társadalmi és individuális funkcióik, fizikai jellemzőik) helyezi középpontba, ezzel szemben Martin a befogadók, a közönség összetételének változásában meglévő általános trendeket próbálja leírni, míg Schramm azzal foglalkozik, hogy a tömegkommunikációs eszközök hogyan fejtik ki hatásukat, Goldhammer pedig a modern kommunikációs technológia társadalmi hatásait vizsgálja.

A köteteket lezáró fejezetben a kommunikáció múltbeli trendjeinek lehetséges jövőbeli megvalósulásával foglalkoznak a szerzők: Rolle a történeti és pszichoanalitikus iskolák összekapcsolásával ír az információkutatás feladatairól, Spengler a társadalomtudomány „gőgjének”, mindenhatóságának képzetét vizsgálja, Inkeles a prehistorikus időről és a jövőről alkotott kommunikációs sémák egységességét elemzi, végül – zárótanulmányként – Lasswell a kommunikáció és a propaganda jövőjéről, a lehetséges tendenciákról ír.

A három kötetben, a témakör alpművében nemcsak az információtörténelem iránt érdeklődők, hanem a társadalomtörténet és kultúrtörténet kutatói is egyszerre bukkanhatnak értékes adalékokra és átfogó elméleti modellekre. Ha a „kortörténeti” tanulmányok egy része felett néhány vonatkozásban már el is járt az idő, a teoretikus útteresség, az egyes időszakok vizsgálatából nyerhető általánosabb összefüggésekig való sikeres eljutás maradandó értékű kézikönyvvé avatja a három vaskos kötetet.

Horváth Sándor

RICHARD D. BROWN

KNOWLEDGE IS POWER.
THE DIFFUSION OF INFORMATION IN EARLY AMERICA,
1700-1865

(A tudás hatalom. Az információáramlás a korai Amerikában,
1700-1865)

Oxford University Press, New York, 1989.

„A történet – mondja egy helyütt Georges Duby – tudatosan egyetlen nyomot sem hanyagolhat el. Felfedezését, képzeletének alkotását egy szigettengerben kell elhelyeznie.

Ebben a szigettengerben nyilvánvalóan vannak szembetűnő, nagyobb szigetek, amiként vannak kisebbek is, amelyek közt a történet könnyedén elhajózik, sőt, vannak nagy vízfelületek is, amelyeken igazán kiélheti szenvedélyét.”

Végző soron minden bizonnyal ilyen „nagy vízfelület”-nek bizonyul Richard D. Brown számára a korai Amerika és az információ viszonyának kérdése is, pontosabban az arra a kérdésre adandó válasz, hogy mi az információ szerepe a korai amerikai társadalomban. Brown ugyanis – többé-kevésbé kényszerűségből – olyan módszert választ a téma vizsgálatához, ami erősen behatárolja a „megpillantható szigetek” számát, azt pedig, hogy a hajóút alkalmasint egy kontinens partjai mellett vezet, legfeljebb az ő elbeszéléséből lehet sejteni.

Kevésbé képszerűen fogalmazva arról van szó, hogy a *Knowledge is power* c. könyvben Brown néhány életút elemzésén keresztül próbálja meg bemutatni az információáramlás és az információs hálózatok változásait a korai 1700-as évek pár száz ezer fehér emberrel benépesített angol gyarmatától a nagykapitalista, 36 milliós lélekszámú Amerikai Egyesült Államokig. Ez alatt az időszak alatt persze jelentős változásoknak kell lejátszódnuk akár a társadalmi struktúrában, akár a gazdaságban, akár az élet bármely más területén is, és az is nyilvánvaló, hogy ezek a változások hatással lesznek a kommunikációs formák szerepére, valamint tartalmára, sőt a különböző információhordozók használatának megítélésére is. Nehéz volna például természetesnek találnunk egy olyan, mai beidegzéseink szerint személyes szabadságjogokat sértő rendszert, ahol az ún. magánlevél igencsak jelentős „társadalmi funkciókat” is hordoz, és nemegyszer az első és majdhogyanem egyetlen mód az információ áramoltatására. És könnyen előfordulhat, hogy kézről kézre vándorolva egyre hosszabb lesz, mivel mindenki hozzáférheti a saját észrevételeit (miközben a nyomtatott anyagok – drágaságuk miatt – rendszerint inkább érdekességgel, mint fontossággal bírnak).

Általában a levelezésnél nem kevésbé személyes jellegű a többi információcserélési forma sem: a személyes, face to face találkozásokon túl legfeljebb az olyan társas összejövetelek maradnak egy 18. század elején, meglehetősen puritán elvek szerint élő amerikaiak, mint a vallási gyülekezet. Ennek megfelelően az információk általában „rövid hatótávolságúak” és személyesek: az emberek tulajdonképpen zárt kistérsadalmakban élnek. Arról viszont természetesen szó sincsen, hogy egyenrangúság uralkodna közöttük: éppen ellenkezőleg. Az információhoz való hozzáférés erősen hierarchizált, és természetesen a vezető réteg az, amelyik eldönti, mit enged lefelé továbbáramlani, hiszen a tudás hatalom. (Pontosabban Francis Bacon eredeti megfogalmazása szerint: „knowledge itself is power”. A tudás maga a hatalom.)

Ez az a kezdőpont, amiből bő másfél száz év alatt egy alapvetően másmilyen társadalom nő ki, lényegében inkább a maira, mint az 1700-as évek elejére emlékeztető információs struktúrával. Az adatok cseréje – hála többek között az újságoknak – most már egy másik szinten folyik, és az információk egy jelentős részéhez (bizonyos, az alábbiakban tárgyalandó megszorítások mellett) széles tömegek férhetnek hozzá, az információcseré pedig maga is virágzó iparrá válik. Az emberek választhatnak, hogy inkább „szórakoztató információk”-ra vágnak-e (vagyis valami könnyű, kikapcsolódást biztosító olvasmányra), vagy pedig „tudás akarnak (ami ugyanúgy lehet vallással kapcsolatos információ, mint földművelési vagy csillagászati), és noi valamilyen szinten a „perszonális információcseré” is fennmarad, jelentősége közelről sem mérhető az előző korszakokban betöltött szerepéhez. A 18. században egy egyetemi végzettségnek még pénzben is nagyon kifejezhető, több ezer fontos értéke volt, és ezáltal a magasabb végzettségűek törvényszerűen szinte kizárólag, a gazdagok közül kerültek ki, hiszen valakinek állnia kellett az egyáltalán nem olcsó tandíjat. Így aztán a dírlomások mintegy megtévesztették azt a tételt, mely szerint a tudás (és ezen keresztül az információ manipulálása) a gazdagok kiváltsága.

A 19. század második felére annyiban változik a helyzet, hogy a szabadon hozzáférhető, nyomtatott információ lehetővé teszi, hogy ki-ki (megfelelő tőke hiányában is) megvágassa, mi az, amit tudni akar. És ezt a tudást sokkal inkább a saját személyes ízlésének megfelelően formálhatja, mint egy évszázaddal korábban, amikor a közvetlenebb, személyes kapcsolatok többek között a testközeli információkontrollt is jelentették.

Persze továbbra sem tartozik bele mindenki az információhoz hozzáférők mind népesebb táborába – a rendszerint írástudatlan rabszolgák példának okáért tipikusan nem. És ez elvezet Brown könyvének egyik – amúgy a szerző által is tudott – koncepcionális gyengeségéhez, nevezetesen ahhoz a kérdéshez, hogy honnét származnak, és milyen szempontok szerint kerültek kiválogatásra a tárgyalt korszakra vonatkozó források. Ez pedig többek között azért (is) fontos probléma, mert a jelek szerint lehetetlen helyes megoldást kínálni, azaz nincsen mód egy alapvetően verbális információcserén alapuló kor információs rendszerét megbízhatóan rekonstruálni az írásos források alapján, és itt – egy pillnatra visszakanyarodva DUBY hasonlatához – tényleg „nagy vízfelületek” nyílnak a hajó előtt. Nem nehéz ugyanis belátni, hogy mondjuk az 1700-as évek elején gyakorlatilag senki sem jöhet számításba, ha az a kérdés, hogy ki szolgálhat megfelelő, a korra vonatkozó írásos forrásokkal. Legfeljebb elvétve fog ugyanis akadni egy-egy jobbára magasabb társadalmi pozíciót elfoglaló, fehér, angolszász férfi, akinek a levelezéséből és naplójából egyáltalán kísérletet lehet tenni bármiféle rekonstrukcióra, miközben gyakorlatilag egyáltalán nem lesznek „láthatóak” a nőknek, a rabszolgáknak és az írástudatlanoknak szinte az egész társadalmat kitevő tömegei, amelyek pedig nagyon is léteznek.

És bár lehet erre az ellenvetésre azt válaszolni – miként BROWN is teszi –, hogy ez a könyv az „individuális tapasztalat perspektívájából” dolgozza fel az amerikai információs hálózat fejlődését, mindent egybevetve ez a válasz egyáltalán nem meggyőző. A néhány privilegizált helyzetben lévő adatszolgáltató által kínált leírás alapján majdhogynem vakmerőség megkísérelni a rekonstrukciót, és bár a források hiányossága minden, korábbi századokkal foglalkozó történetírás problémája is, ebben az esetben az átlagosnál is élesebb a kontraszt az információk sporadikus volta, esetlegessége és hézagossága, valamint a deklarált cél: a hozzáférést lényegesen meghaladó módon szóbeliségen alapuló információs hálózat rekonstrukciójára való törekvés között.

További – és talán nem kevésbé súlyos – ellenvetésként az is felhozható RICHARD D. BROWN művével szemben, hogy legalábbis kérdéses: vajon nem csak szóhasználatában hoz-e újat, míg tartalmilag nem: vajon nem pusztán az történik-e, hogy ott, ahol korábban a szóbeliség és írásbeliség egymáshoz való viszonyáról, illetve a magáncélú levelek társadalmi funkciójáról beszéltek a történészek, most information network-ről és információáramlásról olvashatunk. Valószínűleg érdemes lenne odafigyelni rá, hogy leginkább a 20. század végi, „információkori” szemlélet megnyilvánulása az, amikor a szerző már arról beszél, hogy mondjuk BENTLEY az 1700-as évek végén érdeklődött mindazon *információk* iránt is, amik az őt körülvevő flóra és fauna megfigyeléséből származhattak. Ez több egyszerű nyelvhasználati problémánál, ugyanis a szóhasználat megkérdőjelezések szélcsúszásos esetben magának a könyvnek az értelme is megkérdőjelezhető, és ha nem is érdemes addig elmenni, hogy azt állítsuk: már maga a módszer, illetve az információ fogalmának túl általános és mindenre kiterjedő, indokolatlanul általános használata is megkérdőjelezi az eredményt, annyit azért bátran lehet állítani, hogy igaza van DUBY-nek, aki szerint „regényíró és történész között ... az a különbség, hogy az utóbbinak kötelessége figyelembe venni a szembeötlő tényeket”, és inkább a regényíró, mint a történész engedheti meg magának, hogy a BROWN által alkalmazott módszerekkel, egy-egy utalásból, töredékből és elejtett megjegyzésből próbáljon meg rekonstruálni egy korszakot, ha mégoly sajátos nézőpontból is.

Galántai Zoltán

E számunk szerzői

Galántai Zoltán, egyetemi tanársegéd, Budapesti Műszaki Egyetem Tudományelméleti és Mérnöktörténeti Osztály

Holzmann, Gerard J., egyetemi tanár, ETMT Bell Laboratórium

Horváth Sándor, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kalla Gábor, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszék

Z. Karvalics László, egyetemi docens, Budapesti Műszaki Egyetem Társadalominformatikai Osztály

Lugosi Győző, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék

Morris, Colin, egyetemi tanár, University of Southampton

Takács M. József, történész

